

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 8

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 8

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

---

rof. MƏSUD MƏMMƏDOV
Dos.LEYLA MƏCİDOVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
mesud@mail.ru

AZƏRBAYCAN COĞRAFİ ADLARI HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, söz, toponim, oykonim

Ключевые слова: Азербайджан, язык, слова, топоним, ойконим

Key words: Azerbaijan, language, word, toponym, oyconym

Azərbaycan ərazisi etnoslar laboratoriyası olmuş və indi də davam etməkdədir. Bu səbəbdən də Azərbaycan coğrafi adları (toponimlər) dil baxımından mənşəyinə görə müxtəlifdir.

Məlumdur ki hər hansı dilin ən ilkin (ən qədim) söz-terminləri qohumluq terminəridir. Bu terminlərin yaranma tarixinə nisbətən (yəni sonradan), ilk insanın şüurlu həyatını (sənətini, duasını, vərdisini, yayılmasını, dağığını, dərəsini, yolunu və bərəsini) coğrafi adların mənşəindən, mənasından öyrənirik. Bu iş nə qədər çətin olsa da, bir o qədər də maraqlıdır. Dünənimizi bilməsək, gələcəyə qırmaq ata bilmərik. Dil inkişaf edərək çox sözləri arxaikləşir, tarixə çevrilir. Vəziyyət elə hala çatır ki, dilin bəzi ünsürlərinin tarixən nə mənə daşdığını müəyyən etmək olmur. Mənasını itirən söz dilimizdə şəkilçi və komponent halına düşür və bu ünsürlərin çoxu, Azərbaycan dil tarixinin “Şah əsəri”-dir desək yanılmırıq. Məsələn, Azərbaycanın tanınmış alimi, professor Məsud Məmmədov təməli ilə desək, “-ç⁴” şəkilçiləri Azərbaycan xalqının qədim və oturaq həyat keçirməyinin göstəricisidir. Çünki bu şəkilçi peşə bildirir. Peşələrin də ən qədimi əkin+çi terminidir. Bu termin məlum edir ki, xaqıqımız oturaq həyat keçirmiş və əkib-becərməklə məşğul olmuşdur. əkin+çi termini ilə bərabər sıraya düzülən qədim və Azərbaycan dilinə məxsus olan sözlərdir ki, onları qabartmaq vacibdir: biçinçi, (əkdi, gərək biçəsən), dəmirçi (biçmək üçün alət düzəldəsən), dəyirmançı (əkdi biçəsən, biçdi üyüdəsən), dulusçu (əkdi biçəsən, biçdi üyüdəsən, üyüdüb bişirib bir qabda yeyəsən) və s. terminlər xalqımızın həyatına daxil olmuşlar, ölməz, pozulmaz bir tarix salnaməsidir.

Hər hasını sözün etimologiyasını açmaq asan iş deyil. Coğrafiyaşünas sözləri şəffaf və qeyri-şəffaf deyərək iki qrupa bölürlər. Şəffaf olanların mənası aydın olduğundan, tez təyin olunduğunda belə adlanır, qeyri-şəffaf

isə mənasını açmaq çətin və ya mümkün olmayanlara deyilir. Doğrudur, çoxlarının şəffaf bildiyi coğrafi terminlər və ya sözlər dilçi alimlər üçün qeyri-şəffaf görünə bilər. Məsələn, **Aqsu**. Çoxları üçün bu söz iki komponentdən ibarətdir: “**Aq**” və “**su**”. Dilçi alim nostpotik təhlil apararaq bəlli edir ki, “**aq**”-“**dağ**” sözüdür (oronimdir), -su isə hidronimdir, “**çay**” deməkdir. Bütövlükdə bu oro-hidro-aykonimin mənası “**dağ çayı**” birləşməsindən yaranmışdır. Göründüyü kimi, etimologiya bölməsi çox çətin sahədir. Bu barədə F.Cəlilov dürüst qeyd edir ki, “düzgün etimoloji yozumun bir neçə şərti vardır ki, bunlar da tarixilik, semantiklik, morfoloji rekonstruksiya (praforma) və morfonoloji quruluşla bağlı məsələlərdir. Etimoloji yozumda bu şərtlərdən biri nəzərə alınmaqda qaçırılarda alınan nəticənin düzgünlük ehtimalı azalır. Ona görə də dilçilikdə etimologiya bölməsi ən çətin sahələrdən hesab olunur, hətta ən görkəmli dilçilər belə nadir hallarda cəsarət edib bu və ya digər sözün etimoloji izahına girişir (5, 126). Məsələn, Nadir Məmmədov “Azərbaycanın yer adları” kitabındakı cəfəngiyyatını “**yer adları**” yox, “**göy adları**” səviyyəsinə qaldırılmış yalanlarla doludur. Bu kitabda hər nə var, elmədən başqa. Bir neçəsinin adını çəkək, müəllif yazır: “Oronimik terminlərdən düzəlmiş toponim bumdur (Qəbələ rayonu); Bum kəndinin ərazisindən axan kiçik çay da Bumçay adlanır. Həmin kəndin ərazisində Bum yamacı, Bum çökəkliyi, Bum dərəsi, Bum təpəsi adlı oronimik toponimlər də qeydə alınmışdır”, sonra müəllif oronimin etimologiyasını vermədən, mənbəsini belə göstərmədən yazır: “Altay dillərində indi də baom, bom sözləri işlənməkdədir. Bu sözlər “**dar dərədə əmələ gəlmiş sıldırım**”, “**dik qayalıq**”, “**burun formasında uca qaya**”, “**çay ilə dağ arası dar yer**” və s. mənələrdədir (2, 22). Bu gediş ilə coğrafiyaşünas toponimist özünün uydurmasını davam edərək yazıb ki, “maraqlı cəhət budur ki, “**buk**” sözü “**bək**” yazılış formasında “**məşəli təpə**”, “**bəku**” formasında isə “**təpə**” deməkdir. Bu baxımdan “**Bakı**” toponiminin mənşəyi haqqında mövcud mülahizələrdən biri diqqəti cəlb edir. Tarixçi- toponimist A.Hüseynzadəyə görə “Bakı” toponimi türk dillərindəki “**bəku**”-“**təpə**” sözüdür (2, 22). Bununla da müəllif oronimini bom və ya bum və bu sözə birləşən komponentləri sadalamaqla işini bitirir. Gülüş doğuran Bakı oronimini türk mənşəli hesab edən (bəku-“təpə”) Ə.A.Hüseynzadənin, eləcə də, B.B.Radlovun “bum”-“çaylı dərə” mənasını göstərən fikirlərinə heç bir münasibət bildirmir. Nadir Məmmədov coğrafiyaşünas olmaqla, gərək Azərbaycan coğrafiyasına bir nəzə salaydı və ona məlum olardı ki, Azərbaycanın Xəzər sahilləri ətrafında Şimalında İrandilli tatlar, cənubunda irandilli talışlar və giləklər yaşayıb və yaşamaqdadır. Artıq hamıya məlumdur ki, “**Bakı**”-“**badi+ku**” söz birləşməsindən yaranıb, mənası da “**küləkli təpə**” anlamındadır. Bum oroniminə gəldikdə, bu sözün geniş meydanı var və “**b**” ilə başlayan sözlərlə oyun qursaq doğru bir nəticəyə gələ bilərik. Məsələn, Talış dilində

“büm(ə)+larzə” hərfi mənası “yer titrəyişi”- zəlzələ, “büm(ə)-rişə” – yerkökü, “buk//bük(ə)”-burun, qoxu, eləcə də, Azərbaycan dilində “bük+mək” feili var. Sözün əsası və kökü “bük”-dür. (Məsələn, əlini bük, çörəyi bük, yaranı bük və s.)Talış dilində isə “bıkə”-feili “etmək” feilidir və sözün “-ə” məsdər göstəricisini atsaq, “bik” kökü və əsası qalar. Amma nastrotik təhlil apardıqda (bu kiçik məqaləmdə verilməsini lüzumsuz saydım. – L.M.) bəlli olur ki, “bum”- “torpaq” mənasını daşıyır. Bu sözün antonimi “qum”-dur.

Bir məsələni də qısa olaraq xatırlatmaq istəyirəm ki, Azərbaycan dilində “**dəmyə torpaq**”, “**dəmyə yer**”, “**dəmyə zəmi**” ifadələri işlənilir. Bu sözün (“dəmyə”) mənası bərk torpaq, bərk yer, bərk zəmi (əkilməyən torpaq) deməkdir və yaranışı tarixən iki sözün kökündən əmələ gəlmişdir: “**Də+biyə**”; **də - yamac, dərə, çöl, -biy(ə)- soyuq, buz**. Burada biz B.B.Əhmədovun yolu ilə getsək, ban, bət. Van, bad, bəy, beş, bij, bic, boğ sözlərini də bu sıraya düzə bilərik. Tədqiqatçı oxucunu elə hala salır ki, özünün də nə yazdığını düşünmür. Məsələn, yazıb: Boğ-baldirğanın qurumuşu, içi boş gövdəsidir. Həmin sözə “bok” şəklində V.V.Radlovun lüğətində “**ағас қабığı**” mənasında rast gəlirik. (Buraya rus diindəki bok (болить), Azərbaycan dilində işlənən “böyrək” sözünü də əlavə etmək olar, görəsən bu yazdığı turşlu aşa bunları niyə əlavə etməyib?!-Leyla Məcidova). B.B.Əhmədov sonra da cəfəngiyyatına davam edərək qeyd edir ki, “bıy” (Şimal dialektimizdir) mənası “**donmaq**”, “**buz bağlamaq**” deməkdir. M.H.Rəhimov mancur dilində “**bele**”-**donmaq** sözünün işləndiyinə əsaslanıb onu türk dillərinin altay dövrü ilə bağlayır. Bu sözə oxşar M.Ə.Məmmədov da öz sözünü deyib. Alim yazır və deyir ki, Astara rayonunun Turadi kəndinin cənub dağ yamacı olan Lullubi və qısalmış formasında Lullum tərəfində bulaq var və bulağın adı “**Biyə-honi**”-dir, yəni “**Lullumi biyəhoni**”- **Lulluminin soyuq suları**. Talış dilində “**honi**”-**bulaq** deməkdir. Azərbaycan dilində “b” ilə başlanan sözləri bu cərgəyə yığsam B.B.Əhmədov təməli ilə olacaq və hətta buz, boz, boş, bin(ə), binəqədi, bənövşə, bərzani, bəbir, bəd, bədbin və bəlkə də, müəllif qazanın dibi mənasını verən “bin” sözünü də türk mənşəli sayardı?!

B.B.Əhmədovlar sırasına başqa alimləri də əlavə etmək olar. Məsələn, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, bunlardan bəhrələnən Q.Kazımovun əsərlərində qeyri-elmi fikirlərə rast gəlinir. Müəlliflər leksik mənası olan və sözlərdə komponent kimi işlənən **-bi//-pi//me** sözləri şəkilçi kimi götürmüşlər. Burada da ardıcılığı izləsək, əvvəl **-pi**, sonra **-vi** və **-bi** gəlməlidir. (bax: pan>van>ban).

Əgər Azərbaycan alimlərinə məlum olub ki, bu dildə “**z**”, “**r**” və “**q**” ilə başlanan söz türk mənşəli deyil, bəs onda “Lullubi” hardan türk mənşəli olur?! Q.Kazımov yazır ki, **-bi//pi//me** şəkilçisi əşyanın kəmiyyətə çox oldduğunu bildirmək və substantiv ad yaratmaq üçün istifadə oluna bilmişdir: məsələn,

kas-pi>kaslar, lullu-bi>lullular, lullu-me>lullular, su-bi>sular ə s. birçə **su-bi(r) >suvar** sözünün qısalmış formasıdır. “Kaspi” sözü haqqında professor Məsud Məmmədov çox geniş izahatlar vermişdir. Bu söz (müəllifə görə) 3 hissədən ibarət olub: ka+sipi+bil-**“ağ köpüklənən göl”** anlamındadır. Amma Q.Kazımov və başqaları cəm şəkilçisi kimi vermişlər, vaalınki, **-bi//-bil-“göl”** deməkdir. Dməliyəm ki, tədqiqatçılar özlərini incitmirlər və ya da azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların dillərini bilməməklə asan yollara əl atırlar və oxşar mənaları istr-istəmöz sübuta yetirməklə oxucunu da azırırlar. Bilməliyik ki, hər bir xalqın özünə görə tarixi var və Azərbaycan ərazisi də etnosların məskunlaşdığı regionlardandır. Bu dilin, yəni Azərbaycan dilinin bəs qədər özünəməxsus sözləri var və başqa dillərin materiallarına ehtiyac yoxdur. Görkəmli Azərbaycan alimi A.A.Bakıxanov **“Gülüstani-İrəm”** əsərində yazıb: “Əgər ölkənin qəbilələri, kəndlərin binaları və qədim hasarı geniş bir surətdə tədqiq edilərsə əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır”. Tarixşünaslıq baxımından A.A.Bakıxanovun sözlərində böyük, geniş bir məna var. Xalqın tarixinin araşdırılmasında Azərbaycan coğrafi adlarının (toponimlərinin)xüsusi yeri vardır. Çünki yaşı min illərlə ölçülən qədim toponimik vahidlərin tədqiqi tarixşünaslıqdakı ziddiyyətli problemlərin araşdırılmasında arxeologiyadan belə bir-iki addım irəli gedir. Çünki dilin yaranma tarixi ilk səslərin meydana gəlməsindən başlanır. Dildə ilk dəfə təkhecalı sözlər yaranıb və təkhecalı sözlərdən çoxhecalı sözlərə doğru dil inşaf yoluna qədəm qoyub. Bunu biz talış dilindəki faktik materiallar əsasında daha qabarıq şəkildə görə bilərik. Professor Məsud Məmmədova istinad edərək, qeyd edirəm ki, Talış dilində bir səs bir sözü bildirir. Məsələn: **ə-çiyələk, i-bir, ü-çürük (qoz)** və s. Amma sait və samit birləşmələrindən əmələ gələn açıq hecalı sözlər bu dildə daha çoxdur. Bunlardan: **dü-ayran, dü-yalan, lü-qabıq, lü-dağ zirvəsində və ya dağ ətəyində uzanan dar torpaq yer; sü-şor (ayrandan hazırlanan), sü-şor, duzlu, kü-dağ, təpə, kü-borani** (bəlkə də təpəyə oxşadığına görə belə ad verilib) və s.

Açıq deməliyik ki, Azərbaycan dilçi və tarixçi alimlərinin bəzi əsərlərini oxuduqca, məlum olur ki, ağı ağ, qaranı qara yazmaqdaysa, əksinə öz milli hissələrinə qapılıaraq çoxlu nadürüst nəticələr çıxarıb, “ağı qara, qarani ağ” yazırlar. Belə ki, Azərbaycanda hər bir etnik qrup, xalq özünü qədim xalq hesab edir. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, bu cür tədqiqatçılar xalqın, dilin yaranmasını və parçalanmasını bilməməkdən irəli gəlir. Onun üçün də bilərəkdən milli hissələrə qapılıaraq hər bir sözü türkləşdirmək və ya hər bir sözü talış sözü hesab etməklə, yaxud kürd, tat, ləzgi, avar mənşəli göstərməklə müasir elmimizə zərər veririk. Dilin incəliyini bilmədən etimologiya ilə məşğul olmaq olmaz. Bu haqda F.A.Cəlilov doğru və yerində yazıb: “səs oxşarlığına əsaslanıb əyləncə xarakteri daşıyan xalq etimologiyasından tutmuş, ən ciddi səs uyğunluğu qanunlarına əsaslanan akademizm metoduna

qədər müxtəlif etimoloji yozumlarla rastlaşmalı oluruq” (5, 126). Düzgün etimoloji yozumun əsas amili vardır. Bu məsələ ilə məşğul olan tarixi, coğrafiyanı, dilçiliyi, xüsusən, morfonoloji quruluşu (praformanı), tarixən səs dəyişmələrini və ayrı-ayrı dillərin fonetikasını dərinlən bilməlidir.

Azərbaycan dilinə gəldikdə, bu dilin gücü, qüdrəti, zənginliyi feilindədir (hərəkətindədir), belə ki, bu gözəl dilin feillər fondunda və onun tərkibində bircə belə yabancı, alınma söz yoxdur. Azərbaycan etnoslar məkanı da olsa, ərazisində Azərbaycan dilinə məxsus sözlər də bəs qədərdir və bu dil başqa mənşəli sözləri özünüküləşdirmək ehtiyacında deyildir. Elə bu məqaləyə xitabən, bəzi delletanlara demək istəyirik ki, xüsusən, coğrafi adların düzgün mənşəyini göstərsinlər. Yalan izahatlar gülüş doğurur. Məsələn, gülüş doğuran bir-iki oykonimlərdən misal gətirək: Lənkəran rayonunun indiki adda oxunan Kosalar, kəndin yeri sakinlərinin dilində “Küsə” kimi tələffüz olunur. Bu oykonim iki sözdən ibarətdir. “Kü”-“təpə”, “sə”-“baş”, yuxarı, üst” və sözün özü bütövlükdə “təpənin üstü” deməkdir. Bu yüksəklikdə əvvəl çəltikçilər “**dərz**” tayaları yığarmışlar və eləcə də, çəltiyin xırmanını burada həyata keçirmişlər. Sonralar əkinçilər bu yerdə evlər tikmiş və kənd yaranmışdır. əgər biz xəritəyə və ya inziabti sənədlərə düşən “Kosalar” formasının etimologiyasını bilmək istəsk, yalnız fikrə gələrək. Çünki “kosa” seyrək saqqallı mənasını bildirir. Yəni bu kənddə yaşayanlar, “**kosasaqqallı**”-lardır və onun üçün də kənd “Kosalar” adlanır. Digər bir misal: Qomoşəvan kəndinin adı dövlət sənədlərində “Göyşaban” kimi işlənməklə özünə səhv yer tapmışdır. Əslində “**qomoş**”-**camış** deməkdir və “**əvon**” –**ötürən**, **saxlayan** mənasındadır. Digər bir misal-məsələn, bir neçə toponimlərdə komponent kimi iştirak edən kəran-“kənar” sözləri verilir. Bu söz də iki hissədən ibarətdir- “kə”-ev”, “-on”-cəm şəkilçisinin birləşməsindən “**kə-on**” formasında yaranmışdır. Məsələn, olmalıdır: Giləkəon, Şiyəkəon, Şixəkəon, sənədlərdə isə Giləkəran, Şiyəkəran, Şixəkəran formalarında verilmişdir. Göründüyü kimi göstərdiyimiz oykonimlərin etimoloji təsviri büsbütün doğru deyil. Diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm ki, bizim Azərbaycan ərazilərinə gərmişimiz zaman çoxlu bu cür səhvlərə yol verildiyinin şahidi oluruq. Əminliklə qeyd edirik ki, bu səhvləri gələcək elmi-tədqiqat əsərlərimizdə öz yerini tapacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. M. Məmmədov, A. Əliyev, “Müasir dilçilik problemləri”, Bakı-2015
2. N.Məmmədov, “Azərbaycan yer adları”, Bakı-1993
3. B.B.Əhmədov, “Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı”, Bakı-1994
4. Q.Kazımov, “Azərbaycan dilinin tarixi”, Bakı-2003
5. F.A.Cəlilov, “Azərbaycan dilinin morfonologiyası”, Bakı-1988

6. Р.М.Юзбатов, И.Г.Мамедов, «Муганская топонимическая экспедиция, -В км.: Ономастика», Махачкала-1976
7. Э.А.Грантовский, «Ранняя история иранских племен Передней Азии», Москва-1970
8. А.А.Бакиханов, «Гюлстан-Ирам», Баку-1926
9. М.А.Мамедов, «Лингвистический анализ географических названий в сметанных ареалах», Ташкент-1984
10. М.М.Рагимов, «Диалекты и история языка», Баку-1960

**М.Мамедов,
Л.Меджидова**

**О некоторых особенностях географических
названий Азербайджана
Резюме**

В статье анализируются некоторые географических названия Азербайджана на материале тюркских и индоевропейских языков, а также анализируются некоторые вопросы происхождения топонимов и способы их образования. Путем анализа лексико-семантических и структурно-грамматических особенностей устанавливаются закономерные связи между этнонимами и топонимами.

Нам исследование, в основном посвящено топонимии Ленкоранской низменности Азербайджана, где издревле сосредоточены народы Талышей, курдов – халаджей, тюрки- огузы, а также племена микки, ути, саки, огузы, кыпчаки.

В результате анализа географические названия региона выяснили роль диалектов и говоров местных жителей в образования топонимов и тем самым, установили первичные формы топо образующих компонентов (-кэран- восходит к одониму «кэон»< кэ- дом, он-мн.ч.) и выявили общие и отличительные особенности образования тюркских и ираноязычные географических названий.

**M.Mammadov,
L.Majidova**

**About some peculiarities of geographical
names of Azerbaijan**

Summary

Some geographical names of Azerbaijan on the base of Turkish and Indo-European materials and also some problems on the origin of toponyms are analysed in the article. By means of analysis lexico-semantic and structural –grammatical peculiarities regular ties between ethnonyms and toponyms are settled.

The research, mainly is dedicated to toponyms Lankaran lowland of Azerbaijan, where since olden days the Talysh, Kurds-Khalagese, Tyrks-Oghuz and also the tribes of Miki, Uti, Saki, Opizese, Kipchaki, have concentrated.

In the result of analyses geographical names of the region the role of dialects and patois of the local inhabitants in formation of toponyms became clear and what is more, settled the primary forms of toponyms forming components (-kəran, comprises “kaon” > “ka” –“a house”, “-on”- plural form) - and reveal common and distinguishing peculiarities means forming Turkish and Iranian geographical names.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

ADPU

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FOLKLOR MƏTNLƏRİNİN LEKSİK-ÜSLUBİ EKSPRESSİVLİYİ

Açar sözlər: Ekspressiya, leksika, sinonim söz, ifadə

Ключевые слова: экспрессия, лексика, синоним, слово, выражение, эмоциональность, значение слова, словарь.

Keywords: expression, lexis, synonym, word, expression, emotionality, meaning of the word, dictionary.

Obrazlılıq, zənginlik, təsirlilik, ifadəlilik, sadəlik, aydınlıq, ahəngdarlıq, emosionallıq, ekspressivlik istər şifahi, istərsə də yazılı nitq aktlarının əsasını təşkil edir və nitqin bu normalarına əməl olunması onun səlisləşməsinə, məntiqli və düzgün olmasına xidmət edir. Söz problemi müasir dilçilikdə geniş və dərin tədqiqata ehtiyacı olan bir sahədir və sözün digər xüsusiyyətləri kimi onun ekspressiv boyaları da son illər dilçilik elminin diqqət mərkəzində durmaqdadır. Ekspressiv leksika məsələsi hər şeydən öncə leksik üslubiyyatın tədqiqat obyektidir. “Leksik üslubiyyat üslubiyyatın özəyini təşkil edir, onun əsas hissəsi hesab olunur. Çünki dilin başqa sahələrindən fərqli olaraq, leksika mənə çalarları və ifadələrinə məxsus ekspressiv keyfiyyətlərinə görə daha inkişaf etmiş və daha dəqiq şəkildə parçalanmış sahədir; leksika sinonim cəhətdən zəngindir” (1, 67) Bu zənginliyi meydana çıxarmaq və leksik vahidlərin ifadəlilik imkanlarını tədqiq edib öyrənmək leksik üslubiyyatın qarşısında duran başlıca vəzifədir. (2, 4) Qeyd etməliyik ki, son illər Azərbaycan üslubiyyatına dair aparılan araşdırmaların bəzilərində dil vasitələrinin ekspressiv xarakteristikası ilə emosionallıq çalarları bir-birilə qarışıq salınmış və onlar arasında hansı sərhədlərin olduğu və ya onların oxşar və fərqli cəhətlərinə məhəl qoyulmamışdır. Halbuki ekspressivlik və emosionallıq arasında fərqləndirici əlamətlər mövcuddur. “Ekspressivlik” sözü latın dilindən alınmalardan olub, “anlamlılıq, təsirlilik, ifadəlilik” deməkdir. (3, 355) “Emosionallıq” sözü isə fransız dilindən alınmalardan olub, mənası “həyəcanlılıq, hiss, duyğu yaratmaq” anlamındadır. (3, 376) Deməli, istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə ekspressivliyin xarakteri elə olmalıdır ki, o, emosionallığın, yəni oxucuda və ya dinləyicidə yüksək hiss-həyəcanın yaranmasına xidmət göstərsin. Ə.Dəmirçizadə də doğru olaraq göstərir ki, sözlər əsas lüğəvi və qrammatik mənadan başqa, ünsiyyətin konkret məqamı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif mənə çalarlığını və hətta bu və ya digər hissi halı da ifadə edir; yəni hər bir söz ünsiyyətdə əsas mənaya, əlavə mənalara, mənə çalarlıqlarına və eləcə də ekspressivliyə,

emosionallığa malik olur. (4, 73) Ə.Dəmirçizadə onu da qeyd edir ki, bəzi üslubiyyətçi dilçilər sözün üslubi rəngi dedikdə sözün ancaq ekspressivliyini, emosionallığını başa düşmüşlər və ya bunları eyniləşdirmişlər, bəziləri isə sözün üslubi rəngi və sözün ekspressiv-emosional rəngi anlayışlarını başqa-başqa anlayışlar kimi başa düşmüşlər. Əslində isə nə odur, nə bu; yəni, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, sözün üslubi rəngi bir neçə vacib ünsürdən ibarətdir və emosionallıq-ekspressivlik də bu ünsürlərdən biridir. (4, 75)

Ekspressivlik istər şifahi, istərsə də yazılı nitq prosesində formalaşır. Ekspressivlik hər şeydən əvvəl təsiretmə vasitəsi olub, sözün bu və ya digər mənasını, məna çalarlığını, təsiretmə gücünü aktuallaşdırmağa xidmət göstərir. Təsirli bir hadisənin ekspressiv bir şəkildə verilməsinin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Belə vəziyyət bəzən dialektal arealda baş verir, sonra ya genişlənir, ümumiləşir, ya da məhdud dairədə də qalır. Xüsusən leksik vahidlərin sinonimliyi, omonimliyi, dialekt və şivə variasiyaları, evfemizmlər, arqo və tabu sözlər və digər dil vasitələri, o cümlədən frazeoloji birləşmələr, idiomatik ifadələr ekspressivliyin yaranma və formalaşmasında çox mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində leksik-üslubi ekspressivliyin yaranması üçün bir-birindən formal əlamətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi laylarla yanaşı, lüğət tərkibinə həm də bir-birindən leksik-semantik və obrazlılıq keyfiyyəti ilə fərqlənən söz qruplarını da aid etmək olar və belə olan halda lüğət tərkibinin ekspressiv-üslubi baxımdan mükəmməl və ətraflı tədqiqi meyarlarını müəyyənənləşdirmək olduqca asanlaşır. Şübhəsiz ki, üslubi-ekspressivlik yaradan kateqoriyalar sırasında birinci sırada sinonimlər durur. Odur ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini təşkil edən sinonimlər nitq aktlarının ifadəliliyini, təsirliliyini təmin edən amil kimi çıxış etdiyindən üslubi-ekspressiv yaradan vasitə kimi bu dil kateqoriyasından bir qədər geniş bəhs etməyi məqsəddə müvafiq hesab edirik:

Rus, Avropa, Azərbaycan üslubiyyəti ilə məşğul olan alimlərin demək olar ki, hamısı sinonimikanın tətbiqini, yəni nitq aktlarına uyğun dil vasitələrinin seçilməsini və istifadə qaydalarını üslubiyyətin ən önəmli tədqiqat obyektini hesab edirlər. Rus üslubiyyətçisi A.İ.Yefimov yazır ki, nitq vasitələrinin sinonimikası üslubiyyətin mərkəzi problemi. (5, 253) Normativ xarakterə malik olan üslubi-ekspressiv sinonimliyin əsas xarakteri nitq mədəniyyətinin inkişafına xidmət etməkdir. Yəni üslubi-ekspressiv sinonimlik məzmun və məqsədinə müvafiq dil vasitələrinin məntiqi və praktik baxımdan seçilməsi və istifadə olunması deməkdir. Dildə mövcud olan müxtəlif cür səslənib eyni mənanı bildirən sinonimlər qrammatik və leksik qollara ayrılmaqla dili olduqca zənginləşdirir və beləliklə də dil sinonimik vahidlərlə nə qədər zəngin olarsa, ifadəlilik, təsirlilik gücü də bir o qədər güclü olar. Başqa sözlə desək, ideoqrafik və üslubi sinonimlərə ayrılan leksik vahidlər nitq aktlarının ən qüvvətli təsir vasitələrinə çevrilə bilər və

üslubi-ekspressivlikdə məhz bu istiqamətlərin öyrənilməsinə, tədqiqinə ciddi fikir verilməlidir. Qeyd edək ki, dildə bir sinonim cərgəni təşkil edən leksik vahidlər ümumi bir anlayışı həm neytral, həm də ekspressiv formada bildirir. Özü də bu leksik vahidlərə məxsus əlavə ekspressiv çalarlar keyfiyyətə müxtəlifdir. Məsələn, “ölmüşdür” sözünün təsir qüvvəsini, yəni ekspressivliyinə nəzər salsaq görürük ki, bu təsirin məyusluq, peşmançılıq, qəmginlik kimi çalarlar mövcuddur. Yazılı və şifahi nitq aktlarında “*o dünyaya getdi*”; “*vəfat etdi*”; “*dünyasını dəyişdi*”; “*rəhmətə getdi*”; “*ömür-günlərini cavanlara bağışladı*”; “*gözlərini əbədi yumdu*”; “*çezdi*”; “*gorbagor oldu*” və s. kimi sinonimik cərgələr ümumi bir anlayışı həm neytral, həm də emosional-ekspressiv formada bildirir: Məlum oldu ki, Murov da, strajniklər də *o dünyaya göndərildi* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); *-Allahdan gizli deyil, bəndədən nə gizlədim, mənim atam-anam vəfat edib* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); *İndi bizimki belə gətirdi, anası rəhmətə getdi* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); *Gün o gün oldu ki, qocalar ömür-günlərini cavanlara bağışladılar* (“Aşığı Alı və Süsənbər” dastanı); *Bu da bir qəzadı, çərxi gərdişdi, Əzizlərim dünyasını dəyişdi* (“Aşığı Alı və Süsənbər” dastanı) və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, oxşar anlayış neytral vahidlərlə, eləcə də həmin neytral vahidə əlavə olunan evfemistik və disfemistik vahidlərlə də təzahürünü tapmışdır. “Ölmək” sözü vasitəsilə sinonim cərgəni və bu cərgənin yaratdığı ekspressivliyi müəyyənləşdirmək olur: *ölmək* → *o dünyaya göndərilmək* → *dünyadan köçmək* → *vəfat etmək* → *ömrünü-gününü bağışlamaq* → *rəhmətə getmək* → *gəbərmək* → *gorbagor olmaq*.

Azərbaycan dili belə leksik vahidlərlə olduqca zəngindir. Bu isə dilimizin qüdrətini, çevikliyini, ifadəliliyini, təsirliliyini sübut edən amillərdən biridir. Belə sinonimik vahidlərin “... ifadə etdiyi məfhum məna etibarilə nə qədər birbirinə yaxın olsa da, hətta eyni kimi grünsə də polisemantik bir mahiyyətə malikdir” (6, 44). “Odur ki, sinonim sözlər ümumi məna bildirsə də, eyni anlayışın müxtəlif tərəflərini adlandırır, bu və ya digər cəhətini təyin edir,” (2, 31) “onu müxtəlif məfhumlarla bağlayır və beləliklə də ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır” (7, 62). Hər hansı bir bədii əsərin dilində əşya və hadisəni ətraflı canlandıraraq bir-birindən üstünlüyünü nəzərə çarpdırmaq üçün istifadə edilən sinonimlik sadalamalar əsərin dilini şirinləşdirir, onu cazibəli bir şəkllə salır, oxucuda ekspressiv-emosional hiss yaradır. Belə üslubi xüsusiyyət kəsb edən sinonimlərdən poeziyada təsvir və poetikləşdirilən təsvir dairəsini genişləndirmək, təsir dairəsini artırmaq, ekspressivliyini gücləndirmək məqsədilə istifadə olunur.

Hər hansı bir sinonimik vahidin ekspressivlik çalarlarını müəyyənləşdirmək üçün mütləq onun linqvistik baxımdan təhlili zərurəti meydana çıxır. Məsələn, *bulaq* – *çəşmə* sinonim sözlər bir ümumi anlayışı bildirir və hər hansı bir bədii mətnə istifadə edilərkən ekspressivliyi gücləndirmiş olur:

Abi-Kövsər kimi axır, Çeşmən, bulağın şah dağı (Aşıq Ələsgər); Leyli kimi vədə versən bulağa, Məcnun tək gözlərəm il, sənə qurban (Aşıq Ələsgər). Birinci poetik mətndə söz sənətkarı akustik naxışların həm panoramını yaratmış, həm də ekspressiv mənəni qüvvətləndirmişdir.

Və yaxud, *od – atəş – köz – nar* sinonimik cərgənin ekspressiv çalarına nəzər salsaq görürük ki, bu leksik sinonimlər tam mənada bir-birinin əvəzinə işləmə bilən sözlər deyildir. “Əksinə, sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim sözün mənə çaları və üslubi rənginə görə nitqdə ifadə məqamı vardır. Özü də heç bir sinonim məqsədsiz biri sinonimin yerinə işlənmir (T, 31-32) Aşıq Ələsgərdən aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Eşq *oduna* yanan aşkara yanmaz, Pünhan-pünhan mənim kimi saralı; Qiyamət *odundan* pisdə mənə söz; *Ataş* olub çox da yanma, Ələsgər, Səhətin-dən heç usanma, Ələsgər; bir saat camalın görməsəm ölləm, Görsəm də yanırım nara, Bəynişan; Bivəfa gözəlin mənə sözləri, yandırdı *odlarda, közlərdə* məni.

Azərbaycan klassik yazıçı və şairlərin əsərlərinin dilində intensiv şəkildə işlənmiş “*nar*”leksik vahidi, müasir dilimizdə fəal şəkildə işlədilər *od – atəş – köz* sözləri yuxarıdakı nümunələrdə mətn mühitinin tələblərinə uyğun olaraq işlədildiyindən ekspressivlik boyaları, çalarları da çox tutumlu bir şəkildə verilmişdir. M. Hüseynov da doğru olaraq göstərir ki, lirik düşüncənin daha tutumlu edilməsi üçün söz öz əhatəsinə maksimum dərəcədə uyğunlaşır. Poetik keyfiyyət halına gəlməsində sözün ətrafı üslubi güc mənbəyi rolunu oynayır və sənət faktı kimi çıxış edir. Şirin – bəzi ritm və intonasiya çalarları, qafiyə sistemi və s. ilə bilavasitə bağlı olaraq bədii mühit söz seçimini müəyyən edir. Poetik ölçü hissi və dilə həssaslıq sayəsində sinonimlər müəllif və dinləyici arasında bədii ünsiyyət vasitəsi olur. Öz çevikliyi ilə sinonim bədii nüfuzə yiyələnir, estetik təsir bədii fikrin nitq qiyafəsi təşkil edən söz komponentlərinin mühüm üslubi-semantik çevikliyi ilə güclənir. (8, 201)

Nitq üçün sinonimlər ən yararlı dil vahidləridir və onlar istər yazılı, istərsə də şifahi nitq aktlarında təkrarçılığın qarşısını alır, onu təsirli, ifadəli, estetik baxımdan zövq oxşayan məcraya yönəldir. Antik ritoriklərdən biri olan Anaksimən qeyd edir ki, fikir nə cür olur olsun müxtəlif şəkllə salınmalıdır. Bunun üçün ifadələri dəyişdirmək lazımdır ki, eyni fikirlər eyni sözlərlə təkrar olunmasın. Onda nitqimiz yaxşı təsir bağışlar. (9, 171)

Azərbaycan dilində demək olar ki, əksər sinonimdə ekspressivlik çaları vardır. Hər hansı bir folklor örnəyində təsvir əşya, hadisə, xüsusiyyət, əgər bir-birinə müəyyən bir cəhəti, xüsusiyyəti ilə azacıq da olsa oxşardırsa, onda burada sinonim işlətməyə ehtiyac vardır və bu da şübhəsiz ki, ekspressivliyin yaranması deməkdir. Məsələn, dilimizdə “*getmək*” feili ilə bərabər, bu sözün “*yerimək*”, “*yola düşmək*”, “*yol almaq*”, “*yola rəvan olmaq*”, “*yola*

düzəlmək”, “*yollanmaq*”, “*üz qoymaq*”, “*yönəlmək*”, “*irəliləmək*”, “*varmaq*”, “*dəymək*”, “*daban almaq*”, “*rədd olmaq*” kimi sinonimlərindən də istifadə edilir. Məs: Qaçaqqlar dağa tərəf *getdilər* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); Qız evə tərəf *yeridi* (“Aşıq Alı” dastanı); Onlar Ağrı dağına tərəf *yol aldılar* (“Aşıq Alı” dastanı); onlar kahadan çıxıb Canı kəndinə tərəf *yol elədi* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); Kərəm Lələ ilə birlikdə şaxtalı bir gündə Ərzuruma doğru *yola düzəldi* (“Əsli və Kərəm “ dastanı); O çadırdan çıxıb səhraya tərəf getməyə *üz qoydu* (“Əsli və Kərəm” dastanı); O, kəndə tərəf *yönəldi* (“Aşıq Alı” dastanı); Atlar ağır-ağır *irəliləyirdilər* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); Ərzurumun gədiyində *varanda*, Onda gördüm bürəm-bürəm qar gəlir (“Əsli və Kərəm” dastanı); O, əvvəlcə qaçaqların yaşadığı kahaya *dəyəcəkdi* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); Onlar asta-asta *daban aldılar* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); Qız dedi: Rədd ol, qapımdan, alçaq, namussuz! (“Qaçaq Səfəralı” dastanı) və s.

Nitqdə məna təkrarlarının, yəni leksik sinonimlərin çox işlədilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Sinonimik cərgənin çoxluğu mətnin ümumi semantikasına bir sanbal gətirir, poetik vüsət və ekspressiv hərəkət üçün stimül rolunu oynayır. Sadalanan leksik sinonimlərin ümumi qüvvəsi obrazlılığı daha da yüksəyə qaldırır. Başqa sözlə desək, fikrin ən incə məna çalarlıqlarını ifadə etmək, ekspressivliyə maksimum dərəcədə nail olmaq, üslubi səlislik yaratmaq üçün leksik sinonimlər ən güclü semantik-üslubi kateqoriyalardan biridir. Polisemiya ilə bağlı bir hadisə olan sinonimika məhz polisemiyanın, yəni çoxmənalılığın hesabına genişlənir və zənginləşir. Çoxmənalı sözün ikinci dərəcəli, yaxud məcazi mənalarından semantikasına görə bu və ya digər sinonimik cərgəyə daxil olub onun bərabər hüquqlu üzvü ola bilər və beləliklə, bir daha da qeyd edir ki, çoxmənalılıq yolu ilə, alınma sözlər vasitəsilə, evfemizmlə əlaqədar düzələn, məcazi məna bildirən, emosional- ekspressiv sözlərdən ibarət, arxaizmlə düzələn, müxtəlif növ sözlərdən əmələ gələn sinonimlər ekspressivliyin yaranmasında çox mühüm rol oynayır. Bu baxımdan folklor mətnlərindən topladığımız bədii materiallar əsasında onlara qısa şəkildə aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

1. Çoxmənalılıq yolu ilə əmələ gələn sinonimlərin ekspressivliyi.

Polisemiya sinonimikanın canı, qanı olduğundan ekspressivliyin yaranması birinci növbədə sözün çoxmənalılığından asılıdır. Çünki çoxmənalılıq sinonimik cərgə hesabına zənginləşir, genişlənir. “ Çoxmənalı sözün ikinci dərəcəli, yaxud məcazi mənalarından biri semantikasına görə bu və ya digər sinonimik cərgəyə daxil olub onun bərabər hüquqlu üzvü ola bilər”. (2, 34) Məsələn, folklor mətnlərində tez-tez işlənən “*çaşmaq*” sözünün semantik çalarlarına nəzər salsaq fikrimizi əsaslandırma bilərik: Qaçaqqlar özlərini *itirdilər,çaşdılar* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); O tez-tez yamanca *yanılırdı* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); Oğul dedi: - Ata, mən lap *karıxmışam*, özümü

itirmişəm (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); Kürən at *qarıxmışdı* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı); Pristav başını *itirmişdi* (“Qaçaq Səfəralı” dastanı) və s. deməli, bu nümunələrdə dominant söz “çaşmaq” hesab olunur və bunun nəticəsində sinonimik cərgəni obrazlılıq, ifadəlilik və ekspressivlik imkanları daha da artmış və zənginləşmişdir ki, bu məcazlar özləri də mənə çalarları və üslubi rəngləri ilə bir-birindən seçilirlər və folklor mətnlərində belə nümunələrin sayı istənilən qədərdir.

2. **Alınma sözlər vasitəsilə əmələ gələn sinonimlərin ekspressivliyi:** Sinonimik cərgənin zənginləşməsində alınma sözlərin də müəyyən rolu vardır və folklor mətnlərində işlənən belə alınmaların dilimizdə ekvivalentləri də mövcuddur. Məsələn, folklor mətnlərində ana dilimizə məxsus olan “üz” sözünün ekvivalenti olan alınmalardan da (*sima, sifət, surət, camal, çöhrə, rüxsar, bəniz*) intensiv şəkildə istifadə edilmişdir: O, *üzünə* baxmadı (“Qaçaq Səfəralı” dastanı) ; *Camalın* göyçəkdir bayram ayından (Aşıq Ələsgər); Kədərli xəyallar və fikirlər onun *simasını* örtmüşdü (danışıq dilindən); Onun *sifətini* kədər çulğalamışdı (“Qaçaq Səfəralı” dastanı) Əsmərin solğun *bənizində* soyuq bir mehribanlıq görünürdü (“Aşıq Alı” dastanı) və s.

3. **Evfemizmlə əlaqədar düzələn sinonimlərin ekspressivliyi:** Evfemizmlərlə əlaqədar düzələn sinonimlər də folklor mətnlərinin daha mənalı, daha ifadəli, daha mükəmməl və ekspressiv bir şəkildə alınmasına olduqca mühüm köməklik göstərən vasitələrdəndir. Məsələn, məlumdur ki, “*doğdu*” sözü ilə verilən xəbərin ifadəlilik baxımından təsir gücü zəif olur. Həm də etik qaydalar baxımından yaxşı səslənmir. Lakin bu sözü evfemistik sinonimlərlə əvəz etdikdə ifadə olunan fikrin ekspressivliyi artır və eyni zamanda nəzakət qaydalarına riayət olunur. Fikrimizi “Aşıq Alı və Süsənbər” dastanından verəcəyimiz nümunə ilə əsaslandırma bilərik: *Günlər keçdi, həftələr dolandı. Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə tamam oldu. Şıx oğlunun həyat yoldaşı yükünü yerə qoydu. Göründüyü kimi, doğdu dominant sözünün yerinə fikri yumşaltmaq üçün “yükünü yerə qoydu”* evfemistik ifadəsinə üstünlük, bu yol ilə də fikrini daha münasib və mədəni tərzdə bildirmişdir. Qeyd edək ki, folklor mətnlərində ekspressiv çalarlar yaratmaq üçün *doğdu- anadan oldu- dünyaya gəldi - təvəllüd etdi* kimi sinonimik cərgədən də ekspressivlik yaratmaq üçün intensiv bir şəkildə istifadə olunmuşdur.

4. **Məcəzi mənə bildirən sinonimlər vasitəsilə ekspressivlik:** Məcəzi mənə bildirən sinonimlər vasitəsilə ekspressivlik dedikdə folklor mətnlərindəki sinonimik cərgələrin zənginləşməsində frazeologizmlərin rolu nəzərdə tutulur, çünki təhlilə cəlb etdiyimiz örnəklərin dilində hər bir frazeoloji vahid müəyyən bir sözün ekvivalentidir və bunlar da ekspressivliyin yaranmasına xidmət göstərir. Məsələn, folklor mətnlərində işlədilən “*gözü yolda*

qalmaq”, “*gözünü yollara dikmək*”, “*ömrün sarayını sökmək*”, “*başı bəlalər çəkmək*”, “*qaş-qabağı açılmaq*”, “*cin atına mindirmək*”, “*gözünün ilk ovu*”, “*ürəyi dağa dönmək*”, “*əl-ayağa dolaşmaq*”, “*tüstüsü təpəsindən çıxmaq*”, “*günü qara gəlmək*”, “*həyatı qana boyamaq*” və s. kimi yüzlərlə sinonim frazemləri folklor mətnlərində təkrar olunmaz ekspressivliyinə rast gəlirik: *Gözü yolda qalan gəlinlər, qızlar, Darasın saçını tellər sevin.* (“*Dərələyəz folkloru*”); *Gözümü yollara dikdi, Ömrün sarayını sökdü* (“*Dərələyəz folkloru*”); *Çox bəlalər çəkdi başım, İtkin düşdü qonum-qonşu* (“*Dərələyəz folkloru*”); *Açılmır heç zaman qaşı, qabağı, Sındırır gah testi, gah da tabağı* (“*Dərələyəz folkloru*”) və s.

5. Emosional-ekspressiv sözlərdən ibarət sinonimlərin ekspressivliyi:

Ekspressivliyin yaranmasında emosional– ekspressiv sözlərdən ibarət sinonimlər də son dərəcədə fəal rol oynayır. Folklor mətnlərində istər müsbət mənəli (*sonam, gülüm, quzum, bülbülüm, dilbərim, qurban olduğum, pərim, bağına basmaq, ceyran, maral, halal olsun, qismət olsun, vallah, billah və s.*), istərsə də mənfi mənəli (*alçaq, ləçər, məlun oğlu məlun, it küçüyü, murdar, rədd ol, cəhənnəm ol, itil başımdan, lütün biri lüt, yerə girmiş, kor olasan* və s.) söz ifadələr saysız-hesabsızdır və bunlar da ekspressivlik yaratmaqda, insanın hiss və həyəcanını ifadə etməkdə qüvvətli nitq vahidləridir. Məsələn: *Afərin, türk oğlu söylədi Paşa, Qoç ata var olsun, oğul yüz yaşa* (“*Dərələyəz folkloru*”); *Var olsun hörən ustadın, Pərvanələr çıraqısan.* (“*Dərələyəz folkloru*”); *Saz götürüb qulluğunda durmuşam, Sənətdə vurğunam sözə xoş gəldin!* (“*Dərələyəz folkloru*”) və s.

6. Arxaizmlə düzələn sinonimlərin ekspressivliyi: Sinonimlərin zənginləşməsi arxaizmlər hesabına da baş verir və bunlar da oxuduqca hiss-həyəcan yaradır və beləliklə də real varlığın müxtəlif hadisələrində ekspressivlik yaradır. Məsələn, müasir dilimizdə işlənən “*igid, cəsur, qəhrəman, qoçaq, mərd*” sinonimlərinə dublet olaraq “*ər*” arxaik sözdən də istifadə edilir ki, bu məqamlarda ekspressivlikformalaşdırır: *Əliyəm ər kimi yaşayıb keçdim, Bu fani dünyanın odundan, oğul!* (“*Dərələyəz folkloru*”); *Mərifətdə söyülməyən, Ər oğlunu ər yaradıb* (“*Dərələyəz folkloru*”) və s.

Beləliklə, folklor mətnlərində tezislər şəklində nəzərdən keçirdiyimiz vu vasitələrlə kifayətlənmək olmaz. Çünki ekspressiyanın qüvvətlənməsində xeyli vasitələr iştirak edir ki, bunlar da geniş bir araşdırmanın mövzudur. Folklor mətnlərində qrammatik-morfoloji vasitələr də aktiv iştirak edir ki, bunlar haqqında gələcək tədqiqatımızda geniş bəhs ediləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. В.В.Виноградов. Итоги обсуждения вопросов стилистика. В.Р, №1, 1955
2. Т.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, “Elm”, 1980
3. S.Altaylı. Azərbaycanca-türkcə sözlük. İstanbul, 1994
4. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962
5. А.И.Ефимов. Стилистика художественной речи. М., 1961
6. С.Сəfərov. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958
7. А.А.Реформатский. Введение языкознание. М., 1953
8. М.Нүсєynov. Aşiq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017)
9. Античные тэории языка и стилья. ОГИЗ, М-Л., 1936
- 10.

М.Гусейнова

**Лексическая и стилистическая выразительность
фольклорных текстов**

Резюме

Выразительность в фольклорных текстах имеет характерные черты и качества. Слова синонимов, которые несут эти качества и особенности, являются наиболее эффективными, самыми острыми и блестящими речевыми единицами на нашем языке. Мы сталкиваемся с характерными чертами выразительности в стиле фольклора, а эти черты и качества формируются прежде всего, синонимами.

Поэтому целесообразно упомянуть некоторые слова и выражения, используемые в статье в выразительном смысле, в виде тезисов. Выразительность в фольклорных текстах создается с помощью различных средств и включает в себя различные функции. Сущность синонимов, порождающих выразительность, была рассмотрена в статье в более широком аспекте.

Lexical and stylistic expressiveness of folklore texts

Summary

Expressiveness in folklore texts has characteristic features and qualities. The words of synonyms, which bear these qualities and characteristics, are the most effective, sharpest and brilliant speech units in our language. We are confronted with the characteristic features of expressiveness in the style of folklore, and these traits and qualities are formed primarily by synonyms.

Therefore, it is worthwhile to mention some words and expressions used in the article in an expressive sense, in the form of theses. Expressiveness in folklore texts is created through various means and includes various functions. The essence of synonyms, generating expressiveness, was considered in the article in a broader aspect.

Rəyçi: Buludxan Xəlilov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

YADİGAR ƏLİYEV
filologiya üzrə elmlər doktoru
yadigar_aliyev@mail.ru

QƏDİM TÜRK RUNİK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ İSİM. QURULUŞCA NÖVLƏRİ VƏ MORFOLOJİ KATEQORİYALAR

Açar sözlər: isim, morfoloji kateqoriya, kök, şəkilçi, mürəkkəb isimlər

Key words: noun, morphology category, root, suffix, compound noun

Ключевые слова: существительное, морфологическая категория, корень, суффикс, сложные существительные

İsmin quruluşca hər üç növü qədim türk yazılı abidələrinin dilində müşahidə olunur. Sadə isimlərdə müxtəlif fonetik tərkibə malik strukturlar özünü göstərir. Bir saيتدən ibarət söz kökü sayca çox azdır. Bunlar əsasən isimlərdir.

U “yuxu” (KltŞ. 35);

I “kolluq” (Ton. I daş, Şm. 26; Ton.Q. 4).

Digər təkhecalı isim kökləri fonetik tərkibcə bir-birindən fərqlənir:

sait-samit (VC): ər (“döyüşçü”, Ongin, üfui yazı), il (“dövlət”, KltŞ. 3), ög (“ana”, KltŞ. 11), at (“ad”, KltŞ. 25), aş (“yemək”, KltŞ. 26), öt (“öd”, KltŞ. 27), ok (“ox”, BxŞm. 15), es (“yoldaş”, Ton.Q. 7), eb (“ev”, KçQ. 3), öz (“ömür”, İrkb.XLVII), ab (“ov”, İrkb. XII), öt (“nəsihət”, İrkb. 58);

sait-samit-samit (VCC): art (“dağ keçidi”, İrkb. VI), alp (“igid”. Ong. ön, 1 və I Barlık abidəsi);

samit-sait (CV): sü (“qoşun”, KltŞ. 12), kü (“səs”, Süci, 4);

samit-sait-samit (CVC): kan (“xan”, Ong. ön, 1), yış (“orman”, Ong. ön, 2), kaş (“ata”, Ong. ön, 5), sad (şad, rütbə adı, Ong. ön 6), koy (“qoyun”, KltŞ. 12), kan (“qan”, KltŞ. 24), sub (“su”, KltŞ. 24), tağ (“dağ”, KltŞ. 24), kul (“qul”, KltŞ. 24), kız (“qız”, KltŞ. 24), bor (“şərab”, BxŞ. 27), sab (“söz”, Ton. II daş, Q. 36), yer (“yer”, Ton. II daş, Q. 38), çab (“şöhrət”, KçŞ. 17), kün (“kəniş”, MçŞ. 13), tuğ (“bayraq”, MçŞ. 17);

samit-sait-samit-samit (CVCC): yont (“ilxı”, İrkb. V), bars (“bəbir”, İrkb. X), türk (etnonim, Ton. II daş, Şm. 60), kurt (“qurd”, Turfan, 28-29), yurt (“yurd”, İrkb. XIII).

İkihecalı isim kökləri çox işlənir – bodun (“xalq”, Ong. ön, 2), balbal (“daş abidə”, Ong. ön, 3), teñri (“tanrı”, KltC.1), yağı (“düşmən”, Ong. ön,5), kağan (“xaqan”, Ong. ön, 4), balık (“şəhər”, Ong. sağ,9), altun (“qızıl”, KltC.5), kümüş “gümüş”, KltC. 5), kutay (“ipək”, KltC. 5), yazı (“çöl”, KltC.7), kişi (“insan”, KltŞ.7), katun (“xaqanın arvadı”, KltŞ.25), yilkı (“ilxı”, BxŞ. 24), üqüz (“çay”, BxŞ. 27), keyik (“vəhşi heyvan”, Ton. I

daş, C.8), buka (“buğa”, Ton. I daş, Q.5-6), çəri (“qoşun”, KçQ.9), tigin (“şahzadə”, KçŞ.24), tabar (“mal”, MçC. 29), yadağ (“piyada”, MçC.33), kuzğun (“quzğun”, Irkb. 14), aqaç (“ağac”, Irkb. XIV), bəri (“canavar”, Irkb. XXVII), tilkü (“tülkü”, Irkb. XLVI), kudruk (“quyruq”, Irkb. L), suna (“ördək”, I Altın köl), ini, eçi, apa (“kiçik qardaş”, “böyük qardaş”, “böyük qohum”, Ong. ön, 4), əkə (“böyük bacı”, KltŞm.9), ata (“ata”. Süci, 1), ırı (“oğul/nəslin davamçısı”, Süci, 6).

Üçhecalı isim kökləri runik abidələrdə çox az müşahidə olunur: isigti (“taxıl”, KltC. 5), tabışğan (“dovşan”, Ton. I daş, C. 8), işbara (rütbə adı, KçQ.8), koruğsak (“qursaq”, Irkb. VIII), kərəkü (“çadır”, Irkb. XVIII), bokarsık (“boyunduruq”, Irkb. XXV), tabılku (“gül”, Irkb. XXXII), komursğa (“qarışqa”, Irkb. XXVII).

Yazılı abidələrin dilində bəzi isimlər semantik inkişafa məruz qalır. Ər sözü, əsasən, “döyüşçü” mənasında işləndiyi halda (Kültigin şərəfinə abidədə: Kültigin Az yağızın binip təgdi, eki ərig sançdı, balıka barmadı, KltŞm. 7-8; Kültigin Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sançdı, şəhərə girmədi), “insan” anlamını da bildirir (“İrk bitig” abidəsində: Çığay ər oğlı kazğançka barmış, Irkb. XXX; Kasıb adamın oğlu qazanc dalınca getmiş). Oğlı sözü “insan övladı” mənasını ifadə edir. Oğlı, yutuzı kop ögirər (Irkb. XXIX, Oğlu, gəlini çox fərəhlənər). Yazılı abidələrdə “quş və ya heyvan balası” anlayışı da həmin leksik vahid ilə ifadə olunur. “İrk bitig”də: Kiyik oğlı mən (“maral balasıyam”, Irkb. XLV).

Düzəltmə isimlər adlardan və feillərdən əmələ gəlir. İsimdüzəldən şəkilçilərin böyük əksəriyyəti müasir türk dillərində də işlənir.

Adlardan isim düzəldən şəkilçilər

-çı, -çi: yuğçı (“dəfn edən”, KltŞ.4), sığıtçı (“yas mərasimində ağlayan”, KltŞ.4), tamğaşı (“möhür saxlayan”, KltŞ.13), yağıçı (“sərkərdə”, Ton. II daş, C. 50), sabçı (“natiq”, Irkb. LV), avçı (“ovçu”, II Altınköl, arxa tərəf, 16), ayğucu (“məsləhətçi/vəzir”, Ton. I daş, C. 10), itgüçi (“yaradan/tikən”, KltŞm.-13; bark itgüçi “sərdabə tikən”), elçi (“elçi”, Uyük Tarlık, 2), eşidsiçi (“dinləyici”, Irkb. XLV). Sözdüzəldici şəkilçi xüsusi isimlərin tərkibində iştirak edir. Bolçu (şəhər adı; Bolçuda sünüşdüm “Bolçuda döyüşdüm”, BxŞ. 28), Suğçu (şəhər adı; Suğçu balıqda kirmiş “Suğçu şəhərinə daxil olmuş”, A.Steyn, I əlyazma, A, 14);

-lığ, -lig morfemi müasir Azərbaycan dilində -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin sinonimidir. Yaraklığ (“yaraqlı”, KltŞ. 23), sünügülg (“süngülü”, KltŞ. 23), yemlig (“qurban”, Uyük Turan, ön, 3);

-lağ: yaylağ, kışlağ (“yaylaq”, “qışlaq”, Irkb.LI);

-çuk: munçuk (“munçuq”, Turfan, 2-3). Burada asemantikləşmiş kök boyun/moyun sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildir.

-dəm: ərdəm (“iğidlik”, KçQ. 4);

- dıç: sağdıç (“sağdış”, II Talas, 1);
- ünük: közüçük (“pəncərə”, Irkb. XVIII);
- ük: tügünük (“tüstü yeri”, Irkb. XVIII);
- ünü: közüünü (“güzgü”, Açıra, sağ, 11), küzüünü (Irkb. 22);
- g: tirig (“diri”, KltŞm. 9).

Feildən isim düzəldən şəkilçilər

-uk, -ük: buyuruk (rütbə, yaxud titul bildirir; buyuruk bəglər “buyuruq bəylər”, KltC.1), tutuk (vəzifə adı, KltŞ.38), körük (“görünüş”; Irkb. XVIII), köpük (“köpük”, Irkb. XX);

-üg: ülüg (“qismət”, KltŞ.29), ötüg (“xəbər”, BxŞ.38; “dua”, Irkb. XIX), ölüg (“ölü”, İhe Ashete, I daş, arxa tərəf, 1), körüg (“casus”, Ton. I daş, C.9);

-ig: bilig (“bilik”, KltŞm. 10);

-g: bitig (“yazı”, KltC-Ş);

-üm: ölüm (“ölüm”, Irkb. XLIX);

-sık: batsık (“günbatan”, Süci, 4);

-ç: kazğanç (“qazanc”, Irkb. XXX);

-ınç: korkınç (“qorxu”, Irkb. XXXVI; Korkınçın yok “Qorxun yox”);

-nək: tüşnək (“düşərgə”, Irkb. LXI; Kuş tüşnəkginə konmuş “Quş düşərgəsinə qonmuş”).

Sayca azlıq təşkil edən mürəkkəb isimlər müxtəlif yollarla yaranır:

a) iki sadə sözün birləşməsi. Temirkapığ (yer adı, KltŞ. 8, 39), Kömürtağ (yer adı, MçŞm.6), koğukuş (ququşu, Irkb. XXXV). Bu yolla əmələ gəlmiş mürəkkəb isimlər içərisində şəsc dları da vardır: Kültigin (tigin “şahzadə” deməkdir. İnim Kültigin “kiçik qardaşım Kültigin”, KltŞ. 26), Küçbars (II Çaxöl), Oğulbars (I Talas, 3);

b) sifət və sadə ismin birləşməsi. Karakum (yer adı, MçŞm.6), karakuş (“qaraquş”, Irkb. XLIII);

c) say və sadə ismin birləşməsi. Besbalık/Beşbalık (yer adı, BxŞ. 28, KçQ.11, I Hoytu Temir, 4);

d) tərəflərdən birinin tərkibində mənsubiyyət şəkilçisinin iştirak etdiyi iki leksik vahidin birləşməsi. Sübaşı (“sərkərdə”, KltŞm.31), bınabaşı (“minbaşı”, hərbi vəzifə, MçŞm.6);

e) tərəflərdən birinin tərkibində feili sifət şəkilçisinin iştirak etdiyi iki leksik vahidin birləşməsi. Eltoğan (xüsusi isim, Uyuk Tarlık, 2), küntoğsık (“şərq”, Ong. ön, 2; Süci, 4), künbatsık (“qərb”, Ong. ön, 2);

ə) yaxın mənalı sözlərin birləşməsi. Kız-kəlin (“qız-gəlin”, Uyuk Turan, arxa tərəf, 6);

f) tərəflərdən birinin (yaxud hər ikisinin) ayrılıqda işlənmədiyi iki leksik vahidin birləşməsi. Arkış-tirkiş (“karvan”, KltC.8), ənkə-mənkə, əniñ-məniñ (ən-mən “ov”, Irkb. XXX).

Türk run yazılarında kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlaməti –lar, –lər şəkilçisidir: bəglər (“bəylər”, KltC. 1), kəlinlərim (“gəlinlərim”, Uyük Turan ab., arxa, 3), küdəgülərim (“kürəkənlərim”, Uyük Turan ab., arxa, 3).

Yazılı abidələrdə cəm şəkilçisi olmayan, lakin cəmlilik məzmunu ifadə edən şəkilçilər də vardır. Onlar məhdud dairədə işlənir. Tədqiqatçılar –ş əlamətini türk mənşəli qədim cəmlilik, topluluq göstəricisi hesab edir (4, s. 13): işbaraş (“işbaralar”, MçC. 26). Təkdə ışbara işlənir (Kç. 24). –t şəkilçisi isə monqol mənşəlidir: tarkat (“tarxanlar”, MçC. 26). İşbaraş, tarkat anta ançuladım (MçC.26; İşbaraları, tarxanları orada təyin etdim). Bu tipli sözlər –lar, –lər şəkilçisini qəbul edərək cəmlənə bilir: tigit-tigitlət “şahzadə, şahzadələr” (4, s. 12).

Uyğur abidələrində birləşmə tərkibindəki təyin olunan tərəf xüsusi isim, yaxud müqəddəs predmet adları ilə ifadə edildikdə –lar, –lər əlaməti qəbul edərək cəmlənə bilir: altı kaçığ orunlar (“altı... yerlər”; 5, s. 46). Bu xüsusiyyət Orxon abidələrində müşahidə olunmur. Ümumiyyətlə, Orxon-Yenisey abidələrində cəm şəkilçisi –lar, –lər çox az işlənir. Bu bir neçə səbəbdən ola bilər. Əvvəla, abidələrdəki isimlərin məzmun yükündə ümumiləşdirmə daha güclüdür. Məsələn, mətndə ər sözü (“döyüşçü” mənasında) yazılır, ancaq konkret bir nəfər döyüşçü deyil, döyüşçülər nəzərdə tutulur. Yəni cəmlilik şəkilçisi iştirak etməsə belə, sözün məzmun tutumu və kontekst çoxluğa işarə edir. Məsələn: İrim ara kutı bar erdi (“Döyüşçülərim arasında xoşbəxtliyi var idi”; IV Hoytu Temir ab., İrim sözü). Mətdən göründüyü kimi, sintaktik vahidin ilk sözü “döyüşçüm” yox, “döyüşçülərim” şəklində anlaşılır (Mətdə: irim ara “döyüşçülərim arasında”).

Digər tərəfdən, türk run yazılarında kəmiyyətə çoxluğu kop (“çox”), üküs (“çox”) kimi sözlər ifadə etdiyindən bizcə, kəmiyyət şəkilçisinin işlənməsinə bir o qədər ehtiyac qalmır: sarığ altun, örün, kümüs, kız, kuduz, əgritəbi, ağı bunsız kəltürti (Ton., II daş, C. 48; “sarı qızıl, parlaq gümüş, qızgəlin, xalça, hədiyyə saysız gətirdi”; 1, s. 61-62).

Məzmununda cəmlilik anlayışı olan ümumi isimlərə təsadüf edilir: oğlanıma “övladlarıma” (Uyük Tarlık ab., 1 x.; oğlan “övladlar”).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənən mənsubiyyət şəkilçiləri bunlardır:

I şəxsdə -ım; kağanım (KltŞ.9; “xaqanım”), kaqım (KltŞ. 11; “atam”), eçim (Ong., ön, 4; “böyük qardaşım”)

-im; ilim (KltŞ.9; “dövlətim”)

-m; apam (Ong., ön, 4; “böyük qohumum”)

-mız, -miz; eçümüz, apamız (Ong., ön, 1; əcdadımız, ulu babamız), yağıımız (Ton. I d., Ş.19; “düşmənimiz”), eşişçimiz (Irkb.45; “dinləyicimiz”)

-ımız, -imiz; bodunımız (KltC.18; “xalqımız”), kanımız (KltC.26; “atamız”), ebimiz (Uyük Arkan, 3; “evimiz”)

II şəxsdə -ı; kağanı, oğlun, kız oğlun (KltŞ.7; “xaqanın”, “oğlun”, “qızın”), kazğantukun üçün (Ton. II d., Ş.52)

-ı; oğlanın, tayğunun (KltC-Ş; “oğlanın, övladın”)

III şəxsdə -ı, -sı, -i, -si atı (Ong. ön, 3, “adı”), inisi (Ong. ön, 4; “kiçik qardaşı”), bodunu (Ong. sağ, 11; “xalqı”), süsi (Ong. sağ, 9; “qoşunu”), bəgləri (KltC. 2; “bəyləri”), oğuşı (KltC.6; “qəbiləsi”), kağanı (KltC.19; “xaqanı”), özi (KltC. 20; “özü”), oğlu, eçisi (KltC. 21; “oğlu”, “böyük qardaşı”), küsi (KltC. 25; “güçü”)

II şəxsin cəminə aid mənsubiyyət şəkilçisi (-ı) çox az işlənir. Ona cəmi bir dəfə Kültigin şərafinə abidənin cənub-şərq tərəfində təsadüf edilir. İğar oğlanınızda, tayğunuzda kegidə igidür ertigiz, uça bardığız, teñri tirig edkiçə (KltC-Ş; Sadiq övladınızdan, övladınızdan... yüksəldir idiniz, vəfat etdiniz, tanrı dirildənə qədər).

I şəxsin təkinə aid mənsubiyyət bildirən şəkilçi xüsusi ismin tərkibində işlənir: Taçam (Ongin abidəsi-yuxarıda üfqi yazı; Bilgə Taçam lü yılka... ölti “Müdrük Taçam əjdaha ilində öldü”). Nümunədə qrammatik şəkilçi leksik vahidin tərkibində asemantikləşmişdir. Moyun Çor abidəsində isə I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi yeni leksik mənənin müəyyənləşməsinə xidmət edir: bınım (MçC.26; Çik bodunığ bınım sürə kəlti “Min nəfərlik qoşunum çik xalqını sürərək gətirdi”).

I tərəfi yiyəlik halda işlənmiş II şəxs əvəzliyi olan III növ təyini söz birləşməsinin II tərəfində bəzən mənsubiyyət şəkilçisi işlənir. Sizin ər at Ur (Mç, arxa tərəf, 13-cü xətt; Sizin döyüşçü adınız Urdur).

Bəzi hallarda II növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənir: türk bəglər (KltŞ.7; Türk bəglər türk atın ıtı, tabğaçğı bəglər tabğaç atın tutıpan tabğaç kağanka körmis “Türk bəyləri türk adını ataraq, tabğaç bəyləri tabğaç adını tutaraq tabğaç xanına tabe olmuş”). Mənsubiyyət şəkilçisinin iştirak etdiyi II növ təyini söz birləşmələri də vardır: türk teñrisi (KltŞ.10-11; Üzə türk teñrisi, türk ıduk yiri, subı ança timis “Yuxarıda türk tanrısı, müqəddəs türk yeri, suyu eləcə demiş”).

Birinci tərəfi sayla ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənir: yeti yolu (“yeddi dəfə”; KltŞ.14-15, Kanım kağan bunça kırk artukı yeti yolu süləmiş “Atam xaqan bunca qırx yeddi dəfə qoşun çəkmiş”). Bəzi dialekt və şivələrimizdə sabitləşmiş ifadələrdə birinci tərəfi miqdar sayı olan birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfində də mənsubiyyət şəkilçisi müşahidə olunur: bir günü (bir gün əvəzinə; Bir günü xəbər çıxdı).

İkiqat mənsubiyyət şəkilçili sözlər müşahidə olunur: atısı (“adı”; KltC.13, Bu bitig bitigmə atısı Yoliğ tigin “Bu yazını yazanın adı Yoliğ tigin”).

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində ikiqat mənsubiyyət şəkilçili sözlərə təsadüf edilir: bir günüsü (Gəncə), k'alxozun sədrisi (Salyan), onun abrası (Bakı, Pirallahı k.; 2, s. 297) və s. Müqayisə üçün deyək ki, qaqauz dilində də bəzi sözlər üçüncü şəxsdə ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: oolusu (“oğlu”), aklısı (“ağlı”; 3, s. 160).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində isimlər şəxsə görə dəyişərkən, bir qayda olaraq, I və III şəxslərin təkinə aid formalar daha çox işlənir. II şəxsin təki və cəmi, eləcə də I şəxsin cəmi abidələrin dilində bir, ya iki nümunə ilə təmsil olunur.

Xəbərlik kateqoriyasının morfoloji əlamətləri bunlardır:

I şəxsdə

-mən; Kırkız oğlu mən (Qırğız oğluyam, Süci, 2). Kutluğ Bağa tarkan ögə buyrukı mən (Kutluğ Bağa tarkanın müdrük qulluqçusuyam, Süci, 3). Külüg tirig bən (Məşhur Tiriyəm/Diriyəm, Uyük Turan, ön, 3). Təñri elimtə yemlig bən (Müqəddəs elimdə yemliyəm/qurbanlığam, Uyük Turan, 3). Ər atım Yaş Akbaş bən (Döyüşçü adım – gənc Ağbaşam, Uyük Arkan, 5). Külüg apa bən (Məşhur atayam, VIII Çaxöl). Karakuşmən (Qara quşam, İrkb. 3). Andağ küclügmən (Elə güclüyəm, İrkb. III). Altun başlığ yılan mən (Qızıl başlı ilanam, İrkb. VIII). Barsmən... Alpmən (Pələngəm... İgidəm, İrkb. XX). Buğramən (Erkək dəvəyəm, İrkb. XX). Kara yol tənrimən (Qara yol tanrısıyam, İrkb. XLVIII).

Orxon abidələrində birinci şəxsə aid təhkiyə olsa da, birinci şəxsin təkinin xəbərlik şəkilçisi, ümumiyyətlə işlənmiş (Yalnız Süci abidəsində belə bir nümunə var). Ancaq Yenisey abidələrinin epitafiya üslubunda yazılmış mətnlərində, habelə Turfan abidələrinə aid edilən “İrk bitig” abidəsinin dilində belə nümunələr vardır.

-biz; biz azbiz (Biz azıq, Ong, ön, 7). Yabız batbiz (Pis və alçağıq, Ong, ön, 7).

II şəxsdə

-san; Türk bodun tok, arık oksan (Türk xalqı, tox, arıq oxsan, KltC. 8).

-siz; Ərsiz (İgidsiniz, Açura, ön, 3).

III şəxsdə heç bir morfoloji əlamət işlənmiş:

edgüg ol erinç (Barduk yirdə edgüg ol erinç “Getdiyın yerdə yaxşı o idi”, KltŞ. 24). Yolığ tigin (Bu bitig bitigmə atısı Yolığ tigin “Bu yazını yazanın adı Yolığ tigidir”, KltC. 13). Sabım (Təñri tək təñri yaratmış türk bilgə kağan sabım “Tanrı tək tanrı yaratmış türk bilgə xaqan sözümdür”, BxŞ. 1). Antağ (Körüg sabı antağ “Casusun xəbəri elədir”, Ton. I daş, C. 9; Türgis kağanta körüg kəlti, sabı antağ “Türgis xaqanından casus gəldi, xəbəri bu cürdür”, Ton. I daş, Şm. 29). Bir (Üç körüg kisi kəlti, sabı bir “Üç casus adam gəldi, sözü birdir”, Ton. I daş, Şm. 33). Ol (Bilgə Toyukuk ayıq ol “Müdrük Tonyukuk ayıq odur / ayıqdır”, Ton. I daş, Şm. 34). Antağ (Tılığ

kəlürti, sabı antağ “Dil gətirdi, sözü bu cürdür”, Ton. II daş Q. 36). Yeg (Arığ obutu yeg “Təmiz abır yaxşıdır”, Ton. II daş, Q. 37). Mən (Tensi mən “Tensi mənəm”, İrkb.I). Ol (Edgü ol “Yaxşı odur”, İrkb. I). Ol (Yablak ol “Pis odur”, İrkb. VIII). Tutuk (Atım Eltoğan tutuk “Adım Eldoğan tutukdur”, Uyük Tarlık, 2).

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Əliyev Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili. B., 2004
2. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B.: “Maarif”, 1968
3. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. B.: “Maarif”, 1981

Rus dilində

4. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., 1988
5. Насилов В. Древнеуйгурский язык. М., 1963

Y.Aliyev

Morphological categories and system kind of the noun in the ancient Turkish Runic written monuments

Summary

Every three kind of the system noun observed at the language of the ancient Turkish written monuments. Different structures with phonetic component shows itself in the simple noun.

Words root consist from one vowel is less: U “sleep”. Other monosyllabic noun roots differs from each other for phonetic composition: as (“meal”), alp (“brave”), su (“troops”), kan (“Khan”).

A lot of used disyllabic noun roots: bodun (“people”). Trisyllabic noun roots observed very little in runic monument: tabısgan (“hare”). Some nouns undergone semantic development at the language of the written monument.

**Имя существительное в древнетюркских рунических надписях.
Виды существительных и морфологические категории**

Резюме

Все виды существительных, в том числе, простые, сложные и существительные, образованные с помощью словообразующих суффиксов, употребляются в языке тюркской рунической письменности.

Простые существительные представлены в разных фонетических структурах. Количество корней, состоящие из одного гласного флнема немного. Напр.: и («сон»). Другие однослоговые слова отличаются друг от друга по фонетическому составу.

Напр.: aş (“еда”), alp (“храбрый”), sü («войска»). Корни, состоящие из двух слогов употребляются мало. Напр.: bodun («народ»). В орхоно-енисейских памятниках аффикс множественности –lar (-lär) употребляется мало. Взамен суффикса множественного числа наблюдается слова kor («много») и üküс («много»). Иногда встречаются слова с двумя суффиксами притяжательности. Напр.: atısı («его имя»).

Rəyçi: Mübariz Yusifov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ELÇİN İBRAHİMOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elchinibrahimov85@mail.ru

QAZAXISTANDA ƏLİFBA SİYASƏTİNİN TARİXİ VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: türk dünyası, türklər, əlifbalar, Orta Asiya, dil siyasəti.

Ключевые слова: Тюркский мир, Тюрки, Алфавит, Средняя Азия, языковая политика.

Keywords: the Turkish world, Turks, alphabets, in Central Asia, language policy.

Əlifba məsələsi son iki əsr ərzində Türk dünyasında və Türkologiya elmində ən çox müzakirə olunan və hələ də aktuallığını saxlayan problemlərdən biridir. Fərqli yanaşmalar, illərlə davam edən və hələ də davam etməkdə olan müzakirələrə baxmayaraq Türkdilli xalqların əlifba mücadiləsi hər zaman aktuallıq təşkil etmişdir.

Bu gün Qazaxıstanda istifadə olunan qazax yazı dili ilə ilk əsərlər Kazan, Orenburq, Ufa, Troitsk və Sankt-Peterburqda çap olunmuşdur. Bu əsərlər XX əsrin ilk yarısına qədər türk dünyasının ortaq yazı sistemi olan ərəb əlifbası ilə çap edilmişdir.

Qazaxların uzun müddət ərəb əlifbası əsasında qazax dili mətnləri çap olunan zaman kiril əlifbasının qazaxlar tərəfindən öyrənilməsi və bu əlifbanın yayılması məqsədilə 1860-cı illərdə qazaxlar üçün kiril əlifbası ilə kitablar da çap edilməkdə idi [5, s.121].

Bir çox görkəmli şərqşünaslar tərəfindən (Əsasən, N.İ.İlminski, P.M.-Melioranski, A.V.Vasilyev) çap etdirilən qazax xalq ədəbiyyatı nümunələrinin böyük bir hissəsi kiril əlifbası ilə nəşr olunur; məşhur qazax maarifçisi İbray Altınсарinin 1870-ci illərdə kiril əlifbası ilə dərs kitabları (*«Киргизская хрестоматия, начальное руководство к обучению киргизов русскому языку»* və s.) çap edildi [9, s.66].

1871-ci ildə İbray Altınсарinin Kazanda çap edilən “Киргизская хрестоматия”nın ön sözündə yazdığı “bu kitabın rus hərfləri ilə yazılması daha məqsədəuyğundur. Çünki bu kitab çox zəngin və faydalı rus kitablarına yol göstərəcək bir keyfiyyətdədir” cümlələri türk dünyası ziyalılarının İlminskinin təsiri altında olduğunu göstərirdi.

İ.Altınсарi bu təsir nəticəsində Qazaxıstanın kəndlərində rus məktəbləri açılmasına rəhbərlik etmişdir. İ.Altınсарinin qazax məktəblərində rus əlifbası və rus dilinin öyrənilməsini dəstəkləyən fəaliyyəti N.İ.İlminskinin Kazanda kiril hərfləri qazax dilində mətnləri çap etdirməsi ilə paralel olaraq həyata

keçmişdir. 1866-cı ildə başlayan və 1910-cu ilə qədər davam edən bu fəaliyyət nəticəsində 72 kitab çap edilmişdir [6, s.37].

Qazax dilinin imla qaydalarının tərtibini ilk olaraq Əhməd Baytursun həyata keçirmişdir. İ.Qaspıralının hazırladığı qaydalara əsaslanaraq ərəb əlifbasını 1910-cu illərdə qazax dilinə tətbiq edən Ə.Baytursun qazax dilinin səs quruluşu və yazı sistemi haqqındakı fikirlərini 1912-ci ildən etibarən “Aykap” jurnalında və “Qazax” qəzetində dilə gətirmişdir [4, s.262].

O, “Aykap” jurnalının 1912-ci il 9-10-cu saylarında çap edilən “Şahzaman mırzaga” başlıqlı yazısında qazax dilində olmayan səslərin qarşılığı olaraq əlifbada qeyd olunan ص, ض, ط, ظ hərflərinin çıxarılmasına ehtiyac olduğunu söyləmişdir.

Ə.Baytursun “Qazax” qəzetinin 1913-cü ildə çap olunan 34-cü sayında “Jazu meselesi” adlı məqaləsində isə qazax dilindəki saitlərin hərf dəyərləri (و, ی, ی, ف, ی) haqqındakı fikirlərini geniş şəkildə izah edir. O, bu məqaləsində, əvvəla, əlifbadan ص, ض, ط, ظ hərflərinin çıxarılmasını, ikincisi, qazax dilindəki sait səslərin hər biri üçün ayrı bir hərfin müəyyən edilməsini, üçüncüsü, *k* və *g* samitlərinin ön sıradakı sait səslərlə birlik yaratdığı təqdirdə sözün əvvəlində xüsusi bir işarə qoyulmalı olduğunu söyləmişdir [1, s.17].

Baytursunun “Jana imla” adlandırdığı əlifba fəaliyyəti “Oxumaq qaydaları” adı ilə 1912-ci ildə Orenburqda çap edilir. Qazax türklərinin daha sonra istifadə edəcəkləri latın və kiril əlifbalarının təməlini təşkil edən Baytursunun tətbiq etdiyi qazax-ərəb əlifbası bu şəkildə idi:

أ, ب, پ, ت, ج, چ, خ, د, ر, ز, س, غ, ق, ك, گ, ل, م, ن, و, ف, ی, یه, ه, ا, ء.
Əlifbada həmçinin كْ hərfi də var idi. Ə.Baytursunun qazax-ərəb əlifbasına gətirdiyi yeniliklərlə qazax dili danışıldığı kimi yazılmağa başlanılmışdı. Əlifbadan da görünür ki, qazax dilində səs olaraq qarşılığı olmayan və sadəcə alınma sözlərin yazılışında nəzərə çarpan ف, ض, ذ, ح, خ, ث hərfləri A.Baytursunun əlifbasında qeyd olunmur. ص və ض hərfləri isə osmanlı imlasında türkcə sözlər üçün istifadə edilərkən Baytursunun hazırladığı qazax-ərəb əlifbasından çıxarılır. Qazax dilindəki *s* və *t* səsləri, bu əlifbada ت və س hərfləri ilə qarşılır. Bu əlifba ilə ərəb və fars alınmalarında da özünəməxsus şəkildə yazılmasından imtina edildi. Bugünkü qazax dilindəki ş səsi Baytursunun əlifbasında چ ilə qarşılıandığı üçün ش hərfi də əlifbada yer almışdır. *j* səsi isə ح ilə göstərilirdiyi üçün ژ əlifbaya daxil edilməmişdi. Bu əlifbada ه hərfi sadəcə ilk hecanı izləyən hecalarda qapalı e (è) üçün istifadə edilmişdir [2, s.483].

Əhməd Baytursunun bu fəaliyyətindən sonra – 1914-cü ildə Kazanda İşanali Baymirzənin “Kazaxşa düriis jazu kaideleri” adlı risaləsi çap edilir. Bu risalədəki qazax dilinin imla qaydaları yalnız 10 il sonra – 1924-cü ildə Qazax Maarif Milli Komissarlığı tərəfindən təsdiq edilir və “Enbekşi” qazax qəzetinin 24 iyun 1924-cü il tarixli qərarı ilə elan edilir [9, s.67].

Qazax-ərəb əlifbasında 1924-cü ildən sonra da bir çox islahat aparılmışdır. Ancaq bu əlifba ilə bağlı islahatların çoxluğu və rəsmi təsdiq edilmiş bir əlifbanın olmaması orta q yazı sisteminin bütün sahələrdə tətbiqini təmin edə bilməmişdir. (Əlavə 19)

Qazax mədəni həyatının öndəgedən qəzetlərindən olan “Jana mekteb” 1923-cü ildən etibarən ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə dəyişdirilməsi yönündə fikirlər təklif edən yazılar verməyə başlayır. Latın əlifbasının qəbul edilməsi ilə bağlı təkliflər qəzet vasitəsilə araşdırılır. Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydan iki il sonra 1928-ci ildə Qazaxıstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 6-cı iclasın qərarı ilə 24 yanvar 1929-cu ildə latın əlifbası əsasında yeni qazax əlifbasının qəbulu haqqında qərarı təsdiqləyir. Bu qərar “Enbeşk qazax” qəzetinin 1 fevral 1929-cu il tarixli sayında xalqa elan edilir. Latın əsaslı yeni əlifbanın qəbul edilməsindən bir neçə ay sonra, 29 iyul 1929-cu ildə Qazaxıstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qazax dilinin imla qaydalarını qəbul edir.

Latın əsaslı 29 hərflik ilk qazax əlifbası bu şəkildə idi: *a, e, c, ç, d, e, ə, g, h, x, i, b, j, k, l, m, n, ŋ, o, p, r, o, q, r, s, t, u, v, z* [7, s.292].

29 hərflik bu əlifbada 1938-ci ildə Qazaxıstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə islahat aparılmış, nəticədə 32 hərflik qazax-latın əlifbası bu şəkildə müəyyən edilmişdir: *a, e, v, g, d, e, ç, z, i, j, k, l, m, n, o, p, r, c, t, u, f, x, o, q, c, ə, o, h, ŋ, ū, y, b* [10, s.256]. (Əlavə 20)

Qazax dili üçün ərəb əlifbasından istifadə edildiyi XIX əsrdə İbray Altınсарin, Çokan Vəlixanov kimi qazax ziyalıları və P.M.Melioranski, N.İ.İlminski kimi rus dilçi alimləri də yazıda kirilləşməni müdafiə etmiş və kiril əlifbasının qazax dilində də istifadəsini təklif etmişlər. O illərdə elə də yaxşı qarşılanmayan bu təkliflər 1930-cu illərin kirilləşmə dövründə yenidən müzakirə edilmiş və 1938-ci ilin aprel-may aylarında qazax ziyalıları tərəfindən kiril əlifbasına keçidlə bağlı konfranslar keçirilmişdir. Bu konfransların keçirildiyi ərəfdə Qazaxıstan Dilçilik İnstitutunun direktoru S.A.Amanjolov kiril əlifbası əsasında yeni bir əlifba layihəsi hazırlamış və SSRİ Elmlər Akademiyasının Qazaxıstan filialı bu layihəni çap etdirmişdir [3]. Yeni əlifba 8 avqust 1939-cu il tarixində qəbul edilmişdir.

S.A.Amanjolvun hazırladığı qazax-kiril əlifbası mətbuatda müzakirə olunan zaman 27 avqust 1940-cı il tarixində əlifba və imla problemlərinə həsr olunmuş bir konfrans keçirildi. Yazıda kirilləşməyə qarşı müxalif olanların fikirlərinin səslənmədiyi və qazax-kiril əlifbasının qəbul edildiyi bu konfransdan təqribən iki ay sonra, 10 noyabr 1940-cı ildə Qazaxıstan SSR Ali Sovetinin 5-ci iclasında “Qazax yazısının latınlaşdırılmış əlifbadan rus əlifbasına əsaslanan yeni əlifbaya keçirilməsi qanunu” təsdiq edilir. Bu qərar “Kazahstanskaya pravda” qəzetinin 13 noyabr 1940-cı il tarixli sayında xalqa elan edilir.

Beləliklə, Sibir bölgəsində keşiş İ.Veniaminov və yepiskop A.Macariusun (Makariy Gluharev), Orta Asiyada N.İ.İlminski və A.Ostroumovun başlatdıqları kirilləşdirmə yolu ilə türk yazı dilləri yaratmaq fəaliyyətləri sovet dövrü mədəni siyasəti ilə 10-cu türk yazı dilinin də kiril əlifbasına keçidi ilə böyük uğur əldə edir.

1957-ci il islahatı nəticəsində əlifbaya ə hərfi əlavə edilmiş, beləliklə də qazax-kiril əlifbasındakı hərflərin sayı 42 olmuşdur: *a, ə, б, в, з, э, д, е, ё, ж, з, u, ў, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, с, м, у, ү, ұ, ф, х, һ, ы, ы, ш, щ, ь, ы, і, і, э, ю, я.* (Əlavə 21)

SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqillik əldə etmiş Qazaxıstanın ortaq türk əlifbasına keçidi olduqca mübahisəli məsələlərdən biridir. 1991-ci ildə “Ana tili” qəzetində E.Kaydarov latın əlifbasına keçidin elm, siyasət və iqtisadi baxımdan faydalı olacağını bildirdikdən sonra digər elm adamları, o cümlədən dilçilər də bu haqda fikirlər söyləməyə başladılar. Həmin dövrdə qazax alimləri arasında ərəb əlifbasına, hətta göytürk əlifbasına qayıtmağı təklif edənlərlə yanaşı kiril əlifbasının qorunmasını istəyən, onu müdafiə edənlər də var idi [8, s.8].

23 iyun 2001-ci ildə Qazaxıstan Təhsil nazirinin müavini Edil Örgözün 1990-cı illərin ortalarında Özbəkistan və Türkmənistanın latın əlifbasına keçdiklərini qeyd edərək, özlərinin də latın əlifbası ilə bağlı ciddi bir layihə hazırladığını bildirmişdir.

Qazaxıstanda latın əlifbasına keçməyin tərəfdarları olduğu kimi, buna qarşı müxalif olanlar da var idi. Məhz bu baxımdan Qazaxıstan Təhsil naziri Edil Örgözünün latın əlifbasına keçməklə bağlı söylədiyi fikirlərin mətbuatda çap olunduğu vaxtlarda “Meqapolis” qəzetindəki bir yazıda qazax jurnalist Berik Jılıkbayev milliyyətçilərin gələcək nəsillərin rus dilini öyrənməsinə mane olduqlarını, rus dili və əlifbası vasitəsilə qazaxların mədəni baxımdan zənginləşdiklərini ifadə etmişdir.

Bu gün Qazaxıstanda latın əlifbasının qəbulu ilə bağlı bir çox layihələr işlənilməkdədir. Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev qazax dilinin latın əlifbasına keçidi üçün hökumətin hazırlaşmasına əmr verib.

Bunu N.Nazarbayev özü “*Egemen Qazaxıstan*” qəzetində yazdığı məqalədə bəyan edib. Prezident 2017-ci ilin sonunacan qazax dilinin latın əlifbası ilə yazılışı üçün bir standartın müəyyən edilməsini gözlədiyini yazıb.

Qazaxıstanda fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Türk Akademiyasının məlumatına görə, 34 hərfdən ibarət əlifba-layihə Azərbaycanda istifadədə olan əlifba əsasında hazırlanıb və indi məhdud çərçivədə tətbiq olunsada, müəyyən mərhələdə bütün türkdilli ölkələrin istifadəsi üçün tövsiyə ediləcək.

Bu fikirdə olan Beynəlxalq Türk Akademiyasının prezidenti Darhan Kızıralı bildirib ki, akademiyanın nəzdindəki Terminoloji Komitənin əsas fəaliyyət sahələrindən biri də elə ortaq əlifba üzərində işi davam etdirməkdir.

O deyib: “İnteqrasiya proseslərini genişləndirmək, elmi tədqiqatları daha sıx şəkildə əlaqələndirmək üçün bizim ortaq əlifbaya ehtiyacımız var. Təbii ki, bu, ölkələrin öz təşəbbüsünə bağlıdır. Lakin biz beynəlxalq təşkilat olaraq 34 hərflə ortaq əlifbanı tətbiq etməkdəyik. Bununla bağlı qərar Türk Şurasının toplantısında qəbul olunub. Türk Akademiyası öz nəzdində Terminoloji Komitə yaratmaqla bu istiqamətdə də hazırlıqları davam etdirir”.

Hazırda Beynəlxalq Türk Akademiyasının türkdilli ölkələrin ümumi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan 34 hərflə ortaq latın əlifbasından istifadə etdiyini bildirən Darhan Kızıralı bu əlifbanın latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına daha yaxın olduğunu qeyd edib, bunun da obyektiv səbəblərini diqqətə çatdırıb: “Bu 34 hərflə xüsusilə Azərbaycanda hazırda istifadə olunan əlifba ilə eynilik təşkil edir. Azərbaycan Şərqi və Qərbi türklüyünün arasında bir körpü, dili də həm oğuz, həm də qıpçaq türklərinə yaxın olduğundan, istifadə etdiyi əlifbada türk xalqlarının çoxunun səsi əhatə olduğundan biz bu əlifbanı transkript, istifadə edəcəyimiz, anlaşıla biləcəyimiz ortaq əlifba kimi düşünürük”.

Ədəbiyyat

1. Ahmet Baytursun, “Til tagılımı”, Almatı 1992,
2. Ahmet Bican Ercilasun, “Kazakçanın Latin Alfabeti ile Yazılması Konusunda Düşüncələr”, TDDED, s.10, Güz 2000,
3. Amanjalov, S, “Oris Alfavitine nazizdelgenm kazaktın jana alfaviti men orfoqrafiyası, proyekt, Alam-ata 1940,
4. Baldauf, İngeborg (1993), “Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Rubland-und Sowjettürken (1850-1937). Ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen”. Budapest. 1993,
5. Ebrar Kerimullin, Kİtab dünyasına seyahet, Kazan 1979, s, 121
6. Elizabeth E.Bacon, Central Asians Under Russian Rule: A Study in Culture Change, Cornell University Press, New York 1980,
7. Hatice Şirin User, “Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri” Akçağ yayınları, Ankara 2006,
8. Mehmet Kutalmış, “Tarihten Günümüzde Kazakistanın Alfabe Meselesi” Bilig, Güz 2004,
9. Кенесбаев С.К., Мусабаев Г.Г., Неталиева Х. «Об алфавите казахского языка» // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. Институт Языкознания АН СССР . Москва. 1972

10. İbrahimov E. Ə. Orta Asiyada türkdilli xalqların əlifba mübarizəsi – Qazaxıstanda əlifba mücadiləsi // Bakı: Gənc Alimlərin Əsərləri, №11, 2015, 256 s.

Э.Ибрагимов

**История Политики Алфавита в Казахстане и Нынешнее
Положение в Связи с Этим**

Резюме

Алфавиты тюркоязычных народов во все времена представляли большой интерес у исследователей и были предметом ярких обсуждений. Исторически тюрки использовали многие разновидности алфавита, принятие которых в качестве доминирующего алфавита было связано со многими факторами.

Наглядным представляется исторический факт о том, что на фоне солидарности и единства тюркских народов территория, язык, алфавит и некоторые материально-духовные ценности этих народов подверглись значительным изменениям в силу объективных и субъективных причин. Глубокие корни и последствия важнейших исторических событий, полных противоречиями, стали причиной войн, резни и потерь. Несмотря на это, тюркоязычным народам удалось сохранить и передать будущим поколениям присущие им атрибуты, составляющие основу их национально-духовных ценностей.

Борьба за алфавит в Средней Азии и Казахстане также имеет глубокие исторические корни. В данной статье мы постараемся изучить аспекты борьбы за алфавит в Казахстане и широко осветить некоторые актуальные вопросы.

**History and modern state of alphabetical
policy in Kazakhstan**

Summary

Alphabets used by Turkic-speaking peoples have always been the subject of investigation by researchers. Historically, many Turks have taken advantage of alphabets and the adoption of the alphabet has been linked to many factors.

Turkish peoples in the past, so as historical integrity of its territory, language, alphabet and a lot of exposure to changes in the financial and moral values was no coincidence. The event, which is full of contradictions deep roots in the wars, massacres, has caused losses. Despite all this, the Turkic-speaking peoples, who are always at the heart of their attributes to preserve national and moral values, has been able to transmit from generation to generation.

Kazakhstan, Central Asia, and has deep historical roots in the struggle of the alphabet. Research for this paper was carried out in Kazakhstan will try to give a broad struggle of the alphabet.

Rəyçi: Firudin Cəlilov
Filologiya elmləri doktoru, professor

RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU
rahilahummatova@mail.ru

MOLLA PƏNAH VAQIFİN POETİK DİLİ

Açar sözlər: gözəllərin vəsfi, xəlqilik, realizm, təşbeh, epitet

Ключевые слова: подобие красавиц, национальный характер, реализм, сравнение, эпитет

Keywords: Semblance of beauties, cognitive, realism, embroidery epithet

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin, poeziyasının inkişaf tarixində müstəsna xidməti olan, canlı xalq dilinin ifadə imkanları və vasitələrindən məhərətlə istifadə edərək ölməz sənət inciləri yaradan şairlərimizdəndir Molla Pənah Vaqif! Özündən əvvəlki zəngin folklor ədəbiyyatını və klassik şeir ənənələrini dərinləndirən mənimsəyən güdrətli söz ustadı çağlayan, qaynayıb-daşan ilhamından süzülən könül nəğmələri ilə poetik təfəkkürümüzə, milli-mənəvi mədəniyyətimizə tərəvətli yaz nəfəsi, təzə-tər çiçək ətri gətirmişdir. XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının ən nəhəng ədəbi siması sayılan Molla Pənah Vaqif istər klassik şeir janrları, istərsə də (xüsusilə) heca vəznində, canlı xalq danışığı üslubunda yazdığı qoşmalarla əsrlərin sınağına tab gətirən, təməli doğma ana dilinin şirinliyi, sadəliyi və səmimiyyəti ilə yoğurulan, realizm və xəlqiliyin vəhdətindən vücuda gələn möhtəşəm sənət abidəsi yaratmışdır. Bu sənət abidəsi xalqın əsrlər boyu əldə etdiyi, qoruduğu və daima zənginləşdirdiyi yaradıcılıq ənənələri üzərində inkişaf etmiş, təkrarolunmaz bir bədii söz zirvəsinə yüksəlmişdir.

Vaqif lirikası ilə Azərbaycan poeziyası tarixində yeni bir era başlanır, yeni bir səhifə açılır. O, öz ənənələri ilə seçilən güclü ədəbi məktəb yaratmış dahi bir sənətkardır. Canlı danışığı üslubunun rəngarəng və tərəvətli çalarlarının yaratdığı yüksək poetik siqlət, xəlqilik, realizm məhz M. P. Vaqifin adı ilə bağlıdır. Vaqif qoşmalarından süzülən xoş ovqat, nikbin əhval-ruhiyyə, dünyəvi gözəlin və gözəlliyin vəsfi, real və saf məhəbbətin tərənnümü insanı mənən zənginləşdirir, hissələri coşdurur. Onun poeziyası oxucuda ədəbi qəhrəmanın həm zahiri görünüşünün, həm də mənəvi dünyasının real, canlı təsəvvürünü yaradır.

Yüksək estetik zövq, incə hissələr, dərin və nikbin duyğular şairi olan Vaqif poeziyasının, xüsusilə qoşmalarının əsas mövzusunun məhəbbət və gözəllərin vəsfi təşkil edir. “Söz sərrafının ilhamını qanadlandıran hər gün gördüyü, əldə, obada rastlaşdığı gözəllərdir. Həmin xanım-xatın “mələk”lərin geyimi də, davranışı da, söz-söhbətləri, giley-güzarları, naz-qəmzələri də gözəldir, təbiidir, həyatidir ” (3).

Hər gün gördüyü təbii gözəlləri vəsf edərkən xalq ədəbiyyatından gələn, kənd, elat həyatı ilə yoğurulan məcazlar sistemindən (“sərv qədli”, “mina boylu”, “şəkər göftarlı”, “bal dodaqlı”, “gül bədən”, “sona sığallı”, “şahmar saçlı”, “maral baxışlı”, “kəklik yerişli”, “ayna qabaqlı”, “gümüş camal”, “yaşılbaş sona”, “qaşları hilal”, “zülfləri reyhan”, “qənd ağızlı”, “qaymaq dodaqlı”, “xəncər kirpikli”, “cadu gözlü” və s.) – təşbeh və istiarələrdən, epitetlərdən istifadə edir, onların bədii portretini oxucunun gözü qarşısında məharətlə canlandırır. Xarici gözəlliyin təsviri onun yaradıcılığında əsas yer tutur:

Dəhanın sədəfdir, dişlərin inci,
Sanasan ağzın püstədir, ay qız.
Sərasər əndamın təzə qar kimi,
Zülfün gərdənində şahimar kimi,
Camalın günəşdir, qəmədir üzün... (3, 27)

Hər bir misrası folklor ədəbiyyatından, canlı danışiq üslubundan götürülmüş təşbehlərlə süslənən “Ay qız” rədifli qoşmasında şair sözün qüdrəti ilə Azərbaycan gözəlinin real, canlı portretini yaradır. Semantikasına yaxşı bələd olduğumuz leksik vahidlərə məcazi don geyindirir, sözə yeni emosional dəyər qazandırır. Vaqifin məcazlar sistemi özünün təbiiliyi, həyatiliyi, xəlqiliyi ilə göz oxşayır.

Azərbaycan ədəbi dilinin istər şifahi, istərsə də yazılı qollarının materialları üzərində aparılan tədqiqat işləri onu deməyə əsas verir ki, canlı xalq dili təbiiliyi, ifadə imkanlarının zənginliyi ilə bütün tarixi mərhələlərdə ədəbi dilin saflığı, təmizliyi və ifadəliliyinə birbaşa təsir edən əsas faktor olmuşdur.

M. Hüseynov yazır: “Xalq yaradıcılıq çeşməsiindən məharətlə faydalanaraq şeir sətirlərində canlı ünsiyyət dilinin musiqililiyini səsləndirmək qabiliyyəti bədii düşüncədə yaranan püxtə- ləşmə ilə üst-üstə düşəndə istənilən nəzm nümunəsi mükəmməl ideya-estetik mahiyyət kəsb edir. Müdrik poeziya deklorativ mühakimədən yox, dilin şeiriyyətini ürəkdən, bütün varlığı ilə duymaqdan ərsəyə gəlir, dilin poeziyası ilə nəfəs alıb yaşamaq cidd-cəhdindən nəşət edir” (2, 17).

“Ay qız” rədifli qoşmanın leksik-semantik tutumu bu faktı bir daha təsdiq edir ki, həqiqətən, M. P. Vaqifin bədii düşüncəsi, onun sənət çeşməsi canlı xalq danışiq dilinin təbiiliyi ilə yoğurulub, ondan qaynaqlanıb. Xalqın poetik təfəkkürü, müdrikliyi, ifadə imkanlarının zənginliyi şairin hər bir misrasında hiss olunur, ona görə də təzə-tərdir, ətilidir.

Aydındır ki, bədii nitqdə məcazlardan istifadə etməmək qeyri-mümkündür. Çünki bədii ovqat yaratmaq, lirik qəhrəmanın daxili duyğularını, hiss və həyəcanını, sevinc və kədərini emosional, təsirli bir dillə çatdırmaq, öz fikir və düşüncələrini oxucu ilə bölüşdürmək yalnız sözün təsir gücü ilə, onun müxtəlif mənə çalarlarında işlənməsi ilə bağlıdır.

Bədii söz sənətinin xoş rayihəli solmaz incilərini yaradan M. P. Vaqif XVIII əsr Azərbaycan poeziyasına xəlqi deyim və söz düzümü, zərif ifadə, incə üslub gözəllikləri gətirmiş, sözün həqiqi mənası üzərində rəngarəng mənə çalarları yaratmışdır. Şairin yüksək poetik siqlətə, estetik dəyəərə malik olan məcazlar sistemi əlvan və tərəvətlidir. Real həyat həqiqətlərini obrazlı, canlı xalq danışq dilinə uyğun, emosional bir dillə vermək, lirik qəhrəmanın hiss və duyğularını, “əllər yaraşığı, ölkə gözəli” xanımları vəsf etmək üçün şair poeziyasını məcazlar üstündə kökləyir. Şairin poeziyasında, xüsusilə gözəllərin bədii portretinin çəkilməsində təşbeh və epitetlər üstün mövqeyə malikdir.

Təşbeh klassik ədəbiyyatda, folklorda, eləcə də məişət üslubunda poetik siqləti ilə incə, zərif duyğular yaradan, bədii nitqin estetik dəyərini qüvvətləndirən poetik kateqoriyalardan biridir. Təşbehdə bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə (müqayisə) qoşması və əlaməti prosesin əsasında dayanır. Təşbehin ən çox işlənən formaları bənzəyənle bənzədilənin birbaşa qarşılaşdırılması yolu ilə (mükəmməl təşbeh) və müqayisə qoşmalarının köməyi ilə (müfəssəl təşbeh) yaranan növlərdir. Vaqifin poeziyasında təşbehin hər iki növündən məharətlə istifadə edilmişdir.

Təkrarolunmaz Vaqif poeziyasının hər misrası mübaliğəsiz demək olar ki, təşbehlərlə süslənib. Bu, hər şeydən əvvəl şairin xəyal gücünün, ilham pərisinin geniş fəzalarda qanad çalması, sözə ekspressiv yanaşma tərzilə bağlıdır. Şair təşbehlər vasitəsi ilə fikir və düşüncələrinə daha qüvvətli, emosional rəng qatır, bədii portretini yaratdığı gözəli təbiətin ən dəyərli varlıqları, ən ətirli gülləri, ən qiymətli daş-qaşları və s. ilə qarşılaşdırır: Bir buxağı **turunc**, sinəsi meydan, Bir sözü **cəvahir**, mirvari **dəndan...**(3, 41)

Göründüyü kimi, sözdən ustalıqla faydalanan şairin təşbehlər silsiləsi həddindən artıq zəngin, təbii və rəngarəngdir. Təşbehlərin yaranmasında sözlərin qrammatik, semantik mənasına görə fərqləri zənginliyi yaradan vasitələrdəndir. Vaqifin poeziyasında sanki təbiətlə insan üz-üzə gəlir. Təbiətdə olan canlılarla, onların xarakteri, eyni zamanda rəmzi əlamətləri ilə, gül-çiçəklərlə, ləl-cəvahiratla, Ay, Günəşlə insan qarşılaşdırılır. Bu qarşılaşdırma səhnələrinin bəzilərini nəzərdən keçirək:

Xüsusi şəxs anlayışı bildirən sözlərə (antroponimlərlə), bədii qəhrəman adları ilə müqayisə: Oturuşu **Şirin**, duruşu **Leyli**, Qəməsi sitəmli, yarı gileyli...; Vaqifəm, mən **Məcnun**, sən mənim **Leylim**, Baxdıqca gözümdən tökürəm seylim...; Mən bir **Fərhad**, sən bir **Şirin** dəhansan... və sairə.

Göy cisimləri, qiymətli daş-qaşla, şirin ərzaqla, əşyalarla müqayisə: Dəhanın **sədəfdir**, dişlərin **inci...**; Ya bədirlənmiş bir **mahi-tabansan...**; **Günəş tək**i hər çıxanda səhərdən, Alırsan Vaqifin əqlini sərdən...; Ağ sinəndir **təxti-Süleyman kimi** (Süleymanın taxtı kimi); Gəlinin dodağıdır

Təbrizin məti...; Dodağı şəkərdir, göftarı şərbət...; Boyun sürəhədir, bədənənin büllur...; Bir gərdəni mina, ağzı piyalə, Bir ləhcəsi şirinkara aşiqəm və s.

Müasir ədəbi dil səviyyəsi üçün köhnəlmiş sözlər hesab edilən, lakin həmin dövrün aktiv lüğət fonduna daxil olan ümumi şəxs anlayışı, rütbə, titul bildirən sözlərlə müqayisə: Ağ sinəndir xəti-Süleyman kimi, Sallanırsan **sultan kimi, xan kimi...; Gözlərin cəlləddir, baxışın yağlı...; Şux kirpiyin haramıdır, yağıdır...;**

Göründüyü kimi, misraların poetik yükünü qüvvətləndirən həmin dil vahidlərinin leksik-semantik tutumu Vaqifin üslubi məqsədini tamamlamağa xidmət göstərir.

Yeri gəlmişkən, “sultan, xan, cəllad, yağlı, haramı” və s. köhnəlmiş sözlərdən zaman-zaman həm bədii ədəbiyyatda, xüsusən aşıq poeziyasında, həm də danışıq üslubunda epitet və təşbeh kimi aktiv istifadə edilir.

Dini-əsətiri anlayış bildirən sözlərlə müqayisə: Ya **mələksən, ya huri-qılmansan...; Ey huri liqahım, mələk simalım ...; Bir fəriştə xoylunun, mələk soyunun, Bir şümşad qollunun qurbanıyam mən və s.**

Təbiət hadisələri, gül-çiçək, bitkilərlə, quşlarla müqayisə: Cismin nə nazikdir **gül bədən kimi, Bir xoş qoxun gəlir yasəmən kimi...; Bir təzə qönçəsən** xublar içində...; Bir buxağı **turunc**, sinəsi meydan...; **Laçın tək**i başda ala tomağa...

Vaqif təşbehlərin az bir qismini “bənzəyir, oxşayır” feilləri ilə yaradır, yəni bənzəyən, bənzədilən və bənzətməni reallaşdıran feillərlə: Dodaqların **oxşar ləli-Yəmənə; Hüsnün gülə bənzər**, boyun minayə... ; Gözün şuxdur sənənin – **bənzər cəllada...; Sevdigim, ləblərin yaquta bənzər... və s.**

Müxtəlif məzmunlu və müxtəlif ünvanlı təşbehlərin bu cür bölgüsü, əlbəttə, şərti xarakter daşıyır. M. P. Vaqif elə bir qüdrətli sənətkardır ki, təbiətdə və cəmiyyətdə, yerdə, göydə gördüyü bütün varlıqlara məcazi don geydirərək onları poetik məqsədinə yönəltməyi bacarır. Çünki şairin poetik təfəkkürü hüdudsuzdur, mənəvi dünyası gecənin qaranlığını yaran Ay, ulduzlar qədər işıqlıdır, bədii nitqi əsrarəngiz çəmən çiçəkləri kimi rəngarəngdir.

Şairin çoxsaylı təşbehlər silsiləsi leksik-semantik cəhətdən də olduqca əhatəlidir. Məhəbbət, gözəllik, mənəvi dəyərlər və s. kimi zahiri görünüş, daxili keyfiyyətlər şairin ustalıqla yaratdığı və poetik nəfəs verdiyi təşbehlərin məzmununu təşkil edir. Təşbehlər düzümünün böyük əksəriyyəti şairin real həyatda üzləşdiyi həqiqətlərin təsviri ilə bağlıdır. Nümunələrdən də göründüyü kimi, şair həm klassik yazılı ədəbiyyat, həm də folklor ədəbiyyatı, aşıq poeziyası üçün səciyyəvi olan təşbehlərdən istifadə etmişdir.

Biz şairin poetik nitqinin təzahürü olan təşbehlərin az bir qisminə nəzər saldıq. Lakin bu nümunələr də Vaqifin könül dünyasının dərinliyini, bədii

dilinin, söz xəzinəsinin “ləl-cəvahiratla” yükləndiyini qabarıq şəkildə verməyə qadirdir.

Yüksək bədii zövqə sahib olan M. P. Vaqif səsə, sözə ehtiyatla yanaşan, onun hər bir çalarından məharətlə istifadə edən və poetik məramına yönəldən sənətkardır. Şair sevə-sevə vəsf etdiyi gözəlləri yalnız təşbehlərlə bəzəmir. Poetik tülə bürüdüyü “Pəri” sini, “Zeynəb” ini, “Fatimə” sini, “Yetər” ini və onlarla Azərbaycan qızlarını epitetlərlə bəzəyir, onların gözəlliyinə təbiətin əlvan boyalarını qatır. Gözlərimiz qarşısında “sərv boylu”, “gül əndamı”, “alma yanaq”, “gül buxaq”, “mina gərdən”, “mələik boylu”, “bənövşə muylu”, “sənubər boylu”, “fəriştə xoylu”, “mələk soylu”, “cadu gözlü”, “mərcan baxışlı”, “şəkər gülüşlü”, “durna avazlı”, “bülbül nəvalı”, “tuba boylu”... gözəlin sözlə çəkilmiş bədii portreti canlanır:

Nəsrin binaguşlum, bənövşə muylum,

Pərilər tələtlim, mələik xoylum,

Büllur lətafətlim, sənubər boylum,

Huriyi-qılmanım, neçün gəlmədin?

“Neçün gəlmədin?” qoşmasından nümunə kimi verdiyimiz misralarda epitetlərin ardıcılığı, səs və sözlərin semantik assosiativliyi, leksik-semantik vəhdət incə, zərif melodiya kimi səslənir, şairin poetik məramının açılmasını olduqca qüvvətləndirir, lirik qəhrəman haqqında dolğun təəssürat yaradır.

Epitet sözün məcazi mənasından qaynaqlanır və başqa bir sözü qüvvətləndirmək, mənaca zənginləşdirmək üçün onun əvvəlində işlənir. Yüksək obrazlılığa malik olan epitet izah etdiyi əşyanın səciyyəvi əlamətlərinin obrazlı və təsirli tərənnümündə müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Epitet bədii nitqə, xüsusilə poeziyaya əsrarəngiz rəng qatır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə epitet həm də bədii təyin adlanır. Epitetin başlıca cəhəti əlavə olunduğu sözün poetik mənasını qüvvətləndirmək, daha zəngin mənə çalarları yaratmaqdır.

Epitetlər də M. P. Vaqifin poeziyasında ən çox müşahidə edilən məcazlardandır. Şairin poeziyasını vərəqlədikcə özünü epitetlərin yaratdığı poetik mühitdə – zərif duyğuların mühitində hiss edirsən. Şair vəsf etdiyi gözəlin, təsvir və tərənnüm etdiyi obyektin, əşya və hadisənin xarakterinin açılmasında yeri gəldikcə müqəyyəd epitetlərdən də istifadə edir. Lakin dahi söz ustasının misralarını bədii təfəkkürünün məhsulu olan epitetlər bəzəyir və bunlar subyektiv xarakter daşıyır.

Qrammatik mənə tutumuna görə epitetlər sifət və isimlərdən ibarət olur. Vaqifin yaradıcılığında həm sifətlərlə, həm də isimlərlə ifadə olunan epitetlər müşahidə olunsa da, üstünlük isimlərlə yaranan epitetlərdədir. Çünki isimlərin atributivləşərək yaratdığı poetik ovqat daha qüvvətli təsir gücünə malikdir. Əvvəlki sətirlərdə verdiyimiz nümunə fikrimizi təsdiq edir.

Şairin poeziyasında müşahidə edilən epitetlər, əsasən cansız varlıqlara, təbiətə, dini-əsatiri qüvvələrə və eləcə də insana aid olan xüsusiyyətlərin insana, nisbətən də insana xas olan keyfiyyətlərin cansızlara, təbiətə və digər canlılara şamil edilməsi ilə formalaşır: **Ey huri liqalım, mələk simalım...; Bənövşə zülflərin** yasəmən kimi...; **Bir durna avazlı, bülbül nəvalı, Bir İsa nəfəsli, Loğman dəvalı, Bir bənövşə iyli, ənbər həvalı...** və s.

Vaqif şeiriyətinə hakim kəsilən epitetlər lirik qəhrəmanın poetik cizgilərinin araya-ərsəyə gəlməsində misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Göründüyü kimi, şair yaratdığı müqəyyəd və orijinal epitetlərlə əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini olduqca təsirli çatdırmağa nail olur.

M. P. Vaqifin zəngin sənət dünyasından verdiyimiz nümunələrdən (təşbeh, epitet) bir daha aydın olur ki, məcazlar sistemi şairin bədii nitqinə necə əsrarəngiz çalarlar bəxş edir.

Ədəbiyyat:

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edən: Ə. Mirəhmədov). Bakı, 1978
2. Hüseynov M. Səsin poeziyası. Bakı, 2010
3. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı. Yazıçı, 1988

Р Гумбатова

Поэтический язык Молла Панах Вагиф Резюме

Молла Панах Вагиф является основателем реалистической поэзии в Азербайджане. О великое эстетическое наслаждение, тонкие чувства, глубокая и оптимистическая поэзия. Художественная мысль Вагифа, его фонтан искусства, была поддержана природой живого разговорного языка. Главная тема вложений поэта - любовь и, в частности, доброта красавиц. Элементы и эпитеты находятся в превосходном положении при рисовании художественных портретов красавиц.

Эпитетии также являются одной из наиболее часто встречающихся метафор в поэзии М. П. Вагифа. По мере поэтического поэта вы чувствуете себя в поэтической среде, созданной эпитетами - в чувствительной атмосфере. Поэт использует свои драгоценные эпитеты, когда приходит к открытию характера объекта, объекта и события, которое он описывает и поет. Но гений слова мастера украшает эпитетии, которые являются результатом художественного мышления, и они субъективны.

**Poetical language of Molla Panah Vagif
Summary**

Mollah Panah Vagif is a founder of realistic poetry in Azerbaijan. O good aesthetic pleasure, tonic sensation, cunning and optimistic poetry. An astounding example of Vagif 's, Ego' s fountain art, was supported by a lively conversational language. The main theme of the poetry is love and dignity, dignity of the dreams. Elements and epithetes are found in the preceding layers of portraits of handsome portraits.

Epithelia are also one of the most common metaphors in the poetry of MP Vagif. As a poet poet, you feel yourself in a poetic environment created by epithets - in a sensitive atmosphere. The poet uses his precious epithets when he comes to the discovery of the character of the object, object and event, which he describes and sings. But the genius of the master's words is adorned with epithets, which are the result of artistic thinking, and they are subjective.

Rəyçi:

**Məhərrəm Hüseynov
Filologiya üzrə elmlər doktoru**

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

FARS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Açar sözlər: leksikologiya, alınma sözlər, dilin lüğət tərkibi, təsir, sintaktik məna, qramatik məna.

Ключевые слова: лексика, заимствованные слова, словарный состав языка, влияние, синтаксическое значение, грамматическое значение.

Key words: leksikal, loan words, vocabulary of the language influence, sintaksis meaning, qrammatik meaning.

Fars xalqı ilə türk xalqları arasında yüz illərlə davam edən qonşuluq, ticarət və mədəni əlaqələr hər iki dilə öz dərin təsirini göstərmişdir.

Türk dilləri ailəsinə mənsub olan əllidən artıq dil içərisində Orta Asiya, Volqa boyu, Şimali Qafqaz, Ural ətrafı və Qərbi Sibir ərazisində yaşayan xalqların dili fars dili ilə daha sıx əlaqədə olmuşdur. Xüsusən də, Azərbaycan xalqı ilə İran xalqı arasında siyasi, ictimai və mədəni əlaqələrin daha sıx olması, vaxtilə Azərbaycan dilinin Səfəvi dövlətinin rəsmi dili olması kimi faktorlar nəticəsində bir çox türkiyəmlər məhz Azərbaycan dili vasitəsilə fars dilinə keçmişdir. Xüsusən Səfəvilər dövründən sonra digər türk xalqlarının farslarla əlaqəsinin məhdudlaşması nəticəsində fars dilinə keçmiş türkiyəmlər məhz Azərbaycan sözləri olmuşdur. Fars dilində işlənən Azərbaycan sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Ev əşyaları, qab-qacaq və s. bildirən sözlər:

Səfəvilər dövründə əl əməyi ilə hazırlanan sənaye malları sahəsində xüsusi yer tutan Azərbaycan fars dilini özünün bu qəbil sözləri ilə zənginləşdirmişdi:

قاب (ğab) qab
بشقاب (boşğab) boşqab
قاشق (ğaşoğ) qaşığı
خالی(xali) xalı
چکمه (çəkmə) çəkmə

اجاق (ocağ) ocaq

2.Məişətlə, gündəlik həyatla bağlı sözlər:

دلمه(dolme) dolma
کک لیکوتی(kəklikoti) kəklikotu
سرمه(sorme) sürmə

سوقات (souğat) sovqat

بزک (bəzək) bəzək

3.Hərbi terminlər:

Səfəvilər dövründə dövlət hakimiyyətinin azərbaycanlıların əlində toplanması, İran ordusunda tətbiq edilən silahların çoxunun Azərbaycanda hazırlanması nəticəsində fars dilində bir çox hərbi terminlər sabitləşmişdi:

توپ (tup) top

قشون (ğoşun) qoşun

قنداغ(ğondağ) qundaq

یراق (yərağ) yaraq

سورسات (sursat) sursat

چخماق (çəxmağ) çaxmaq

Öz fonetik tərkibinə və fonetik quruluşuna görə fars dilindən fərqləndiyi üçün bu dildə işlənən Azərbaycan sözləri müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramışdır:

1.Tərkibində fars dilində olmayan [ı], [ö], [ü] saitləri olan sözlərdə aşağıdakı dəyişikliklər baş verir:

a) [ü] saiti u, ya da o saiti ilə əvəz olunur:

[ü] saiti bəzi sözlərdə u, bəzi sözlərdə isə o saiti ilə əvəz olunur.

süpür - سپور (sopur)

sürmə - سرمه (sorme)

düymə- دگمه (dogme)

b) [ı] saiti e, i o və ya u saiti ilə əvəz olunur:

qatır- قاطر (qater)

qızıl- قزل (qezel)

çadır- چادر (çador)

qapı- قاپو (ğapu)

c) [ö] saiti o saiti ilə əvəz olunur:

çöl- چول (çol)

ördək- اردک (ordək)

2.Azərbaycan sözlərindəki [a], [i], [u] səsləri ya uzun a, ı, u səsləri ilə, ya da qısa ə,o, e səsləri ilə əvəz olunur:

ağa - آقا

otaq - اتاق

ocaq - اجاق

yağı - یاقی

Fars dilində olan Azərbaycan ünsürləri leksik alınmalar olduğuna görə Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri də fars dilində yeni sözlərin yaradılmasında iştirak etmişdir:

-çı –çi –çu – çü şəkilçisi ilə düzələn sözlər:

یوچارچی (şekarçi) ovçu

یوچارچی (carçi) carçı

یوتوپچی (topçi) topçu

یوکیکیچی (keşikçi) keşikçi

-ça şəkilçisi:

یوکتابچه (ketabçe) kitabça

یودفتارچه (dəftərçe) dəftərçə

یودریاچه (dəryaçe) göl

Azərbaycan dilində müstəqil söz olan “baş” (باش), “bəy” (بیگ) kimi sözlər fars dilində şəkilçi kimi qəbul edilərək bir sıra sözlərin əmələ gəlməsində iştirak etmişdir:

یوزباشی

یوحمالباشی

یوقلعه بیگی

Bu sözlərin müasir fars dilində işlənmə dairəsi çox məhduddur.

Azərbaycan xalqı fars xalqı və fars dilinə qohum dillərdə danışan (talış, tat, kürd və s.) xalqlarla qədim dövrlərdən bəri müxtəlif əlaqə və münasibətdə olmuşdur. Bu münasibətlər nəticəsində fars dili uzun əsrlər boyu Azərbaycan dilinin lügət tərkibinə güclü təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində müasir Azərbaycan dilinin lügət tərkibində xeyli fars sözlərinə təsadüf edilir.

Fars dilindən dilimizə keçmiş olan sözlər həm və həm də şifahi danışmaq dili vasitəsilə keçdiyi üçün burada müxtəlif sahələrə aid sözlərə təsadüf edilir.

Azərbaycan dilində işlənən farsizmlər həyat və məişətin müxtəlif sahələrinə aid olan sözlərdir:

چفته - cəftə - بادە- badə

خاک انداز - xəkəndaz - زینت- zinət

آبغوره - abqora

آستان - astana

سرکه - sirkə

تخت- taxt

پلو- plov- noxud - نخود

qəm- غم çarpayı- چهارپایه
şəkər- شکر şəkərbura - شکر بوره
əgər - اگر pərvərdigar – پروردگار
xanəndə – خواننده
xəndan - خندان

çovdar - چودار
güzəşt - گذشت

Ədəbiyyat

1. Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
2. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
3. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
4. Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.

L. Mahmudova

Langual relation of Persian and is etimologie

Summary

This article speak about the historical linguistic relation of Persian and its etimological situation from past till present time.

The people of Azerbaijan have had different contacts and attitudes since ancient times with the people of Persia and Persia, who spoke in their native languages (Talysh, Tat, Kurdish, etc.). As a result of these relations, the Persian language has had a strong influence on the Azerbaijani language for many centuries. As a result, many Persian words are found in the composition of the modern Azerbaijani language.

The article analyses some borrowings from Persian and some other western European languages.

Besides this historical phases of Persian investigated which divide 3 groups

- 1) Old Persian
- 2) Middle age Persian
- 3) New Persian

Л. Махмудова

**Роль и значение персидских слов и терминов при обогащении
словарного состава турецкого языка**

Резюме

В статье рассматриваются языковые связи персидского языка с другими языками русского происхождения и его этимологические состояния с прошедшего до настоящего времени.

У народа Азербайджана с древних времен были разные контакты и отношения с людьми Персии и Персии, которые говорили на своих родных языках (Талыш, Тат, Курдский и т. Д.). В результате этих отношений персидский язык оказал сильное влияние на азербайджанский язык на протяжении многих веков. В результате многие персидские слова находятся в составе современного азербайджанского языка.

В статье также анализируется некоторые заим слов русского происхождения а также из других западноевропейских языков. Кроме того исследуется исторический этап персидского языка который делится на три группы:

- 1) старинный персидский язык
- 2) среднеперсидский язык
- 3) новоперсидский язык

Rəyçi: Nigar Musayeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

LALA MASIMOVA, PHD
Azerbaijan State Oil and Industry University
lalamasimova@mail.ru

VOCABULARY IS ONE OF THE IMPORTANT ASPECTS OF THE LANGUAGE

Açar sözlər: lüğət, aspekt, dil bacarıqları, dil öyrənmə, texnika, tələbə, struktur sözləri, məzmun sözləri

Key words: vocabulary, aspect, language skills, language learning, techniques, student, structural words, content words

Ключевые слова: лексика, аспект, языковые навыки, изучение языка, методы, ученик, структурные слова, слова содержания

To know a language means to master its structure and words. Thus, vocabulary is one of the aspects of the language to be taught. The problem is what words and idioms students should retain. It is evident that the number of words should be limited because students have only 2-4 periods a week; the size of the group is not small enough to provide each student with practice in speaking; schools are not yet equipped with special laboratories for individual language learning. The number of words students should acquire depends wholly on the syllabus requirements. The latter are determined by the conditions and method used. For example, experiments have proved that the use of programmed instruction for vocabulary learning allows us to increase the number of words to be learned since students are able to assimilate them while working independently with the program. The vocabulary, therefore, must be carefully selected in accordance with the principles of selecting linguistic material, the conditions of teaching and learning a foreign language. Scientific principles of selecting vocabulary have been worked out. The words selected should be:

- (1) frequently used in the language (the frequency of the word may be determined mathematically by means of statistic data);
- (2) easily combined (nice room, nice girl, nice weather);
- (3) unlimited from the point of view of style (oral, written);
- (4) included in the topics the syllabus sets;
- (5) valuable from the point of view of word-building (use, useful, useless, usefully, user, usage).

The first principle, word frequency, is an example of a purely linguistic approach to word selection. It is claimed to be the soundest criterion because it is completely objective. It is derived by counting the number of occur-

rences of words appearing in representative printed material comprising novels, essays, plays, poems, newspapers, textbooks, and magazines.

Modern tendency is to apply this principle depending on the language activities to be developed. For developing reading skills students need “reading vocabulary”, thus various printed texts are analyzed from the point of view of word frequency. For developing speaking skills students need “speaking vocabulary”. In this case the material for analysis is the spoken language recorded. The occurrences of words are counted in it and the words more frequently used in speaking are selected.

The other principles are of didactic value; they serve teaching aims.

The words selected may be grouped under the following two classes:

1. Words that we talk with or form (structural) words which make up the form (structure) of the language.

2. Words that we talk about or content words.

In teaching vocabulary for practical needs both structural words and content words are of great importance. That is why they are included in the vocabulary minimum.

The selection of the vocabulary although important is not the teacher's chief concern. It is only the “what” of teaching and is usually prescribed for him by textbooks and study-guides he uses. The teacher's concern is “how” to get his students to assimilate the vocabulary prescribed. This is a difficult problem and it is still in the process of being solved.

It is generally known that school leaver's vocabulary is poor. They have trouble with hearing, speaking, reading, and writing. One of the reasons is poor teaching of vocabulary.

The teacher should bear in mind that a word is considered to be learned when:

- (1) it is spontaneously recognized while auditing and reading;
- (2) it is correctly used in speech, i.e., the right word in the right place.

Learning the words of a foreign language is not an easy business since every word has its form, meaning and usage and each of these aspects of the word may have its difficulties. Indeed, some words are difficult in form (daughter, busy, bury, woman) and easy in usage; other words are easy in form (enter, get, happen) and difficult in usage. Consequently, words may be classified according to the difficulties students find in assimilation. In methodology some attempts have been made to approach the problem.

The analyses of the words within the foreign language allow us to distinguish the following groups of words: *concrete, abstract and structural*.

Words denoting concrete things (book, street, sky), actions (walk, dance, read) and qualities (long, big, good) are easier to learn than words denoting

abstract notions (world, home, believe, promise, honest). Structural words are the most difficult for Azerbaijani speaking students.

In teaching students a foreign language, the teacher should bear this in mind when preparing for the vocabulary work during the lesson.

Words are elements of the language used in the act of communication. They are single units, and as such cannot provide the act of communication by themselves; they can provide it only when they are combined in a certain way. Sometimes separate words may be used in the act of communication, however.

The process of learning a word means to the student:

- (1) identification of concepts, i.e., learning what the word means;
- (2) student's activity for the purpose of retaining the word;
- (3) student's activity in using this word in the process of communication in different situations.

Accordingly, the teacher's role in this process is:

- (1) to furnish explanation, i.e., to present the word, to get his students to identify the concept correctly;
- (2) to get them to recall or recognize the word by means of different exercises;
- (3) to stimulate students to use the words in speech.

The true art of teaching is not the application of the 'best' system, but the ability to stimulate students to worth while activity. Hence there are two stages in teaching vocabulary: presentation or explanation, retention or consolidation which are based on certain psycholinguistic factors.

Presentation of new words. Since every word has its form, meaning and usage to present a word means to introduce to students its form, meaning and usage to present a word means to introduce to students its forms (phonetic, graphic, structural and grammatical) and to explain its meaning and usage. The techniques of teaching students the pronunciation and spelling of a word are as follows:

- (1) pure or conscious imitation;
- (2) analogy;
- (3) transcription;
- (4) rules of reading

Since a word consists of sounds if heard or spoken and letters if read or written the teacher shows the students how to pronounce, to read and write it. However, the approach may vary depending on the task set. If the teacher wants his students to learn the word orally first, he instructs them to recognize it when hearing and to articulate the word as an isolated element and in a sentence pattern or sentence patterns alongside with other words.

As far as the form is concerned the students have but two difficulties to overcome: to learn how to pronounce the word both separately and in speech; and to recognize it in sentence patterns pronounced by the teacher.

If the teacher wants his students to learn during the same lesson not only for hearing and speaking but for reading and writing as well, he shows them how to write and read if after they perform oral exercises and can recognize and pronounce the word.

A command of English as is envisaged by the syllabus cannot be ensured without study of grammar. Students need grammar to be able to speak, read and write in the target language.

References

1. Brooks N. Language and language learning. London.
2. Gurrey P. Teaching English as a foreign language. London. Longmans.
3. Fries Ch. C. The structure of English. London. Longmans.

L.Məsimova

Lüğət dilin vacib aspektlərindən biridir

Xülasə

Dilin lüğət tərkibini öyrənmək vacib amillərdən biridir. Buna görə də lüğət linqvistik materialın seçilməsinə, müəllimin şərtlərinə və xarici dilin öyrənilməsinə uyğun olaraq diqqətlə seçilməlidir. Danışiq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tələbələrə “danışiq lüğəti” lazımdır. Yazılmış məqalə lüğətin öyrənilməsinin vacibliyindən bəhs edir.

Problem söz və deyimlərin tələbələrin yaddaşında saxlanılmasıdır. Tələbələrin əldə etməsi lazım olan sözlərin sayı tamamilə proqramın tələblərinə bağlıdır. Bu şərt istifadə edilən şərait və üsulla müəyyən edilir. Məsələn, təcrübə sübut edir ki, söz öyrənmə üçün proqramlaşdırılmış təlimatın öyrənilməsi üçün sözlərin sayını artırmağa imkan verir, çünki tələbələr proqram ilə müstəqil şəkildə işləyərkən onları assimilyasiya edə bilirlər.

Словарь - один из важных аспектов языка

Резюме

Преподавание словарного запаса является одним из наиболее важных факторов. Поэтому словарь должен быть тщательно отобран в соответствии с принципами выбора лингвистического материала, условиями преподавания и обучения иностранному языку. Для развития языковых навыков студентам нужен «разговорный лексикон». В этом случае материалом для анализа является записанный разговорный язык. В письменной статье рассматривается важность преподавания лексики.

Проблема заключается в том, что слова и идиомы студенты должны сохранить. Количество слов, которые студенты должны приобрести, целиком зависит от требований к учебным программам. Последние определяются условиями и используемым методом. Например, эксперименты доказали, что использование запрограммированной инструкции для обучения лексике позволяет нам увеличить количество слов, которые нужно изучать, поскольку учащиеся могут усваивать их, работая независимо от программы.

Rəyçi:

Rəna Şamiyeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

GÜLƏR HƏSƏNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
guler@mail.ru

DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN YARADILMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Açar sözlər:strategiya, şifahi nitq, kontekst.

Key words: strategy, oral speech, context.

Ключевые слова: стратегия, устная речь, контекст

Hal-hazırda ingilis dilini müxtəlif məqsədlərlə öyrənən tələbələrə kommunikativ kompetensiyanın aşılması qloballaşma dövründə xarici dillərin tədrisi metodikasının ən aktual problemlərindən biri hesab edilir.

İngilis dilindən adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılmasını təmin edən ən əhəmiyyətli şərtlərdən biri “social English”, yəni müxtəlif xarakterli əlaqələrin adekvat şəkildə qurulması məqsədilə istifadə edilən ingilis dilinin normaları və xüsusiyyətlərinin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsidir. Birinci növbədə, “social English” sözbirləşməsinin mənasını tələbələrə izah etmək lazımdır. Bu məqsədlə izahlı lüğətlərə müraciət edərək burada verilən mənalara onları tanış etmək məqsədəuyğundur. Belə ki, “Cambridge Learner’s Dictionary”, “social” sözünün aşağıdakı mənalərini verir:

- 1) relating to society and the way people live;
- 2) relating to the things you do with other people for enjoyment when you are not working.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin bir qismi “social English” sözbirləşməsinə müxtəlif situasiyalarda fikir və ideyalarını diplomatik tərzdə həmsöhbətlərinə çatdırmaq qabiliyyəti kimi, bəziləri də teatrlarda, restoranlarda və digər ictimai yerlərdə istifadə edilən dil və nitq strukturları kimi başa düşürlər. “Social English” termini müəyyən dərəcədə hər şeyi əhatə edən bir termdir. Bu termin müxtəlif sahələrə aid edilə və aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirə bilər:

- 1) Spesifik xüsusi funksiyalar. Bura *dəvət etmək, fərziyə irəli sürmək, məsləhət görmək, tövsiyə etmək, salamlamaq, vidalaşmaq, üzr istəmək, xahiş etmək* və s.;

- 2) Spesifik situasiyalar: *teatrda, məclislərdə, ticarət mərkəzində, restoranda, muzeydə, universitetdə, konfransda* və s.

3) *Adi, gündəlik situasiyalar: dildə mövcud olan normalara riayət etməklə müxtəlif situasiyalara dair fikir və ideyalarını, mövqelərini bildirmək, telefonla söhbət etmək və s.*

Ali ixtisas məktəblərində ingilis dilini tədris edən müəllim birinci növbədə tələbələrə xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətini aşılmalıdır. Tələbələrin speisfk ehtiyac və tələbatlarının müəyyənləşdirilməsi və təlim prosesinin ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədib-öyrənilməsi istiqamətində təşkil edilməsi tədrisin növbəti pilləsində baş verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təlim kontekstindən asılı olaraq üstünlük rəsmi (formal) və yaxud qeyri-rəsmi (qeyri-formal) ünsiyyət dilinə verilməlidir. Tələbələrin maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığı aşılmalıdır.

Müxtəlif situasiyaları tələbələrə təqdim etməklə qoyulan məqsədə nail olmaq mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən situasiyaların əsasən yuxarı kurs tələbələrinə təqdim edilməsi daha məqsədəuyğundur. Xarici dil tədrisinin yuxarı mərhələsində müəllimin üzərinə bir sıra vəzifələr düşür. Birinci növbədə müəllim sosial ingilis dilinin nə olduğunu müəyyənləşdirməli və dərs dediyi tələbələrin xarici dili hansı məqsədlərlə öyrənmələrini, onların ehtiyac və tələbatlarını araşdırmalıdır. Tövsiyyə edilən hərəkətlərin siyahısına tələbələr üçün hansı sosial situasiyaların daha çətin olmasını araşdırdandan sonra həmin situasiyalar tərtib edilmiş siyahıya əlavə edilməlidir. Müəllim situasiyalara uyğun olan intonasiyadan istifadə etməyin ünsiyyətin uğurlu və ya uğursuz olmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri olduğu haqqında öyrənciləri məlumatlandırmalıdır.

Müxtəlif sosial situasiyalarda verbal və qeyri-verbal davranış strategiyalarının aşılınması istiqamətində aparılan iş ixtisas fakültələrinin aşağı kurslarından başlanmalı və tədrisin növbəti pillələrində davam etdirilməlidir. Lakin aşağı kurslarda tələbələrə sosial ünsiyyət vərdişlərinin aşılınmasına bir qədər fərqli şəkildə yanaşılmalıdır. Belə ki, birinci növbədə tələbələrə mənimsənilməli olan dil strukturları leksik və qrammatik vahidləri təqdim edilməlidir. Növbəti pillədə tələbələr təqdim edilmiş dil vahidlərindən nitqlərində istifadə edirlər. Sonrakı pillədə tələbələr şərti-kommunikativ situasiyalar qururlar. Müəllimin nəzarəti altında həyata keçirilən ikinci və üçüncü pillələrdən fərqli olaraq, sonuncu pillədə tələbələr sərbəst, yaradıcı nitq nümunələrini nümayiş edirlər. Müəllim, xüsusilə də dil fakültələrində ixtisas dilini tədris edən müəllim tələbələrə dil sisteminə dair bilik və vərdişləri aşılamaqla bərabər onları dil-daşıyıcıları yaşayan mühitdə qəbul edilmiş verbal və qeyri-verbal normalar haqqında məlumatlandırmalı və mənimsənilmiş nəzəri biliklərin və əldə edilmiş vərdiş və bacarıqların hər hansı sosial kontekstdə tətbiq etmək qabiliyyətini tələbələrdə inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli olan təlim şəraitini yaratmalıdır.

Müəllim rəsmi və qeyri-rəsmi olan sosial kontekstdə istifadə edilməli olan dil vahidləri və ünsiyyət normalarının arasında olan mühüm fərqləri tələbələrin diqqətinə çatdırmalı və formal və qeyri-formal sosial kontekstdə verbal və qeyri-verbal davranışın xüsusiyyətləri haqqında onları məlumatlandırmalıdır.

Öyrənilən dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün tədris prosesinin kommunikativ yönümlü şəkildə təşkili olduqca vacibdir.

Azərbaycanlı tələbələrə ingilis dilində kommunikativ kompetensiyanın aşılması problemindən danışarkən, ilk növbədə kommunikativ kompetensiya məfhumunun müəyyənləşdirilməsi zəruriyyəti meydana çıxır. “Kommunikativ kompetensiya” (Communicative competence) termini ilk dəfə olaraq sosiolingvistik Del Haymz tərəfindən təklif edilmişdir. Kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmiş dildəşiyiciləri və eləcə də dildəşiyiciləri olmayan dil istifadəçiləri dildən ünsiyyət məqsədilə adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnmiş olurlar. Del Haymz öyrənilən dilin sosial və funksional qaydalarının mənimsənilməsinə prioritet hesab edir. Kommunikativ təlim sahəsində çoxsaylı tədqiqatların müəllifi olan S.Savinyon kommunikativ kompetensiyanın nisbilyini, kommunikasiya prosesinə cəlb olunmuş iştirakçılardan asılılığını və dinamik xarakterə malik olduğunu qeyd edir. Kommunikativ kompetensiyanın komponentləri olan linqvistik, diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyalar təcrid edilmiş şəkildə deyil, integrativ şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçıların fikrincə, ana dilində formalaşdırılmış kompetensiyalar öyrənilən xarici dilə, o cümlədən də ingilis dilinə köçürülməlidir. Xarici dillərin təlimi prosesi tədris edilən dil sistemi ilə tələbələrin ana dili sistemi arasında olan fərqləri, dillərin yalnız birinə xas olan xüsusiyyətləri nəzərə almaqla təşkil edilməlidir. Öyrənilən xarici dil və tələbələrin ana dili arasında mövcud olan fərqlər müxtəlif sahələrdə aşkar ola bilər. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, xarici dil aspektlərinin, dildə mövcud olan leksik vahidlərin və qrammatik strukturların mənimsənilməsi heç də həmin dildən kommunikasiya məqsədləri ilə adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsini təmin etmir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dildəşiyiciləri cəmiyyətində qəbul edilmiş linqvistik və eləcə də ekstralingvistik kodların tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi olduqca vacibdir. Həm linqvistik, həm də ekstralingvistik səviyyədə dildaxili və dillərarası interferensiya hallarına səbəb ola bilən amillərin aşkar edilməsi həmin halların aradan qaldırılmasını mümkün edir. Qloballaşma dövründə bu sahəyə ciddi, bəzən radikal xarakterli dəyişikliklərin gətirilməsinə, innovasiyaların tətbiq edilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Xarici dillərin əsasını müasir dövrün tələblərinə uyğun olan kommunikativlik prinsipi təşkil etməlidir.

Kommunikativ kompetensiyanın komponentləri arasında olan əlaqələr kontekstində deklarativ və prosedura bilikləri səciyyələndirilir. Deklarativ biliklər analitik bacarıqlarla bağlıdır. Bura linqvistik, pragmatik və danışıq kompetensiyaları aiddir. Prosedura bilikləri isə deklarativ biliklərin tətbiqi, kommunikasiyanın baş verdiyi kontekstdə həmin biliklərdən istifadə edilməsidir. Bu da bilavasitə danışıqın planlaşdırılması və strateji kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. Qloballaşma dövründə ingilis dilinin “lingua franca” (ünsiyyət dili) kəsb etdiyi xüsusi rolu və əhəmiyyətini nəzərə alaraq dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın aşılması istiqamətində işin məqsədyönlü, mərhələli ardıcıl şəkildə təşkil edilməsi problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş olur. Son illərdə nəşr edilmiş metodik ədəbiyyatlarda dillərin kommunikativ təliminə dair həsr edilmiş tədqiqatların mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. D.Haymz, S.Savinyon, C.Edelhof, D.Litl, C.Uilems, D.Atkinson, M.Klayn, D.Kuşman, R.Engerstrom, H.Gardner, E.Gofman, H.Grays, C.Gamper, C.Kasper, C.Martin, L.Smit və s. alimlərin tədqiqatlarında ingilis dilində adekvat kommunikasiyanın təliminin kifayət qədər mürəkkəb bir məsələ olduğu vurğulanır. Beləliklə, ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın aşılması dil mütəxəssislərinin, ilk növbədə xarici dil müəllimlərinin hazırlanması prosesinin ayrılmaz və olduqca vacib olan tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dil fakültələri tələbələrində ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın aşılması istiqamətində iş məqsədyönlü, mərhələli xarakter daşımalı və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir. Dil fakültələrində ixtisas dilinin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri nitqin sərbəstliyi, adekvatlığı, düzgünlüyü və səlisliyinin ən yüksək səviyyədə təmin edilməsidir. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın aşılmasına yönəlmiş təlim modelinin həm dil daşıyıcıları, həm də dil daşıyıcıları olmayan insanlarla adekvat ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinin məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsini təmin edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Schmidt, R. W. 1990. “The role of Consciousness in Second Language Learning”, *Applied Linguistics*, 11, 2, 129-58.
2. Scovel, Thomas 1982. *Questions Concerning the Application of Neurolinguistic Research to Second Language Learning/ Teaching TESOL quarterly* 16: 323-331.
3. Tannen, D. 1982. “Oral and Literate Strategies in Spoken and Written Narrative”, *Language*, 58, 1, 1-21.
4. Ur. P. 1996. *A course in Language Teaching* Cambridge: Cambridge University: Cambridge University Press.

G.Hasanova

The ways of developing communicative competence on the students in language faculties

Summary

The article deals with the ways of developing communicative competence in language faculties . Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.

The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

Г.Гасанова

Пути формирования коммуникативных компетенции у студентов языкового вуза

Резюме

В данной статье рассматриваются пути формирования коммуникативных компетенции на языковых вузах

Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

FAZİLA QULİYEVA
MUNAVVAR ASGAROVA
Azerbaijan State Agrarian University
haciyeva87@mail.ru

INNOVATIVE METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Açarsözlər: ünsiyyət, üsul, inkişaf etdirmək, təqdimat, diqqət, təsəvvür.

Key words: communication, method, develop, presentation, attention, imagination.

Ключевые слова: общение, метод, развивать, презентация, внимание, воображение

In modern society foreign languages are becoming an essential component of professional training. Experts in different fields interested in a high level of language proficiency, because it affects the successful solution of issues and professional growth. In many areas there is a need to establish contacts with foreign partners. Today, there is a large set of training materials for people with different levels of language knowledge. The ability to use information technology and modern teaching methods contributes to the rapid understanding of new material. By combining different techniques, teacher will be able to solve specific educational programs. With this in mind, teachers and students should be familiar with modern methods of foreign languages teaching. They further can choose the most effective techniques to achieve their goal.

There is a sort of selection of the Innovative Methods of Foreign Languages Teaching. The most important goal, according to scientists is the formation of a secondary language personality. So here are some innovative ideas that will help teachers reinvent their teaching methods and make their classes interesting.

1. Creative Teaching-Take the help of creative tools to stimulate creativity. Include playful games or forms of visual exercises that will excite the young minds and capture their interest. Bring aspects of creativity into all your subjects, be it mathematics, science, or history. Think of ways to develop their creative ideas. Encourage different ideas, give them freedom to explore.

2. Audio & Video Tools-Incorporate audio-visual materials in your sessions. Supplement textbooks with models, filmstrips, movies and pictorial material. Use info graphics or other mind mapping and brain mapping tools that will help their imagination thrive and grow. These methods will not only

develop their ability to listen, but will also help them understand the concepts better.

3. “Real-World” Learning Link your lessons to real world learning. Infusing real world experiences into your instructions will make teaching moments fresh and enrich classroom learning. Relating and demonstrating through real life situations, will make the material easy to understand and easy to learn. It will spark their interest and get the children excited and involved. You can make use of smart apps for preschoolers to make these sessions all the more interesting

4. Brainstorm Make time for brainstorming sessions into your classrooms. These sessions are a great way to get the creative juices flowing. When you have multiple brains focusing on one single idea, you are sure to get numerous ideas and will also involve everyone into the discussion. These sessions will be a great platform for students to voice their thoughts without having to worry about right or wrong. Set some ground rules before you start. You can go for simple brainstorming or group brainstorming or paired brainstorming

5. Classes Outside the Classroom Some lessons are best learnt, when they are taught outside of the classroom. Organize field trips that are relevant to the lessons or just simply take students for a walk outside of the classroom. The children will find this fresh and exciting and will learn and remember the things taught faster. Role playing is most effective for students of almost any age group. You just need to customize depending on the age group. You can even use this method for teaching preschoolers; just make sure you keep it simple enough to capture their limited attention span

6. Role Play Teaching through role play is a great way to make children step out of their comfort zone and develop their interpersonal skills. This method comes in handy, especially when you are teaching literature, history or current events. The role playing approach will help the student understand how the academic material will be relevant to his everyday tasks

7. Storyboard Teaching Rudyard Kipling rightly said “If history were taught in the form of stories, it would never be forgotten.” Storyboarding is a great way to teach any subject which requires step-by-step memorization or visualization highly-conceptual ideas. History teachers can use a storyboard to recreate a famous event. Such visually stimulating activity will ensure that even complex ideas are easily put across to students. You can also encourage the use of storyboards as a form of communication and let the students tell a story in pictures using their imagination

8. Stimulating Classroom Environment A classroom environment that is well-decorated, fun, and engaging will help stimulate a student’s mind and will help think and learn better. Children, especially young ones cannot

be expected to sit all day and learn. Such creative and stimulating environment will help them explore and will encourage them to learn about the subject. An environment that positively impacts the children is beneficial for the teacher as well.

9. Welcome New Ideas An open- minded attitude can help you innovating new teaching methods. Though open- minded, sometimes most of us show reluctance to new ideas. If you're a teacher never do this, always try to accept new ideas even if it looks like strange at the beginning.

10. Think About A New Hobby Sometimes, hectic workload may affect your engagement in teaching .If it happens to you, it's natural. You can take a break for couple of hours and engage in some other activity that you're interested in. This will rejuvenate you and you can return to your work with more passion and interest.

11. Work Together As a Team As everyone knows, the end result of collaborative efforts is always immense. Think about spending some quality time with your colleagues. Ask them to share their views on improving teaching methods, you can see many of them come up with interesting strategies. So, collaborate and introduce innovative teaching methods.

12. Puzzles and Games Learning is fun where puzzles and games are part of education. Children may not feel they're learning when their lessons are introduced through games. Puzzles and games help children to think creatively and face challenges.

13. Start School Clubs or Groups What about starting an after school club or group? Being a teacher you may not get enough time to work on interesting topics that you are passionate about. You can share your views and learn more from others when you have school clubs or groups.

14. Refer Books On Creativity To be a creative teacher, you need to do some research on creative ideas and techniques. There are a lot of books on creativity. Choose some of the best works and start learning, it will be helpful for your professional development as well.

15. Love What You Do You can give your best only if you truly love what you do. You will be more creative and inspired when you are not stressed. Loving your work keep you relaxed and give you room to experiment new ideas.

16. Introduce Lessons Like a Story Just think, why do you watch movies with much interest? You like to watch movies because there is always an interesting story to keep you engaged. Like that, learning sessions become more interesting when you introduce it like a story. If you are creative even math lessons can be related to interesting stories.

Literature:

1. Bocharova OV, Kasharnaya SM. The use of electronic textbooks in the teaching of subjects: Guidelines for teachers of UNPO. Kurgan: IPKiPRO of Kurgan Region; 2008.
2. Bocharova OV, ArefyevaON. Application of ICT in the classroom and after school. Kurgan: IPKiPRO of Kurgan Region; 2008.
3. Kashina ES. Tradition and innovation in the methods of teaching foreign languages. Samara: Univers-Grupp; 2006.
4. Galskova ND. Modern methods of foreign languages teaching. Moscow: ARKTI; 2003.
5. Druzhinin VI, Krivolapova NA. Organization of innovative activity in educational institution. Kurgan: IPKiPRO of Kurgan region; 2008.

**F.Quliyeva
M.Əsgərova**

Xarici dilin tədrisində istifadə olunan innovativ metodlar

Xülasə

Məqalədə xarici dilin tədrisində istifadə olunan innovativ metodlardan bəhs olunur. Əvvəllər xarici dilin tədrisində qrammatik-tərcümə metodundan istifadə olunurdu. Hal-hazırda bu metod Avropanın bəzi ölkələrində tətbiq olunur. Görkəmli dilşünaslar hesab edirlər ki, xarici dilin tədrisində ən yaxşı metod sənə uyğun olan metoddur.

Xarici dilin tədrisi prosesində tələbələr özləri təhsil prosesinə cavabdeh olmalı, müəllimlər isə onların işini yönləndirməlidirlər. Müəllimin əsas vəzifəsi tələbələrin diqqətini cəlb etməkdir. Xarici dillərin tədrisində bu metodlardan istifadə olunur: kreativ tədris, audio və video vasitələrdən istifadə, tədrisdə real həyatdan olan situasiyalardan istifadə, sinifdən kənar dərslər, rol oyunu, yeni ideyalara dəstək, qruplarla iş. Innovativ metodlar təhsil sisteminin modernizasiyasının tərkib hissəsidir. Innovativ metodlar müəllimlərə dərsləri daha maraqlı etməyə kömək edir.

**Ф.Гулиева
М.Аскерова**

**Иновативные методы, используемые в преподавании
иностранного языка**

Резюме

В статье рассказывается об иновативных методах, используемых в преподавании иностранного языка. Раньше в преподавании иностранного языка использовался метод грамматического перевода. В настоящее время этот метод используется лишь в некоторых странах Европы. Выдающиеся лингвисты считают, что в преподавании иностранного языка самый лучший метод- это тот метод, который предпочитаешь. В процессе обучения иностранному языку студенты должны сами нести ответственность за процесс обучения, а учитель всего лишь направляет их деятельность. Основная задача учителя завладеть вниманием студентов.

В преподавании иностранных языков используются следующие методы: креативное обучение, использование аудио и видео материалов, использование на уроке ситуаций из реальной жизни, уроки вне класса, ролевая игра, поощрение новых идей, работа в группах. Иновативные методы- это составная часть модернизации всего процесса обучения. Иновативные методы помогают учителям сделать их уроки более интересными.

Rəyçi:

Aidə Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MAYA ƏHMƏDOVA
Bakı Slavyan Universiteti
ahmadova_maya@bk.ru

MƏNA, MƏZMUN VƏ PRAQMATİKA

Açar sözlər: Məna, məzmun, praqmatika, interpretasiya, konstruksiya.

Keywords: content, content, pragmatics, interpretation, design.

Ключевые слова: контент, содержание, прагматика, интерпретация, дизайн.

Linqvistik praqmatika dilçilikdə yeni istiqamətdir. Onda ritorika, üslubiyat, sosiolinqvistika, psixolinqvistika və digər elmlərin son nailiyyətlərindən yetərincə istifadə edir. Kommunikasiyada danışanın lazımı effekti alması üçün dil vahidlərinin yenidən işlənilməsi məsələləri linqvopraqmatikada öyrənilir. (6) Bu vaxt cəmiyyətin mədəni inkişafı, subyektin yaş və intellektual səviyyəsi, profesional məşğuliyyəti kimi digər mühüm məsələlər linqvopraqmatikada öyrənilir.

Praqmatika XX əsr dilçiliyinin ən mühüm nailiyyətlərindən biridir. Praqmatik dilçiliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət idi ki, dil vahidlərinə insan amili nöqteyi-nəzərindən yanaşılırdı. XX əsrin 60-70-ci illərində praqmatik dilçiliyin böyük vüsətlə inkişaf etməsinin səbəbi də bununla izah oluna bilər. Dilçilikdə “praqmatika” termini keçən əsrin 20-ci illərindən işləməyə başlanılmışdır. Bu termin Ç. Morrisin üçlük nəzəriyyəsinə (semantika, sintaktika, praqmatika) işləndən sonra daha da aktivləşmiş və koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından birinə çevrilmişdir. Onun semiotik konsepsiyasında praqmatika dil işarəsi ilə onu istifadə edən arasındakı əlaqəni ifadə edir. Bundan sonra həmin terminlə bağlı müxtəlif tədqiqat əsərləri meydana gəlmiş və onlar həmin terminin əhatə dairəsini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Ancaq Ç. Morris həmin məsələyə konseptual yanaşmış və aşağıdakı kimi izah vermişdir: Sintaktika işarələrarası münasibətləri, semantika işarə ilə obyekt arasındakı münasibətləri bildirirsə, praqmatika işarələrin impretatora münasibətini bildirir. Amerika dilçiliyində Ç. Morrisin bu fikirlərinə etiraz edənlər də oldu. Səbəb də bu idi ki, Morrisin bu bölgüsündə praqmatika semantikanın bir hissəsi kimi qəbul olunurdu. Bundan sonra Ç. Morris öz konsepsiyasında belə bir düzəliş edir: Praqmatika semiotikanın bir sahəsidir; burada işarənin yaranması, istifadəsi istifadənin nəticəsini öyrənir. Nəticə etibarlı ilə praqmatikaya üç cür yanaşma formalaşır; fəlsəfi, linqvistik-semantik və fəlsəfi dilçilik. Qeyd olunan konsepsiyalarda əsas anlayış mənanın denotatsiyası, məna və linqvistik ifadənin işlənilməsidir. Birinci Karnapın ardıcılıları tərəfindən müdafiə olunur (fəlsəfə və formal məntiqdə).

Həmin konsepsiyaya görə, dil interperativ sistemi nümayiş etdirir, həmin sistemdə denotasiyanı ifadələrə yazır. Bu konsepsiyada ifadənin mənası obyektlərə görə təhlil olunur. Bu halda praqmatika müəyyən sintaktik ifadələrin interpretasiyasını işləndiyi kontekstual şəraitə görə öyrənir. İkinci istiqamətə görə, birinci yerə denotatı deyil, mənanı çəkir, yəni məsələyə məntiqi nöqtəyindən nəzərdən yanaşırlar. Həmin konsepsiyada məna digər mənalara qarşılıqlı şəkildə öyrənilir. Burada ifadələrin mənası sərbəst-kontekstual mənaya görə (asılı-kontekstual mənaya görə deyil) müəyyənləşir. Üçüncü konsepsiyaya görə, məna nəzəriyyəsində mərkəzi yeri dilin ifadələrindən istifadədir. Bu konsepsiyada “praqmatika” az işlənir, onun əvəzinə “nitq aktı” terminindən istifadə olunur. Dilçilər belə bir fikir irəli sürürlər ki, məhz bu akt linqvistik praqmatikaya aid tədqiqatların geniş vüsət almasına böyük stimül vermişdir. Buna görə də T. Van Deyk belə hesab edir ki, praqmatika başqa yolla dilçiliyə gəlib, nəinki semantikadan (3). Praqmatikanın geniş anlamda qəbul edilməsi ilə də bağlı konsepsiya vardır. Bu da dildən kommunikanın istifadə şərtləri ilə bağlıdır. Bu şərtlərə kommunikanın intellektual səviyyəsi, nitq şəraiti, sosial vəziyyəti psixoloji və bioloji xüsusiyyətləri, yer və məkan və s daxildir. Buna müvafiq olaraq praqmatikaya nitq aktı haqqında nəzəriyyə, nitq ünsiyyətinin qaydaları və konvensiyası daxil edilmişdir. Praqmatikaya geniş planda baxış insana, onun ünsiyyət məqsədinə, kommunikativ situasiyaya, subyektin lider və ya icraçı olmasına və s. istinad edir. Nitq prosesində kommunikanın söylədiyi fikri özü-özlüyündə təhlil edir, qəbul edən də eyni dərəcədə onu öz düşüncəsi süzgəcindən keçirir. Deməli, praqmatikanın geniş planda qəbul edilməsi nitqin törəməsi, anlaşılması və dəyərləndirilməsi kimi geniş məsələləri əhatə edir. Onların fikrincə, praqmatika nitqin skeletini təşkil edir. Deməli, praqmatikanı geniş planda qəbul edənlər cümlə və ya mürəkkəb sintaktik bütövlərlə ifadə olunan nitq aktını əsas götürürlər və bunlar üçün konkret nitq situasiyası əsas şərt kimi qəbul olunur. R.Karnap, R.Monteço, - M.Kressuela və s. praqmatikanın qeyd olunan konsepsiyasının müəllifləri sayılırlar. Praqmatikanı dar mənada qəbul edənlər isə onun məna və məzmun sahəsinə aid edənlərdir. Bu konsepsiyada semantika ilə məna qarşılıqlı şəkildə - bir-birini tamamlayan anlayışlar kimi qəbul olunur. Bu linqvofəlsəfi konsepsiyadır. Bütün bu deyilənlərə əsasən praqmatikanı aşağıdakı yanaşmalar şəklində ümumiləşdirmək olar:

1. Komplementarlik yanaşma. Bu, Ç.Morrisin yanaşmasıdır. Həmin yanaşmaya görə semantika ilə pramatika bir-birini tamamlaya da, dil işarəsinin fərqli aspektləridir.

2. Praqmatizm. Bu yanaşma L.Vitgenşteynə aiddir. Bu konsepsiyaya görə, sözün mənasını deyil, işarənin funksional mənasını öyrənmək lazımdır. L.Vitgenşteynin nəzəriyyəsi semantika ilə praqmatikanın qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur və dilin antroposentrik xüsusiyyətini ön plana çəkir.

3. Semantizm. Bu konsepsiyanın əsas nümayəndələrindən biri A.Vejbiçkayadır. Həmin yanaşmanın ümumi məzmunu ondan ibarətdir ki, insan nitqini qurarkən şüurunda praqmatik təhlil aparır, sonra isə linqvistik qəlibləşməyə keçir. Praqmatikaya belə yanaşanlar semantikanı praqmatikaya aid edirlər.

4. Linqvistik praqmatika. Bu konsepsiyaya görə, praqmatika dil işarələrinin nitqdəki funksiyasını öyrənir(9).

Praqmatikanın əsas mövzusu kommunikasiyadır. Sadəcə olaraq kommunikasiya yox, danışanın kommunikativ məramı və qarşı tərəfdə adekvat düşüncənin yaradılmasıdır. Onun əsas çıxış nöqtəsi dinləyiciyə-qəbulediciyə istiqamətlənməsidir. Burada söhbət monoloqdan və y dialoqdan deyil, ümumən kommunikasiyadan gedir. Çünki istər monoloji və ya istərsə də dialoji olsun, nitq adresata göndərilir. Deməli, onun hədəfi vardır; hədəfi varsa, onun müəyyən məqsədi var, nitq də onun üzərində qurulur. Müasir linqvopraqmatika geniş sosial kontekstdə insan fəaliyyəti aspektində dilin öyrənilməsi kimi də qəbul olunur. Dilçilərin nitqdə dil vahidlərinin funksiyasına diqqət göstərməsinin bir səbəbi də praqmatika ilə, yəni həmin dil vahidinin kommunikativ xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Buraya iki məsələ daxildir: Birincisi ,bəhs olunan dil vahidinin müvafiq praqmatik şəraitdə -situasiyada işlənmə xüsusiyyəti; ikincisi, müxtəlif praqmatik parametrlərin təsiri ilə mənanın reallaşması. Bunun birincisini xarici praqmatika, ikincisini isə daxili praqmatika adlandırmaq olar. Dilçilər bu faktlardan istifadə edərək sözün, eləcə də cümlənin praqmatikasından bəhs edirlər.

Yuxarıda qeyd olunan yanaşmalar praqmatikanın müxtəlif aspektlərini özündə cəmləşdirir. Zənnimizcə, praqmatikaya linqvistik yanaşma , yəni dil vahidlərini funksional baxımdan öyrənmək daha məqsədyönlüdür. Çünki dil vahidləri nitqdə semantik konkretləşməyə məruz qalır; nitqin ideya istiqamətindən asılı olaraq konkret məqsədə yönəldilir.

Praqmatika fənlərarası xüsusiyyətə malikdir; o, dilçilik, fəlsəfə, sosiologiya və psixologiya və s. elmlərlə sıx əlaqəlidir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar zamanı bəzən elə olur ki, müəyyən predmetlərin təhlilində həmin fənlərin sərhədləri o qədər yaxınlaşır ki, onları fərqləndirmək çox çətinləşir. Bir tərəfdən keçən əsrin 70-ci illərində həmin elmlərin sürətli inkişafı, digər tərəfdən , keçən əsrin 1970-ci ildə Beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi böyük təsirə malik olmuş ,bu sahədəki elmi tədqiqatlar intensivləşmiş və praqmatika dilçiliyin yeni istiqamətinə çevrilmişdir. Praqmatikanın meydana gəlməsinin mühüm şərtləri vattır:

1. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dilçilikdə antroposentrik istiqamətin inkişaf etməsi; yəni dil faktlarının insan amili əsasında izah olunması.

2. İnsan ünsiyyətinin sosial cəmiyyətdə qanunauyğunluqlarının formalaşmasını öyrənmək.

3. Nitqin necə qurulması və dil faktlarının bu kontekstdə necə fəaliyyət göstərməsini öyrənmək ehtiyacı.

4 Nitqdə insan faktorunu hərtərəfli şəkildə öyrənmək ehtiyacı.

Göründüyü kimi, qeyd olunan şərtlərin hamısı insan amili və ünsiyyətin cəmiyyətdəki rolu ilə bağlıdır. Linqvistik praqmatika fənlərarası elmdir; o, sosiolinqviustika və psixolinqvistika ilə sıx bağlıdır. Psixolinqvistika nitqin törəməsi və qavranılması ilə bağlı (eləcə də nitqin formalaşması) məsələləri öyrənir ki, bu da praqmalinqvistikanın çox mühüm məsələlərinə aiddir. Və ya: sosiolinqvistika sosioloji mühitin dilə təsiri məsələlərini öyrənir ki, bu da praqmalinqvistikaya aid məsələlərdəndir. Lakin praqmalinqvistika nə psixolinqvistikanı, nə də sosiolinqvistikanı təkrar etmir, müəyyən məqamlarda problemin özünəməxsus tərzdə təhlilini verir. Nəticə etibarlı ilə praqmatika dilin müxtəlif funksiyalarının təsviri problemlərini öyrənən istiqamət kimi formalaşmışdır. Sonrakı dövrlərdə bu terminin müxtəlif anlamları meydana gəlmiş. Ç Morrisin fikrincə, praqmatika işarənin yaranması, funksiyası və təsirinə öyrənir. Dil işarəsi ilə bağlı bu üç məqam biri-digərini şərtləndirir. Deməli, Ç. Filmorun qeyd etdiyi kimi, praqmatika dil formasının (işarənin), kommunikativ funksiyanın və kontekstin şərtləndirdiyi üçölçülülüyü öyrənir.

Məna semasiologiya probleminin mərkəzində duran problemlərdən biridir və “ sözün mənası”, “leksik məna” terminləri ilə ifadə olunur. Bu da onunla bağlıdır ki, hətta eyni dilçilik məktəblərində yanaşma üsulundan asılı olaraq “məna” müxtəlif cür qavranılmışdır. İ. Məmmədov mənanın mahiyyətini- nin qavranılması ilə bağlı yazır: “ Mənanın mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə tətbiq olunan müxtəlif meyarları iki əsas prinsipə görə bir nöqtədə birləşdirmək olar: a) məna dilxarici gerçəkliyin təfəkkürümüzdə spesifik dil inikasısıdır; b) məna dil işarəsinin ayrılmaz və əsas hissəsi olub, konkret leksik-semantik daxilində müvafiq funksiya yerinə yetirir. Qeyd olunan bu iki əsas əlaməti nəzərə alsaq, *məna* gerçəklik predmetlərinin (hadisənin, münasibətin keyfiyyətin, prosesin) şüurda inikası olub reallıq qazandığı müəyyən səslənmə ilə daimi, qırılmaz əlaqədə olması nəticəsində dil faktı olaraq təşəkkül tapmışdır. Gerçəkliyin bu şəkildə əks olunması sözün (morfemin) daxili tərəfi (məzmunu) kimi onun strukturuna pərçimlənir və belə bir münasibətdə müvafiq dil vahidinin səslənməsi maddi qabıq kimi (akustik obraz) çıxış edərək, təkcə mənanın, məlumatın başqaları üçün ifadə olunması ilə məhdudlaşmır, həm də mənanın özünün təzahürü nü, formalaşmasını, inkişafını şərtləndirir (5, 53). Göründüyü kimi, məna gerçəkliyin beynimizdə inikasısıdır və o, dilin leksik-semantik sistemində müəyyən funksiya yerinə yetirir.

Avropa dilçiliyində mənaya interperativ və konstruktiv yanaşma vardır: “İnterperativ nəzəriyyəyə görə, (şərh etmə nəzəriyyəsi də demək olar) cümləyə aid edilən semantik interpretasiya onun mənasının tam təhlilini

təmin edir. Müəlliflərin müdafiə etdikləri konstruktiv nəzəriyyə göstərir ki, fərdlər dil formasında təqdim edilmiş informasiyanın çərçivələri xaricinə çıxan şərhlər qururlar” (1,64). Əgər birinci nəzəriyyə mənənin sözdən cümləyə qədərki səviyyəsini nəzərdə tutursa, ikinci nəzəriyyə mətnə aiddir.

Sözün leksik mənasının məzmun tərəfi onu gerçəkliklə bağlayır. Bu xüsusda İ.Məmmədov yazır:” Sözün leksik mənasının məzmun tərəfi onu gerçəkliyin məfhum formasında ümumiləşmiş şəkildə inikası ilə bağlayır, gerçəklik predmetlərinin mühüm əlamətlərinin toplusu olan məfhum sözlərin ünsiyyət prosesində seçilməsinə və bir-birindən fərqləndirilməsinə, müxtəlif kontekstual şəraitdə sözün əlaqələnmə imkanına şərait yaradır. Sözün struktur-funksional tərəfi isə işarə ilə məfhumun məzmunun sabit dil əlaqəsindən ibarətdir” (1,54). Sonra o, fikrinə yekun vuraraq deyir:” Deməli, leksik mənənin məzmun tərəfi obyektiv aləmdəki şeylərin obrazından, struktur-funksional tərəfi isə sistem daxili səciyyədən ibarətdir” (5,65).

Mənənin praqmatikaya münasibətindən danışarkən onu iki yerə bölürlər: semantik və praqmatik mənə. Şübhəsiz ki, semantik da, praqmatika da mənə ilə məşğul olur. Praqmatikada mənə danışan və dinləyənlə nəzərən müəyyənləşir. Semantikada isə situasiyadan, danışan və dinləyəndən asılı olmayaraq onun dildəki mənasından alınır. Dilçilər qeyd olunan iki mənə arasındakı fərqi qrammatik səviyyədə də izah edirlər. Semantika sözü, söz birləşməsinə və cümlələri əhatə edir. Praqmatika isə yalnız cümlə və mətn səviyyəsini nəzərdə tutur. Bu kontekstdə mənənin praqmatik və semantik aspektləri fərqlənir. Praqmatik mənə dilin səviyyə vahidləri əsasında yaranır. Burada əsas müəllif intensiyasının verilməsi zamanı həmin səviyyə vahidlərinin işlənməsini tənzim-ləməkdir. Ona görə də praqmatik mənə müvafiq situasiyada dil vahidlərinin ifadə etdikləri mənədir.

Sözün praqmatikası onun mənasının mətnə reallaşması vəziyyətidir. Yəni implisit praqmatikanın eksplisit keçməsidir. Əslində bu şəraitdə implisit praqmatika eksplisiti törədir ki, sözün həmin mənəsi reallaşır.” Həmin mənə” yuxarıda bəhs etdiyimiz kommunikasiya şəraitindən asılı olan praqmatik mənədir. Nəzəri dilçilikdə daxili və xarici praqmatika haqqında müəyyən fikirlər var. Bu barədə E.Y. Qorşunovanın fikirlərini xüsusi qeyd edə bilərik. Faktə müraciət edək: E. Heminqueyin “ Qoca və dəniz” əsərində fərdiləşdirilən “Qoca” leksemi kimi. Haqqında danışılan mətnə Qoca ümumi isim deyil, xüsusiləşdirilmiş obrazdır. Həmin leksemin daxili praqmatikadakı semantikasını dözümlü , dənizin bütün təhlükələrinə və çətinliyinə dözən, iradəli, həyata ümidlə baxan bir insan obrazıdır. Xarici praqmatikada həmin dil vahidinin praqmatikası göstərilən semantika üzərində köklənir. Daxili praqmatika sosial anlayışdır; müvafiq tarixi-sosial şəraitlə şərtlənir. Onu şərh edərkən üç məsələyə xüsusi fikir verilir: semantik informasiya kommunikativ praqmatikanın tərkib hissəsi kimi; onların hər ikisinin

komponentlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə bərabərhüquqlu üzv kimi mövcudluğu; praqmatik informasiya informasiya semantikasına cəhətdən xəttilləşdirilmiş olur (8). Deməli, dil vahidi kimi sözün mənası daxili leksikonda işlənir; onun qazandığı yeni məna və çalar veriləcək informasiyanın ruhuna uyğun olaraq, yəni mətn praqmatikasına müvafiq şəkildə işlənir. Yuxarıda izah olunan misalda qocanın simvollaşmış mənası həmin kommunikativ situasiyaya uyğun olaraq motivləşmişdir. Bu məqamlardan çıxış edərək Arutyunova yazır ki, sözün mənası onun dildə işləndiyi mənadır (2:39-45). Bu konsepsiya məndə sözün işləndiyi məna üzərində qurulub. Yəni Heminqueyin dilində “Qoca” yuxarıdakı mətni mənanı ifadə edir; bu onun kommunikasiya zamanı işləndiyi mənadır. Lakin “qoca”nın denotativ mənası ikinci plana keçir. İstənilən leksemin situativ mənası onun denotativ mənası üzərində formalaşır. Digər tərəfdən hər bir sözün leksik mənası denotativ ifadə edir. Yuxarıdakı konsepsiyada sözün mənası denotativ xarakterini itirir, sözün mənası haqqında kommunikativ nəzəriyyəyə çevrilir. Digər nəzəriyyəyə görə, dil vahidinin mənasını kontekstdən asılı hesab etməzlər, onu praqmatikadan asılı hesab edirlər. Əslində praqmatika da yazıçı intensiyası ilə bağlıdır; deməli, dil vahidlərinin mənası müəllif tərəfindən intensiyadan asılı olaraq müəyyənləşir. Praqmasemantika anlayışı da bu kontekstdə formalaşmışdır. Bu konsepsiyaya irad göstərənlər də var. Onların fikrincə, bu konsepsiyanın çatışmamazlığı ondadır ki, harada semantikanın qurtardığı, harada praqmatikanın başlanmasını müəyyənləşdirmək olmur. Digər qrup dilçilər semantika ilə praqmatikaya bir bütövün hissələri kimi baxırlar. Məna haqqındakı bu konsepsiyada bir həqiqət var. Əgər praqmatika sözün mənası ilə bağlı hansısa çaları və ya üslubi mənanı müəyyənləşdirirsə, onda heç bir halda semantika ilə praqmatikanı bir-birindən ayırmaq olmaz. Ancaq praqmatika semantikadan geniş anlayışdır. Sözün praqmatikasına gəldikdə, deməli ki, o, sözün semantikasının cəmini, toplusunu əhatə edir. Dilçilikdə belə bir fikir də mövcuddur ki, praqmatika ilə semantika arasında hansısa sərhəd mövcud deyil, praqmatika müəyyən dil vahidlərinin semantikasındır. Sözün mənası onun funksiyası ilə sıx bağlıdır. Bu konsepsiya Vejbiçkaya A. və Arutyunovanın yaradıcılığı üçün spesifikdir. Düzdür, funksiya konkret nitq situasiyası ilə şərtlənir; onun semantik strukturunun hansısa üzvünü şərtləndirir və ya yenisini formalaşdırır. Bu aspektdən məsələyə yanaşanda məna ilə praqmatikanın dialektik əlaqəsini görmək mümkündür. Dilçilikdəki yeni elmi paradigmaya görə, onlar hər ikisi problemə antroposentrik yanaşmanın məhsuludur.

Praqmatikanın sərhədləri müasir dövrdə xeyli genişlənmişdir. Müasir dövrdə praqmatika deyəndə dilin və kommunikasiyanın koqnitiv, sosial və kommunikativ aspekti nəzərdə tutulur. Bəzən onun sərhədlərini daraldaraq dil işarələrinin nitqdəki fəaliyyəti ilə, eləcə də dil işarəsi ilə nitq aktının əlaqəsi

ilə məhdudlaşdırırlar. Bu nəzəriyyənin inkişafında R. Qraysın böyük rolu olmuşdur. Onun nəzəriyyəsi “mənanın praqmatik nəzəriyyəsi”, yaxud “ünsiyyətin məntiqi” adlanır(4). Onun “nitq ünsiyyətinin prinsip və postulatları”nda dörd şərti irəli sürür:

1. Kəmiyyət postulatı. İnformasiya lazım olan qədər verilməlidir.

2. Keyfiyyət postulatı. Həqiqəti danışmalısən.

3. Münasibətlər postulatı. Cavab reaksiyası adekvat olmalıdır.

4. Qabiliyyət postulatı. Aydın danışmalısən, coxmənəlilikdən qaçmalısən, sözcülüyə yol verməməlisən(10). Amerika dilçiləri tərəfindən müdafiə olunan bu nəzəriyyə müasir dövrdə ətrafına çoxlu tərəfdarlar toplaya bilmişdir. Həmin nəzəriyyəyə görə, sözlərin leksik mənası nitq aktı kontekstində praqmatikaya müraciət etmədən açıla bilməz. Nitq aktında sözün mənası məntiqi üçbucaqda təhlil olunur; müəllif, məkan və zaman əlaqəsi nəzərdə tutulur(7). Sözün semantikasının açılmasında həmin məntiqi üçbucağın böyük rolu var. Məsələn: Telefon gündəlik həyatımızda əvəzəlməz ol oynayır. Biz uşaqdan zəng edib harada olduğunu soruşarkən Cavab verir : Burada. Bu zənglər səhər növbəsi dərslər vaxtı, günorta və axşam səslənə bilər. Hər dəfə məkan və zaman fərqi “burada” sözünün mənasını dəqiqləşdirir. Səhər məktəbdə, günorta repetitor yanında məşğələdə və axşam isə evdə mənasını bildirə bilər. Bunun müəyyənləşdiricisi zamandır. Çünki uşağın fəaliyyəti zamana görə bölünüb, qeyd olunan sözün mənası da həmin bölgüyə görə anlaşılır. Bunu bədii mətnlər üzrə köçürəndə həmin prinsip sözlərin həmin kontekstdə, hadisə baş verən zamanda və kim tərəfindən deyildiyi əsas götürülür. Sözlərin funksional mənası da bu kontekstdə müəyyənləşir. Funksional mənada subyektin qiymətləndirmə faktoru işlənən sözlərin semantikasına yüklənir. Qiymətləndirmə deyəndə müəllifin arzusu, sevinci, istəyi, nifrəti və s. hissələri əhatə olunur. Ona görə də bu kontekstdə dəyərləndirmə subyektiv xarakter daşıyır. Nitq hissələri içərisində sifətlər və tərz-i-hərəkət zərfləri dəyərləndirmə funksiyasında daha fəaldır. Söz praqmatikası bu faktordan çox asılıdır. Ona görə də sözün mənası ilə sözün praqmatikası arasında sədd qoymaq mümkün deyil.

İstifadə olunan ədəbiyyatlar:

1. Abdullayev Ə.. Mətnin anlama modelləri. Bakı 1999.

2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. Москва Наука. 1976.

3. Худяков А.А.. Прагматика: Переосмысление термина в свете новых лингвистических идеи. Studia Linguistica. Вып.10. Проблемы теории европейских языков: сб. ст.-СПб: Тригон, 2001.

- 4.Грайс Г.П. Логика и речевое общение// Новое в зарубежной лингвистике. Вып: XVI .М 1985.
- 5.Мəммədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi.Bakı Xəzər nəşriyyatı 2006.
- 6.Норман Б. Ю . ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРАГМАТИКА на материале русского и других славянских языков.(Elektron resurs:Tapemark.narod.ru).
7. gendocs.ru/v20474/?cc=8.
- 8..[vuzlit.ru...pragmatika...pragmaticeskoe znachenie...](http://vuzlit.ru/pragmatika/pragmaticeskoe_znachenie)
- 9.svberpedia.su/6xd0fl.html.
- 10.[лектор.com/kultura-rechi...print sipyi- postulatyi](http://лектор.com/kultura-rechi...print_sipyi-postulaty).

M.Ahmedova

Meaning, content and pragmatics

Summary

The article focuses on the meaning, content and pragmatic issues in theoretical linguistics. The peculiarities of meaning and content are widely analyzed in the article and their characteristic features are determined. When translating in artistic texts, this principle is taken as the basis on which words are spoken, in the context of the event, at the time of the event. The functional meaning of the words is also determined in this context. In the figurative sense, the subject's assessment factor is loaded on the semantics of the words that are being processed. When evaluating, the author's desire, joy, desire, hate, etc. feelings are covered. Therefore, in this context, evaluation is subjective. It is more active in the attributes and style-action envelopes within the parts of the body. The pragmatic pragmatic depends on this factor.The result from the analysis is that the forementioned conceptions have an organic contact with text pragmatics.

**Значение, содержание и прагматика
Резюме**

В статье основное внимание уделяется смыслу, содержанию и прагматическим вопросам теоретической лингвистики. В статье широко анализируются особенности смысла и содержания, определены их характерные особенности. При переводе в художественных текстах этот принцип берется за основу события во время события. Функциональное значение слов также определяется в этом контекст. В переносном смысле фактор оценки субъекта загружается в семантику обрабатываемых слов. При оценке, желании, месте, желании, ненависти и т. д. чувства покрыты. Итак, в этом контексте оценка субъективна. Он более активен в атрибутах и оболочках стилевых действий внутри частей тела. Из этого фактора зависит прагматическая прагматика.

Результатом анализа является то, что вышеупомянутые предпосылки имеют органический контакт с текстовыми прагматиками.

Rəyçi: Əfqan Abdullayev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

СЕВИЛЬ АГАЕВА
АУЯ
sevil@yahoo.com

О РОЛИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА ЯЗЫКОВОГО ФАКУЛЬТЕТА

Ключевые слова: развитие критического чтения, формирование критического мышления, студенты языковых специальностей, работа с иноязычным текстом, начальный этап обучения в вузе.

Açar sözlər: tənqidi oxunun inkişafı, tənqidi təfəkkürün formalaşması, dil mütəxəssisi tələbələri, xarici mətnlərlə iş, tədrisin ilkin mərhələsi.

Key words: development of critical reading, formation of critical thinking, students of language specialities, work with foreign language texts, initial stage of education in high school.

Формирование культуры чтения у студентов языковых факультетов является очень важной задачей в процессе освоения ими необходимых языковых компетенций. Культура чтения для студентов, обучающихся по данным направлениям, должна содержать такие аспекты как:

-умение результативно ориентироваться в источниках иноязычной информации;

-пользоваться различными стратегиями чтения согласно содержанию и способу предоставления иноязычной информации;

-эффективно воспринимать, понимать изложенную в тексте информацию, включая ее обработку и сортировку с точки зрения приоритетности;

-уметь продуктивно выделить главную и второстепенную информацию и т. д.

Необходимо отметить, что особую важность в формировании профессиональной культуры чтения (в рамках освоения иноязычной компетенции) приобретает критическая оценка новых знаний, получаемых в процессе ознакомления с текстом, а также развитие способности обучающихся обобщить содержательный материал, полученный в процессе чтения и сформулировать необходимые выводы [2; 4].

Такая культура чтения предвосхитила возникновение феномена критического чтения, который на настоящем этапе оформления образовательной парадигмы определил аспекты самостоятельной творческой поисковой деятельности студентов языковых факультетов в контексте читательских парадигм, посредством реализации механизмов самоорганизации и самообразования.

Под критическим чтением принято понимать процесс активного вдумчивого чтения, сопровождающегося критической оценкой прочитываемого. Критическое чтение исключает пассивное восприятие содержания, а также регулируется на основе принципов точности и обоснованности авторской мысли, представленной в тексте [3].

Развитие критического чтения имеет достаточно серьезное значение для предотвращения формирования мышления, основанного на клиповом восприятии окружающего мира и поступающей информации, что стало распространенным явлением в условиях современных реалий. Студенты, поступающие на первый курс (как, впрочем, практически и вся учащаяся молодежь), подвержены стандартности суждений, вызываемых соответствием изложенных мнений их собственным взглядам. Такая позиция предполагает манипулирование мнением читателя, уязвимость и заблуждения, основанные на неспособности критически оценить содержание получаемой информации.

Достаточно возрастающее значение такая читательская стратегия (основанная на способности к критическому чтению) стала иметь в процессе формирования у студентов иноязычной компетентности. Это связано с тем, что, если содержание прочитанного не взвешивать и не перерабатывать критически, то это может привести к формированию стратегии неправильного чтения, что является недопустимым для студентов, обучающихся на языковых факультетах.

Необходимо также отметить, что критическое чтение вовсе не означает, что точку зрения автора или его идею надо оспорить или принять, как некую данность. Критическое чтение подразумевает рассмотрение мнения автора, принятие его «поворотов мысли» (cohesion), улавливание общей идеи (coherence) и оценку всей прагматической установки (intentionality). Только такое «взвешенное» восприятие содержания может стать основой того типа мышления, которое необходимо для развития критического чтения [2; 3; 5].

Например, рассмотрим отрывок иноязычного художественного текста:

They limped painfully down the bank, and once the foremost of the two men staggered among the rough-strewn rocks. They were tired and weak, and their faces had the drawn expression of patience which comes of hardship long endured. Their were heavily burdened with blanket packs which were strapped to their shoulders. Headstraps, passing across the forehead, helped support these packs... They walked in a stooped posture, the shoulders well forward, the head still farther forward, the eyes bent upon the ground... [7]

В результате некритического поверхностного чтения будет воспроизведена такая картина:

Два путника шли, тяжело хромя, по склону холма. Один из них, шедший впереди, споткнулся о камни и чуть не упал. Двигались они медленно, усталые и слабые, и напряженные их лица были покрыты той покорностью, какая является результатом долгих страданий и перенесенных лишений. К плечам их были привязаны тяжелые мешки. Головные ремни, проходящие по лбу, придерживали ношу на шее... Они шли согнувшись, выдвинув вперед плечи, с глазами, уставленными в землю.

Такой подход неприемлем для студентов языковых специальностей.

Критический подход к данному тексту позволит выявить особые повороты мысли автора, усиливающие впечатление содержания с помощью различных приемов, олицетворяющих собой особые «формулы» строения текста. Например,

путники болезненно хромали вместо шли тяжело хромя, *среди грубо разбросанных камней* вместо по склону холма, *на лицах их было выражение терпения (от долгих лишений)* вместо лица были покрыты покорностью, *их тяжело обременяла ноша, которая была привязана к плечам* вместо к плечам их были привязаны тяжелые мешки и пр.

Таким образом, критическое чтение позволяет более глубоко понять степень тяжести состояния путников: то есть настолько тяжело, что *они [путники] шли в сутулой позе, плечи сильно выдавались вперед, голова еще больше выдавалась вперед, глаза были устремлены в землю..., а кожаные ремни, пересекающие лоб помогали удерживать ношу* вместо «головные ремни, проходящие по лбу, придерживали ношу на шее... Они шли согнувшись, выдвинув вперед плечи, с глазами, уставленными в землю».

Критическое чтение реализует одну из важнейших функций – достижение эффективности за счет рассуждения и продуцирования нового знания, что в рамках новой образовательной парадигмы регулируется самоактуализацией личности студента в процессе самостоятельной образовательной деятельности с привлечение потенциала интеграции смежных научных областей: страноведения, истории зарубежных государств, зарубежной литературы и т.п.

В процессе критического чтения развивается совершенно новый тип мышления студентов языковых специальностей – критический тип мышления. В процессе интеграции этих двух процессов на начальном этапе работы с текстом происходит так называемое апеллирование студентов к собственному опыту – «Что я знаю по данной теме?», «Какие знания уже имеются у меня?» и пр. Причем знания не только языкового характера, но и иноязычной культуры, культуры речи, невербальной культуры общения, истории и т.д. [1; 5].

Следующий этап развития и совершенствования процесса критического чтения и, соответственно, критического мышления, применяемого при чтении, основывается на том, чтобы в собственных рассуждениях студенты осознавали следующее: «Что я хочу узнать по данной теме?», «Какие новые знания мне необходимы, чтобы понять авторский смысл, его глубину, логико-смысловые узлы между компонентами текста, авторскую «формулу строения» содержания и т.п.?»

На данном этапе и начинается та самая работа студента языкового факультета над собственной самоактуализацией, творческой самореализацией и формированием у себя «зрелой» читательской стратегии и языковой компетентности [6].

Последующая рефлексия и самооценка результата критического чтения помогает студенту понять, каков уровень сформированности желаемой модели критического чтения и насколько продуктивно в ней задействовано критическое мышление:

Так в контексте формирования языковых знаний и умений позицию познания, приобретения знаний – «Я знаю», а значит осознаю роль критического чтения для качества собственной учебной деятельности и продуцирования знания – можно рассмотреть с точки зрения позиции студента как субъекта образовательной деятельности, следовательно, создаваемый ими продукт – полученные знания – должен выступать как объект. С позиции компетентностного подхода субъект деятельности и ее объект представлены в единстве и составляют неделимое целое. Если данные структурные элементы будут отделены друг от друга, то деятельность студентов в плане познания прекратит свое существование, что происходит в процессе поверхностного чтения [1; 3; 6].

Реализацию продукта познания – «Я умею», а значит знаю, как применить модель критического чтения – можно рассмотреть с позиций формирования критического мышления в процессе чтения. Данная образовательная технология становится наиболее популярной в процессе обучения студентов иноязычному чтению, письму, говорению, коммуникации. Механизм критического чтения и формирования на его основе критического типа мышления может быть положен в основу прогностической деятельности студентов языковых специальностей – «Я создаю», а значит я умею реализовать основы языковых знаний в поиске оптимальных путей формирования необходимой читательской стратегии.

Таким образом, при последующем обучении принципы критического чтения на основе формируемого типа мышления с позиции ценностно-ориентационной сферы и компетентностно-ориентированного подхода на дальнейших этапах обучения будут ярко выражены в процессе управления любыми проблемными ситуациями при восприятии и анализе

иноязычного текста – «Я стремлюсь», а значит, пользуюсь опытом критического чтения в любых ситуациях, требующих реализации профессионально ориентированной иноязычной компетентности.

Литература:

1. Игнатъева, О. С. Технология развития критического мышления в образовательной среде вуза / О. С. Игнатъева, О. В. Лешер // Вестник ЧелГПУ. – 2017. – № 10. – С. 25-30.
2. Лесохина, А. М. Методические приемы при обучении чтению иноязычных художественных текстов в контексте диалога культур / А. М. Лесохина, С. А. Мирошниченко // Вестник РУДН. Серия: Русский и иностранный языки и методика их преподавания. – 2015. – № 4. – С. 176-182.
3. Ружиэйро, В. Критическое чтение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyera.ru/3476/kriticheskoe-chtenie>
4. Серова, Т. С. Моделирование процесса речевой деятельности гибкого иноязычного чтения во взаимосвязи с письмом и говорением в интерактивных технологиях обучения / Т. С. Серова, Е. Л. Пипченко // Педагогическое образование в России. – 2016. – № 2. – С. 89-97.
5. Цыбенко, Э. О. Нетрадиционные методы с элементами творческих заданий в обучении иностранному языку в вузе / Э. О. Цыбенко // Северо-Кавказский психологический вестник. – 2013. – № 2. – С. 51-54.
6. Яковенко, И. А. Формирование стратегий иноязычного смыслового чтения текстовой информации / И. А. Яковенко // Педагогика и психология образования. – 2017. – № 3. – С. 38-43.
7. Jack London. Love of life. Short stories. Foreign languages publishing house. Moscow. 1950. P. 19.

S.Agayeva

Təhsil fakültəsinin birinci kurs tələbələrində tənqidi oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin rolu haqqında

Xülasə

Məqalə Təhsil fakültəsinin ilk mərhələlərində tələbələrin tənqidi oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin vacibliyindən bəhs edir. Müəllif oxu mədəniyyətinin formalaşması və tələbələrin dil bacarıqlarının mənim-sənilməsi kontekstində tənqidi oxunun inkişafını nəzərdən keçirir. Müəllif xarici dili oxu mədəniyyətinin komponentlərini və onun peşəkar yönümünü aşkar edir. Tənqidi oxu fenomeni müəllifin yeni təhsil modeli perspektivindən

analiz olunur, hansı ki, peşəkar yönümlü xarici dil kompetensiyasının formalaşdırılması prosesində tələbənin yaradıcı şəxsiyyətinin özünü-aktuallaşdırması və özünü-reallaşdırmasını xarakterizə edir. Məqalə həm də oxu və yazı vasitəsilə müasir təhsil texnologiyaları əsasında tənqidi oxu ilə tələbələrin tənqidi təfəkkür bacarıqları arasında əlaqəni öyrənir. Dil ixtisaslarında tələbələrin tənqidi oxu bacarıqlarının inkişafına böyük ehtiyac duyulur. Tənqidi oxu zamanı tənqidi təfəkkürün formalaşmasını əks etdirən bir sıra misallar göstərilmişdir. Bu misallarda “mən bilirəm”, “mən bacarıram”, “mən yaradıram”, “mən çalışıram” kimi effektiv öyrənmə aspektləri əks olunmuşdur.

S.Aqayeva

About the importance of developing students' critical reading skills at the initial stages of education in Pedagogical Faculty

Summary

The article actualizes the importance of developing students' critical reading skills at the initial stages of education in Pedagogical Faculty. The author considers the development of these skills in the context of the formation of reading culture and acquisition of students' language competencies. The author reveals the components of foreign reading culture and its professional orientation. The critical reading phenomenon is analyzed from the perspective of the author of the new educational paradigm that defines self-actualization and self-realization of the creative personality of students in the process of formation of professionally oriented foreign language competence. The article also examines the close relationship of critical reading with the formation of the students critical thinking skills, based on modern educational technologies through reading and writing. The increasing need in the development of students' critical reading skills in language specialties has been noted; a number of examples are listed of the formation of a critical way of thinking in the process of critical reading, reflected in such aspects of effective learning as «I know», «I can», «I create» and «I try».

Rəyçi: Aytən Bayramova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İNTONASIYANIN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: intonasiya, melodiya, ton dillər, universal intonasiya

Key words: intonation, melody, tonal languages, universal intonation

Ключевые слова: интонация, мелодия, тональные языки,
универсальная интонация

Mövzunun dərinliklərinə dalmadan öncə öyrənilməli ilkin məsələ “intonasiya” haqqında ümumi anlayışlardır. Gəlin bir anlıq təsəvvür edək ki, hamımız eyni tonda danışırıq. Nəticə etibarilə hamımız bir birimizi başa düşəcəik, lakin, nitqimiz çox rəngsiz və cansıxıcı olacaqdır. Zənnimizcə, bu sətirləri oxuyan hər kəsin ”ton” haqda az da olsa anlayışı vardır. Belə ki, ton bir sözün deyilmə tərzidir. Ton praqmatik ünsiyyətin bir hissəsi olaraq danışanın həyəcanın, kədərin, sevincinin söz üzərindəki inikasıdır. Emosiyanın birinin tonunun müəyyən olunmasında böyük rolu vardır. İntonasiya və ton arasındakı fərq gəldikdə isə ,belə ki, bu iki anlayış dilçilikdə çaşqınlıq yaradır .Dillər bu baxımdan iki qrupa ayrılır:

1. İntonasiya dilləri
2. Ton dilləri

Əgər, Çin, Viyetnam, Mandarin və Tai kimi qəbildən olan dillər tonal dil olaraq təsvir edilirsə, bu, o deməkdir ki, həmin dildə bir söz müxtəlif tonlar vasitəsilə öz qrammatik və leksik kateqoriyasın dəyişib tamamilə başqa sözə çevrilir. İntonasiya dili olan İngilis dilində sait və samitlər (sözün mənasın dəyişən nitq səsi ilk dəfə görkəmli fonetist B.D. Kurtene tərəfindən “fonem” terminiylə adlandırmışdır) sözün mənasının dəyişməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, “motion” sözündəki “m” səsinə “n” səsiylə əvəz etsək “notion” sözü yaranacaq; birinci “hərəkət”, ikincisi isə “anlayış” mənasını verəcəkdir. Mandarin Çincəsindəki “man” sözü isə üzərinə qoyulan tondan asılı olaraq “aldatmaq” və “yavaş” mənasını verəcəkdir.

Bəs, intonasiya dilçilikdə necə başa düşülür? İngilis dili bütün dillər kimi dövrlər üzrə böyük təkamül prosesi keçmişdir. Bütün dillərdə bir dilin bir çox aspekti illər keçdikcə dəyişir, yalnız, dəyişməyən bir qayda vardır – intonasiya. İngilis dili ilə eyni qəbildən olan dillərdə intonasiya sözləri fərqləndirməyə yox, müxtəlif qrammatik və kommunikativ tipli cümlələri fərqləndirməyə xidmət edir. İntonasiya nə deməyimizdən çox, necə deməyimizlə bağlı bir anlayışdır. Hər bir dilin özünə məxsus intonasiyası vardır. Azərbaycan dilçiliyində də intonasiyaya özünəməxsus linqvistik yanaşma mövcuddur. Belə ki,

intonasiya terminin Azərbaycan dilçiliyindəki qarşılığını Ə. Dəmirçizadə “avazlanma” kimi təqdim etmişdir (3, s135). Yəni, hər bir dilin özünəməxsus “musiqi”si vardır. Belə ki, Meyers.C və Holt.S “Pronunciation for Success” kitabında qeyd edirlər ki, əgər sən aeroport kimi beynəlxalq bir məkanda digər dillərdən sənə doğma səsələnən bir cümlə belə eşitsən sən o an bu cümlənin öz ana dilində olduğunun fərqi varacaqsan. Bu öz dilinin sözlərini bildiyindən yox, ana dilinin “musiqi”sinə yaxşı bələd olduğundandır. (4,s 40) İntonasiyaya müxtəlif alimlər müxtəlif təriflər vermişdir. Araşdırma zamanı diqqətimizi çəkən isə Volkovanın intonasiyaya tərif verərkən göstərdiyi misal oldu: “Yeni bir insan ilə tanış olarkən “Tanış olmağımıza şadam” deyib eyni zamanda qaşqabaqlı görünmək necə də qəribə və çaşdırıcı olardı” (6, s54) . S.Volkovanın fikri Bolinger tərəfindən daha ətraflı şəkildə bir daha “Intonation and Its Uses” kitabında öz təsdiqini tapır. O, intonasiyaya tərfi bu tərzdə verir : “ İntonasiya bədən dili və üz ifadəsi ilə sıx bağlı olan emosiya və münasibət bildirən qeyri-ixtiyari səs-simvolla sistemdir.” (1, s1) Belə nəticəyə gəlirik ki, intonasiya ayrılıqda mövcud deyildir və onun mövcudluğu Bolingerin sadaladığı faktorlarla bərabər qrammatik ünsürlərdən də asılıdır.

İntonasiya bildiyimiz kimi danışanın münasibətin və emosiyasının bildirir və məlum məsələdir ki, heç də dünyanın hər yerində insanlar hiss və emosiyalarını eyni şəkildə ifadə etmirlər, lakin, Bolinqer yazır ki, “səs”in və “məna”nın dillərarası oxşarlıq əhatəsi o qədər genişdir ki, intonasiyanın ifadə etməyin yollarına bütün dillərdə rast gəlinən eyni modelləri olmalıdır. C.Vells Bolinqerin fikrin dəstəklərkən qeyd edir ki, bütün dillərdə danışan səbirsizliyini və həyəcanını bildirmək üçün sürətini artırır, təmkinli və fikirli səsələnərkən isə azaldır (7, s15). Bolinqer bu fikirləri qeyd edərkən etiraf edir ki, bənzərliklər olsa da intonasiyanı universallaşdırmaq, yəni, dünyəviləşdirmək qeyri-mümkündür. Bu fikirlərə baxmayaraq amerikalı fonetist John.J.Ohala “ universal frequency code” nəzəriyyəsinin əsasında “Universal Code of Intonation” yaratmağa cəhd göstərmişdir(5, s16)J. Ohalaya görə linqvistik informasiyanı çatdırmaq üçün intonasiya yetəri qədər dünyəvidir. 269 dilin əsasında aparılan eksperimentin nəticələrinə əsasən sual cümlələrində, xüsusilə də Yes/No suallarında ton təsdiq cümlələri ilə müqayisədə bütün dillərdə yüksək olur. J.Ohalanın “ universal frequency code” nəzəriyyəsinə əsasən intonasiyanın köməyiylə bütün dillərdə hətta qeyri-linqvistik informasiyanı da çatdırmaq olar. O burda qeyri-linqvistik informasiya deyərkən acizlik, itaətkarlıq, nəzakətlik kimi emosiyaları nəzərdə tutur.

20-ci əsr dilçiliyi əsasən yazılı dildə inkişaf etdiyi üçün dilçilərin intonasiyaya olan maraq dairəsi elə də geniş olmamışdır. Bu yalnız ona görə deyildir ki, suprasegment elementlərin analizi müəyyən qədər çətinidir, həm də bu ona görədir ki, dilçilər, müəllimlər və xarici dil öyrənənlər arasındakı geniş yayılmış fikrə əsasən prosodik və paralingvistik elementlərin tədirisi

xarici dilin daha yaxşı anlayışılmasında elə də əhəmiyyətli rol oynayır. Bütün bu proseslərdə isə maraqlar dəyişmişdir və qarşıya qoyulan sual “Xarici dilin tədrisində intonasiyaya diqqətin yönəldilməsi nə dərəcədə əhəmiyyətlidir” olmuşdur. Qarşıya qoyulan suala cavab olaraq əminliklə deyə bilərik ki, ünsiyyət qurmaq bacarığı ilə yanaşı düzgün anlaşılmaq bacarığına da yiyələnmək xarici dili öyrənmə prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Hər hansı bir dilin tədrisində intonasiya anlayışının tələbələr tərəfindən düzgün mənimsənilməsi və situativ işlədilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Xarici dil müəlliməsi olaraq biz bunun fərqi deyirik və auditoriyada dəqiqələrlə tələffüz məşqləri edirik. Bütün bunlar faydalı olsa da kifayət deyildir. Tələbələrin yalnız nə deməklərinə yox, nəyi necə deməyi öyrənməklərinə də ehtiyacları vardır. Nə deməyimizdən çox necə deməyimizə bağlı olan intonasiyanı tədris etmək digər mövzulara nisbətən müəyyən qədər çətinlikdir. Ən birincisi ona görə ki, intonasiya anlayışının özü elə tələbələr tərəfindən çətinliklə qavranılır. İntonasiyanı daha aydın izah etmək üçün tələbələrin diqqətinə diqqətimizin melodiyasına yönəltməkdə fayda böyükdür. Bu yöndə müəyyən növ çalışmalar vardır. Bu çalışmalara əsasən tələbələr onlara verilən cümlələri dodaqların kipləşdirərək, yəni, bağlı şəkili tələffüz etməlidirlər. Ağzı bağlı deyilən cümlədə sözlər yox, yalnız musiqi səslənəcəkdir. Səslənən bu musiqi elə məhz intonasiya olduğu tələbələr tərəfindən daha aydın qavranılacaqdır. Elə məhz intonasiyanın tədrisində məqsəd tələbələrə mümkün qədər “native-like” və “natural” səslənmələrini, öyrənilən dilin “musiqi”sinə yiyələnməyi təmin etməkdir.

Məlum məsələdir ki, melodiya və vurğunun yerin dəyişməklə bir cümləni dəfələrlə başqa çalarda təqdim etmək mümkündür. Düzgün tonda deyilməyən cümlə səhv anlaşılmağa və söhbətin bitməsinə səbəb olur. B.Siertsema “Teaching of Intonation” kitabında qeyd edir ki, insanlar arasında yaranan münaqişələrin 90%-i yalnız intonasiya, cəmi 10%-i isə ya fikir ayrılığından yaranır.(2s,3). Bu eyni dili danışan insanlar arasında baş verirsə, müxtəlif dil danışıcıları arasında baş verməsi daha böyük ehtimaldır. Bu sahədəki ilk çətinlik ondan ibarətdir ki, ingilis dilini öyrənən Azərbaycan tələbəsinin xarici dillə problemi öz ana dilimizin intonasiyanı, başqa sözlə desək, öz dilinin melodiyasını ingilis dilinə daşımaqdır. Tələbənin qurduğu cümlə ingiliscə sözlərdən ibarət olsada avazlanma, yəni, intonasiya Azərbaycandan dilinə məxsusdur və zaman keçdikcə İngilis dilini inkişaf etdirməklərinə baxmayaraq bu problem vərdiş olaraq qalır. Yeri gəlmişkən, bir məsələyə də toxunmaq lazımdır ki, xarici dil öyrənənlər və eləcə də universitemizin tələbələri arasında geniş yayılmış fikrə əsasən xarici dilə yiyələnməkdə başlıca məqsəd ünsiyyət ehtiyacını ödəmək, başa düşmək və anlaşılmaqdır. Onlara görə düzgün tələffüz və intonasiya qaydalarına uyğun danışmaq az əhəmiyyətli bacarıqlardır. Bu düşüncəni dili həvəskar şəkildə öyrənənlər

üçün xoş görsək də, akademik səviyyədə öyrənən tələbələrə gümaztə getmək qeyri-mümkündür. Bəs biz fonetika mütəxəssiləri bu problemin qarşısını necə ala bilərik? Düşünürük ki, problemin qarşısını almaq problemi həll etməkdən asandır, yəni, intonasiya mövzusunda başlarkən bünövrədən tələbələrin tələffüz və intonasiyaları üzərində xüsusi metodlarla işləməkdə fayda vardır. Düşünürük ki, yalnız intonasiya bəhsində deyil, elə fonetika kursunun başlanğıcında tələbələrə “ear training” məşğələləri ilə ingilis dilinin “avaz”ına və ya “melodiya”sına vərdirş etdirməklə düzgün istiqamət tutmuş olarıq. Bizə görə, intonasiya situativ olduğundan intonasiyanı tələbələrdə situativ yöndə işləmək onları ingiliscə hər sferada və hər vəziyyətdə səlis ünsiyyət qurmağa və təbii səslənməyə vadar edəcəkdir.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, intonasiya əlahiddə mövcud olan anlayış deyildir. Onun mövcudluğu danışanın əhval-ruhiyyəsindən və qurduğu cümlənin qrammatikasından asılıdır. Düzgün intonasiya isə tədris prosesində müəllimin xüsusi yönləndirməsini tələb edir. Bir fonetist BBC proramalarında dəfələrlə təkrarlanan bir qısa cümlənin 15dən çox intonasiya modelini toparlamışdır.(2,s3). İntonasiyanın tədrisində bu istiqamətin götürülməsi çox məqsədyönlü və faydalı hesab etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Bolinger.D, “Intonation and Its Uses”, Stanford,California, 1989
2. B.Siertsema “Teaching of Intonation” dissertation work
3. Dəmirçizadə.Ə, ”Müasir Azərbaycan Dili”, Şərq-Qərb,Bakı, 2007
4. Meyers,C.& Holt, S. “Pronunciation for Success”, Aspen Production, 2001
5. Ohala.J, “An Ethological Perspective on Common Cross-Language Utilization of F0 of Voice.” 1984
6. Valkova. S, “Politeness Strategies, Compliments”, Palacky University, 2004.
7. Vells.C, “English Intonation”, Cambridge University Press, 2006

G.Məmmədova

**On Intonation's Specific Peculiarities
Summary**

As an introduction author gives general notion about intonation and opinions of different scholars on intonation. Scholars such as Bolinger, Ohala, Valkova's worthreading opinions on intonation are presented in a research paper in harmony with each other. Bolinger states that, intonation, or speech melody refers to the rise and fall of the pitch of the voice in speech; it has intimate ties to facial expression and bodily gesture, and conveys, underneath it all, emotions and attitudes. The article at the same time deals with the the importance of focusing on the teaching of intonation in language learning and difficulties and problems which students and teachers face in the process of teaching. Towards the end of the article author gives some rewardable and logical solutions for the tackling with the problems happening in the grasping the the "melody" of the target language.

Г.Маммадова

**К специфическим особенностям интонации
Резюме**

В основном речь идет о важности сосредоточения внимания на преподавании интонации в изучении языка и трудностях и проблемах, с которыми сталкиваются студенты и учителя в процессе обучения. В качестве введения автор дает общее представление об интонации и мнениях разных ученых по интонации. Пре своих исследиваниех ученые, такие как Болингер, Охала, Валлова, изучали интонации и его специфические особенности. Болингер утверждает, что интонация или речевая мелодия означают подъем и падение тона голоса в речи; он имеет связи с выражением лица и телесным жестом и передает его под все эмоции и чувства. К концу статьи автор дает некоторые полезные и логичные решения для проблем, возникающих при захвате «мелодии» целевого языка.

Rəyçi: Kifayət Alırzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

OPPOZİSIYA TERMINİNİN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: dilçilik, fonem, məna, fərqləndirmə, üsul, qrammatika

Key words: linguistics, phoneme, mean, distinguishing, styl, grammar

Ключевые слова: лингвистика, фонем, значение, стиль, грамматика

Oppozisiya termini dilçilikdə həm nəzəriyyə, həm də metod kimi işlənir. Oppozisiya nəzəriyyəsinin dilçilik elmində işlənməsi N.S.Trubetskoyun adı ilə bağlıdır. Oppozisiya yaxud qarşılaşdırma nəzəriyyəsində iki və daha artıq dil vahidinin tutuşdurulması, müqayisə nəzərdə tutulur.[1, 48] Digər linqvistik vahidlər kimi mürəkkəb sözləri təşkil edən morfemlərin funksiyalarının müəyyənləşdirilməsində oppozisiya xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Oppozisiya nəzəriyyəsi dilin müxtəlif səviyyələri ilə bağlı olduğundan ayrı-ayrı dil qatlarına məxsus dil vahidləri oppozisiya ola bilər.

Sıfır termini linqvistik mənənin şərti işarəsi kimi dilçilik elminə riyaziyyatdan gətirilmişdir. Linqvistik sıfır anlayışının işlənməsi isə oppozisiya nəzəriyyəsinə söykənməklə eyni pozisiyada struktur dil vahidlərinin qarşılaşdırılması ilə bağlıdır. Dil vahidləri bir-birilə paradigmatik, sintaqmatik və iyerarxiya əlaqələrində olur. Paradigmatik əlaqədə ən azı iki dil vahidi qarşılaşdırılır ki, bunlardan birini linqvistik sıfır adlandırmaq olar. Eyni mövqedə qarşılaşdırma zamanı eksponent formaya malik dil vahidlərinin qarşılığı kimi işlənən, lakin ifadə forması olmayan dil və nitq vahidləri linqvistik sıfır adlanır.

Dilin ayrı-ayrı şöbələri ilə bağlı aşağıdakı oppozisiya və linqvistik sıfır növlərini müəyyənləşdirmək olar:

1. Fonoloji oppozisiya və sıfır diferensial əlamət.
2. Foetik oppozisiya və sıfır fonem.
3. Qrammatik oppozisiya və qrammatik oppozisiya vahidləri.
  - 3.1 Morfoloji oppozisiya və sıfır morfem.
  - 3.2 Sintaktik oppozisiya və sıfır sintaksem.

N. Trubetskoy fonemlərin diferensial əlamətlərini fərqləndirmək məqsədilə “Fonologiyanın əsasları” əsərində ilk dəfə oppozisiya nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür. O, yazırdı ki, fonemlərdə fərqləndirici əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi oppozisiya anlayışlarının olmasını tələb edir. [5.39] İntellektual mənəni fərqləndirən səs qarşılaşdırması fonoloji oppozisiya adlanır. Fonologiyada əsas rolu fonem deyil, fərqləndirici qarşılaşdırmalar oynayır.[5.84] Hər bir qarşılaşdırma üzvlərinə onları bir-birindən fərqləndirən əlamətlərlə yanaşı

elə əlamətlər xasdır ki, bunlar qarşılaşdırmanın bir-iki üzvünə aid olur. [5.85] Mənanı fərqləndirən hər bir oppozisiya üzvü fonoloji vahid hesab olunur. Fonoloji oppozisiyada qarşılaşdırmanın ilk başlanğıc tərəfi fonoloji sıfır olmalıdır. N. Trubetskoyun oppozisiya konsepsiyasında “fonoloji sıfır” anlayışını “ayırd” etmək üçün onun aşağıda qeyd olunan məlum oppozisiya qruplarını nəzərdən keçirək: *privativ oppozisiya*, *dərəcəli oppozisiya*, *ekvipolent oppozisiya*.

Privativ oppozisiyada fonoloji vahidlərdən biri müəyyən əlamətə malik olur, digəri isə bu əlamətə malik olmur. *Dərəcəli oppozisiyada* hər iki fonoloji vahid eyni əlamətə malik olsalar da, bu əlamətin dərəcəsi müxtəlif olur. *Ekvipolent oppozisiyada* isə hər iki fonoloji vahid məntiqi cəhətdən eyni hüquqlu olur.

N.S.Trubetskoyun oppozisiya nəzəriyyəsində “fonoloji sıfır” anlayışı öz əksini fonoloji vahidlərdən birinin müəyyən əlamətinin “sıfır bərabər”, “sıfır dərəcə” kimi müəyyənləşdirilməsində tapır. Burada “fonoloji sıfır” anlayışı inkişaf etdirilmir və fonologiyada “sıfır fonem” anlayışı səviyyəsinə çatır.

Qeyd etmək lazımdır ki, fonetik oppozisiya fonoloji oppozisiyadan fərqlənir. İngilis dilinin nəzəri fonetika kitablarında, praktik fonetika dərsliklərində “sıfır fonem” anlayışı yoxdur və sıfır fonem termini işlənmişdir. Əgər fonologiyada əsas rolu fonemlər deyil, fərqləndirici qarşılaşdırmalar oynayırsa [5.84], fonetik oppozisiyada əsas rolu fonemlər, heca vurğu və digər fonetik vahidlər oynayır. Fonetik oppozisiyada həmcins fonemlər fonetik oppozisiya vahidlərini təşkil edir. “Sıfır fonem” anlayışının nisbətən yaxından ilk təsdiqi V.A. Vasilyevin “the opposition of presence or absence of a sound, i.e. an ordinary zero phonemic opposition” [4.21] ifadəsində tapır.

V.A.Vasilyevə görə, fonemin fərqləndirici funksiyası bir fonemin digər bir fonemlə yaxud da heç bir səslə qarşılaşmasında meydana çıxır. A phoneme can only perform its distinctive function if it is opposed to another phoneme or no sound in the same position[4.150] Bu sitatdan görüldüyü kimi, V.A.Vasilyev “a phoneme-no sound” qarşılaşdırmasında dolayısı ilə fonetik sahəsində axtardığımız “sıfır fonem” anlayışını ifadə etmiş olur.

V.A.Vasilyev *gooseberry* mürəkkəb isminin (*quzbəri*) və (*quzbri*) iki tələffüzü ilə bağlı sıfır alternasiya haqqında (zero alternation) danışır. Daha sonra *-berry* kök-morfeminin (*beri*), (*bəri*) qarşılaşdırmasında (e)- (ə)-(-) axırıncı (-) sıfır variantını “heç bir səs” yaxud “səsin yoxluğu” (no sound) adlandırır. Müəllifin burda “no sound” adlandırdığı məfhum araşdırdığımız “sıfır fonem” anlayışının qarşılığıdır.

V.A.Vasilyevə görə, müxtəlif səslər arasında, yaxud da eyni bir morfemin müxtəlif allomorflarında səsin varlığı ilə yoxluğu-the absence of a sound (zero phoneme- C.Q.) arasında uyğunluq vardır.

...correspondences between different sounds or between a sound and the absence of a sound (zero phoneme-C.Q) in different allomorphs of the same morpheme are regular [4. 174].

V.A.Vasilyevin fonetik oppozisiya ilə bağlı işlətdiyi “no sound”, “the absence of a sound” sinonim terminlər qarşısında araşdırmaqda olduğumuz “sıfır fonem” termini dayanır. Əksər qarşılaşdırmada sıfır fonem sıfır morfemin göstəricisi olur.

Rain (rein)-rained (raind)-rainy (rein) sözlərinin qarşılaşmasında sıfır fonem (-) rain (rein) sözündə sıfır morfemin, (d) fonemi rained (reind) sözündə -ed morfeminin, (i) fonemi rainy sözündə -y morfeminin fonetik ifadə forması kimi çıxış edir. Sıfır fonemin işlənməsi reduksiya hadisəsi ilə bağlı ola bilər. Məs., can modal feli qüvvətli pozisiyalarda (k æ n), zəif pozisiyalarda (kən), (kn) kimi tələffüz olunur. Burada (æ) –(ə) –(-) (sıfır fonem) qarşılaşmasının iki qütbü yaranmış olur: qüvvətli və zəif pozisiya. Sıfır fonemin müəyyənlişməsində iki cəhət nəzərə alınmalıdır. Əvvəla, sıfır fonemin əsas xüsusiyyəti onun fonetik oppozisiya ilə bağlı olmasıdır. İkincisi zəif pozisiyanın fonetik göstəricisi olan sıfır fonem qüvvətli pozisiyada işlənen real fonemin qarşılığı kimi işlənməlidir.

Müasir ingilis dilində qüvvətli vurğu-zəif vurğu sıfır vurğu oppozisiyası semantik cəhətdən zəif, denotativ mənalara mübahisə doğuran artikl, bağlayıcı, sözdönü, bir sıra əvəzliliklər kimi nitq hissələrində özünü göstərir.

Məlumdur ki, köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən, affiks morfemlər isə kök morfemlərdən törəmişdir. Əsas nitq hissələri söz birləşmələri daxilində qüvvətli pozisiya təşkil etdiyindən hər bir komponent ayrılıqda qüvvətli vurğu ilə tələffüz edilir. Buna misal olaraq a white head [ə `wait `hed] söz birləşməsini göstərmək olar. A whitehead man [ə `waithed `maen] mürəkkəb sözün daxilində işlənen head [hed] qüvvətli vurğu daşımır, zəif pozisiyada işlənir, y vurğusuz, ya da zəif vurğulu olur.

Mürəkkəb sözlərin tərkibində işlənen kök morfemlər zəif vurğulu, ya da vurğusuz ola bilər. Söz birləşmənin tərkibində işlənen sözlərin qüvvətli vurğu daşması və qüvvətli pozisiya təşkil etməsi və müvafiq söz birləşmələri əsasında düzələn mürəkkəb sözlərin komponentlərinin zəif vurğulu və ya vurğusuz tələffüz edilməsi bir tərəfdən söz birləşməsinin komponentinin təşkil edən sözün mürəkkəb sözün tərkibində kök morfemə çevrilməsi faktının, digər tərəfdən, bu faktın nəticəsi kimi söz birləşməsinin mürəkkəb sözə çevrilməsi prosesinin fonetik təsdiqinin göstəricisi hesab oluna bilər.

Fonologiya və fonetikada olduğu kimi, qrammatikada da oppozisiya və onun qrammatik vahidlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qrammatik oppozisiya qrammatik kateqoriya üzvlərinin paradiqmatik əlaqəsini əks etdirir.[7.28]

Qrammatik oppozisiya qrammatikanın hər iki şöbəsinə aid olduğundan qrammatik oppozisiyanı və onun ayrılıqda vahidlərini morfoloji və sintaktik səviyyələrdə iki qrupa bölmək olar:

1. Morfoloji oppozisiya və sıfır morfem.
2. Sintaktik oppozisiya və sıfır sintaksemlər.

Fonoloji və fonetik oppozisiyadan fərqli olaraq morfoloji oppozisiya həm ifadə planını, həm də məzmun planını əks etdirir. Oppozisiya üzvünün göstəricisi kimi sıfır morfem dil işarəsi səviyyəsinə malik olur. M.Y.Bloxun qeyd etdiyi kimi, morfologiyada ən çox oppozisiya işlənir. [3.29]

Fonetik oppozisiyada başlanğıc nöqtə fonemin mövcudluğudursa morfoloji oppozisiyada başlanğıc nöqtə morfemin yoxluğudur, yəni sıfır morfemdir. Paradigmatik sıfır, yaxud da sıfır morfem elə morfoloji oppozisiyada işlənir ki, qarşılaşdırmabın bir tərəfində morfemin eksponentlə ifadə forması işləndiyi halda, digər tərəfində fonem ifadə formasına malik morfem işlənmir.

Nəzəri dilçilik ədəbiyyatında sıfır morfemin tədqiqi tarixi ilə bağlı fikirlər fərqlidir. Slavyan dilçiliyində morfemin digər növləri kimi sıfır morfemin də dilçilik elminə göstərilməsi B.de.Kurtenin adı ilə bağlıdır [6.145]

Qərb dilçilərinə görə, sıfır morfem anlayışını dilçilik elminə qədim Hind-Avropa qrammatistləri gətirmişlər. Qeyd etdiyimiz kimi, Amerika deskriptiv dilçilik məktəbinin banisi L.Blumfildə görə ilk dəfə sıfır morfemi terminindən Hind-Avropa komparativistləri istifadə etmişlər. Hələ eradan əvvəl hind dilçiliyində Panini səkkiz bölmədən ibarət qrammatika traktlarında bir sıra morfoloji qanunları, fonotaktik qaydaları, sıfır morfem anlayışını, daxili fleksiya hadisəsini, morfem qovuşuğunda dəyişmə, morfem alternasiyasını təsvir etmişdir. [2,4]

Hind-Avropa tədqiqatçıları sıfır anlayışını ancaq şəkilçi morfemlərin qarşılıqlığına aid etmişlər və nominativ mənə daşdığından kök-morfemin sıfırla bağlılığı olmamışdır. German dilçiliyində ilk dəfə sıfır morfeminin işlənməsi L.Blumfildə məxsusdur. O, "Language" əsərində dilin struktur vahidlərinin izahında zero-feature-sıfır əlamət, zero- affiks-sıfır affiks, zero-alternant anlayışlarından etmişdir. Dilçilik ədəbiyyatının araşdırılması sübut edir ki, istər german dilçilərinin, istərsə də rus dilçilərinin böyük əksəriyyəti forma və mənaya malik morfemlə yanaşı, sıfır morfemini də qəbul etmişlər.

L.Blumfildə görə, morfemin "sıfır alternantı" müvafiq kateqorial tərkib hissələrə malik olmayan formalarda işlənir. O, sheep, deer kimi isimlərin cəmində, cut, shut, let kimi fəllərin keçmiş zamanında işlənən sıfır morfem əvəzinə "sıfır alternant" terminini işlətmişdir. B.Blok, C.Treçer sıfır suffiksi heç nə ilə ifadə edilməyən (consisting of nothing) suffiks adlandırır.

Məlumdur ki, morfoloji təhlil iki yerə bölünür: qrammorfologiya, onomotologiya. Qrammorfologiyada təhlil sözlərdən əşyalara, yəni formadan mənaya, onomotologiyada isə təhlil əşyalardan sözlərə, yəni mənadan formaya istiqamətində aparılır. Söz morfoloji təhlilin böyük vahidi, morfem isə kiçik vahidi hesab edilir. Söz cümlədə ayrılabilən, əvəzənilən, çevriləbilən mənəli vahiddir. [8, 129]

Söz paradiqmatika və sintaqmatikaya malikdir. Sözün paradiqmatikasını onun morfoloji quruluşunu əhatə edir. Sözün morfoloji quruluşunun müəyyən birləşmə qaydaları əsasında zəncirvari birləşməsi onun sintaqmatikasını təşkil edir. Morfoloji paradiqma eyni bir leksemin müxtəlif qrammatik formalarını ifadə etməklə yanaşı onun leksik-qrammatik mənaya malik tiplərini də özündə cəmləşdirir. Morfoloji paradiqma sözdəyişdirici və sözdüzəldici olmaqla iki qrupa bölünür. Sözdəyişdirici paradiqma sözün qrammatik formalarının cəmidir: act, acts, acted, acting. Sözün leksik-qrammatik növlərinin cəmi həmin leksik vahidlərinin sözdüzəldici paradiqmasını düzəldir: act, act-ive, act-ion, act-iv-ity, act-ive-ness və s.

Sözdəyişdirici və sözdüzəldici paradiqmaların vahidləri bir-birindən fərqlidir. Sözdəyişdirici və sözdüzəldici paradiqmaların vahidləri bir-birindən fərqlidir. Sözdəyişdirici paradiqmanın vahidlərinə əsas, qrammatik morfemlər, sözdüzəldici paradiqmanın vahidlərinə kök-morfem, leksik qrammatik mənənin implisit göstəricisidir.

Qrammatik sıfır morfemindən morfolojiyada ətraflı danışıldığı halda, sözyaradıcılığında derivativ sıfır morfemin leksik-qrammatik funksiyasından çox az danışılır, derivativ sıfır morfemin sözdüzəldici paradiqmada mahiyyəti açılmamış qalır. Sıfır morfeminin sözdüzəldici paradiqmada statusunu müəyyənləşdirmək bir qədər çətindir, çünki sıfır morfemi sözdüzəldici paradiqmada leksik-qrammatik mənənin qarşılığı kimi çıxış etməlidir. Sözdüzəldici paradiqmada help 0-helpless qarşılaşdırmasında sıfır morfemi (help 0) ismin implisit göstəricisi, -less (helpless) morfemi isə sifətin göstəricisidir.

Adj+ N strukturlu vwhitehead 0 – grey-haired qarşılaşdırmasında 0 sıfır morfem və -ed morfemi mürəkkəb sifətlərin struktur derivativ elementləri kimi çıxış edir. Eyni ilə bu fikri barefoot 0 və barefooted mürəkkəb sözlərinə də aid etmək olar. Barefoot 0 barefooted qarşılaşmasında 0 morfem implisit formada, -ed morfemi isə eksplisit formada sözdüzəldici paradiqma sırasında mürəkkəb sözlərin morfoloji göstəriciləridir ki, burada implisit və eksplisit ifadə formalarını əks etdirmiş olur.

Bir sıra avfour-storey 0 – four-storeyed (building), a four üheel 0 – four vvheeled carriage tipli mürəkkəb sifətlərdə sözdüzəldici oppozisiya növünü ekvipolent oppozisiya növü kimi müəyyənləşdirmək olar. Ekvipolent oppozisiyalarda oppozisiya üzvləri məntiqi cəhətdən eyni hüquqludur [5.94]

Buraya Azərbaycan dilində şirindil 0 –şirindilli, qaragöz 0 –qaragözlü, ucaboy 0 – ucaboylu leksik vahidləri aid etmək olar.

Bizə məlum olan dilçilik ədəbiyyatında şirindil 0-şirindilli strukturlu sinonim mürəkkəb sifətlərin nə semantik mənalarının fərqiindən, nə də söz-düzəldici paradıqmalarına məxsus o sıfır morfem və -li şəkilçisi morfeminin oxşar və fərqləndirici funksiyalarından bəhs olunmur.

Fikrimizcə, Num=N modeli mürəkkəb sifətlərdə (fourwheel) sıfır morfemi ümumi və qeyri-müəyyənlik mənası daşıyır. (Num=N) =ed tipli mürəkkəb sifətlərdə (four-wheeled)-ed morfemi fərdi, konkret və müəyyənlik mənası bildirir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M I .,Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989
2. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif 1984
3. Blokh M.Y. A course in theoretical English grammar. M: Высшая школа. 1983
4. Vasilyev V.A. English Phonetics. A theoretical course. M: 1970
5. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı: Mütərcim 2001
6. Бодуен де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.Т. I-II. М: Издательство А Н СССР , 1963
7. Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики. М: 1968
8. Trunka B. Principles of morphological analysis// Philologica Prangensia, 1961

Н.Исмайлова

Термин оппозиция и его использование

Резюме

В статье «Оппозиция и его использование» затронуты актуальные вопросы связанные с исследованием теории оппозиции не ставится как цель, имеется в виду внести ясность особенностям морфемом которые составляют компоненты сложных слов используя оппозиционный метод и элементов теории оппозиции.

Оппозиция также движение, партия, группа или человек, выступающая против господствующей партии или мнения, поддерживаемого большинством, в партии или группе.

С этой целью в связи с теорией оппозиции на различных уровнях языка изучены оппозиция иерархии между членами парадигмы. Вместе с этим внесены исследования о лингвистическом нулевом понятием, которое, является одним из членов парадигмы.

N. Ismailova

**Opposition and its using
Summary**

In the article opposition and its using is spoken about different problems of linguistic concepts. The author's purpose is not to investigate the theory of opposition, it is to clarify the elements of opposition and to explain the components of compound words with the help of opposition methods.

The term opposition is used in a way that is against someone or something. E.g. He spoke in opposition to the new law. In a way that shows how two things are different or disagree or two words that can be defined in opposition to each other.

The author tried to clear the features of the morphemes that made up compound words. With this purpose the attitude of hierarchy between the members of paradigm has been learned in different levels of language. At the same time the concept of linguistic zero is also investigated.

Rəyçi:

**Nailə Sadıqova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

NATAVAN XUDADAROVA
Azərbaycan Universiteti
sabiko236@mail.ru

MƏNA YÜKÜ MÜXTƏLİF KOMPONENTLƏRDƏ OLAN
“PUT” FEİLLİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-
SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: frazeoloji söz birləşmələri , komponent, sintaktik, məna ,ekvivalent, semantika

Ключевые слова: фразеологические сочетания , компонент, синтаксис, смысл, эквивалент, семантика

Key words: phraseological units, component, syntactic, meaning, equivalent, semantics

Söz birləşmələrini təsnif edərkən müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmalar olur. Bir tərəfdən söz birləşmələrinin sərbəst və sabit olması baxımından , digər tərəfdən isə nitq hissələrinə görə, yəni feili söz birləşmələr, ismi söz birləşmələr, sifətli söz birləşmələrdir. Qeyd etməliyik ki, həmin birləşmələr hansı nitq hissələrindən ibarət olmasına baxmayaraq onların sərbəst forması, həmçinin daşlaşmış formaları mövcuddur. Əlbəttə biz bu yazımızda feili söz birləşmələrindən bəhs etmək niyyətindəyik və həmin birləşmələrin semantikasını təhlil edəcəyik.

Feili söz birləşmələri ingilis dilində ən azı iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, feillər (yəni əsas məna daşıyanlar) təsirli və təsirsiz olurlar. Feili söz birləşmələri bütün idarəetmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Onların mətndə mövqeyini araşdırmaq, işlənmə prinsiplərini öyrənmək mətnin sintaksisi baxımından təbii olaraq maraq doğurur, struktur cəhətdən feili söz birləşmələr işləndiyi mətni mürəkkəb cümlə şəklində salır, lakin bizim məqsədimiz bir qədər fərqlidir. Feili söz birləşmələr adı altında feili frazeoloji birləşmələrdən bəhs etməkdir və konkret olaraq tərkibində “to put” feili olan frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərini kontekst vasitəsilə təhlil etməkdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “to put” feili həm təsirli, həm də təsirsiz geniş semantikaya malik olmaqla xeyli fərqli valentliyə malikdir və özünün birləşə bilmək qabiliyyətinə görə də onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) zərf ilə birləşmə, b) of sözünü ilə birləşmə, c) sifətlə birləşmə və s.

Onu da vurğulamaq istərdik ki, “to put” feili praqmatik vəziyyətin bütün sistemində bir-biri ilə əvəz oluna bilən bir sıra koqnitiv-freym mənalara malikdir. Bu məsələyə koqnitiv aspektdə yanaşdıqda “to put” feilinin düz (məntiqi) mənasına nəzər salsaq görürük ki, bu feili təhlil edərkən fərqli

prototip vəziyyət diqqəti cəlb edir: 1) hərəkətin baş verən yeri, 2) hərəkətin baş verən müddəti, 3) hərəkətin başvermə məqsədi, 4) hərəkəti icra edən şəxsin məşğuliyəti, 5) hərəkəti icra edən şəxsin halı (vəziyyəti) 6) hərəkətin yaranmasının səbəbi və bütün bunların hamısının fəvqündə kontekst və məcazi mənaların yaranma mexanizmi olan metafora dayanır və semantikanın dəyişməsi, yeni çalarlıqda özünü göstərməsi ancaq bu koqnisiya ilə bağlıdır, ondan kənarında deyildir.

İlk növbədə “to put” feilinin frazeosemantik sahəsini ətraflı və geniş təsvir etmək üçün hesab edirik ilk növbədə onun lüğəvi mənalarına diqqət çəkmək heç də pis olmazdı, əksinə fikirlərimizi və təhlilimizi daha canlı etmək və əsaslandırmaq çox rahat olardı.

to put (hər hansı bir əşyanı horizontal vəziyyətdə) qoymaq, salmaq, yerləşdirmək (həbsə, vəziyyətə), əkmək (ideyanı, qeydi), demək (nöqtəyi-nəzəri), idarə etmək (sual, söz, cümlə), aid etmək, gətirmək, salmaq və s.

to put somebody in a good mood - yaxşı əhval-ruhiyyəyə gətirmək; **to put somebody in a bad mood** - əhval ruhiyyəni pozmaq; **to put somebody to bed** - kimisə yatağa aparmaq və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, put komponentli frazeoloji vahidlərdə (birləşmələrdə) feildən sonra gələn sözlərin və həmçinin kontekstin xüsusi rolu da danılmazdır.

She had the man only once in her life, and yet she was unable to put him out of her head. - *O bu adamı yalnız həyatında bircə dəfə görmüşdü, ancaq buna baxmayaraq nə qədər çalışsa da (cəhd etsə də) onu unuda bilmirdi.* Cümlənin tərcüməsinə diqqət yetirsək “to put” feilinin lüğəvi mənasının heç birində bu semantik çalarlığı tapmaq mümkün deyildir, lakin həmin feili frazeoloji birləşmənin semantikasi kontekstdən asılı olaraq (hətta qeyd edərdik ki feildən sonra gələn out of-da) “unuda bilməmək, başından çıxara bilməmək” kimi anlamı bildirir. Burada metaforlaşma şübhəsizdir.

Gündəlik danışmada işlədilən başqa bir kontekstə diqqət çəkək. *I have to go on a diet because I have been putting on weight lately.* - *Mən diyetə oturmaliyam, çünki son zamanlar kökəlirəm. (çəkim artır).* Semantikadan bəhs edərkən biz burada iki məqama diqqət yetirməliyik. Birincisi “put” komponentli feili birləşmənin kökəlmə, çəki artımı semantikasını verir, burada hansı andasa “put” - özünün müəyyən lüğəvi mənasının çalarlığını göstərə bilər, lakin ikinci cəhət ondan ibarətdir ki, həmin kontekstin birinci hissəsində olan “to go” feilindən sonra da “on” işlədilib, ancaq həmin feilin birləşmə bilmək səciyyəsi “to put” feilinin səciyyəsi ilə tamamilə fərqli olduğundan orada hansısa hərəkəti dayandıraraq, başqa bir hərəkəti icra etmək durur və burda səbəb-nəticə əlaqəsi özünü göstərir yəni “to put on weight” - çəki artırsa (nəticədə), onun səbəbini “to go on diet” - davam etməsində axtarmaq lazımdır.

Come on John put your cards on the table. Tell me what you really think. - Con mənimlə açıq və səmimi ol (kartı stolun üstünə qoy). Əslində sən nə düşünürsən.

Dilçilik ədəbiyyatlarında belə bir fikir formalaşmışdır ki, hətta cümlədə sözlərin yerini dəyişərkən cümlənin ifadə etdiyi məna da dəyişir. Məsələyə bu prizmadan yanaşsaq da biz yuxarıda gətirdiyimiz cümlə nümunələrinin hər birində “put” komponentindən sonra “on” sözünün gəlməsinə baxmayaraq başqa komponentlər və kontekstdən asılı olaraq frazeoloji feili birləşmənin semantikasını dəyişir.

Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, feili frazeoloji birləşmələr içərisində həm sinonim birləşmələr, həm də frazeoloji variantlar vardır. Onların bir neçəsinin kontekst daxilində işlədilməsinin semantikasının şərhini verməyimiz də hesab edirik maraqlı olardı.

He put life into her portrait. -Rəssam onun portretinə ruh (həyat) verdi.

Put more life into your movements. -Hərəkətlərinizə bir qədər enerji qatın (canlandırın hərəkətinizi)

The outcome and lessons of this election strongly confirm the correctness of that resolution and the need of putting it into life without hesitation (The worker).-Bu seçkilərin nəticəsi və dərsləri qəbul olunmuş qərarın doğruluğunu tamamilə təsdiq etdi və onun təxirəsalınmadan həyata keçirilməsinin vacibliyini düzgün hesab etdi. Qeyd etməliyik ki, gətirdiyimiz cümlə nümunələrinin hər birində “put” komponenti ilə birlikdə life komponenti də vardır, lakin işləndiyi kontekstdən asılı olaraq həmin feili frazeoloji birləşmələrin semantikasını tamamilə bir-birindən fərqli çalarlıqdan ibarətdir, müvafiq olaraq birinci halda “ruh vermək, ikinci halda hərəkəti canlandırmaq, üçüncü halda isə ideyanı həyata keçirmək (planı həyata keçirmək)”.

Some strange ideas are being put into ignorant heads by this self-styled prophet (ODCİE). -Bu özünü peyğəmbər kimi təqdim edən yalançı (fırıldaqçı) beynini səfeh şeylərlə doldurur.

It was only this cursed undivorced condition of his, and-and the question whether annette would take him, which he dared not put to the touch until he had a clear and even darling future to offer her (Galsworthy) -Yalnız bu lənətə gəlmiş ayrılmamış (boşanmamış) ərin vəziyyəti və naməlumluq vəziyyəti. Annetin ona ərə getməyə razılıq verməsi, o, vəziyyətin tamamilə aydın olması və hətta gözəl gələcəyə söz verməsi məsələsi aydınlaşmayınca bu məsələyə toxunmaq belə istəmirdi.

If so happened that Jem, after much anxious thought had determined that day to “put his fortune to the touch to win or lose it all”. -Belə oldu ki, Cem uzun sürən fikirləşmədən və həyəcanlanmaqdan sonra bir gün öz taleyini sınaq istədi.

A desperate struggle was going on within her. Should her put everything to the proof? Should she challenge directly that influence, that attraction which was drawing him away from her (Galsworthy) -Cunun qəlbində dəhşətli çarpışma gedirdi. Hər şeyə risk etmək? Bosinini onun əlindən almaq istəyən qüvvələrə qarşı çağırış etmək ya yox?

Yuxarıda gətirdiyimiz cümlə nümunələrinin tərcümələrindən görüldüyü kimi frazeoloji birləşmənin yalnız sonuncu komponentinin dəyişdiyinə baxmayaraq onların kontekst daxilində semantikasısı o qədər də dəyişməyib. Birinci cümlədə nəyisə yoxlamaq, sınaqmaq, sınaqdan keçirmək, ikinci cümlədə taleyini sınaqmaq və nəhayət sonuncu cümlədə “risk etmək” kimi semantik çalarlığı ifadə edə bilib. Qeydlərimizin nəticəsi kimi yekun olaraq bir daha vurğulamaq istərdik ki, feili frazeoloji birləşmələrin semantikasısı birbaşa kontekst və sözlərin birləşə bilmək qabiliyyəti ilə şərtlənir.

Bu yarımbaşlıq altında təhlil etdiyimiz sözbirləşmələri (frazeoloji) sırf birinci komponentin məna çalarlığı ilə sıxı surətdə bağlıdır. Dediklərimizi gündəlik həyatda işlədilən sözbirləşmələri nümunəsi əsasında izah etməyə çalışaq.

put on weight – kökəlmək -*I have to go on a diet because I have been putting on weight lately.-Mən pəhriz saxlamalıyam, çünki son zamanlar görürəm ki, (hiss edirəm ki,) xeyli kökəlmişəm.*

put one’s faith in smb. – kiməsə inanmaq, etibar etmək- *Have you put your faith in legends?-Siz əfsanələrə inanırsınızmı? .Hər iki cümlənin tərcüməsi göstərir ki, birinci halda “put on weight” sözbirləşməsi çəkiminin üstünə çəki qoymaq – kökəlmək, “put one’s faith in smb.’s smth.” - kiməsə nəyəsə inanmaq, etibar etmək semantik çalarlığında işlədilib. Bir məqama diqqət çəkmək yerinə düşərdi, yəni burada əgər biz “believe” sözünü (ikinci cümlədə) işlətsək həmin semantik çalarlığı tam ifadə edə bilməzdik, çünki “believe” sözündə hardasa hadisənin iştirakçısı olmaq kimi anlam da vardır.*

put one’s heads together- *If there is a problem we all sit down, put our heads together and solve it. -Problem yaranan zaman biz bir yerə yığılıb onu həll edirik.* Burada heç də başların bir yerə yığılması birbaşa başlardan deyil məhz fikirlərin, ideyaların birləşərək problemin həlli yollarını axtarıb tapmaq və həll etməkdən gedir.

put one’s back into smth. -*We are putting our backs into the campaign to help him and save democracy. -Biz bütüün qüvvəmizi bu kompaniyaya sərf edirik ki, ona kömək edək və demokratiyanı xilas edək.* Bu kontekstdə də “put one’s back into smth.” ifadəsində bütövlükdə məna “put” sözünə görə başa düşülür, yəni bir işə “kürəyini vermək, qüvvəsini sərf edərək” semantik çalarlığında əlbəttə “back” komponentinin də öz çəkisi kontekstdə danılmazdır.

put one's foot down -*He had planned to go skiing on his own, but his wife had decided to put her foot down. -O istəyirdi xizək sürməyə tək getsin, lakin arvadı qəti surətdə onun əleyhinə çıxdı.* Cümlənin tərcüməsindən göründüyü kimi qeyd olunmuş frazeoloji birləşmə “qadağan etmək, əksinə olmaq” kimi çalarlıqda işlədilmişdir. Əlbəttə bu kontekstdə “to be against”də işlədilə bilərdi lakin, “put” sözünün semantik çalarlığında nəyinsə əksinə bir arqument “qoymaq, qadağan etmək” olduğundan məhz bu sözbirləşməsi (frazeoloji birləşmə) bu kontekstdə daha uyğun şəkildə işlədilib.

put one's life in smb.'s hands - *Do you take me for a fool? What makes you think I would put my life in your hand?- Siz məni belə axmaq hesab edirsiniz? Mənim inanaraq taleyimi sizə etibar etməyimə hansı əsasınız vardır?* Kontekstdən göründüyü kimi frazeoloji sözbirləşmənin bütövlükdə semantikasısı “put” komponentindən asılıdır və elə də başa düşülür. Birbaşa tərcümə etmək “həyatını kiminsə əlinə qoymaq” yəni taleyini kiməsə etibar etmək semantik çalarlığında işlədilib.

put down in black and white- *...he has only to put down in black and white using it as a theme of a story... to forget all about it. (Maugham) -I must put it all down in cold black and white, untils such time as the memory and impulse of it is spent. (Dickens)* Birinci cümlə nümunəsinin qarşılığını təxminən aşağıdakı kimi vermək olar: O hekayətin mövzusunun belə istifadə etmək üçün mütləq ağa ağ deməli, qaraya qara deməli olduğunun vacibliyini bilməli... bunların hamısını unutmaq üçün. İkinci cümlə nümunəsində isə həmin ifadəni “hər şeyi öz rəngində görmək” kimi anlamaq mümkündür. Əlbəttə burada kontekstin rolu danılmazdır.

Ədəbiyyat

1. Maugham W.S. The Moon and Sixpence. M., 1972, p.352.
2. Shor stories, M., 1981, p.510.
3. ODCIE – Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. 1975

N.Xudadarova

Superiority of phraseological unit “put” having the meaning in various component

Summary

The article is about phraseological units. Especially, the article learns the verbal phraseological units. The verbal phraseological units means a case and mainly used as the predicate of sentence. The main purpose of the article is to define semantic peculiarities, productivity of content, possibility of

using of phraseological units with the component “to put”. The article especially provides information about special role of the words which is used after the verb in phraseological units with “to put” component and special role of the context.

The semantic peculiarities of phraseological units with “to put” component is analyzed through context. Sentences were selected from the works by English writers, examples of sentences were stated, used in daily life and in all cases, those sentences were translated to Azerbaijani language in the article.

N.Khudadarova

Структурно -семантическое исследование глагольных фразеологических словосочетаний “put”, значение которых состоит из различных компонентов

Резюме

Статья посвящена фразеологическим словосочетаниям. В статье основное внимание уделяется глагольным словосочетаниям. Отглагольные фразеологические единицы означают случай и в основном используются как предикат предложения. Основная цель статьи - определить семантические особенности фразеологической единицы "put".

Как мы видели из переводов в приведенных выше примерах предложения, только последний компонент фразеологической комбинации изменился, но его контекст не изменился в его контексте.

Семантические особенности фразеологической единицы «put» были проанализированы через контекст. В статье предложения взяты из произведений английских писателей. Эти предложения иногда используются в повседневной жизни и во всех случаях эти переводятся а азербайджанский язык.

Rəyçi:

Samirə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

АДЕЛЯ ФАРЗАЛИЕВА
преподаватель кафедры “Иностранные языки” АзАСУ
adelya05@hotmail.com

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ОСУЩЕСТВЛЯЕМЫЕ В СЛОЖНОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ

Açar sözlər: mürəkkəb cümlələr, tabelilik bağlayıcıları, tabelisizlik bağlayıcıları, tabeli cümlələr, intonasiya, bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər

Ключевые слова: сложные предложения, подчинительные союзы, сочинительные союзы, придаточные предложения, интонация, союзы, союзные слова

Key words: complex sentences, subordinating conjunctions, coordinating conjunctions, subordinate clauses, intonation, conjunctions, conjunction words

Сложноподчиненные предложения, построенные на основе подчинительной связи, четко соотносятся с простым предложением и строятся по единым структурным схемам. Придаточные предложения соотносительны с членами предложения - словами, но в отличие от последних передают идею предмета, качественного или обстоятельственного признака через некоторую ситуацию, мысль о которой имеет расчлененную предикативную структуру. В отмеченных выше признаках - соотносительность с членами предложения и выражение через представление о ситуации более элементарных идей типа “предмет”- лежат основания двух возможных классификаций придаточных предложений. Первая - на основе соотносительности с членами предложения: прида-точные предложения подлежащные, сказуемые, дополнительные, обстоя-тельственные, определительные.

Вторая - на основе с частями речи: придаточное предложение субстантивное (придаточное подлежащее, сказуемое, дополнительное, наречное и адъективное (20, стр. 237). Отдельные предложения, входящие в состав сложного, с одной стороны, сходны с простыми предложениями, с другой - отличаются от них. Сходство отдельных предложений, являющихся элементами сложного предложения, с простыми предложениями состоит в их грамматической структуре: как те, так и другие имеют главные члены, выражающие предикативность – под-лежащее и сказуемое в двусоставных предложениях или главный член в односоставных предложениях, и могут иметь второстепенные члены, которые увязаны в общую непрерывную цепь подчинительных словосочетаний, отправным пунктом которой являются главные члены. Как и в простых предложениях, каждая такая подчинительная цепь независима от таких

же подчинительных цепей других предложений. И в сложном объединено столько отдельных предложений, сколько в нем таких единств, имеющих свои главные члены. За последние 70-80 лет целым рядом исследователей высказывалось в различных работах по синтаксису сложного предложения сомнение относительно целесообразности сохранения в науке традиционной схемы деления связей между частями сложного предложения на сочинительные и подчинительные. «Наш взгляд на сущность сочинения и подчинения, - писал В.И. Жельвис, - изложен в статье «К вопросу о видах синтаксической связи между частями сложного союзного предложения». Мы считаем, что сочинение и подчинение объективно существуют в языке и представляют собой смысло-вые категории, которые находят определенное формальное выражение в языке. Смысловое различие сочинения и подчинения состоит, по нашему мнению, в том, что при сочинении части сложного предложения, соединенные союзом, равноправны, в то время как при подчинении одна часть находится в зависимости от другой, тем или иным способом обслуживает ее. И в том и в другом случае части предложения очень тесно связаны друг с другом» Что представляют собой сочинительная и подчинительная связи в сложном предложении? Под сочинительной связью двух частей предложения, по Жельвису, «следует понимать такую их связь, при которой эти части одинаково зависят друг от друга в смысловом, грамматическом и ритмомелодическом отношении. При подчинительной связи одна из частей сложного предложения (главная часть) в смысловом, грамматическом и отчасти в ритмомелодическом отношении более независима, чем вторая (придаточная) часть» (13, стр.275). В целом же подчинение представляет собой случай более тесной связи между отдельными частями высказанной мысли, чем сочинение. Объединение предложений внутри сложного и установление между ними различных отношений, по мнению А.Н.Гвоздева, осуществляется рядом синтаксических средств. К ним относятся: интонация, союзы, союзные слова, соотносительные местоименные слова, порядок предложений, употребление времен и наклонений, лексические и фразеологические элементы (11, стр. 25). Таким образом, объединение предложений внутри сложного может происходить союзным или бессоюзным способом. Например:

Yesterday I bought a penny fiddle

And put it to my chin to play,

But I found its strings painted,

So I threw my fiddle away (45, cmp. 3).

В данном четверостишии части сложного предложения соединены при помощи союзов. В следующем четверостишии используется бессоюзный способ:

*Humpty Dumpty sat on the wall,
Humpty Dumpty had a great fall;
All the king's horses, and all the king's men
Couldn't put Humpty together again (45, cmp. 2).*

Один из самых распространенных способов объединения частей сложного предложения - это конечно же союзный (когда части сложного предложения соединяются в одно целое при помощи союзов, союзных слов), поэтому мы остановимся на нем более подробно.

“Союзы - это слова, служащие для соединения между собой членов предложения и целых предложений. Связи между членами предложения и между предложениями могут быть различного характера”. Профессор Б.А. Ильиш считал, что союзы - это слова, которые служат для соединения между собой членов предложения, а также целых предложений. Также он утверждал, что связи между членами предложения и между предложениями могут быть различного характера, соответственно и союзы могут быть различными по характеру (17, стр. 245).

По роли в предложении союзы подразделяются на две группы:

1. Союзы, которые выражают смысловые отношения между отдельными словами в предложении.
2. Союзы, которые выражают смысловые отношения между частями сложного предложения.

Соответственно различными по характеру могут быть и союзы. Союзы по их роли в предложении можно разделить на два разряда: одни союзы выражают смысловые отношения между отдельными словами в предложении, другие союзы выражают смысловые отношения между частями сложного предложения. Между теми и другими союзами есть сходство и различие. Есть много союзов, употребляющихся только для выражения смысловых отношений между частями сложного предложения. И эти союзы, писал профессор М.Н.Петерсон, «... более позднего происхождения. Вместе с ростом употребительности сложных предложений, что вызывается потребностью выражения все более сложных отношений между явлениями, количество союзов все увеличивается, значение их становится разнообразнее (26, стр. 65). Таким образом, союзы выполняют важнейшую коммуникативно-речевую функцию. С их помощью говорящий (или пишущий) и слушающий (вообще воспринимающий речь) устанавливают различные смысловые и эмоциональные связи между компонентами речи, осуществляют логическое членение речевых отрывков, передают и воспринимают значение целого и отношения к нему его частей. В этом проявляются исключительно важные для общения логические и выразительные функции союзов. Поэтому о союзе нельзя говорить лишь как о формальном показателе синтаксических (грамматических) связей между

компонентами связной речи. Следовательно, и связи между членами предложения и между предложениями могут быть различного характера. Союзы, соединяющие члены предложения, связывают их как равноправные элементы. В этой функции они всегда будут сочинительными. Союзы, соединяющие между собой целые предложения, могут связывать их и на началах равноправия - в таком случае это будут сочинительные союзы - и на началах подчинения одного предложения другому - в таком случае это будут подчинительные союзы. Таким образом, у подчинительных союзов есть нечто общее с предлогами, с которыми некоторые из них связаны и по происхождению: ср., Например, *before, after, till* и т.п. Новые союзы возникают из других источников. Например, слово *directly*, первоначально наречие. *I went there directly after breakfast*), превращается в союз в предложении такого типа: *directly he arrived, he was ushered into the room*. Здесь слово *directly* означает 'немедленно после того как', 'как только'. Наконец, арсенал английских союзов пополняется и за счет предложных сочетаний. Например, в предложении *in case he comes tell him to wait* сочетание *in case* фактически равнозначно союзу *if* 'если'. Число союзов, соединяющих между собой члены предложения, очень незначительное. Так, союз *and* имеет чисто соединительное значение, *both ... and* то же значение, но более подчеркнуто, и полный союз *neither ... nor* имеет отрицательно-соединительное значение.

Число сочинительных союзов, соединяющих предложения, также невелико: *and, as well as, both ... and, not only ... but also, but, or, either ... or*. Основываясь на определении союзов, которое дает В.В.Виноградов, в современном английском языке можно выделить следующие группы сочинительных союзов: соединительные, разделительные, противительные, следственно-результативные, причинные. Все перечисленные группы союзов выступают в пределах сложносочиненного предложения, выражая определенные отношения между соединяемыми предложениями. «Но несмотря на то, что мы выделяем только пять групп сочинительных союзов, не следует думать, - писала И.П.Конькова, - что круг смысловых отношений ограничивается только перечисленными отношениями: соединения, противопоставления, разделительности и т.д. Смысловые оттенки, выражаемые как с помощью союзов, так и с помощью семантико-синтаксических средств, представляют большое разнообразие для каждого вида связи (22, стр. 32).

В отличие от сочинительных союзов, подчинительных союзов очень много и типов их гораздо больше. Подчинительные союзы служат для присоединения придаточного предложения к главному. Подчинительные союзы подразделяются на союзы, которые вводятся:

1. В номинативных придаточных предложениях подлежащих, сказуемых и дополнительных: “that” - что, “if” - если, “whether” - ли;
2. Обстоятельственные придаточные предложения:
  - a) времени: “after” - после, “as” - как, “as long as” - до тех пор, “as soon as” - как только, “before”, “until”, “till” - до, “while” - в то время как;
  - b) причины: “as” - как, “because” - потому что, “for” - для, “seeing that” - видя что;
  - c) условия: “if” - если, “on condition that”, “provided that”, “providing that” - при условии что, “supposing that” - предполагая что;
  - d) цели: “lest” - что бы не, “so that” - так что, “in order that” - с тем чтобы, “that” - что;
  - e) образа действия: “as” - как, “as if”, “as though” - как будто, “so ... that”, “such ... that” - так что;
  - f) сравнения: “as ... as” - как, “not so ... as” - не такой как, “than” - чем;
  - g) следствия; “so that” - так что;
  - h) уступительные; “in spite of the fact that” - несмотря на тот факт что, “though”, “although”.

Обобщая вышеуказанные, мы пришли к выводу что, несмотря на то, что сложные предложения являются категорией противопоставленной простым предложениям, между ними есть характеристики, которые объединяют эти противопоставленные категории. Первым сходством является то, что сложное предложение, как и простое, выполняет коммуникативную функцию. Вторым сходством является то, что сложное предложение по своим структурно-семантическим свойствам предлагает систему простого. Хотя сложное предложение является объединением минимум двух простых предложений, это значит, что оно носит механический характер, так как само по себе объединение двух частей сложного предложения приводит к единице, которая отличается от ее составляющих. Это относится к семантическому аспекту сложного предложения.

Список использованной литературы

1. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч.2: Синтаксис. - М.: Просвещение, 1958.
2. Петерсон М.Н. Союзы в русском языке // Русский язык в школе. - 1952. - №5.
3. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка: Учебное пособие для студентов педагогических университетов - 2-ое издание, 1971. М., 365 pp.

A. Fərzəliyeva

**Mürəkkəb cümlələrdə tətbiq olunan sintaktik vasitələr
Xülasə**

Məqalədə mürəkkəb cümlələrin konsepsiyaları və xüsusiyyətləri, eləcədə nominativ tabeli cümlələrin xüsusiyyətləri müzakirə olunur. Müəyyən bir birlik və bütövlüyün müəyyənləşdirilməsi və təsviri, nominativ budaq cümlələrin öyrənilməsi üçün geniş nəzəri əsaslara baxmayaraq, müasir linqvistik fənnin əsas vəzifələrindən biridir.

Əvvəl qeyd olunduğu nəticəyə əsaslanaraq, müasir linqvistik elm çərçivəsində mürəkkəb cümlələrdə nominativ budaq cümlələrin öyrənilməsi hər zaman inkişaf edən bir fenomendir, çünki düşüncə və kommunikasiya üçün ehtiyac olduğu kimi, nitqi daha mükəmməl və gözəl etməyə də ehtiyac var. Bu məqsədlə, ingilis dilində bir neçə sadə cümlənin, həm bağlayıcı eyni zamanda bağlayıcısız üsulla tərtib edilmiş mürəkkəb budaq cümlələrin xüsusi sintaktik birləşmələr yaradılır .

A.Farzaliyeva

**Syntactic means implemented in complex sentences
Summary**

Concepts and features of a complex sentence, differences as well as the characteristics of nominative subordinate clauses on functions and design are considered in this article. Despite the broad theoretical basis for the study of subordinate clauses, in particular nominative subordinate clauses, the identification and description of a certain unity and integrity, is one of the main tasks of modern linguistic science.

Proceeding from what was stated earlier, it can be concluded that the study of nominative subordinate parts in complex sentences within the framework of modern linguistic science is a phenomenon that develops all the time, since there is a need for thinking and communication, as well as the need to make speech more literate and beautiful. And for this purpose, special syntactic formations are created in English, which are understood as the connections of several simple sentences, both conjunctions and non-conjunctions, by means of which complex subordinate clauses are compiled.

Rəyçi: Aygün Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

CEYRAN PIRAVDIYEV
ADU
cpiravdiyeva@mail.ru

***/HERE VƏ THERE/* MƏKAN ZƏRFLƏRİNİN DEYKTİK
MAHİYYƏTİ**

Açar sözlər: deyksis, məkan zərfləri, referensiya, işarə əvəzliyi, məkan deyksisi, burada(buraya), orada (oraya)

Key words: deixis, place adverbs, reference, demonstrative pronoun, place deixis, here, there

Ключевые слова: дейкис, обстоятель

ство места, референция, указательные местоимения, пространственный дейкис, тут, там

Şəxs deyksisi kateqoriyası sözləri ilə yanaşı, məkana işarə funksiyasını yerinə yetirən sözlər də müasir ingilis dili deyktik sistemində əhəmiyyətli yer tutur və həm semantik məzmunun rəngarəngliyi, həm də deyktiklik dərəcəsi ilə səciyyələnilir. Bu mənada *here və there* məkan zərfləri xüsusi maraq kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, K. Hengeveld və L. Makkenzi məkan zərflərinin predikat kimi istifadə oluna biləcəklərini, yəni onların konstruksiyalarda ön mövqedə yerləşərək referensial funksiya yerinə yetirmək qabiliyyətini qeyd edir. Bununla belə, həmin müəlliflərin zərflərin semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirləri fərqlənir. Belə ki, K. Henqeveld(7,40) onların *deyktik*, Makkenzi isə *denotativ* və yaxud adlandırma mahiyyəti daşdığını bildirir(9,20). Bununla bağlı deyksis, adlandırma və referensiya anlayışları arasındakı qarşılıqlı münasibətlər məsələsi diqqəti cəlb edir.

Deyksis, geniş mənada işarədir. Deyktik elementin işarəvi mahiyyəti C. Layons tərəfindən açıq şəkildə vurğulanır: Deyksis referentə danışan tərəfindən hər hansı bədən üzvü hərəkəti (*jest*) ilə işarədir (8, 189). Əgər bu tərifə hərfi mənada başa düşsək, onda deyksisin formal işarə olunmuş və olunmamış realizə növləri mövcud olması qənaətinə gəlmək olar. N. Kirvalidze deyktik əvəzlilikləri məhz bu prinsip əsasında kommunikativ növlərə ayırır.(1,38) Bu baxımdan *here* zərfi kommunikativ cəhətdən formal işarə olunmamış deyktik elementdir, yəni o *sifir* mahiyyəti daşıyır. Formal işarə olunmuş realizədə isə deyksis kommunikasiya anı ilə vaxt baxımından üst – üstə düşməyən məkanı göstərə bilər.

Göründüyü kimi, bu halda referentin müəyyənləşdirilməsində daha çox mücərrədlik olsa da, hər halda söhbət yenə də deyksisdən gedir. Yeganə fərq referentin müəyyənləşdirilməsi üçün ümumi kommunikasiya prosesi əvəzinə daha spesifik dil kommunikasiyasına ehtiyac duyulmasıdır. Belə bir spesifik kommunikasiya prosesində ötürücü yer və zaman zərflərindən və yaxud işarə əvəzlilərindən referenti müvafiq məkan və temporal parametrlərdə “yerləşdirib” müəyyənləşdirmək üçün istifadə edir. Təsadüfi deyil ki, M.A.K.Halidey və R. Hasan işarə əvəzlilərinin funksiyalarını nəzərə alaraq onları işarə referensiya vasitələri, zaman və yer zərflərini isə işarə zərfləri adlandırmışlar.(6,79) T.Sorokina işarə əvəzlilərinin və müəyyənlik artiklinin bu funksiyasını referentin fərdiləşdirilməsi adlandırır (4,96).

Daha az hallarda deyktik elementlər həmçinin ayrı – ayrı komponentlərin deyil, bütöv cümlənin məkan və zaman baxımından yerləşdirilməsinə xidmət edir. Məsələn:

1) *“ I just got here a minute ago, from New- York...(10 , 130)*

2) *Kino and Juana walked through the city as though it were not there(10, 80)*

3) *Now the dealers glanced quickly at one another (10, 48)*

4) *The whole country was powder then, and in 61 I believe all the coyotes starved to death (10 , 174).*

Burada yer və zaman zərfləri mövcud situasiyaya müvafiq məkan və temporal sahələrin aşkarlanmasına xidmət edir. Temporal sahə əslində metaforik məkan sahəsidir və bu mənada *here və now* zərfləri kimi *there və then* zərflərinin də funksiyaları üst – üstə düşür. Məkan və zaman anlayışlarının parametrlərini müqayisə etsək, deyksisin, ilk növbədə, məkan, daha sonra isə temporal mahiyyət daşıdığı aşkarlanır. Temporal parametrdə deyksis məkan parametridəki ilə analogi qaydada işlənir, belə ki, zaman məkandan daha mücərrəd anlayışdır .

Məkan anlayışı əşyaların mövcudluğunu, yer tutumunu, xarici görünüşünü, daxili quruluşunu, onların birinin digərinə nisbətdə yerləşmə qaydasını, həcmi (böyük və kiçikliyi), aralarındakı məsafəni və digər cəhətləri əhatə edir (2, 394).

Zaman isə proseslərin sürəkliyini, axıcılıq tempini, onların ardıcıl və ya qeyri- ardıcıl olmasını, bu proseslərin müxtəlif faza və mərhələlərinin bir – birindən ayırd edilməsini, hadisələrin davamlılığını, bu davamlılıq prosesində onları təşkil edən komponentlərin daxili və biri – birinə olan münasibətlərinin genetik əlaqələrini ehtiva edir.

İndi isə *here* və *there* yer zərflərinin diskursiv mahiyyətinə diqqət yetirək. M.Rubinşteyn *here* və *there* zərflərinin diskursiv mahiyyəti haqqında tədqiqatlar aparmış və bu zərfləri rus dilindəki müvafiq zərflərlə (*tut, tam*) müqayisədə öyrənmişdir. O, *tut* və *tam* zərflərinin rus dilində yer, zaman və diskursiv, *here* zərfinin isə ingilis dilində yer, işarə və diskursiv xüsusiyyətlərə malik olduğunu qeyd edir. *There* zərfinin bu xüsusiyyətlərə əlavə olaraq həmçinin, ekspletiv mahiyyət daşıdığı məlum olur.

Aşağıdakı nümunələrdən *here* və *there* zərflərinin mövcud situasiya ilə uyğunlaşaraq deyktik funksiya yerinə yetirdiyi aydınlaşır:

I am glad to see so many of you guys here tonight when you could be at home watching the new Britney Spears series on television, he draws (Financial Times, October 1-2, 2005, 7).

Və : *“That huge place there? She cried pointing”*

“Do you like it ?” (10, 90)

Here və *there* zərflərinin işləndiyi konstruksiyalarda paralelizm müşahidə olunur. Onların hər ikisi predmetə, şəxsə və ya hadisəyə işarə funksiyası yerinə yetirir. Fərq isə *here* zərfinin yaxın deyksisin, *there* zərfinin isə uzaq deyksisin göstəricisi olmasıdır. *Here* və *there* deyktik elementlərinin birgə işlənməsi aralarındakı semantik oppozisiyanı daha da gücləndirir: */Dressed up white flannels I went over to his lawn a little while after seven and wandered around rather ill at ease among swirls and eddies of people I don't know – though here and there was a face I had noticed on the commuting train / (10, 51) .*

Informasiyanı göndərəninin subyektə münasibətdə reallığın bu və ya digər predmetinin yeri və ya hərəkət istiqamətini səciyyələndirdiyi məkan deyktik sözləri iki mikrosistemdə bürüzə verir. Bu mikrosistemin əsasında nisbi mahiyyət daşıyan semantik oppozisiya var həmin oppozisiyanın hissələri əlaqəli elementlərdən ibarətdir. Deyktik sözlərin kateqorial semantik xüsusiyyətləri paradigmatik və sintaqmatik aspektlərdə bürüzə verir. Bunun nəticəsində həmin sözlərin semantik strukturu, bir qayda olaraq, sabit deyil, daha çox ümumiləşməyə doğru meyillənir. */There* və *here/* zərflərinin işlənməsinin semantik və praqmatik şərtlərinə diqqət yetirək:

/There/ – leksik feillə birləşə bilər, məsələn: */There, he left/* - (Bax e, o çıxıb gedib).

/There/ - leksik isimlə birləşə bilər, məsələn: */There, a dog/* - (Bax e, it var burda).

/There/ - sual ədatları */yes/no/* ilə birləşə bilməz: */There, is that yours?/ /There, did he go out? /*

/There/ - məlumat bildirən suallarla işlənə bilməz, məsələn: */There, who saw it? / - (Bura bax?Bunu kim görüb?)*

/There-if/ bağlayıcısı ilə birləşə bilməz, məsələn: */There, if god says/ - (Bura bax, əgər allah istəsə).*

/Here/ – ümid ifadə edən sözlərlə işlənə bilməz, məsələn: */Here, hopefully you have/ - (Budur, ümid edirəm sənin var).*

/Here/ -neqative fokuslu ifadələrlə işlənə bilməz, məsələn: */Here, no meat (left)/ - (Bura bax, ət qalmayıb).*

/Here/ - inkar cümlələrdə işlənə bilməz, məsələn: */Here, it is not biq/.*

/ Here/ - budaq cümlələrdə işlənə bilməz, məsələn: */You know, here it is/.*

/You know here it is/ - cümləsi yalnız özünü təqdim etmə zamanı işlənə bilər.

/Here I am/ - ifadəsi insan öz - özünə danışarkən işlənə bilər. - Buda mən.

/Here I found it/ - Aha tapdım – bu tipli cümlələr də insanın özüylə danışması zamanı işlənir .

Klassik deyktik sözlər */burada - orada/,/buraya - oraya/, /bu - o, budur/-* la işarə edilən hallarda danışan və seyr edən həmişə eyni olur. Məsələn:

/"I see nothing here" he said. "It is really very simple" /

(Mən burada heç nə görmürəm,o dedi. Bu həqiqətən də çox sadədir.)

Lakin elə deyktik sözlər var ki, onlarda bu uyğunluq vacib deyil.

Deyksisin zamana və məkana görə istiqaməti aşağıdakı sözlərin köməyiylə ifadə olunur: */before,ago, a week ago, a week before./* Xarakterik olaraq vasitəli nitqdə dəyişən danışanla bərabər bütün deyktik göstəricilər də əvəz olunur.

Beləliklə, məkan deyksisi dünya dillərində iki əsas tipin formal elementləri ilə ifadə olunur: işarəedici əvəzlilikləri daxil edən ad qrupları, yaxud onların analoqları */in this forest, in this country)/* və zərf tipli elementlər */here, there/, back)/*.

E.S.Yakovleva əsərlərində məkan münasibətlərinə dünyanın sadələvh görünüşü fraqmentləri kimi baxır.(5,65). Dil mənalarını həqiqətin faktları ilə birbaşa deyil, bu dildə göstərilmiş dünyanın sadələvh görünüşünün istinadlarına bağlamaq olar. Nəticədə, adi dillərin semantikasında universal və milli

xüsusiyyətlərə mənsubiyyətin aşkar edilməsi üçün əsas yaranır, dil mənasını formalaşdırmaq üçün bir sıra fundamental prinsiplər və əvvəl dağınıq görsənən faktların dərin ümumiliyi aşkar olunur (5 s.235). Adları çəkilməmiş əsərlərin əsası antroposentrik faktorun qeydə alınması – lokativ şəraitdə danışan və seyr edənin fiquru - və danışanın fəzası, yaxud şəxsi sahə anlayışının daxil edilməsidir (5,s.245). Bunların reallaşdırılması E.S.Yakovlevanın kitab və bir sıra məqalələrində fəza münasibətləri fraqmentlərinin təsviridir. Onun əsərləri dil modelləri, yaxud fraqmentlərdə birləşən məkan - vaxt leksikası təsvirinə yönəlib (5, s.239).

Demək lazımdır ki, məkan deyksisi anlayışı tək danışandan - dinləyəndən ayrılma dərəcəsinə söykənmir, o, həmçinin indiki zamanda və keçmişdə, tərپәнən - tərپәнməyən, görünən - görünməyən (yəni görünüşdən kənar olan) obyektləri fərqləndirir.

Deyksis həmçinin həmsöhbətə ünvanlana bilər. Məsələn:

*/To the right! To the left! Forward! Back!/
(Sağa!Sola!İrəli!Geri!).*

İnsan yolu göstərəndə:

*/Go straight, turn to the right, go forward, you 'll see a market on the left/
(Düz gedərsiz, sağa dönərsiz, irəli gedərsiz, solda mağaza görəcəksiniz).*

Belə misallarda istiqamət və yer, danışana deyil, həmsöhbətə işarələnilir. Belə işarə məkan deyksisinə xas olan xüsusiyyətdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Кирвалидзе Н.Т. Дейктические средства в системе современного английского языка и их роль в организации текста: Автореф. Дис....докт. филол. наук. М.,1991, 49 с.
2. Падучева Е. В. Семантика синтаксиса [Текст]. М.: Наука, 1974, 292 с.
3. Падучева Е.В. К теории референции: имена и дескрипции в неэктенциональных контекстах. В сб: НТИ: Сер. 2, №1, 1983.
4. Сорокина Т.С. Функциональные основы теории грамматической синонимии// Вопросы языкознания , 2003, №3, с 92- 112.
5. Яковлева Е.С. О связи дейксиса и модальности. // Логической анализ языков. Противоречимость и аномальность текста. Вып.3. Ред. Н.Д.Арутюнова. М.: Языки русской культуры, 1990, 280 с.

İngilis dilində:

6. Halliday Michael, Matthiessen C.M.I.M. An introduction to functional grammar. Third edition, London: Arnold, 2004, 328 p.
7. Hengeveld K. Parts of Speech. Layered Structure and Reference in a Functional Perspective. Ed. Mike Fortescue, Peter Harder and L. Kristoffersen, Amsterdam: John Benjamins, 1992, 29-55.
8. Lyons J. Deixis, space and time in Semantics, Vol.2. Cambridge University Press. 1977, 899 p.
9. Mackenzie L. Places and Things. Layered Structure and Reference in a Functional Perspective. Ed. Mike Fortescue, Peter Harder and L. Kristoffersen. Amsterdam : John Benjamins. 1992, pp 253- 276.
10. Lindsay G. Betrayed Spring. 1953, 503 p.

Дж. Пиравдыева

Дейктический способность наречия места /here и there/

Резюме

Эта статья посвящена одному из основных типов дейксиса как дейксис пространства. Дейксис - важная область лингвистики. В лингвистике, дейксис относится к словам или фразам. Слова или фразы, требующие контекстной информации, чтобы передать какое-либо среднее значение, являются дейктической.

Наречия места *here* и *there* в основном обсуждаются и анализируются как средство места дейксис. Многие слова могут использоваться как пространственные дейксисы, но *here* и *there* требуют особого внимания. Здесь также анализируются мнения многих ученых. Статья основана на дейктической функции наречия места *here* и *there* .

В статье поставлена задача показать, какие этические слова отражают определенную систему понятий. Автор затрагивает дейктические элементы в составе лексических и грамматических значений.

**Deictic essence of place adverbs */here and there/*
Summary**

This article is devoted to one of the main types of deixis as place deixis. Deixis is an important field of linguistics. In linguistics, deixis refers to words or phrases. Words or phrases requiring contextual information in order to convey any meaning are deictic.

Place adverbs */here and there/* are mainly discussed and analyzed as means of place deixis. Many words can be used as deictic expressions but */here and there/* need special attention. Many points of views of the scientists are analyzed. This article is based on the adverbs */here and there/* and their deictic functions.

The article has got the aim to show what deictic words reflect the certain system of concepts. The author touches upon the deictic elements in the composition of lexical and grammatical meanings.

Rəyçi: Şəfaqət Mahmudova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLNAR ABDULLAYEVA

ADU

kerimzade85@mail.ru

İBTİDAİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Açar sözlər: ibtidai təhsil, interaktiv, metod, xarici, dil

Ключевые слова: начальная школа, интерактивный, метод, иностранный, язык

Keywords: primary school, interactive, method, foreign, language

Şagirdlərdə xarici dil üzrə ünsiyyət qurma bacarığının yaradılması dünyaya yeni baxışın formalaşmasına zəmin yaradır. Xarici dil şagirdlərin humanitar təhsil səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, daim dəyişən dünyanın tələblərinə adaptasiya olunmasına, şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir. O cümlədən, şagirdlərin linqvistik biliklərini zənginləşdirir, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm, aparıcı rol oynayır və nitq inkişafına müsbət təsir göstərir. Xarici dilə mükəmməl yiyələnmiş hər bir gənc harada olmasından asılı olmayaraq ölkəmizi layiqincə təmsil etmək, respublikamızda baş verən prosesləri dünya ictimaiyyətinə birbaşa çatdırmaq, digər dünya ölkələri ilə tanışlıq imkanı qazanırlar. Məhz bu işdə xarici dilin düzgün şəkildə tədrisi dil müəllimlərinin birbaşa vəzifəsidir.

Müasir təhsil sistemi orta məktəb şagirdlərinin kommunikativ səriştəliliyinin artırılmasını tələb edir. “Ümumitəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları” adlı sənəddə xarici dildə kommunikativ səriştənin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, nitq ünsiyyəti prosesində kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi, kommunikativ məqsədlər üçün dialoji bacarıqların ibtidai təhsil pilləsində yaradılması, sosio-mədəni səriştəliliyin formalaşdırılması üçün ingilisdilli ölkələrin xüsusiyyətləri barədə biliklərin genişləndirilməsi kimi məsələlər öz əksinə tapmışdır. İbtidai təhsil pilləsində (I-IV siniflər) ingilis dilinin öyrədilməsi məqsədi aşağı sinif şagirdlərində linqvistik və kommunikativ xarakterli bilik və bacarıqları formalaşdırmaqdan ibarətdir. [2, 8]

Xarici dilin tədrisi vasitəsilə ibtidai təhsil səviyyəsində dinləyib-anlama, danışma, ilkin yazı bacarıqlarının formalaşdırılması, düzgün oxu qabiliyyətlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi təmin olunur.

İbtidai təhsil səviyyəsində (**I-IV siniflər**) xarici dil təliminin məzmununa əsasən şagird:

1. Dinlədiyi fikrin məzmununu izah edir;

2. Gündəlik həyatda və məişətdə istifadə olunan əşyaları, onlara aid əlamət və hərəkətləri adlandırır;
3. Sadə nitq etiketləri əsasında ünsiyyət yaradır, süjetli şəkillər üzrə nitq nümunələri qurur;
4. Ana dili ilə müqayisədə öyrəndiyi dilin fərqli səslərini ayırır və tələffüz edir;
5. Kiçikhəcimli mətnləri oxuyur və məzmununu izah edir;
6. Öyrəndiyi söz birləşməsi və cümlə modelləri əsasında kiçikhəcimli şifahi və yazılı mətnlər qurur;
7. Qarşılaşdığı yeni sözlərin mənasını lüğət vasitəsilə müəyyən edir. [3, 90]

Məktəbin bütün pillələrində xarici dilin tədrisinə dair təlim, tərbiyə məqsədləri müxtəlifdir. İbtidai təhsil pilləsində xarici dilin tədrisinin tərbiyəvi məqsədi uşağın növbəti baza pilləsində təhsilini müvəfəqiyyətlə davam etdirməsi üçün hazırlıqlı olmasından ibarətdir. Tədris ibtidai sinif şagirdlərinin əqli və psixo-emosional potensialının fəaliyyətə cəlb olunması və inkişaf etdirilməsini (yaddaş, fantaziya və s.); fənnin xarici aləmə olan müsbət yanaşmasını; həyati vərdiş və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini; dərs zamanı pedaqoji mədəniyyətin gözlənilməsini; təlim-tərbiyə məsələlərinə riayət edilməsini; qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq bacarıqlarının formalaşdırılması və s. kimi məsələləri təmin etməlidir. Bütün bu məsələləri nəzərə alaraq, ümumtəhsil məktəblərində xarici dil təliminin əsas məqsədi nitq, dil, kommunikativ bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması kimi müəyyənləşdirilir. Məqsədlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi səriştəyə əsaslanan təhsilin mühüm aspektidir. Xarici dillərin tədrisinin bu mərhələsində (ibtidai) təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün vəzifələrin qoyuluşu bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

1. Şifahi nitq fəaliyyəti üzrə kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi və informasiyanın mənimsənilməsi;
2. Xarici dilə qarşı həvəsləndirici hədəflərin müəyyənləşdirilməsi, motivasiyanın gücləndirilməsi;
3. Şagirdlərdə tədris edilən xarici dilə, onun mədəniyyətinə hörmət etmək hissinin tərbiyə olunması;
4. Müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərinin pozitiv şəkildə qurulması;
5. Dilin tədrisi metodikasına uyğun şagirdlərin psixiki inkişafının xüsusiyyətləri nəzərə alınması və məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılması təmin edilməlidir.

İbtidai təhsil pilləsində (I-IV siniflər) yuxarıda sadaladığımız məqsədləri həyata keçirtmək üçün xarici dilin tədrisi vasitəsilə şagirdlərdə dinləyib-anlama, şifahi nitq, ilkin yazı və oxu bacarıqlarının yaradılması təmin

edilməlidir. Bu səbəbdən xarici dilin tədrisi zamanı şagirdlərdə dilin komponentlərinin (tələffüz, lüğət və qrammatika) və dil bacarıqlarının (oxu, yazı, dinləyib-anlama və nitq) inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində dayanır.

Dinləyib-anlama – bu mərhələdə üstünlük xarici dilin mənimsənilməsinin əsas vasitələrindən biri kimi dinləməyə verilir. Dinləyib-anlama bacarıqları avtomatik inkişaf etdirilməlidir. Bütün vəziyyətlərdə, dinləyib-anlama kommunikativ prosesin ən mühüm aspekti olaraq praktikada tətbiq olunmalıdır. Dinləyib-anlama fəaliyyəti zamanı müxtəlif produktiv vərdişlər qazanılır. Hərflərin, sözlərin, sadə cümlələrin səs ilə seçilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir, çünki xarici dil üçün xarakterik səs-lənmələrə diqqət yetirilməsi, anlama bacarığı və düzgün tələffüzün formalaşması vacibdir. Bu, uğurlu interaksiyanın əsasını təqdim edir. Fonematik dinləmənin inkişafı məzmunlu mətnlərdə olur. Şagirdlərin mətni asan anlamaları üçün əyani vəsaitlər (şəkillər, əşyalar, rəsmlər və s.) və səs indikatorları da (hər hansı bir səs-küy, aydın ifadə olunan intonasiyalar və s.) əlavə edilməlidir. İbtidai sinif şagirdlərindən mətnin tam başa düşülməsi (kommunikasiya halı, ümumi informasiyanın anlanılması kifayətdir), ifadələrin destrukturizasiyası və linqvistik baxımdan təhlil edilməsi tələb olunmur. Təhsilin aşağı pilləsində şagirdlərin dinləyib-anlama zamanı qəbul etdikləri informasiyalar, yuxarı siniflərdə şifahi nitq üçün nümunələr şəklində istifadə edilir. Məhz bunun üçün də:Şagirdlərə didaktik mətnlər təqdim edilməli (leksik, qramatik konstruksiyalarla yükləndirilməməli);

mətnlərin dili funksional dilə uyğunlaşdırılmalı və müasir dil normalarını əhatə etməlidir.

Danışma – aşağı sinif şagirdləri danışmaqda çətinlik çəkirlər. İlk tələffüz vərdişlərinə yiyələnən şagirdlər öyrəndiyi söz, söz birləşmələri və nitq etiketlərindən istifadə edərək ünsiyyət qurmağa başlayırlar. Danışma fəaliyyəti xarici dildə kommunikasiya yaradaraq, şagirdlərə axıcı ünsiyyətə girmək, öz fikirlərini sərbəst ifadə etmək imkanı verir. Düzgün, səliqəli danışmaq zamanı şagirdlər lüğət və qrammatikadan istifadə etməli, qarşılıqlı əlaqə yaratmalı, dəqiq vaxt müəyyənləşdirməlidirlər. Axıcı danışmaq isə əksinə, vaxt məhdudluğu olmadan, qrammatik və lüğət düzgünlüyünə əsaslanmayan, sürətli danışmaq dilidir. Bu gün hər bir müəllim şagirdlərdə əvvəlcə səliqəli, düzgün, sonra axıcı danışmaq vərdişlərini aşılamalıdır. Tədrisin strategiyası reproduksiya-laşmaya yönəlmişdir. Reproduksiya-laşmanın məqsədi düzgün ifadənin formalaşdırılması və leksik ehtiyatın zənginləşdirilməsindən, möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Reproduksiya-laşma üçün şer, tapmaca, mahnı, və dialoqlardan istifadə edilir. Şagirdlərə öyrəndikləri leksik materiallar əsasında sual-cavab təşkil edilir, nümunələr əsasında sadə oyunlar tətbiq edilir.

İlkin yazı - daha ciddi və dilin qanunlarına tabe olan bir fəaliyyət növü kimi başa düşülür. Şagirdlər yazı vasitəsilə öz fikirlərini daha geniş ifadə

edirlər, qrammatik modellərdən və birləşmələrdən istifadə edərək eşitdiklərini düzgün yazırlar. Sərbəstliyi, plan tərtib etməyi, yeni proyektlər qurmağı, müxtəlif yazı nümunələrini tərtib etmək bacarığını əldə edirlər. Burada da tədris produktivləşməyə əsaslandırılır. Azyaşlı şagirdlərin hələ də texniki problemləri olduğu üçün ibtidai pillədə yazı bacarığının inkişafı müxtəlif yollarla həyata keçirilir. İbtidai pillədə tədrisin ilk ilində yazı vərdiş və bacarıqlarının yiyələnməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Şagirdlər hərfləri öyrənirlər. Hərfləri birləşdirmək texnikasına sahib olmaqla, sözlər yazmağa başlayırlar. İlk mərhələdə produktivləşmənin darıxdırıcı olmaması üçün şagirdlərə çoxrəngli, məzmunlu və həvəsləndirici mətnlər təqdim olunmalıdır (məs., sevdidi və sevmədiyi yemək haqqında anketin doldurulması). Eləcə də yazılı produktivləşmə həm oxu bacarığının həm də, dil materialının yadda saxlanılmasına kömək edir.

1. **Oxu** –nitq fəaliyyətinin növlərindən biridir. Burada iki bacarığı fərqləndirmək lazımdır:
2. mətnin ucadan oxunması, onun düzgün səsləndirilməsi;
3. oxunulan mətnin dərk edilməsi.

Səsləndirmə bacarığını inkişaf etdirmək üçün şagirdə yaxşı bildiyi çalışma verilməlidir. Çünki mətni ucadan oxuyan zaman şagird məzmun haqqında düşünür. Onun bütün diqqəti fonetik aspektə, düşüncəsi hərflərin səslərlə əlaqələndirilməsinə cəmlənir. Bu zaman o, düşündüyünü deyil, gördüyünü oxuyur. Oxuduğunu anlamaq bacarığını inkişaf etdirmək üçün şagirdləri aktiv oxucu vəziyyətinə qoymaq lazımdır. Bunun üçün onlara mətnin oxunulmasına qədər oxu tapşırığı təqdim etmək, konkret tapşırıqlarla onların diqqətini mətnə adaptasiya etmək lazımdır. Yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ibtidai təhsil pilləsində, tədrisin birinci ilində sözlərin hissələrə ayrılması xaricində oxu vərdişinə az diqqət ayrılır, səthi metoda diqqət yönəlir.

Müasir dövr, bu gün müəllimlərdən fəal təlim mühiti yaratmağı tələb edir. Ənənəvi dərstdən fərqli olaraq interaktiv, müasir dərslin tələbləri şagirdlərin idrak fəaliyyətinin formalaşmasına istiqamətlənir. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, dərslərin müasir, təkmilləşdirilmiş modeldə təşkili müəllimlərin imkanlarını daha da artırır. Xarici dil dərsləri müasir avadanlıqlar və yeni me-todlar əsasında təşkil olunur, təlim prosesində şagirdlərimiz müxtəlif möv-zular ətrafında geniş informasiyalar, seçimlər əldə edir və dil bacarıqlarına yiyələnilər. İngilis dili dərslərində dilin səlist və axıcı şəkildə öyrədilməsi hər bir dil müəlliminin üzərinə düşən əsas vəzifədir. Bu prosesdə əsas hədəf şagirdlərimizə nitq modellərindən istifadə edərək öyrətmək, istənilən və-ziyətdə dialoq qura bilmək bacarığını aşılamaqdır. Sınıflar üzrə müəyyən olunmuş məzmun standartlarının tətbiqində təlimin təşkilinin forma və üsullarının düzgün seçilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Düzgün seçilmiş forma və üsullar

öyrənənlərin xarici dil təliminə marağını artıracaq, ünsiyyətə girməyə, fikirlərini rahat şəkildə ifadə etməyə kömək edəcək, onlarda tərəddüd hissini, hazırcavablıqla, cəldliklə, çevikliklə əvəzləyəcək və onlar asanlıqla xarici dildə ünsiyyət yarada bilmə bacarığına yiyələnəcəklər. Seçilən forma və üsullar müəllimləri yaradıcı axtarışa istiqamətləndirdiyi kimi, öyrənənləri də yüksək fəallığa, xarici dildə fikrini ifadə etməyə, tərəddüd, qorxu, ehtiyat hissələrini aradan qaldırmağa və öyrəndikləri dildə danışmağa sövq edəcəkdir. Təlim prosesində müxtəlif üsulların seçilməsinin üstünlüyü ondadır ki, bu zaman passiv şagird qalmır, bütün şagirdlər diqqət mərkəzində saxlanılır və hamının bacarığı ortaya çıxır. Bu da xarici dil təlimində ən vacib şərtlərdən hesab edilir. İbtidai sinif şagirdləri uşaqlıq hissələri ilə yaşadıkları üçün hələ də cizgi filmlərini, şəkili kitabları izləməyi çox sevirlər. Bu gün dərs prosesində şagirdlərə mətnlər oxutdurub-əzbərlətmək yerinə, dərsi şəkili kitablarla, multimedia, slydlar vasitəsilə mətnlərin şərhi və rollarla ifa olunması kimi-müasir üsullarla təşkil etmək lazımdır. Məhz buna görə də fəal təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur. Fəal təlimi həyata keçirən çoxlu maraqlı interaktiv metodlar vardır. Hər bir metodun özünəməxsus tətbiqetmə texnologiyası mövcuddur. Təlimin səmərəliyini artırmaq üçün metodların düzgün seçilməsi vacib məsələdir. Düzgün seçilmiş forma və üsullar ibtidai sinif şagirdlərinin xarici dil təliminə qarşı maraqlarını artıracaq, ünsiyyətə girməyə, fikirlərini sərbəst ifadə edə bilməyə zəmin yaradacaqdır. İbtidai siniflərdə ingilis dili fənninin tədrisində ən çox tətbiq olunan üsul və metodlara “cütürlə iş”, “ziqzaq” və “göyqurşağı”, “rollu oyun”, “dəyirmi masa”, “auksion”, “klaster”, “venn diaqramı”, “insert”, “karusel”, “akvarium”, “qərarlar ağacı”, “layihələrin hazırlanması”, “söz assosiasiyası” və s. kimi fəaliyyətləri göstərmək olar. Dil təlimində standart dərs formaları ilə yanaşı, “dərs – müzakirə”, “dərs – tokşou”, “dərs – ekskursiya”, “inteqrativ dərs” və s. kimi qeyri – standart dərs formalarından da istifadə edilə bilər. Bu metod və üsullar qısa vaxt ərzində mövzunu əhatəli keçməyə, hər bir şagirdin çalışmanın bütün mərhələlərində iştirak etməsinə kömək edir. O cümlədən, şagirdlərdə inam hissini gücləndirir, kommunikativ, qrupdaxili qarşılıqlı əlaqə hissələrini, məntiqi, tənqidi, yaradıcı düşünməni inkişaf etdirir. Müəllim seçdiyi standart və ona uyğun məzmun xəttinə əsasən təyin etdiyi məqsədlərə çatmaq üçün mövzuya uyğun metod və üsulları müəyyənləşdirir. [8 , 58]

İbtidai təhsil pilləsində **dinləyib-anlama** üzrə: dinləyib-anlamanın müxtəlif tiplərindən asılı olaraq metod və üsullar da müxtəlif olur. Spesifik dinləmə zamanı şagirdlər cavabını bilmək istədikləri məlumat haqqında spesifik suallar verirlər. Şagirdlərin verilən qaydaları, elanları, filmləri, sualların cavablarını başa düşməyə ehtiyacları vardır. Bu zaman aşağıdakı texnologiyalardan istifadə olunması faydalı hesab edilir: “sual-cavab”,

“səhvi tap”, “məndən sonra de”, “informasiya boşluqları”, “fərqi tap”, “informasiya boşluqları”, “fiziki hərəkətə çağırış”, “səhvimi düzəlt”, “şəkili imla”, “musiqili imla”, “yarımçıq hekayə”, “təsvir et və şəklini çək”, “zəncirli hekayə”, “səhvlərlə hekayə”, “auksion” və s. Effektiv dinləyib-anlama tədris prosesində düzgün canlı tələffüz və intonasiyaya əsaslanır. Bunun üçün disk, CD çalışmaları bu vərdişin qazanılmasında mühüm rol oynayır, onlar bu üsulla yazılı, şifahi tapşırıqları cəld yerinə yetirməyi öyrənirlər. Dinləmənin mahiyyəti odur ki, müəllim hər hansı bir situasiyanın əsas ideyasını öyrənmək istəyir.

Danışma fəaliyyəti üzrə - bu gün hər bir müəllim şagirdlərdə əvvəlcə səliqəli, düzgün, sonra axıcı danışmaq vərdişlərini qazandırmalıdır. Burada fəaliyyət növü və şagirdin səviyyəsi də nəzərə alınmalıdır. Danışma fəaliyyəti ilə bağlı texnologiyalar aşağıdakılardır: “şəkili hekayə” “cütlikdə düşün və paylaş”, “səhvimi tap”, “ziqzaq”, “bitməmiş hekayə”, “rollu oyun”, “tap görüm kim”, “söhbət kartları”, “fərqi tap”, “dialog”, “obyektləri şəkillərdə seç”, “şəkillərin təsviri”, “şəkillərlə suallar və komanda”, “şifahi təsvirdən obyektlərin adlarını tapmaq”, “cümlələri şəkillərlə uzlaşdırmaq”, “dairəvi söhbət” və s.

Oxu üzrə - şagirdlər bilik qazanmaq, həyatı öyrənmək, əsudə vaxtını səmərəli keçirmək üçün oxu imkanlarından istifadə edirlər. Sınıfdə oxu məlumatverici xarakterdə olmalı, açar sözlər tapılmalı, şagird əsas ideyanı başa düşərək oxumalı və mənanı anlamalıdır. Oxu prosesində “əks mənada oxu”, “qarışıq hekayə”, səhv-düz cavablar, “bəli-xeyr cavablar”, “başlıq seçmək”, “cümləni tamamlamaq”, “xüsusi suallar vermək”, “sinonim və ya antonimi tapmaq”, “BİBÖ”, “Venn diaqramı”, “insert”, “səhv fikirləri tapmaq” və s. kimi texnologiyalardan istifadə olunur.

Yazı üzrə - şagirdlər daha ciddi və dilin qanunlarına tabe olan bir fəaliyyət növü vasitəsilə öz fikirlərini daha geniş ifadə etmək, yeni plan, proyektlər qurmaq, müxtəlif yazı nümunələrini tərtib etmək bacarığına yiyələnirlər. Orta məktəbdə yazı fəaliyyəti texnologiyaları bunlardır: “üç əlaqəsiz əşya”, “səhvlərlə yazı”, “şagirdən-şagirdə ötürülən yazı”, “qrupdan-qrupa ötürülən yazı”, “banan imlası”, “cümlə tamamlama”, “sənin dediyin barədə mən nə düşünürəm”, “şəkli yada sal”, “argument yazı” və s. [4, 66]

Bütün bunları nəzərə alaraq, ümumtəhsil məktəblərində xarici dil təliminin əsas məqsədi nitq, dil, kommunikativ bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması kimi müəyyənləşdirilir. Müəllim təyin etdiyi standart və ona uyğun məzmun xəttinə əsasən məqsədlərə çatmaq üçün mövzuya uyğun metod və üsulları seçir. Bu metod və üsulların tətbiqində əsas məqsəd şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək, mövzu haqqında açıq və sərbəst rəy söyləmək, fikirlərini düzgün şəkildə əsaslandırmaq, tənqidi

təfəkkürlərini inkişaf etdirmək, əməkdaşlıq etmək, digərlərinin fikrinə münasibət bəsləmək və s. kimi bacarıqların formalaşdırılmasıdır. İbtidai təhsil səviyyəsini başa vurmuş hər bir şagird xarici dildə sadə ünsiyyət bacarıqlarına yiyələndiyini nümayiş etdirməyi, oxuduğu mətndəki əsas məzmunu anlamalı və ona öz fikrini bildirməyi, lüğətlərdən, kompüter texnikasından istifadə etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Qasıмова L., Azərbaycan təhsilində kurrikulum konsepsiyası, Bakı 2016
2. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurrikulmaları. Bakı, "Təhsil", 2008, 480 səh.
3. Zeynalova N., Bayramova A. Ümumi təhsilin kurrikulununun əsasları, Bakı 2017
4. Veysova Z. Fəal/İnteraktiv Təlim. Müəllimlər üçün vəsait. UNICEF, 2007
5. Xarici dil üzrə fənn kurrikulumu. Bakı, 2007.
6. Kurrikulmaların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Bakı, "Kövsər", 2008, 224 səh.
7. İbtidai siniflər üçün yeni fənn kurrikulmalarına dair gündəlik planlaşdırma nümunələri. Bakı, "Kövsər", 2010, 196 səh.
8. Zeynalova N., Müasir təhsilin əsasları, Bakı-2017
9. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurrikulmaları). Bakı, "Kurrikulum" jurnalı, 2010, №3, səh. 115-130.
10. Kurrikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. Bakı, "Mütərcim", 2011, 344 səh.
11. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, "Mütərcim", 2012, 402 səh.
12. The Practice of English Language Teaching, Longman handbooks for language teaching, London and New York, 1995.
13. English Language Teaching and Learning in Primary School. Theoretical and Methodological Perspectives, 204-217p

G.Abdulayeva

**Experience in using interactive methods in English language classes
for pupils at elementary level**

Summary

The main objective of foreign language teaching in general schools is to define speech, language, communicative skills and habits. Selects methods and techniques appropriate to the topic to achieve goals based on the standard and content line that the teacher assigns. The main purpose of using these methods and techniques is to develop students' creative thinking, to express their opinions openly and freely, to justify their ideas, to develop their critical thinking, to cooperate, to act on the opinions of others, and to develop other skills. Everyone who has completed primary education should demonstrate that they have a simple communication skills on the foreign language, understand the basic content of the text they need to read, use their ideas, dictionaries and computer techniques.

Г.Абдуллаева

**Опыт использования интерактивных методов в классах
английского языка для учащихся на начальном уровне**

Резюме

Основная цель преподавания иностранных языков в общеобразовательных школах - определить речевые, языковые и коммуникативные навыки и привычки. Выбирает методы, соответствующие теме, для достижения целей, основанных на стандарте и контенте, который назначает учитель. Основная цель использования этих методов - развивать творческое мышление учащихся, открыто и свободно выражать свои взгляды, обосновывать свои идеи, развивать свое критическое мышление, сотрудничать, выражать свое отношение к мнению других. а также формирование навыков. Каждый, кто завершает начальное образование, должен продемонстрировать, что у него есть простые навыки общения на иностранных языках, понимание основного содержания в тексте, который он читает, и использовать его идеи, словари и компьютерные технологии.

Rəyçi: Vidadi Bəşirov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NAILƏ QULIYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
naila@gmail.com

PROFESSIONAL TERMINOLOGY

Keywords: terminological system, vocabulary, lexicology, terminology, concept, profession

Açar sözlər: terminoloji sistem, söz bazası, leksikologiya, terminologiya, konsepsiya, peşə

Ключевые слова: терминологическая система, лексика, лексикология, терминология, концепция, профессия

Hundreds of thousands of words belong to special scientific, professional or trade terminological systems and are not used or even understood by people outside the particular specialty. Every field of modern activity has its specialized vocabulary, and similarly special terminologies for technology, psychology, music, management, finance, linguistics and many others.

Term, as traditionally understood, is a word or a word-group which is specifically employed by a particular branch of science, technology, trade or the arts to convey a concept peculiar to his particular activity.

Terminology is concerned with the relationship between the sciences such as physics, chemistry, medicine, etc. and a combination of other disciplines such as linguistics, logic, ontology, and computer science.

So, *share, bank, balance sheet* are finance terms; *court, lawyer, civil law* are legal terms; and *top manager, creative team, motivation* are used in management. *Bilingual, interdental, labialization, palatalization, glottal stop, descending scale* are terms of theoretical phonetics.

There are several controversial problems in the field of terminology. The first is the question whether a term loses its terminological status when it comes into common usage. Today this is a frequent occurrence, as various elements of the media of communication (TV, radio, magazines, etc.) ply people with scraps of knowledge from different scientific fields, technology and the arts. It is quite natural that under circumstances numerous terms pass into general usage without losing connection with their specific fields.

There are linguists in whose opinion terms are only those words which have retained their exclusiveness and are not known or recognized outside their specific sphere. There is yet another point of view, according to which any terminological system is supposed to include all the words and word-groups conveying concept peculiar to a particular branch of

knowledge, regardless of their exclusiveness. Modern research of various terminological systems has shown that there is no impenetrable wall between terminology and the general language system. To the contrary, terminologies seem to obey the same rules as other vocabulary strata. Therefore, exchange between terminological systems and the “common” vocabulary is quite normal, and it would be wrong to regard a term as something “special” and standing apart.

Two other controversial problems deal with polysemy and synonymy. According to some linguists, an “ideal” term should be monosemantic (i.e. it should have only one meaning). Polysemantic terms may lead to misunderstanding, and that is a serious shortcoming in professional communication. This requirement seems quite reasonable, yet facts of the language do not meet it. There are numerous polysemantic terms. In the terminology of painting, the term *color* may denote *hue* and, at the same time, *stuff used for coloring*.

The same is true about synonymy in terminological systems. There are scholars who insist that terms should not have synonyms because, consequently, scientists and other specialists would name the same objects and phenomena in their field by different terms and would not be able to come to any agreement. This may be true. But, in fact, terms do possess synonyms. In painting, the same term *color* has several synonyms in both its meanings: *hue, shade, tint, tinge* in the first meaning and *paint, dye* in the second.

A common problem of terminology work is that the importance and indeed the very nature of terminology is poorly understood. Thus many people simply have no idea at all of what it is, while others, searching for an explanation of some sort, end up associating it with “thermal science” and hence radiators. Related professions in the communications field, such as translation and technical writing, will often be aware of the word without having precise knowledge of what it entails.

In fact, terminology is a many-faceted subject being, depending on the perspective from which it is approached and the affiliations of the person discussing it:

- a resource,
- a set of methodologies and procedures to be used in creating this resource,
- a factor in communication,
- a community of actors, and
- an academic discipline.

Three major points need to be made here:

- Firstly, proper terminology is concerned with the relationship between concepts, and between them and their designations, rather than with designations alone or with the objects they represent. This point is essential

if quality is to be achieved, especially with synonyms and in multilingual environments.

- Secondly, a designation does not necessarily have to be a word or phrase, although it often is. Thus terminological resources may comprise symbols, drawings, formulae, codes, etc. as well as, or even instead of, words. This point is especially important given the move to multimedia systems.

- Thirdly, terminology is inextricably linked with specialist knowledge and hence with special languages or languages for special purposes (LSPs).

In addition, the word "structured" needs some explanation: it should be noted that, in practice, terminological collections may well contain not only well structured standardized terms and concepts, but also innovative, vague and unstructured conceptual and linguistic information.

This basic definition of terminology is supplemented in this Final Report by two other terms:

- *terminology work - i.e. the work performed in the creation or documentation of terminological resources »*

- *terminological activities - a broader term which includes not only terminology work but also such areas as training, tool development, and organizational and administrative measures. »*

There is a difference between lexicology and terminology. While lexicology is the study of words in general, terminology is the study of special-language words or terms associated with particular areas of specialist knowledge. Neither lexicology nor terminology is directly concerned with any particular application. Lexicography, however, is the process of making dictionaries, most commonly of general-language words, but occasionally of special-language words (i.e. terms). Most general-purpose dictionaries also contain a number of specialist terms, often embedded within entries together with general-language words. Terminography (or often misleadingly "terminology"), on the other hand, is concerned exclusively with compiling collections of the vocabulary of special languages. The outputs of this work may be known by a number of different names - often used inconsistently - including "terminology", "specialized vocabulary", "glossary", and so on.

The work and objectives of lexicographers and terminographers are in many ways complementary, but there are a number of important differences which need to be noted.

Dictionaries are word-based: lexicographical work starts by identifying the different senses of a particular word form. The overall presentation to the user is generally alphabetical, reflecting the word-based working method. Synonyms - different form same meaning - are therefore usually scattered throughout the dictionary, whereas polysemes (related but

different senses) and homonyms (same form, different meaning) are grouped together.

While a few notable attempts have been made to produce conceptually-based general-language dictionaries - or "thesauri", the results of such attempts are bound to vary considerably according to the cultural and chronological context of the author.

By contrast, high-quality terminologies are always in some sense concept-based, reflecting the fact that the terms which they contain map out an area of specialist knowledge in which encyclopedic information plays a central role. Such areas of knowledge tend to be highly constrained (e.g. "viniculture"; "gastronomy"; and so on, rather than "food and drink"), and therefore more amenable to a conceptual organization than is the case with the totality of knowledge covered by general language. The relations between the concepts which the terms represent are the main organizing principle of terminographical work, and are usually reflected in the chosen manner of presentation to the user of the terminology. Conceptually-based work is usually presented in the paper medium in a thesaurus-type structure, often mapped out by a system of classification accompanied by an alphabetical index to allow access through the word form as well as the concept. In terminologies, synonyms therefore appear together as representations of the same meaning, whereas polysemes and homonyms are presented separately in different entries.

Literature

1. Амосова Н.Н. Основы английской этимологии. Л., 1963.
2. Ginsburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. М., 1979.
3. Kuznetsova V.S. Notes on English Lexicology- К., 1968.

N.Quliyeva

Peşəkar terminologiya

Xülasə

Yüz minlərlə söz xüsusi elmi, peşə və ticarət terminoloji sistemlərinə aiddir və xüsusi ixtisas xaricində olmayan insanlar tərəfindən istifadə edilmir və ya başa düşülmür. Müasir fəaliyyətin hər bir sahəsi öz ixtisaslaşmış lüğətinə və texnoloji, psixologiya, musiqi, idarəetmə, maliyyə, dilçilik və sairə kimi xüsusi terminologiyaya malikdir.

Termin, ənənəvi olaraq başa düşüldüyü kimi, xüsusi fəaliyyətə xas olan konsepsiyanı çatdırmaq üçün elm, texnologiya, ticarət və sənətin xüsusi bir sahəsi tərəfindən xüsusi olaraq istifadə edilən söz və ya söz qrupudur.

Terminologiya kimya, tibb, texnologiya və s. kimi elmlər arasındakı əlaqə və dilçilik, məntiq, ontologiya, kompüter elmləri kimi digər elmlərin birləşməsidir.

Н.Гулиева

Профессиональная терминология

Резюме

Сотни тысяч слов относятся к специальным научным, профессиональным или торговым терминологическим системам и не используются или даже не понимаются людьми вне определенной специальности. Каждая область современной деятельности имеет свой специализированный словарь, а также специальные термины для технологии, психологии, музыки, менеджмента, финансов, лингвистики и многих других.

Термин, как традиционно понимается, является словом или слово группой, которая специально используется определенной отраслью науки, техники, торговли или искусства, чтобы передать понятие, свойственное его конкретной деятельности.

Терминология связана с отношениями между науками, такими как физика, химия, медицина и т.д., сочетанием других дисциплин, таких как лингвистика, логика, онтология и информатика.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NABAT İBRAHIMOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hasanovanabat@hotmail.com

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN ANLAYIŞINI GERÇƏKLƏŞDİRƏN LİŊVİSTİK İFADƏ GÖRÜMLƏRİ SİSTEMİ HAQQINDA

Açar sözlər: məkan, zaman, Orxon-Yenisey abidələri, qrammatik məkan, ifadə görümləri, nitq hissələri.

Ключевые слова: пространство, время, памятники Орхон-Енисей, грамматическое пространство, выражения, части речи.

Key words: space, time, Orkhon-Yenisey monuments, grammatical space, expression of meaning, part of speech.

Göytürk, Orxon-Yenisey yazıları da adlandırılan Qədim türk yazılı abidələrində zaman və məkan fəlsəfi anlayışlarının zəngin linqvistik ifadə görümləri sistemi vardır. Türkoloji dilçiliyin bu ortağ tədqiqat obyektini barədə bir sıra məqalələr, tezislər, monoqrafiyalar, həmçinin dərslilər, dərslər vəsaitləri yazılıb çap edilsə də, türkoloji dilçiliyin həmin ümumi mövzusu çoxşaxəli, çoxcəhətli olduğu üçün müxtəlif yönümlərdən öyrənməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Xüsusən, fəlsəfi məkan anlayışının dildə mühüm təzahür formalarının, linqvistik ifadə görümlərinin ən önəmlisi, aparıcısı sayılan və indiyədək həm türkoloji, həm də ümumi dilçilikdə araşdırılmayan qrammatik məkan kateqoriyasının tədqiqi aktual xarakter daşıyır. Çünki qrammatik məkan kateqoriyası məkan anlayışını linqvistik ifadə görümlərinin mənə mərkəzi, semantik nüvəsi sayılır. Məkan anlayışının dildə formalaşdırın, gerçəkləşdirən və ifadə edən digər linqvistik təzahür formaları, yaxud ifadə görümləri qrammatik məkan anlayışı fonunda yaranıb formalaşdıqları üçün onun konkret komponentləri hesab edilə bilər. Məkan anlayışının konkret, fərdi təzahür formalarının, yaxud linqvistik ifadə görümlərinin hər biri öz fərdi funksiyası, linqvistik əlamətləri ilə seçilir. Onların hər birinin maraqlı özəllikləri vardır. Qrammatik məkan kateqoriyasının mühüm komponentləri dedikdə ilk öncə məkan məzmunlu isimlər və yer zərfləri təsəvvürdə canlanır. Məkan anlayışının göstərilən başlıca linqvistik ifadə görümlərindən, qrammatik məkan kateqoriyasının mühüm komponentlərindən olan yer zərfləri, zərfləşən sözlər əsas nitq hissələrindən, əsasən isimlərdən tədrici yolla yaranmışdır. Orxon-Yenisey abidələrində artıq zərflə çevrilən, yaxud zərf sayılan sözlərin zaman, eləcə də məkan anlayışının linqvistik ifadə görümləri sayılması fikrinin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Çünki zaman və məkan anlayışlarının linqvistik təzahür formaları, yaxud adları göstərilən linqvistik ifadə

görümləri təkcə zaman və yer zərfləri deyildir. Zaman, eləcə də məkan mənalı isimlər də həmin anlayışların linqvistik ifadə görümləridir. Həm də onlar ayrıca zaman və yer zərflərindən çoxdur. Bütün dillərdə isimlərin başqa nitq hissələrindən əvvəl yaranması, qədim türk yazılı abidələrində, yaxud türk yazılarında işlənən isimlərin də həmin abidələrdə əksini tapmış başqa nitq hissələrindən əvvəl yaranıb formalaşmasına şübhə edilməməlidir. Orxon-Yenisey abidələrində yalnız quruluşca sadə isimlər yox, həm də müxtəlif üsullarla əmələ gələn düzəltmə isimlər də onların sayca çox olmasında rol oynamışdır. Qədim türk yazılı abidələrində məkan mənalı həm sadə, həm də düzəltmə isimlərə də rast gəlinir. Məsələn, yir (Ktk4) – yer.

Məkan və zaman – materiyanın ümumi varlıq formaları adlandıqlarına görə daxili vəhdət təşkil edirlər. Buna görə də onları birlikdə, bir-biri ilə qarşılıqlı münasibət zəminində öyrənmək, aydınlaşdırmaq daha məqsədəuyğundur. Azərbaycan Ensiklopediyasının VI cildinin 486-cı səhifəsində (Bakı, 1982-ci il) oxuyuruq: “Müasir təsəvvürlərə görə, məkan cisimlərin mövcudluğunu, yer tutumunu, quruluşunu, onların bir-birinə nisbətən yerləşmə qaydasını, böyük və kiçikliyi, aralarındakı məsafəni və s. münasibətlərini ifadə edir. Zaman isə proseslərin sürəkliliyini, axıcılığını, bu proseslərin müxtəlif faza və mərhələlərinin bir-birindən ayırd edilməsini, səbəb-nəticə münasibətlərinin, genetik əlaqələrini və s. ifadə edir. Məkan və zamanın ümumi xassələri bunlardır: obyektivlik, mütləqlik və nisbilik, bir-biri ilə və hərəkətlə üzvi əlaqə, sonsuzluq və əbədilik, arasıkəsilməzliklə arasıkəsillənliyin vəhdəti. Fərqli xassələri isə məkanın üçölçülü, zamanın birölçülü (geridönməz) olmasıdır”.

Dünya tarixində türk imzası ilə “türk dilli xalqların daşlar üzərində yazıldığı diqqətə yönəldilən ilk tarixi, türk ədəbiyyatının ilk yazılı örnəkləri” adı ilə qəbul edilməsindən bir əsrdən çox zaman keçmiş Orxon-Yenisey abidələrinin lüğət tərkibində müxtəlif leksik-semantik, tematik söz qrupları işlənmişdir. Həmin “söz qruplarında türk dillərinin tarixi inkişaf prosesinin əks olunduğunu görmək mümkündür. Onları çox müxtəlif səciyyəli informasiyaların daşıyıcıları adlandırmaq olar.

Alınma sözlərin kəmiyyətcə azlığı qədim türk yazılı abidələrinin lüğət tərkibinin xarakterik əlamətlərindən biri sayılır. Orxon-Yenisey abidələrindəki qədim sözləri diqqətlə gözdən keçirilməsi nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, qədim sözlərin müəyyən qismi Azərbaycan ədəbi dilində ilkin forma və mənasını saxlamışdır. Tədqiqat obyektimiz zaman və məkan məzmunlu sözlər olduğuna görə həmin leksemlərdən söhbət açmalıyıq. Burada həm təkhecalı, həm də çoxhecalı sözlər vardır. Məsələn: çöl (T.23)”; el (KTŞ.4), alt (MÇ25), ön (KTŞ, 4; T.10); təpə (KTŞ.11); yaz (KTŞm.8; BXh.31; BXc.2); yay (BXŞ39; BXq3; MÇ20); yer (KTc.4, 13); yol (MÇ11);

Çoxhecalı sözlər. Obu (T1.11.3); otağ (Yn.XLVI.2) öndən (T.29; MÇ35);

Qədim türk mənşəli sözlərin müəyyən hissəsi Azərbaycan ədəbi dilində fonoloji dəyişikliyə uğramışdır. Fonetik dəyişikliyə uğramış sözlər bunlardır:

Arka (T.S.) – arxa, dal; bəri/biri (T.14; KTc 1,3) – bəri: sağ; bəridənyən (T.11) – bəri tərəfdən: cənubdan; içrə (KTc.12) – içəri (dəki), daxili; içrəki (BXş.28) – içindəki, içəridəki; ilgəri/ilgəri (KTc 2, 3) – irəli: sərç; kün batsık (Oö; KTc. 2) – gürbatan, qərb; kür ortusınaru (KTc.2) – gün orta, sına, cənuba; kün toğçık (KTş. 4,8) – gündoğan, sərç; kuru (ğaru) (KTc. 2,8; BXşm11) – geri(yə), qərbə; kuridan/kurdan (T.14) – geridən, qərbdən, ıyak (KTc 5, 7) – uzaq; kerü/keri (KÇ16; KTş.2) – geri, arxa; qərb, arxa: qərb; orzu (sınaru) (K.Tb.2; İB 36) – orta (sına); birdəki, irəlidəki; taşka (KTş.11,2 b. – dışarı, çölə; toğuru (MÇ.29).

Orxon-Yenisey abidələrində quruluşca sadə isimlərin əsasən bir və iki hecalı, çox az halında üçhecalı olduğu qeyd edilmişdir. Birhecalı məkan mənalı isimlərə yer (KTK4) - yer. Qədim türk yazılı abidələrində bir səs əsasında əmələ gələn sözlər də vardır. Onlarda 1 – ağac, meşə kimi sözlərdə məkan mənasının çalarlığı da vardır (1, s.76, 84).

Qədim türk yazılı abidələrinə dair qaynaqlarda sadə isimlərin nəyə görə bir və iki hecalı nadir hallarda üç hecalı olması açıqlanmışdır.

Qədim türk yazılı abidələrində təkhecalı məkan mənalı və çalarlı isimlərin çoxhecalı isimlərdən sayca çoxluğu tarixi inkişaf prosesi, ünsiyyət prosesində çoxhecalı sözlərə yox, azhecalı sözlərə meyl edilməsi ümumi linqvistik qanun-qənaət prinsipinə əməl olunması ilə bağlıdır. Dilin inkişafının ilkin mərhələsində belə olmuşdur. Sadəliyə, səlisiyə və yığcamlığa meyl dilin daxili mahiyyətindən irəli gəlir. Coğrafi, yaxud məkan məzmunlu təkhecalı isimlərə bunları nümunə göstərə bilərik: tağ (T44) “dağ”, köl (KTş34) “göl”, ev (KTşm “ev (KTş11”), kapı (KTş17) “qapı və s. Orxon-Yenisey abidələrində feldən isim düzəldən – ik-ik-uk,-ük, -k, -k şəkilçisi feldən isim düzəldən digər şəkilçilərdən daha fəal, işlək olduğu, müasir türk dillərindəki kimi abidələrdə bu şəkilçi ilə çoxlu sifət düzəldildiyi, abidələrin verdiyi faktların – ik, - ik şəkilçisinin, əsasən sifət, onun açıq saitli variantının, yəni – ak, - ek, - ək köməkçi morfeminin isə isim düzəldiyi ilə bağlı N.K.Dmitriyevin söylədiyi fikrin tamamilə doğruluğunu təsdiqlədiyi diqqətə yönəldilmiş, - ik, - ik şəkilçisinin Orxon-Yenisey abidələrində sifətdən düzəldiyi müxtəlif mənalı isimlər içərisində məkan mənalı isimlərin də öz əksini tapdığı göstərilmiş və məkan mənalı isimlərə Turuk (dayanacaq) – T.24; yantık (yamal) T26 sözlərin nümunəsi verilmişdir (3, s. 16). Orxon-Yenisey abidələrində qrammatik məkan kateqoriyası ilə birbaşa bağlı məkan mənalı sözlər yetərincədir. Onlar qrammatik məkan kateqoriyasının morfoloji, sintaktik göstəricilərinin daşıyıcılarıdır. Qrammatik məkan kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri qrammatik-məkan mənası ifadə edən, bildirən yönlük, yönəlmə (istişamət) yerlik, çıxışlıq hal

şəkilçiləri, sintaktik göstəriciləri isə birinci növ təyini söz birləşmələri (irak bodun (KTc5) “uzaq xalq”, könültəki sab (KTc2) “ürəkdəki söz”, tört bulundakı bodur (KTş2) “dörd tərəfdəki xalq”, tabğaçğı bəylər (KTş7) “talğaçdakı bəylər”, içəriki bədiçgi (BKşm14) “saraydakı naxışçı” və . Verilmiş nümunələrdə birləşmənin birinci tərəfi ikinci tərəfini məkana görə təyin edir. İkinci tərəf birinci tərəfin məkanını bildirir: öz içi (T13) “öz içi (daxili)”, öz tası (T13) “öz xarici”, yir sayu (KTc9) “öz içi (daxili)” və s. (4; s.70-71, 88).

Birinci tərəf məkan, yer, itkinci tərəf vəziə, rütbə bildirir: üç buyruku (BKs14) “iç buyruğu” (4, s. 89).

Göytürk dilində tabeədicə söz, əsas söz zərf olan zərf birləşmələrinin az da olsa, işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Zərf birləşmələrinin müasir türk dillərində də zəif inkişaf etdiyi və türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş əsərlərin böyük əksəriyyətində bu birləşmələr haqqında ümumiyyətlə məlumat verilmədiyi, həmin birləşmələrin idarə sintaktik əlaqəsi ilə yarandığı söylənilmiş, göytürk dilində zərf birləşmələrinin ikinci tərəfi kimi, əsasən yer və zaman zərflərinin çıxış etdiyi göstərilmiş və bu nümunələr verilmişdir: Önük yoğaru (BKsş) “Önük yuxarı”, Kök Önük yuğarı (T15) “Göy Önük yuxarı”, ol sub kodı (T27) “o su (çay) boyu”. Sələmə kodı (MÇ16) “Sələmə boyu”, ekin ara (KTş1) “ikisinin arasında” yer sayu (KTc 9) “yer boyu”, at üzə (T25) “at üstə”, tokuz oğuz üzə (MÇ3) “doqquz Oğuzların üzərində” (4, s. 132).

Məkan və zaman anlayışlarını ifadə edən zərflərin maraqlı, özəl xüsusiyyətləri vardır. Orxon-Yenisey yazılarında zaman, məkan anlayışlarını bildirən zərfləşən sözlər əsas nitq hissələrindən tədrici yolla yaranmışdır. Orxon-Yenisey abidələrində zərfə çevrilmiş, yaxud zərf sayılan sözlərin, həm də iki nitq hissəsinin əlamətlərini özündə əks etdirən sözlər zaman, eləcə də məkan anlayışlarının linqvistik ifadə görümləri sayılır. Söz birləşmələrində və cümlə daxilindəki sözlər arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan, hal şəkilçiləri həm qədim türk yazılı abidələrində, həm də müasir Azərbaycan ədəbi dilində eyni funksiyaları yerinə yetirmişlər (I, s. 91), lakin ismin hallarının saya, hal şəkilçilərinin isə fonetik tərkibcə müasir Azərbaycan dilindən fərqləndikləri söylənilmişdir. Məsələn: Anta-orada, o zaman (I, s. 91), bunta – burada və s.

Hərəkətin icra vaxtını, zamanını bildirən sözlərdən təcridi yolla əmələ gələn zərflərə diqqət yetirək: Kışın kiltan tapa sülədimiz (mog2) Burada işin, hərəkətin zamanı bildirilir – Qışda Kidana hücum etdiik və s.

“Ol күntə” təkdi türk bodun Təmir kapıgka (Top 46)

- Türk xalqı o zaman Dəmir qapıya yetdi. Qədim türk yazılı abidələrində hərəkətin icra vaxtını, zamanını bildirən zaman zərfləri zaman anlayışının linqvistik ifadə görümləri içərisində mitkrosistem təşkil edir. Məsələn: ol ödkə (Ktb.44) – o zaman; Yazına oğuzğaru sü taşıktımız (KTB48) – yazda oğuzların üzərinə qoşun çəkdiik və s. Orxon-Yenisey

abidələrində və müasir Azərbaycan dilində ismin hallarının iki qrupa bölündüyünü görürük: 1. Qrammatik hallar. 2. Məkani-qrammatik hallar.

Adlıq, yiyəlik və təsirlik hallar xalis qrammatik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar isə həm məkani, həm də qrammatik hal olsa da, əsasən məkani hallardan hesab olunduğu göstərilmişdir (2, s. 46).

Qədim türk yazılı abidələrində müasir Azərbaycan dilində müstəqil şəkildə işlənməyən və məzmunca yönlük hala oxşayan yönəlmə (istiqlamət) halı olmuşdur. Biz bele düşünürük ki, türk mənşəli sayıldığına görə birinci yönəlmə mötərizədə isə istiqamət sözünü yazmaq daha önəmlidir. Türk dillərinin qədim dövr yazıları üçün səciyyəvi hesab edilən yönəlmə halı yönlük hala bənzəsə də, onunla eyni deyildir. Hər şeydən öncə onun ayrıca, xüsusi linqvistik göstəricisi (-ğaru, - gerü) yuxarıda söylədiyimizi təsdiqləyir. Eyni zamanda, məkan anlayışının köməkçi linqvistik ifadə görümləri sırasına daxil edilən yönlük hal şəkilçisi bütün adları, yönəlmə halının şəkilçisi isə məkan mənalı isimlərə artırılmışdır. Bunlar yönəlmə halının yönlük halından fərqləndirən əlamətlər sayılır. Azərbaycan, türkoloji və eləcə də ümumi dilçilikdə haqqında danışılmayan qrammatik məkan kateqoriyası ilə bağlı bir daha söhbət açmağı vacib hesab edirik. Biz hesab edirik ki, dilimizin morfoloqiyasında digər qrammatik kateqoriyalarla bir sırada qrammatik məkan kateqoriyası haqqında da fikir və düşüncələri bildirməyə zəruri ehtiyac olduğu bir daha diqqətə yönəldilməlidir. Çünki, qrammatik zaman və qrammatik məkan kateqoriyası arasında sıx bağlılıq bunları söyləməyə əsas verir. Fəlsəfi-məntiqi məzmunlu zaman və məkan kateqoriyalarından ayrı materiyanın təsəvvür edilməməsi, obyektiv xarakter daşıyan bu kateqoriyaların daxili bağlılığı, birliyi onların hər ikisinin dildə gerçəkləşməsinin zəruri tələbatdan irəli gəldiyini sübut edir. Buna görə də, həmin obyektiv kateqoriyalardan yalnız birinin dildə təzahüründən danışmaq, digərini unutmaq doğru deyildir. Belə bir sual doğur? Niyə obyektiv zamanın dildə reallaşmasından, gerçəkləşməsindən danışılmalıdır, obyektiv məkanın isə dildə təzahüründən, gerçəkləşməsindən yox? Axı onlar daxili vəhdətdədir. Dillə obyektiv aləmin qarşılıqlı münasibəti kimi, çox ciddi məsələyə birtərəfli yanaşmaq olmaz. Başqa sözlə, qrammatik zaman kateqoriyası araşdırılırsa, öyrənilirsə, qrammatik məkan kateqoriyası niyə tədqiq edilməsin? Nəyə görə materiyanın mövcudluq formalarından birini – zaman kateqoriyasını dildə-nitqdə gerçəkləşdirən ifadə edən qrammatik kateqoriya dilçilikdə araşdırılınsın, zamanla eyni statuslu qrammatik məkan kateqoriyası araşdırılmasın. Çünki obyektiv zamanı dildə, eləcə də dil vasitəsi ilə həyata keçirilən ünsiyyət prosesində - nitqdə formalaşdıran, ifadə edən qrammatik zaman kateqoriyası ilə eyni statuslu qrammatik məkan kateqoriyası da məkan anlayışının linqvistik ifadə görümləri sırasına, yaxud sisteminə daxil edilməli və həmin anlayışın linqvistik ifadə görümlərindən ən

önəmlisi, ən aparıcısı sayılmalıdır. Fəlsəfədə zaman və məkan kateqoriyaları yanaşı, qoşa işlədildiyi kimi, dilçilik elminin qrammatika şöbəsində də qrammatik zaman kateqoriyası və qrammatik məkan kateqoriyası yanaşı, qoşa işlənilməlidir.

Qrammatik məkan kateqoriyasının əhatə dairəsi genişdir. Belə ki, qrammatik məkan kateqoriyasının göstəriciləri yalnız köməkçi morfemlərlə - şəkilçilərlə məhdudlaşmır. Bu kateqoriyanın formalaşmasında qrammatik şəkilçilərdən, yəni hal şəkilçilərindən başqa, leksik-qrammatik vahidlər – məkan məzmunlu isimlər, yer zərfləri, yer zərflikləri, zərf birləşmələri, ismi, feli birləşmələr, yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr həlledici və əsas rol oynayır.

Məkan qrammatik kateqoriyasının əmələ gəlməsində ilk öncə yer (məkan) mənalı isimlər, yer zərfləri diqqəti çəkir. Məkan məzmunu sözlər – uyğun isimlər, yer zərfləri; mübtədə, tamamlıq, yer zərflikləri, zərflik budaq cümləli (yer budaq cümləli) tabeli mürəkkəb cümlə qrammatik məkan kateqoriyasının ümumi linqvistik mənzərəsini əks etdirir. Məkan mənalı sözləri – yer anamlı isimləri, yer zərflərini, qrammatik məkan kateqoriyasının semantik nüvəsi, yaxud məna mərkəzi adlandırmaq olar.

Konkret desək, qrammatik məkan kateqoriyası əsasən məkan mənasını bildirən yönlük, yönəlmə (istiqlal), yerlik və çıxışlıq hallarını, onların şəkili, morfoloji əlamətlərini artırdıqları sözlərlə birlikdə, yəni isimləri, yer zərflərini, məkan mənalı mübtədaları, tamamlıqları, yer zərflərini, yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri özündə birləşdirən geniş məzmunlu və formalı linqvistik kateqoriyadır. Onu çoxcəhətli, çoxşaxəli linqvistik əlamətlərin daşıyıcısı adlandırmaq mümkündür. Qrammatik məkan kateqoriyası həmin kateqoriyada əksini tapmış digər mənalardan məkan mənasının önəmli, aparıcı mövqe tutması ilə yaranıb formalaşır. Haqqında söhbət açdığımız kateqoriya başqa qrammatik kateqoriyalardan əhatə dairəsinin genişliyi və çox komponentliyi ilə fərqlənir. Məkan kateqoriyasının anlayışının bütün linqvistik ifadə görümlərini özündə birləşdirə bilməsi onun adını çəkdiyimiz digər linqvistik ifadə görümləri içində ən alisi və başlıcası olduğunu sübut edir. Qrammatik məkan kateqoriyasının məzmunca dolğunlaşmasında məkan mənalı isimlərə yer zərfləri ilə müqayisədə üstün mövqedə dayanır. Bu, ismin mahiyyəti, leksik-semantik, eləcə də leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Yer zərflərindən fərqli olaraq isimlər həm ümumi, həm də xüsusi məkan anlayışının linqvistik ifadə görümləri kimi özünü göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nizami Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı – 2015, 596 səh.
2. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Şərq-Qərb. Bakı 2007, 280 səh.

3. Yunis Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar (isim, sifət, say, əvəzlik) dərs vəsaiti, Bakı 1979 – 105 səh.
4. Rəcəbli Əbülfəz. Göytürk dilinin sintaksisi. Bakı: “Nurlan”, 2003- 634 səh.

Н.Ибрагимова

**О системе лингвистического выражения
понятие времени и пространство в древнетюркских
письменных памятниках**

Резюме

Статья посвящена изучению лингвистических выражений, которая определяет понятия времени и пространства в памятниках Орхон-Енисея.

Было указано, что многогранный характер темы фокусирует свое внимание на исследованиях и анализе его различных аспектов.

Подобно категории времени-пространство также является частью системы лингвистических философских проблем. Язык, являющийся предметом и объектом лингвистических исследований, играет решающую роль в научном объяснении самых сложных философских проблем. Одним из важных выражений философского пространства считается категория грамматического пространства, которое не исследовалось ни в тюркологии, ни в общей лингвистике.

Учитывая, что в каждом из языковых выражений пространственной концепции необходимо говорить об их индивидуальных отличительных чертах, желательно объединить две грамматические категории в класс грамматики и пространства, учитывая, что дательный падеж выражает направленность, творительный и предложный падежи местоположение и являются морфологическими показателями категории грамматического пространства.

**About the system of linguistic expression the
concept of time and space in ancient
Türkic written monuments**

This article is devoted to the study of systems of linguistic expressions, which reflects the concepts of time and space in the Orkhon-Yenisey monuments.

It was pointed out that the multifaceted nature of the topic focuses on research and analysis of its various aspects.

One of the important expressions of philosophical space is the category of grammatical space that has not been researched either in Turkic studies or in general linguistics.

Given that in each of the linguistic expressions of the spatial concept it is necessary to talk about their individual distinctive features, it is desirable to combine the two grammatical categories into a group of grammar and space, taking into account that the dative case expresses the direction, the instrumental and prepositional cases are morphological indicators of the category of grammatical space.

Rəyçi:

Nizami Xudiyev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

JAFAR SALIMOV
Azerbaijan State Pedagogical University (Quba branch)
cafar.salimov@icloud.com
VALIDA KARIMOVA
Khazar University
vkerimova@khazar.org

APPROACHES, METHODS, PROCEDURES AND TECHNIQUES OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND LEARNING

Açar sözlər: uşaqların yönləndirilməsi, şagirdlərin öyrənməsinə təsirlər, öyrənmə mühiti, məqsəd nəzəriyyəsi, ibtidai siniflərdə İngilis dilinin öyrədilməsi, məqsədlərin əldə edilməsi, sinif quruluşu.

Keywords: children's orientation, influences on pupils learning, the learning environment, goal theory, teaching English in primary classes, achievement goals, classroom structure.

Ключевые слова: детская ориентация, влияние на обучение ученика, учебная среда, теория цели, преподавание английского языка в начальных классах, цели достижения, структура аудитории.

Although English is not the language with the largest number of native or first language speakers, it has become a lingua franca. A lingua franca can be defined as a language widely adopted for communication between two speakers whose native languages are different from each other's and where one or both speakers are using it as a second language. Many people living in the European Union, for example, frequently operate in English as well as their own languages and the economic and cultural influence of the United States has led to increasing English use in many areas of the globe. Whatever, the spread of English across the globe and whatever its overlap with other languages, there has been an intriguing debate over the years as to how many people speak English as either a 'first' or a 'second' language. Estimates of speaker numbers are somewhat variable. For example, Braj Kachru (1985) [1] suggested between 320-380 million people spoke English as a first language, anywhere between 250-350 million as a second language. On the other hand David Crystal (1995 and 1997) [3] takes 75 territories where English holds a special place and calculates around 377 million first language speakers of English and only 98 million speakers of English as a second language. However, he points out that it would be easy to get nearer a total of 350 million for second language speakers if we were able to calculate how many speakers of English as a

second language there were in, say, Canada or Australia, or in countries like Pakistan or Nigeria.

There is a number of interlocking reasons for the popularity of English as a lingua franca. Many of these are historical, but they also include economic and cultural factors which have influenced and sustained the spread of the language: a colonial history, economics, travel, information exchange, popular culture. There are many views of English in the world and what it is doing and has done. Perhaps the first thing to say is that English is one of the many languages in the world battling it out for the position. There are some doubts as to its future status, but even in the present, it is worth countering the idea that it is an all-embracing world language. Language is an intensely political issue since it is bound up with identity and power. Because of its lingua franca status, English sometimes finds itself in conflict with more local languages, such as Welsh in Wales or French in parts of French-speaking Canada.

Many people worry about what English means for the cultures; it comes into contact with seeing its teaching as a form of cultural imperialism. Alistair Pennycook draws our attention to the views of many people who have seen English as a way of promoting their own culture and to the interrelationship of English and colonialism. The view that learners of English are victims of linguistic and cultural imperialism is not shared by everyone. Most English language teaching in the world is not carried out by native speakers, but despite this, English language teaching methodology – especially that imported directly from English-speaking traditions – may not fit comfortably with the local educational culture in certain parts of the world, just as the contents of language teaching materials need looking at carefully for the cultural messages they may convey.

Many people learn English because they have moved into a target-language community and they need to be able to operate successfully within that community. A target-language community is a place where English is the national language - e.g. Britain, Canada, New Zealand, etc - or where it is one of the main languages of culture and commerce - e.g. India, Pakistan, Nigeria.

An enormous growth area in English language teaching has been the area of Business English because many students perceive a need for the kind of language which will allow them to operate in the world of English-medium commerce. Once again there are specific vocabulary and language events which are unlikely to appear in a general English course, but which are vitally important for business students. So, teachers find themselves training classes in such procedures as the art of negotiating, the correct use of phones and e-mail, or the reading of business reports.

Teaching may be defined as the stimulating learning. Learning is an active process carried out by doing researches. Teaching-learning process method may be considered as a structural-functional component of the Teacher-Student activity. Teacher and Learner are interrelated. This interrelation is carried out through methods.

The main function of a teacher is to help pupils to learn, namely:

- ✓ the teacher organizes their learning;
- ✓ the instructs and educates pupils;
- ✓ provides the evaluation and checking pupils' learning

The main function of a learner lies in the very process of language learning.

It implies:

- ✓ the acquisition of knowledge about a linguistic or language item the pupil is to learn;
- ✓ drill and transformation or the process of manipulating knowledge to make fit new tasks, new situations to form habits;
- ✓ making use of what he/she learns in the act of communication developing language skills.

Therefore, the teacher stimulates learning and pupils are involved in the process of learning. In the teaching-learning process, consequently, learning is more vital and the learner's role in the classroom should be more active than the teachers'. In 1967 a new curriculum for ten years school was adopted [11]. The new Educational teaching system was adopted by many countries of the world except the Soviet Union. It is already 7 years our independent Republic has adopted the new curriculum. It is called the national curriculum. The seven years experiments show that the new curriculum gives much more knowledge to pupils than the traditional educational system. *What is curriculum?* – A school like any other educational institution has a curriculum which states the subject to be studied the number of hours (periods) allotted to the study of each subject in which the subjects are introduced according to the curriculum. The syllabus is the main document which lays down the aims and content of teaching subjects. The syllabus realizes the requirements of the curriculum of each subject teaching.

It is accepted for most fields of learning that motivation is essential to success: that we must want to do something to succeed at it. Without such motivation, we will almost certainly fail to make the necessary effort. Motivation is an internal drive that pushes us to do things in order to achieve something. Marion Williams and Richard Burden suggest that motivation is a "state of cognitive arousal" which provokes a "decision to act" as a result of which there is "sustained intellectual or physical effort" so that the person can achieve some "previously set goal" [10]. In discussions of motivation, an

accepted distinction is made between extrinsic and intrinsic motivation, that is motivation which comes from outside and from inside. *Extrinsic motivation* is caused by any number of outside factors, for example, the need to pass the exam, the hope of financial reward, or the possibility of future travel. *Intrinsic motivation*, by contrast, comes from within the individual. Thus, a person might be motivated by the enjoyment of the learning process itself or by a desire to make themselves feel better. The author comes to the view that intrinsic motivation is especially important for encouraging success. Even where the original reason for taking up a language course, for example, is extrinsic, the chances of success will be greatly enhanced if the students come to love the learning process.

A major issue in language learning theory has been whether traditional techniques normally associated with language teaching – *drills, repetition, controlled practice of specific language items* etc. – have any beneficial effect. Indeed, in educational theory generally, there has been some argument about whether teaching works at all. In fact, learning is the human activity which least needs manipulation by others. Most learning is not the result of instruction. It is rather the result of unhampered participation in a meaningful setting.

One school of thought which is widely accepted by many language teachers is that the development of our conceptual understanding and cognitive skills is the main objective of all education. Indeed, this is more important than the acquisition of factual information [10]. Such conceptual understanding is arrived at not through blind learning, but through a process of exploration which leads to genuine understanding [5]. The things we discover for ourselves are absorbed more effectively than things we are taught. One powerful reason for encouraging language students to discover things for themselves is the complex nature of language itself. While there may be an argument at lower levels for reducing its complexity into manageable pieces, students who encounter real language outside the classroom will find that it is considerably “messier” than it may appear in a language lesson. Their response to this may well depend on how prepared they are to observe this messy language and work out, for themselves, how it is put together. Any training in language analysis we have given them will make them more able to do so. In general, encouraging students to be more autonomous learners needs to be a key goal for many teachers particularly of adults and teenagers.

When we draw attention to the general area of methodology people talk about approaches, methods, techniques, procedures, and models of all which go into the practice of English teaching.

- ✓ Approach – refers to theories about the nature of language and language learning. An approach describes how language is used and how it's constituent, in other words, it offers a model of language competence.
- ✓ Method – is the practical realization of an approach. Methods include various procedures and techniques as part of their standard fare.
- ✓ Procedure – is an ordered sequence of techniques. A procedure is a sequence which can be described in terms and such as ...first you do this, then you do that...
- ✓ Technique – a common technique when using video material is called “silent viewing”.

There is no real limit to the way in which teachers can group students in a classroom. Nevertheless, teaching a class as a whole group, getting students to work on their own or having them perform tasks in pairs or groups all ways have their own advantages and disadvantages. So, the author came to the conclusion that, language study refers to any stage in a lesson where students and teachers focus in on a specific feature of the language in order to understand it better. The immediate goal of language study is to increase knowledge of the language system so that the longer-term aim of improving productive and receptive skills can be achieved. There is a number of study techniques which can use to ensure that students not only understand the meaning of a language form and how it is used but are also clear about its constructions. Language study techniques are demonstration, explanation, discovery, accurate reproduction, immediate creativity, check questions. The status of language study depends on why and when it occurs. Language study may not be the main focus of a lesson sequence.

The main idea which the author came is that English language teaching is very important because of the global status of English. English language teaching is a process that requires great efforts on the part of all the participants. *Classroom interaction, activities, methods, procedures, textbooks* are the most important elements of teaching process for the aims and objectives of a course. The researcher concludes her study with the observation that students prefer to have an active role in the classroom such as taking part in different activities. The researcher also concludes that the students are weak in productive (Speaking and writing skills). Most of them want a textbook for more activities. We need to engage with contrastive studies and error analysis. The new textbooks need to be based on these studies of the foreign language and the teacher of English should focus on motivating the students and encouraging them to gather information and to learn other skills. Teachers should have sufficient knowledge of various methods and ways of articulating. They should adapt their methods according to the age, sex and attainment level of students. A planned

program of evaluation is essential for the measurement of the results of teaching. Students must be tested through oral examinations. Teachers must be provided with audio-visual aids for teaching proper pronunciation.

Bibliography:

- [1] Braj Kachru., 1985. *World English and Applied linguistics*.
- [2] Chomsky N., 1959. *Review of Verbal Behavior language*.
- [3] David C., 1995. *The Cambridge Encyclopedia of the English language*. Cambridge University Press.
- [4] David C., 1997. *English as a Global language*. Cambridge University Press.
- [5] Lewis M., 1986. *The English Verb Language Teaching Publications*.
- [6] Lewis M., 1993. *The Lexical Approach Language Teaching Publications*.
- [7] Lewis M., 1996. *Implications of a Lexical view of Language*.
- [8] Lewis M., 1997. *Implementing the Lexical Approach Language Teaching*.
- [9] Skinner B., 1957. *Verbal Behavior Approach*.
- [10] William M, and Burden R., 1997. *Psychology for Language Teachers*. Cambridge University Press.
- [11] General Education Concept in Azerbaijan Republic. Retrieved on 12.03.2018 from http://edu.gov.az/upload/file/milli_kurikulum-eng.pdf

**C. Səlimov,
V. Kərimova**

İngilis dilinin tədrisinin və öyrənilməsinin metodları, təlimatları, üsul və texnikaları

Xülasə

Müəllifin əsas fikri İngilis dilinin dünya səviyyəsində olması səbəbindən bu dilin tədrisi üçün çox vacibdir. İngilis dilinin tədrisi bütün iştirakçılar tərəfindən böyük səylər tələb edən bir prosesdir. Sınıfdə qarşılıqlı fəaliyyət, fəaliyyət, metodları, prosedurlar, dərsləklər bir kursun məqsəd və vəzifələri üçün tədris prosesinin ən vacib elementləridir. Tədqiqatçı tədqiqatın şagirdlərin müxtəlif fəaliyyətlərdə iştirak etmək kimi sınıfdə fəal rol oynamağı üstün tutduğunu müşahidə etməklə nəticələnməsini gözləyir. Bununla yanaşı, tədqiqatçı şagirdlərin məhsuldar olmasının zəif olduğu qənaətinədir (Danışmaq və yazma bacarığı). Onların əksəriyyəti daha çox fəaliyyət üçün dərsləklər istər. Yeni dərsləklər xarici dilin tədqiqatlarına əsaslanmalı və İngilis dili müəllimi şagirdlərə motivasiya vermək, onları məlumatlandırmaq və digər bacarıqlarını öyrənmək üçün diqqət etməlidir. Müəllimlər, müxtəlif metodlar və ifadə üsulları barədə kifayət qədər məlumat sahibi

olmalıdırlar. Onlar metodlarını yaş, cinsiyyət və tələbə səviyyəsinə uyğunlaşdırmalıdırlar. Planlaşdırma proqramı tədris nəticələrinin ölçülməsi üçün vacibdir. Şagirdlər şifahi imtahanlar vasitəsilə test edilməlidirlər. Düzgün tələffüz tədris etmək üçün müəllimlərə audio-vizual yardımlar təqdim edilməlidir.

**Д. Салимов,
В. Керимова**

**Методы, приемы, процедуры и техника преподавания и обучение
Английского языка
Резюме**

Основная идея автора заключается в том что, интерактивные действия, методы, процедуры это очень важно для преподавания Английского языка. Обучение английского языка это процесс, требующий больших усилий всех участников. Интерактивные действия, методы, процедуры, учебники в классе являются наиболее важными элементами процесса обучения для целей и задач курса. Исследователь ожидает, что статья будет сопровождаться наблюдением, что студенты предпочитают играть активную роль в классе, участвуя в различных мероприятиях. Однако исследователь приходит к выводу, что студенты менее продуктивны. Большинство из них хотят получить руководство для большего количества действий. Новые учебники должны основываться на изучении иностранных языков, и учитель английского языка должен уделять внимание мотивации, информированию и изучению других навыков. Учителя должны обладать достаточными знаниями о различных методах и приемах выражения. Они должны адаптировать свои методы к возрасту, полу и уровню учащихся. Программа планирования важна для измерения результатов. Студенты должны проходить тестирование с помощью устных экзаменов. Аудиовизуальные пособия должны предоставляться учителям для обучения правильному произношению.

**Rəyçi: Elmira Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

РЕНА МУСТАФАЕВА
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
lamural@hotmail.com

НАУЧНЫЙ ТЕКСТ КАК ЕДИНИЦА ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ

Açar sözlər: elmi mətn, qeyri-filoloji auditoriya, ixtisasın dili, ünsiyyətli vahid.

Ключевые слова: научный текст, нефилологическая аудитория, язык специальности, коммуникативная единица.

Key words: scientific text, non-philological audience, language of the specialty, communicative unit.

Аннотация. Повышение эффективности обучения лексическому и социальному аспектам научной речи будущих специалистов различных профилей и направлений является практической целью каждого преподавателя по иностранному языку, работающего со студентами-нефилологами. Научный текст является основой изучения, т.к. он расширяет не только профессиональную компетенцию, но и способствует усовершенствованию языковых умений и навыков обучаемых. Удачно подобранный научный текст, научно-популярный и учебно-научный тексты могут заинтересовать студента, дать много полезной и практически необходимой информации по будущей специальности, помочь вникнуть в термины и терминологическую лексику. Поэтому очень важно выделить характерные черты научного стиля и научного текста, охарактеризовать термины и терминологические словосочетания. Повышение профессиональной и речевой культуры студентов-нефилологов в процессе обучения иностранным языкам с учетом их будущей специальности имеет глубокий социальный смысл в современных условиях. Данная статья рассматривает большинство актуальных проблем, связанных с изучением специального научного текста, который является основным средством обучения и усовершенствования социальных навыков обучаемых. Будучи средством межнационального и профессионального общения, русский язык вызывает большой интерес как язык науки и техники прежде всего у иностранных специалистов-нефилологов.

Основная отличительная черта нефилологического профиля обучения – подход к изучению русского языка как к средству овладения избранной специальностью.

Объектом многих исследований в процессе преподавания русского языка в нефилологической аудитории является научный текст. Одно из таких исследований – книга Н.А. Метс, О.Д. Митрофановой, Т.Б. Одинцовой «Структура научного текста и обучение монологической речи». Текст рассматривается авторами как коммуникативная единица; проводятся различия между текстом словесного произведения и системой языка, особенностями устной и письменной научной речи. В частности, авторы указывают, что в «области науки и техники язык изучаются и используются прежде всего в письменной форме» [3, с. 72].

Практической целью каждого преподавателя по иностранному языку, работающего со студентами-нефилологами, является повышение эффективности обучения лексическому и социальному аспектам научной речи будущих специалистов. Основой изучения научного стиля речи является научный текст, так как он расширяет не только профессиональную компетенцию, но и способствует усовершенствованию языковых умений и навыков обучаемых. Удачно подобранный научный текст является не только носителем новейшей информации, но и средством обучения и усовершенствования профессиональных, языковых и социальных навыков студентов-нефилологов. Оригинальный научный текст вызывает заинтересованность в проблемах своей будущей специальности, что способствует развитию не только коммуникативно-языковой, но и социальной компетенции. Однако, в настоящее время все внимание уделяется коммуникативной направленности, но при этом подбор насыщенного информационного научного текста и его использование на практических занятиях остаются в стороне. Типичными чертами научного текста является смысловая точность, объективность, некоторая строгость научного изложения, отсутствие образности и эмоциональности. Специфика научного текста и стиля на лексическом уровне проявляется в широком использовании терминологии, а также книжной лексики, в употреблении слов в их прямых, предметно-логических значениях, в ограниченности словарного состава и в некоторых других особенностях. Терминологичность является одной из важнейших черт научных текстов. Такая особенность изначально обусловлена установками всего обучающего процесса и целью учебного текста в частности. Необходимым условием будущей продуктивной профессиональной деятельности обучаемого является овладение им профессиональной компетентностью. Решающим фактором при этом выступает формирование у него многосторонней и проработанной системы профессиональных понятий и представлений, которая определяет грамотность выпускаемого специалиста.

Учебный текст, следовательно, всегда имеет целью представление научного знания по определенному вопросу в доступной для

обучающихся форме посредством терминов, выражающих научное знание Другими словами, учебный текст осуществляет представление системы профессиональной терминологии.

Учебно-научной речи свойственна обучающая функция, характерными признаками которой являются:

- 1) строгое ограничение объема сообщаемой информации;
- 2) упрощение системы доказательств и объяснений;
- 3) активное использование средств, призванных облегчить усвоение научной информации;
- 4) более элементарное, доступное для понимания учащихся изложение материала на иностранном языке.

В содержательном плане научный текст характеризуется тщательным отбором общепризнанных научных фактов, систематизацией и классификацией важнейших результатов научного исследования.

Однако, обучение научному стилю речи предполагает работу не только над содержательной стороной научного текста, но и над языковыми средствами передачи заключенной в тексте информации.

Учебно-научный стиль служит для выражения своей главной функции – сообщения новой информации в строгой, логически организованной, лаконичной и объективной форме.

В процессе работы с научным текстом на практических занятиях по языку специальности сам текст и его анализ выполняют функции дидактического средства организации методической работы по развитию у учащихся лексико-стилистических умений на текстовой основе. Анализ научных текстов позволяет установить взаимосвязь между учением о тексте, функционированием его языковых средств с практикой восприятия и создания текста на иностранном языке. Таким образом, научный текст для студентов-нефилологов выступает как единица осознания и овладения нормами русского литературного языка. Одной из важнейших методических проблем при работе со студентами-нефилологами является определение критериев отбора учебных и научных текстов для занятий по русскому языку.

В связи с этим нужно иметь в виду, что каждый новый учебный текст служит источником актуальной и новейшей информации для будущих специалистов, выполняя функцию единицы обучения. При этом важно учитывать, что текст при одинаковой информационной насыщенности содержит разное количество научной информации с точки зрения носителя языка и учащихся. Чтобы извлечь всю содержащуюся в тексте научную информацию нужно обратить внимание на то, чтобы исходный текст в восприятии студентов-нефилологов был семантически эквивалентен тексту, воспринимаемому

носителем языка. Доступность текста для восприятия учащихся является одним из важнейших критериев отбора. В тех случаях, когда содержание текста является актуальным, но трудно воспринимаемым для обучаемых, преподаватель может его адаптировать, соблюдая необходимые правила адаптации. Студенты-нефилологи легче воспринимают текст с предтекстовыми упражнениями, основная цель которых разъяснить новые, недостаточно понятные слова и выражения. Полезно при этом обращаться к словарям и справочным пособиям. Исходя из вышесказанного, основной единицей обучения в освоении функциональных особенностей научного стиля речи является работа с учебно-научным текстом. Таким образом, повышение профессиональной и речевой культуры студентов-нефилологов в процессе обучения русскому языку с учетом их будущей специальности имеет глубокий социальный смысл в современных условиях.

Литература

1. Бабайлова, А. Э. (1987). Текст как продукт, средство и объект коммуникации при обучении неродному языку. Издательство Саратовского университета.
2. Бельчиков, Ю. А. (1990). Текст и стиль. М.
3. Чичасова, Ю. В. (1995). Лексико-грамматическая организация научно-учебных текстов по лингвистике. СПб.
4. Чижова, Т. И. (1994). Критерий отбора учебных текстов для практических занятий с иностранными учащимися. Материалы международной конференции «Проблемы интенсивного обучения неродным языкам». СПб.
5. Гальперин, И. Р. (1981). Текст как объект лингвистического исследования. М.
6. Йонушене, Я. И. (2002). К вопросу о языке специальности. *Kalbu studijos*, Nr.2. К.
7. Клобукова, Л. П. (1987). Обучение языку специальности. М.
11. Куц, Н. И. (1989). Текст, как средство развития коммуникативных умений. Л.
12. Метс Н. А., Митрофанова О. Д., Одинцова Т. Б. (1987). Структура научного текста и обучение монологической речи. М.
13. Митрофанова, О. Д. (1985). Научный стиль речи: проблемы обучения. М.
15. Троянская, Е. С. (1989). Обучение чтению научной литературы. М.

R. Mustafayeva

**Elmi mətn qeyri-filoloji fakültə tələbələrinə ixtisas dilini
mənimsətməyin vahidi kimi**

Xülasə

Təlimin təsirliliyin artması müxtəlif profillərin və istiqamətlərin gələcək mütəxəssislərinin elmi nitqinin leksik və sosial aspektlərinə qeyri-filoloji tələbələrlə işləyən xarici dil üzrə hər bir müəllimin praktik hədəfidir. Elmi mətn öyrənmənin əsasıdır, çünki o yalnız peşəkar səlahiyyəti genişləndirmir, həm də dil bacarıqlarının və öyrədilənlərin bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır. Müvəffəqiyyətlə seçilmiş elmi mətn, elmi-kütləvi və tədris-elmi mətnlər tələbəni maraq oyada, gələcək ixtisas üzrə çox faydalı və praktik olaraq lazım informasiya verə, terminlərə və terminoloji leksikaya dərk etməyə kömək edə bilərlər. Buna görə elmi stilin və elmi mətnin tipik xüsusiyyətlərini seçmək, terminləri və terminoloji söz birləşmələrini xarakterizə etmək çox əhəmiyyətlidir. Tələbələrin peşəkar və danışıq mədəniyyətinin artımı öyrənmə prosesində onların gələcək ixtisaslarını nəzərə alaraq xarici dillərə müasir şəraitdə dərin sosial mənaya malikdir.

R. Mustafayeva

**Scientific text as a unit of training language to specialty of non-
philological students**

Summary

Increasing the effectiveness of teaching lexical and social aspects of scientific speech of future specialists of various profiles and directions is the practical goal of each foreign language teacher working with non-philological students. Scientific text is the basis of the study, because it expands not only professional competence, but also contributes to the improvement of the language skills and skills of trainees. Successfully selected scientific text, popular science and academic texts can interest the student, give a lot of useful and practically necessary information on the future specialty, help to understand the terms and terminology vocabulary. Therefore, it is very important to distinguish the characteristic features of the scientific style and scientific text, to characterize terms and terminological word combinations. Increasing the professional and speech culture of non-philology students in the process of teaching foreign languages, taking into account their future specialization, has a deep social meaning in modern conditions.

Rəyçi

Bəyimxanım Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NURANƏ ƏLƏKBƏROVA
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
nuku_alekperova@yahoo.com

DİLİN İNKİŞAFININ CƏMIYYƏTİN VƏZİYYƏTİNDƏN ASILILIĞI

Açar sözlər: dil, cəmiyyət, inkişaf

Ключевые слова: язык, общество, развития

Key words: language, society, development

Dil – ictimai hadisədir. İnsan öz təbiətinə görə bir ictimai varlıqdır. İnsanın yaratdığı bütün həyatı nemətlər cəmiyyətin istehsalı hesab olunur. Yalnız cəmiyyət insanı şüurlu varlıq kimi yetişdirə bilər. Yalnız cəmiyyət insanı danışan varlıq kimi yarada bilər, çünki insanın bütün həyatı cəmiyyətdə, kollektivdə keçmişdir. İnsan əmək prosesində yaranmışdır və öz dilini ünsiyyət kimi əmək prosesində təkmilləşdirmişdir.(3, 5)

Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dil elə bir vasitədir ki, o, ünsiyyətə, fikir mübadiləsinə və kollektivdə insanların bir-birini anlamasına xidmət edir.

Dil ünsiyyət vasitəsi olmaq etibarilə ictimai bir hadisədir, çünki o, insanların bir-biri ilə ünsiyyətdə olmasına kömək edir, cəmiyyətin də əsasını insanlar təşkil edir. Dilin kommunikativ funksiyası onun cəmiyyətdən asılılığını müəyyən edir. V.N.Yarseva “Müasir xarici dilçilikdə dil və cəmiyyət arasındakı əlaqə problemi” adlı məqaləsində yazır: “Dilin özünün mürəkkəb sisteminin daxili qanunları necə olursa-olsun, yenə də dilin kommunikativ funksiyası onun cəmiyyətdən asılılığını müəyyən edir”.(8,54)

Dil və cəmiyyət arasında olan bağlılıq qədim zamanlardan mövcuddur. Ancaq onların arasındakı qarşılıqlı bağlılıq paralel və ya bilavasitə deyil, son dərəcə çəxtərəfli və mürəkkəbdir. Onlar yalnız iqtisadi amillərlə izah edilməməlidir. Əksinə, onları tədqiq edərkən bütün ictimai amillər nəzərə alınmalıdır, çünki ictimai həyatın bütün səviyyələri ilə bağlı olan dil, onların arasındakı əlaqənin yaranmasına kömək edir.

Dil yalnız cəmiyyətdə mövcuddur, dilin taleyi cəmiyyətin taleyi ilə bağlıdır, cəmiyyət dilsiz nə yaşaya bilər, nə də inkişaf edə bilər. Dil cəmiyyətin yarandığı gündən fəaliyyət göstərən ictimai hadisə kateqoriyasına aid edilir. Cəmiyyətin yarandığı və inkişaf etdiyi gündən dil də yaranıb-inkişaf edir.

Dil cəmiyyətlə bəzən mənfi olur. Cəmiyyətdən kənar dil mövcud deyil. İnkişaf etməyən və ünsiyyət funksiyasını itirən dil ölü dildir. (7,31)

Dilin ictimai hadisə olmasının təbiətindən danışanda, onda olan dəyişikliklərin insan cəmiyyətindən asılı olduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Düzdür, bu xüsusiyyəti cəmiyyətə xidmət edən başqa hadisələrdə də

görmək olar. Məsələn, maşınlar da cəmiyyətdə olan dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Quruculuqda da insan cəmiyyətinin dəyişməsinin təsiri ilə dəyişiklik baş verir.

Ancaq bu hadisələr cəmiyyətdə olan dəyişiklikləri müəyyən mənada əks etdirir. Dil isə cəmiyyətdə olan dəyişmələri geniş planda, onun bütün səviyyələrində əks etdirir. Bu da onu başqa ictimai hadisələrdən fərqləndirir.

Hələ qədim zamanlarda dilin vəziyyətinin dövlətin formasından və iqtisadi formasının xarakterindən asılı olduğu nəzərə çarpırdı. Məsələn, feodalizm dövründə dövlət çoxlu kiçik feodalılıqlara parçalanırdı. Hər feodal və monastr öz kəndləri ilə birlikdə kiçik dövlətə bənzəyirdi. Təbii ki, cəmiyyətin belə quruluşu kiçik məhəlli dialektlərin yaranması üçün şərait yaradırdı. Məhəlli dialektlər dilin feodalizm cəmiyyətində yaşaması üçün əsas idi.

Qeyd etmək olar ki, keçmiş cəmiyyətin sosial təşkilinin müxtəlifliyi müasir dildə mövcud olan dialektlərdə öz əksini tapa bilər. Rus dilçisi P.S.Kuznetsov göstərir ki, keçmişdə mülkədar əkinçiliyinin güclü inkişaf etdiyi Rusiyanın Mərkəzi Qaratorpaq zonasında indi çoxlu ləhcələr saxlanmışdır. Ancaq şimalda mülkədar əkinçiliyinin zəif inkişaf etdiyi və kəndlilərin iş, qazanc ardınca şəhərlərə və başqa quberniyalara getdikləri yerlərdə isə bir ləhcə geniş ərazini əhatə edir. (1). Dialektlərin birləşib bir dil halında təmərküzləşməsi yaxud dialektlərin bir-birindən ayrılıb yeni dillər əmələ gətirməsi də cəmiyyətin vəziyyəti ilə əlaqədardır.

Ərazi parçalanması kapitalizmin inkişafı dövründə tarazlaşır, çünki bu dövrdə kapitalizm üçün vahid daxili bazarın və onun mənafeyini qoruyan güclü mərkəzi dövlətin yaranması vacib idi. Kapitalizmin yaranması millətin meydana çıxması, milli dilin yaranması və formalaşmasına səbəb oldu. Milli dil də tədricən ədəbi dilə çevrilir. Mətbuat və təhsilin ümumilli ədəbi dil əsasında aparılması, milli dilin məhəlli dialektlərə təsirini gücləndirir.

Bununla belə burjua cəmiyyətində başqa ənənə yaranır. Kapitalizm öz dalınca cəmiyyətin sosial diferensiasiyasını gücləndirir, yəni cəmiyyət sosial qruplara parçalanır.

Sinifli cəmiyyətdə millətin möhkəmlənməsi bəzən dil siyasətinə təsir edən millətçiliyin yaranmasına səbəb ola bilər. Bunu konkret nəticəsi kimi dildə purizm ənənələrinin güclənməsini göstərmək olar. Məsələn, Türkiyədə respublika qurulduqdan sonra milli şüurun oyanması ilə əlaqədar milli dilin qeyri-türk ünsürlərindən təmizlənməsi şüarı meydana atılır, ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin əvəzinə milli türk sözlərindən istifadə edilir. Son 50 ildə türk dilinin lüğətlərinin 30-35 faizi yeniləşdirilmişdir.

Milliyətçiliyin dil siyasətinə təsiri nəticəsində çoxmillətli dövlətlərdə bir dilin, hakim millətin dilinin inhisarının yaradılması, polyak, belorus və digər azlıq təşkil edən xalqların dillərinin sıxışdırılması buna misal ola bilər.

Bu təsirin nəticəsi kimi, hətta tarix səhifəsindən çıxmış dil bərpa edilə bilər. Məsələn, müasir İsrail dövlətində qədim yəhudi dilinin bərpa edilməsi, onun dövlət dili elan edilməsi, müasir Yunanıstanda kafarevus adlı arxaik üslubun fəaliyyət göstərməsi, məhv olmuş dilin qismən bərpa edilməsini buna misal göstərmək olar. Kafarevus üslubu ölü, qədim yunan dili ilə canlı, yeni yunan dili arasında kompromis təşkil edir. (6,432). Hər ictimai-iqtisadi formasiya cəmiyyətin həyatına xüsusi tərz, sistem gətirir. Bu özünü yalnız müəyyən bir hadisədə deyil, bir sıra bir-biri ilə əlaqədar hadisələrdə göstərir.

Əlbəttə ki, bu hadisələr dildə öz əksini tapmaya bilməz.

İnsan cəmiyyətini mütləq eyni tərkibli təsəvvür etmək olmaz. Onda müxtəlif səbəblərdən törəyən diferensiasiya yaranır. Bu diferensiallaşma sifət, silkə, əmlak və peşəyə görə ola bilər. Təbii ki, bunlar dildə öz əksini tapır. Məsələn, cəmiyyətin sosial təbəqələrə ayrılmasında üç səviyyəni fərqləndirirlər: dialekt, yarım dialekt və milli ədəbi dil. (4,26)

Dildə diferensiasiyanın güclənməsi ictimai istehsalın mürəkkəbləşməsi və bunun nəticəsində əməyin bölünməsi zamanı baş verir. Bu, özünü ən çox leksiya, xüsusilə terminologiya sahəsində göstərir.

Hər peşə və sənət sahəsinin ehtiyacından xüsusi leksika yaranır. Peşə leksikası ilə yanaşı arqo, jarqon və s. üçün tipik leksika yaranır. Məsələn, tələbə, oğru, əsgər və s. jarqonu leksikası... Dilin sosial diferensiasiyası adətən dilin leksikasına öz təsirini göstərir. Ancaq elə hallar da olur ki, dilin diferensiasiyası qrammatika sahəsinə də nüfuz edir. Məsələn, yapon və koreya dillərində danışıqın formaları işlədilir. Koreya dilində felin xitab, nəzakət, hörmət, qaba və s. cavab formaları məlumdur. Bu dildə fellər söhbətin hansı mühitdə və şəraitdə aparılmasından, danışanın və qulaq asanın kim olmasından asılı olaraq dəyişir. Bu cür sosial diferensiasiya dildə xüsusi sinfi qrammatik quruluşun yaranmasına səbəb olur.

Üstqurum xarakterli hadisələrin dilə təsiri çox güclü ola bilər. Dilin inkişafından, onun cəmiyyətin vəziyyətindən asılı olduğundan danışarkən, üstqurumun dilə təsirindən danışmamaq olmaz. “Ümumi dilçilik” əsərində qeyd edilir ki, üstqurumun səciyyəsi müxtəlif dillərin taleyinə böyük təsir göstərə bilər. SSRİ xalqları dillərinin inkişafı və həmin hadisə üçün tipik olan proseslər: dilin ictimai vəziyyətinin genişlənməsi, üslubların inkişafı, müəyyən dil normalarının işlənməsi, lüğət tərkibinin təkmilləşməsi və s. bunun parlaq nümunəsi ola bilər. Bütün bunlar, nəticə etibarilə, müəyyən üstqurumun təsirinin yekunudur.(6,439)

Əvvəllər yazısı belə olmayan bir sıra dillər milli ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmiş, azlıq təşkil edən xalqlar öz dillərində məktəb və mətbuat yaratmış, ədəbiyyat və incəsənəti öz milli dillərində inkişaf etdirmişlər. Yuxarıda qeyd etdiklərimiz bütün xalqların dilləri üçün səciyyəvi olan proseslərdir.

Müəyyən şəraitdə din də dilin inkişafı və yayılmasında müəyyən rol oynaya bilər. Başqa bir haldır ki, hər bir dinin onun yayılmasına kömək edən dilə ehtiyacı var. Buna görə də din müəyyən bir dilin inkişafında maraqlıdır. Latın və ərəb dillərinin geniş yayılması bununla əlaqədardır. Din dilin inkişafı ilə əlaqədardır, belə ki, dinin yayılması həmin dini qəbul edən yaddilli xalqın dilinin inkişafına da təsir edir. Məsələn, islam dininin yayılması təsiri altında demək olar ki, bütün Şərqi dillərinə çoxlu miqdarda ərəb sözləri və terminləri daxil olmuşdur. Bundan başqa, müqəddəs kitabların nəşri bir sıra xalqlar üçün yazı tarixinin başlanğıcına səbəb olmuşdur. Xristianlığın qəbulu və xristian müqəddəs kitablarının nəşri slavyan xalqlarının yazısını yaratmışdır.

A.Axundov dilin inkişafının cəmiyyətlə, cəmiyyətin üstqurum səciyyəli hadisələri ilə bağlılığı haqqında danışarkən, bunun xüsusən dilin lüğət tərkibinə aid olduğunu göstərir. (1,103) Bu cəhətdən üstqurum olan dilin lüğət tərkibinə təsirini qeyd etmək olar. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ərəb dilinin islam dininin dili olması, islam dininin yayılması zamanı külli miqdarda ərəb sözlərinin müxtəlif dillərə – fars, azərbaycan, özbək və s. dillərin lüğət tərkibinə daxil olmasına səbəb olmuşdur.

Müxtəlif ictimai cərəyan və görüşlər dilin səciyyəsinə təsir etmişdir. (6,438) İnkilab illərində (Rusiyada) jarqon və arqoya “proletariat dili” kimi münasibət tətbiq olundu. Bu, köhnə burjuaziya-ziyalı dilinin əksini təşkil edirdi. Bu cərəyanın müəyyən nəticələri oldu. İlk inkilabdan sonrakı illərdə ədəbi nitqə çoxlu miqdarda müxtəlif jarqon, arqo və provinsializmlər gəldi. Bir müddət keçdikdən sonra leksikanın bu layları bədii ədəbiyyata da daxil oldu.

Üstqurum tipli hadisələrin dilə təsirindən danışanda, görkəmli yazıçıların, dramaturqların dilin inkişafındakı rolunu unutmamaq olmaz. Hamıya məlumdur ki, çox sayda görkəmli yazıçı bu və ya başqa dilin inkişafına yeni nəfəs gətirmişlər. Məsələn, Puşkinin və bir sıra klassiklərin rus ədəbi ilinin, Vaqifin Azərbaycan ədəbi dilinin, Şota Rustavelinin gürcü ədəbi dilinin, Çoser və Şekspirin ingilis ədəbi dilini yaranması və inkişafındakı rolu hamıya məlumdur.

Danışq dilinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində yaranan ədəbi dil özü danışq dilinə əks-təsir göstərir. Belə ki, bir çox sözün, ifadələrin işlənməsi birinci dəfə hər hansı bir görkəmli yazıçının əsərlərində özünü göstərmişdir.

Cəmiyyətdə müxtəlif siniflərin və millətçilik mənafeyinin mövcudluğu da dilin inkişafına təsir edir. Mütəxəssislər göstərir ki, Hindistanda mövcud olan iki böyük dil – hind və urdu dilləri bir-birinə o qədər yaxındırlar ki, onları dil halında birləşdirmək çox asandır. Çünki qrammatik sistem eynidir, lüğət tərkibindəki sözün böyük hissəsi ümumdür. Hind dilində sanskrit ünsürlərini, urdu dilində isə ərəb və fars ünsürlərini məhdudlaşdırmaq kifayət edirdi ki, bu iki dili bir dil halında formalaşdırmaq mümkün olsun. Ancaq bir zamanlar ingilis burjuaziyası və din xadimləri

üçün bu dillərin birləşməsi deyil, indiki dövrə qədər saxlanmış fərqlərin hər vasitə ilə qorunmasına çalışmaq sərfəli idi.

Sənaye, kənd təsərrüfatı, texnika, elm və mədəniyyətin inkişafı dildə yeni anlayışların, yeni məfhumların yaranmasına səbəb olur. Cəmiyyətin mədəni inkişafı dildə yeni anlayışların, yeni anlayışlar isə dildə yeni sözlərin meydana gəlməsini tələb edir. Yeni sözlər ilk növbədə sənaye, texnika və elmin müxtəlif sahələrinə aid olmaqla yaranır və bəzi köhnə terminlər öz mənasını dəyişir. Ayrılıqda hər elm sahəsində yaranan məfhumlardan asılı olaraq dilin lüğət tərkibi inanılmaz dərəcədə genişlənir. Yəni terminlərin yaranması ilə yanaşı, elmin inkişafının müasir səviyyəsi sayəsində mənanı artıq özündə əks etdirə bilməyən bəzi terminlərin itməsi ya da daralması baş verir.

Əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ədəbi dildən daha çox istifadə olunması ilə nəticələnir. Bu da eyni zamanda məhəlli dialektlərin işlənmə dairəsinin daralması və ədəbi dilin üstünlük təşkil etməsi ilə müşahidə olunur. Məhz buna görə də bizim dövrümüzdə kitab leksikası adı danışığ leksikası ilə deyil, qəzet, çıxış və ya nitqlərin neytral, ümumişlək leksikası ilə qarşı-qarşıya qoyularaq daha çox qabardılır.

Bundan əlavə, əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi zamanı neytral leksika qatının genişlənməsi bizim dövrümüzdə kitab və xüsusi leksikanın hesabına olur. Kitab leksikasının neytrallaşdırılması kitab və danışığ ünsürlərinin gündəlik üslubda bir-birinə qarşılıqlı keçməsi ilə izah edilə bilər. Neytrallaşdırma prosesinə birinci növbədə çoxmənalı sözlər məruz qalır. Təkmənalı sözlərdən ən çox dublet və neytral danışığ sinonimləri olmayanlar neytrallaşdırılır.

Mədəni səviyyənin yüksəlməsi ədəbi dilin funksiyalarının artmasına gətirib-çıxarır. Ədəbi dilin funksiyasının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, istər şifahi, istərsə də yazılı nitqin üslublarının artması, üslubların intensiv şəkildə diferensiaslaşması hadisəsi baş verir. Yazılı nitqin inkişafı dilin strukturuna təsir edə bilər. Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən sübut edilmişdir ki, bütün dillərdə tabeli mürəkkəb cümlənin inkişafı (intensiv) yalnız yazılı nitqin yaranması və inkişafı zamanı olur.

Müxtəlif üslubların inkişafı ədəbi dilə çox böyük təsir göstərir. Azərbaycan dilində üslubların inkişafı ədəbi dilə təsir etdiyi halda, flektiv dil olan rus dilində sözdüzəltmə sisteminə təsir edir.

Vahid ədəbi dilin yayılmasında güclü rolu məktəb, teatr, kino, radio, televizya oynayır.

Ədəbi dilin funksiyasının (böyük əhali kütləsi arasında) genişlənməsi və yayılması vahid orfoqrafik, orfoepik və qrammatik normaların tərtib edilməsini günün vacib məsələsi kimi qarşıya qoyur. Bu amilin mühafizəkar təsiri var. Müasir ədəbi dillərin qrammatik quruluşu və lüğət tərtibi yazısı

olmayan dillərin qrammatik quruluşu və lüğət tərkibinə nisbətən çox gec dəyişir.

Nəhayət, mədəniyyətin inkişafı başqa xalqlarla əlaqələrin genişlənməsi və güclənməsi ilə bağlıdır. Dünyanın müxtəlif ölkələri arasında əlaqənin məqsədi müxtəlif elm sahələrində və texnikada əldə olunan təcrübə mübadiləsidir. Bu əsasda da beynəlmiləl söz və terminlər çoxalır. Texniki və elmi ədəbiyyatın tərcümə olunması dilin sosial təbəqələrində ümumi üslubi xüsusiyyətlərin yaranmasına gətirib-çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988, s.103
2. Rəcəbov Ə.Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı, 1993
3. Галкина-Федорук Е.М. Язык как общественное явление. М.1954, s.5
4. Жирмунский В.М. Проблема социальной дифференциации языков. Язык и общество, М., 1968
5. Кузнецов П.С. Русская диалектология. М., 1951
6. Общее языкознание (формы существования, функции, история языка). М., 1970
7. Чикабова А.С..Введение в языкознание. М.,1956, s.31
8. Ярцева В.М. Проблема связи языка и общества в современном зарубежном языкознании. – Язык и общество. – М: Наука, 1968

Н.Алекперова

Зависимость развития языка от состояния общества

Резюме

Язык является одним из важных средств общения между людьми. Это – общественное явление, поскольку оно способствует человеческому взаимодействию. Коммуникативная функция языка определяет его зависимость от общества. Язык присущ только людям, его судьба тесно связана с судьбой общества. Социум не может жить и развиваться без языка.

Связь между языком и обществом существует испокон веков. Эта взаимосвязь является достаточно сложной и многосторонней.

Язык может существовать только в обществе, его судьба непосредственно связана с судьбой общества, общество не в состоянии жить и развиваться без наличия языка.

В статье говорится о зависимости развития языка от состояния общества. При характеристике языка как общественного явления следует принять во внимание то, что изменения в языке непосредственно зависят от уровня развития человеческого общества. Конечно, это качество характерно и другим процессам, поддерживающим развитие общества.

Однако эти процессы в определенном смысле отражают изменения, происходящие в обществе. Что касается языка, то он отождествляет изменения в обществе в более крупном плане, на всех уровнях развития общества.

N.Alekperova

Dependence of language development on society status

Summary

Language is the most important communication tool between people. As means of communication, language is a pillar of society, since it helps people to communicate with each other, and people are the foundation of society. The communicative function of language is determined by its dependence on society. Language exists only in society, the fate of language is related to the fate of community, the community can neither survive nor develop without language.

Since ancient times, there has been a connection between language and society. The connection between them is extremely multi-faceted and complex. Language exists only in the society; the fate of language is related to the fate of community. The community can neither survive nor develop without language.

The article talks about dependence of language development on society status. When talking about social character of language, we should not ignore the dependence of its changes on human society.

However, this feature can be found in other events that serve the society. However, these events reflect the changes in society to certain degree. Although language reflects changes in wider range on its all levels.

Rəyçi: Lamiyə Rəhimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYSEL ƏHMƏDOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Doktorant, kiçik elmi işçi

ORXON ABİDƏLƏRİNDƏKİ SÖZ YARADICILIĞI PROSESLƏRİNİN TƏDQIQI

Açar sözlər: qədim türk dili, söz yaradıcılığı, sözdüzəldici şəkilçilər, mürəkkəb sözlər, araşdırmalar

Ключевые слова: древнетюркский язык, словообразование, словообразовательные аффиксы, сложные слова, исследования

Keywords: Old Turkic language, word-formation, derivational suffixes, compound words, researches

Orxon abidələrinin oxunması, tərcüməsi və nəşri işindən sonra tədqiqatçılar abidələrin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə də yönəlmişlər və bu sahədə xeyli işlər görmüşlər. Bu tədqiqatlarda abidələrdəki söz yaradıcılığına da toxunulmuşdur.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilinə həsr olunmuş tədqiqatlardan biri A. fon Qabenin “Alttürkische grammatik” (“Qədim türk dilinin qrammatikası” – 1941) əsəridir ki, 1988-ci ildə türk dilində “Eski Türkçenin grammeri” adı altında çap olunmuşdur. Burada qədim türk dilinin dialektləri, qədim türk abidələrinin yazıldığı əlifbalar barədə məlumatlar verimişdir. Kitabın əsas hissəsi qədim türk dilinin fonetikasi, söz yaradıcılığı, morfoloqiyası və sintaksisinə həsr olunmuşdur. Sonra isə qədim türk yazılı abidələrdən mətn nümunələri təqdim olunmuş və abidələrin sözlüyü tərtib edilmişdir. Burada söz yaradıcılığına dair verilən məlumat sözdüzəldici şəkilçilərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Burada verilən sözdüzəldici şəkilçilərin qədim türk abidələrindəki işlənmə məqamları ilə yanaşı, şəkilçilərin tarixi və etimologiyası ilə bağlı da fikirlər irəli sürülmüşdür.

Qədim türk dilinə həsr olunmuş əsərlərdən biri də Marsel Erdalın “A grammar of Old Turkic” (“Qədim türk dilinin qrammatikası” – 2004) adlı kitabıdır. Burada qədim türk dili haqqında geniş məlumat verilmiş, onun fonetik xüsusiyyətləri, səs tərkibi dərinlənən araşdırılmış, morfoloji və sintaktik quruluşunun müxtəlif sahələrinə aid xüsusiyyətlər təhlil olunmuşdur. Kitabda qədim türk dilində işlənmiş bəzi sözdüzəldici şəkilçilər də qeyd olunmuşdur.

M.Erdalın qədim türk dilində söz yaradıcılığına həsr olunmuş əsas kitabı 1991-ci ildə iki cildə nəşr edilmiş “Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon” (“Qədim türk dilində söz yaradıcılığı. Leksikaya funksional yanaşma”) adlı kitabıdır. Burada qədim türk yazılı

abidələrində söz yaradıcılığı üsullarından bəhs olunmuş, əsas yer abidələrin dilində ən məhsuldar söz yaradıcılığı üsulu olan morfoloji üsula verilmiş, hər bir sözdüzəldici şəkilçi barədə məlumat verilmiş və həmin şəkilçilərlə düzəlmiş sözlər bir növ lüğət şəklində təqdim edilmişdir. Kitabda düzəltmə sözlərə verilən nümunələrin seçilməsində, əsasən, C.Klousonun 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi lüğətinin və 1969-cu ilə aid “Qədim türk lüğəti”nin materiallarına əsaslanılmışdır.

Abidələrin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində T.Tekin xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. O, “A grammar of Orkhon Turkic” (Orxon türkcəsinin qrammatikası” – 1968) və “Orhon Türkçesi grameri” (“Orxon türkcəsi qrammatikası” – 2003) adlı kitablarında Orxon-Yenisey abidələrinin dil xüsusiyyətlərini incələmişdir. Burada abidələrin yazılışı, səs tərkibi, söz yaradıcılığı, morfoloji xüsusiyyətləri və sintaktik quruluşundan geniş şəkildə söz açılmışdır. Bunlarla yanaşı, Orxon-Yenisey abidələrinə aid mətn nümunələri də əks olunmuş, abidələrin sözlüyü təqdim edilmişdir. Burada da abidələrdəki sözdüzəldici şəkilçilər özünə yer tapmış, hər bir şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş sözlər qeyd olunmuşdur.

Cengiz Alyılmaz “Orhun yazıtlarının söz dizimi” (“Orxon abidələrinin sintaksisi” – 1994) adlı dissertasiyasında Orxon abidələrinin sintaktik quruluşu ilə yanaşı, abidələrin fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərini haqqında da geniş araşdırma aparmışdır. C.Alyılmaz burada abidələrin dil xüsusiyyətlərinə fərqli bir yanaşma ilə – anlayışların işarələnməsi baxımından yanaşmışdır. Başqa sözlə, abidələrdəki dil vahidlərini ayrıca bir məfhum ifadə edib-etməsinə əsasən müəyyənləşdirmişdir. Burada da abidələrdə sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzəlmiş sözlərdən danışılmış, mürəkkəb sözlərə dair də qeydlər aparılmışdır.

Rusiyada qədim türk yazılı abidələrinin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar arasında V.M.Nasilovun, V.Q.Kondratyevin və A.N.Kononovun adlarını çəkə bilərik.

V.M.Nasilov “Язык орхон-енисейских памятников” (“Orxon-Yenisey abidələrinin dili” – 1960) adlı kitabında abidələrin, əsasən, qrammatik xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzinə qoymuşdur. V.M.Nasilov Orxon-Yenisey abidələrində söz yaradıcılığının yalnız qrammatik üsulunu göstərmiş və ayrı-ayrı sözdüzəldici şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir (13, 17-23).

V.Q.Kondratyevin bu sahəyə dair əsərlərindən 1970-ci ildə nəşr olunmuş “Очерк грамматики древнетюркского языка” (“Qədim türk dili qrammatikasının öçerki”) və 1981-ci ildə nəşr olunmuş daha böyük həcmli “Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв” (“VIII-IX əsr qədim türk yazısı abidələri dilinin qrammatik quruluşu”) adlı kitabları göstərmək olar ki, burada da abidələrin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə üstünlük vermişdir. Hər iki kitabda qədim

türk yazılı abidələrinin dilində işlənmiş sözdüzəldici şəkildələrə də müraciət olunmuşdur.

A.N.Kononovun “Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.)” (“Türk runik abidələrinin qrammatikası (VII-IX əsrlər)” – 1980) adlı monoqrafiyası bu sahədə sonralar aparılmış tədqiqatlar üçün bir növ bünövrə rolu oynamışdır. Burada abidələrin tapılması, oxunması, tədqiqi, yerləşməsi, təsnifi, əlifbanın meydana çıxması, abidələrin fonoloji və qrammatik quruluşu, söz yaradıcılığı araşdırılmışdır. Abidələrin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş bölmələrdə daha geniş məlumat əksini tapmışdır. Kitaba abidələrdə işlənmiş antropnim, toponim, etnonim, termin və tərcümə olunmayan sözlərin siyahısı da əlavə edilmişdir.

A.N.Kononov qədim türk abidələrində söz yaradıcılığına daha geniş nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Məsələn, o, isimlərdə söz yaradıcılığı üsullarını aşağıdakı kimi göstərir:

- a) şəkildəli üsul (morfoloji üsul);
- b) mürəkkəbləşmə (sintaktik üsul);
- c) substantivləşmə (sintaktik-morfoloji üsul);
- ç) fonetik üsul;
- d) kalka (10, 83).

A.N.Kononov kalka üsuluna aşağıdakı nümunələri verir: *yaşıl ügüz* – Xuanxe “sarı çay”, *yençü ügüz* – Yaksart “inci çayı”, *Toñukuk* – Yuançjen (Çin dilində) “böyük-dəyərli” (10, 105). Bunların hansının (qədim türk dilindəki, yoxsa digər dillərdəki variantların) daha ilkin olduğunu söyləmək çətinidir. Məsələn, İkinci Göytürk İmperatorluğunun vəziri Tonyukukun adının Çin dilindən alınmış olduğunu söyləmək çətinidir. Mümkündür ki, Çin mənbələrində bu görkəmli şəxsiyyətində adı mənasına uyğun heroqliflərlə verilmiş və həmin heroqliflərin Çin dilindəki oxunuşu Yuançjen olmuşdur. T.Tekin *Tonyukuk* sözünü *tun* “ilk doğulmuş, ilk, birinci” + *yugruş* “vəzir” > “ilk vəzir, baş vəzir” kimi izah etmişdir (17, 25). Birinci sözün mövcudluğu belə bir fakt təsdiqləyir: “XI əsrdə türk ailəsinin ilk övladı “tün oğul, tün qız” adlandırdı (6, 133). Buradakı *tün* sözü T.Tekin *tun* şəklində verdiyi sözün fonetik variantı ola bilər.

A.N.Kononov fonetik üsula aid aşağıdakı nümunələri verir:

1) Ön sıra samitləri ilə arxa sıra sahitlərinin bir-birini əvəzləməsi: *eçü* ~ *eçi* ~ *içi* sözləri böyük qohumların kişi xəttini ifadə edir: “böyük qohum”, “böyük qardaş”, “əmi”, *eça* ~ *aça* ~ *açı* sözləri isə böyük qohumların qadın xəttini bildirir: “ana”, “böyük bacı”; *aba* sözü “böyük kişi qohum” mənasında, *ebä* sözü isə “böyük qadın qohum” mənasında işlənir; *kart* sözü “qoca”, *kurtka* sözü isə “qarı” anlamını ifadə edir;

2) Kar samitlərlə cingilti samitlərin bir-birini əvəzləməsi: *apa* sözü “nəsildəki böyük qadın” mənasında, *aba* sözü isə “nəsildəki böyük kişi” mənasında qeydə alınmışdır;

3) $\eta > n/\check{g}$, $g (> v, y)$ samitlərinin bölünməsi: *yaŋak* ~ *yaŋgak* variantları “tərəf”, *yanak* variantı “yanaq”, *ya-n* forması “tərəf”, *ya-q* forması isə “uc” mənasında işlənmişdir (10, 103-104).

A.N.Kononovun göstərdiyi sözlərdə fonetik dəyişmələrin mənə dəyişikliyinə səbəb olduğu görünərsə də, buradakı söz yaradıcılığı prosesini yalnız Orxon-Yenisey abidələrinin dili əsasında müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə ki, *eçi*, *eçü* sözləri Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmiş və “əmi” mənası ifadə etmişdirsə də, qalın saitli və qadın xətti ilə qohumluğu bildirən sözlərə burada rast gəlinmir. Digər tərəfdən, *apa* sözü yenə də kişi xətti ilə qohumluğu ifadə etsə də, cingilti samitli variant abidələrdə öz əksini tapmamışdır. Eyni sözü *yaŋak* leksemi üçün də söyləmək olar.

Q.Aydarov Orxon abidələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuş bir neçə kitabın müəllifidir: “Язык Орхонского памятника Бильге-кагана” (“Bilgə kağan Orxon abidəsinin dili” – 1966), “Язык орхонских памятников древнетюркской письменности” (“Qədim türk yazılı Orxon abidələrinin dili” – 1971) və “Язык памятников древнетюркской письменности (V-VIII вв.)” (“Qədim türk yazısı abidələri (V-VIII əsrlər)” – 1986). Müəllifin bu kitablarında Orxon abidələrinin linqvistik tədqiqinə, əsasən, onların leksik və qrammatik quruluşuna dair məlumatlara yer verilmişdir. Digər qrammatik tədqiqatlarda olduğu kimi burada da düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən danışılmışdır.

Azərbaycanda qədim türk yazılı abidələrinin qrammatik xüsusiyyətləri Ə.Şükürlü, Y.Məmmədov, Y.Əliyev, Ə.Rəcəbli, N.Xudiyev və b. tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Əlisa Şükürlünün “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” (1993) adlı kitabı bu sahəyə aid yazılmış ilk dərsliklərdən biridir. Burada qədim türk yazılı abidələrinin təsnifi, yerləşməsi, tapılması və tədqiqi tarixi, qədim türklərin tarixi, göytürk əlifbası barədə məlumatlar verilmiş, qədim türk yazılı abidələrinin dil xüsusiyyətləri geniş şəkildə izah olunmuşdur. Burada qədim türk abidələrindən nümunələr də təqdim olunmuşdur.

Əlisa Şükürlü burada söz yaradıcılığına xüsusi yer ayırmamışdır. Lakin o, nitq hissələrindən danışarkən hər bir nitq hissəsinin quruluşca növlərini təqdim etmişdir.

Ə.Şükürlünün yanaşmasını digər tədqiqatçıların yanaşmalarından fərqləndirən cəhət onun düzəltmə söz adı altında verdiyi nümunələri iki qrupa – morfoloji və sintaktik yolla əmələ gələn düzəltmə sözlərə bölməsidir (16, 82). Buradan aydın olur ki, müəllif düzəltmə söz dedikdə ümumiyyətlə söz yaradıcılığı nəticəsində meydana çıxmış sözləri nəzərdə tutur və onları

sadə sözlərə qarşı qoyur. Deməli, müəllif söz yaradıcılığının iki üsulunu (morfoloji və sintaktik üsullar) qəbul edir.

Ə.Şükürlünün sintaktik yolla əmələ gəlmiş düzəltmə feillərlə mürəkkəb feil anlayışlarını fərqləndirməsi (16, 115, 117) çaşqınlıq yaradır. Bizcə, Ə.Şükürlü sintaktik yolla düzəlmiş düzəltmə feillər dedikdə söz anlayışına, mürəkkəb feillər dedikdə isə söz birləşməsi anlayışına daha yaxın olan vahidləri nəzərdə tutur. Müəllif özü də mürəkkəb feil adlandırdığı vahidlərin “feili birləşmələr” olduğunu qeyd edir (16, 117).

Nizami Xudiyevin 2015-cil ildə yazdığı “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” adlı dərsliyi də Ə.Şükürlünün kitabına yaxın quruluşda yazılmış, əlavə məlumatlarla genişləndirilmiş və ali məktəblərdə qədim türk dilinin tədrisində istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burada da söz yaradıcılığı məsələlərinə az da olsa yer verilmişdir.

Yunis Məmmədov “Orxon-Yenisey abidələrində adlar” (I hissə – 1979, II hissə – 1981) adlı kitablarında adlara daxil olan nitq hissələrinin (isim, sifət, say, əvəzlik) Orxon abidələrindəki leksik və qrammatik xüsusiyyətlərindən danışmış, onların qrammatik quruluşunu təqdim edərkən bu sözlərin düzəlməsində iştirak etmiş sözdüzəldici şəkilçilər və abidələrin dilində işlənmiş mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi barədə məlumatlar vermişdir.

Əbülfəz Rəcəblinin “Göytürk dilinin leksikası” (2004) adlı kitabı da göytürk abidələrinin lüğət tərkibinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Müəllif kitabın bir hissəsini göytürk abidələrindəki söz yaradıcılığı üsulları barədə məlumatlara ayırmışdır.

Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrində söz yaradıcılığını ayrıca tədqiq etmiş, bu məsələyə həsr olunmuş doktorluq dissertasiyası əsasında “Глаголообразование в языке Орхон-Енисейских памятников” (“Orxon--Yenisey abidələrində feil düzəltmə” – 2009) adlı kitabını çap etdirmişdir. Bu kitabda abidələrin dilində addan düzəlmiş feillər, feilin qrammatik məna növləri, feil tərzləri və mürəkkəb (tərkibi) feillər barədə məlumat verilmişdir.

Əbülfəz Rəcəblinin fikrincə, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları olmuşdur:

- 1) leksik üsul;
- 2) morfoloji üsul;
- 3) sintaktik üsul;
- 4) fonetik üsul (15, 149).

Ə.Rəcəblinin söz yaradıcılığının fonetik üsuluna verdiyi nümunələrin əksəriyyəti Orxon-Yenisey abidələrinin dilini müasir türk dilləri ilə müqayisə etmək nəticəsində müəyyən olunur ki, bunu da abidələrin dilində fonetik üsulun mövcudluğu kimi deyil, dilin tarixi inkişafı ərzində baş verən fonetik dəyişiklik və inkişaf kimi izah etmək lazımdır. Müəllifin fonetik

yolla söz yaradıcılığı nümunəsi hesab etdiyi sözlərə *kör* və *köz* sözləri daxildir (15, 152). Hər iki söz abidələrin dilində işlənmişdir, mənə və fonetik yaxınlığa malikdir. Bu sözlərin yaranmasını $r > z$ (yaxud $z > r$) səs dəyişməsi kimi izah etmək olar. Ancaq burada başqa bir ehtimal da irəli sürmək olar və Ə.Rəcəbli də bu fikri bildirmişdir: hər iki söz eyni bir kökdən – *kö* kökündən yaranmış ola bilər. Bunu qəbul etsək, onda *r* və *z* sözdüzəldici şəkilçilər sayıla bilər, yəni bu sözlər fonetik deyil, morfoloji üsulla yaranmış sözlər adlandırıla bilər. Müəllifin bu üsulla yaranmış sözlərə verdiyi nümunələrdən digəri isə qədim türk dilindəki *sı-* “sındırmaq” və müasir türk dillərindəki *sin-* feilləridir (15, 155). İkinci sözün Orxon abidələrində işlənməməsi bu nümunəni də bizim tədqiqatımızdan kənar qoyur. Həmçinin sözlərin mənaları da təsdiq edir ki, ikinci sözdəki *-n* sözə əlavə olunmuş qayıdış növ şəkilçisidir.

Orxon abidələrinin lüğət tərkibinin öyrənilməsi sahəsində aparılmış tədqiqatlardan biri kimi Aqşın Məmmədovun “Orxon-Yenisey abidələri və Azərbaycan dili (leksika)” (2003) adlı namizədlik dissertasiyası əsasında hazırlayıb 2015-ci ildə çap etdirdiyi “Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə: qədim türk abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili” kitabıdır. Burada qədim türk abidələrinin leksikası ilə yanaşı, abidələrdəki söz yaradıcılığı üsulları barədə də məlumat verilmiş və bunlar Azərbaycan dili ilə müqayisə olunmuşdur. Kitabda qədim türk yazılı abidələrində onomastik vahidlərin də təqdim olunması diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdəndir.

Aqşın Məmmədov qədim türk abidələrində söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları haqqında danışmışdır:

1) Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı. Müəllif konversiyanı da buraya daxil etmiş və onun 4 növünü göstərmişdir:

a) morfoloji-sintaktik konversiya – söz morfoloji əlamətlər qəbul edərək aid olduğu nitq hissəsini dəyişir;

b) sintaktik konversiya – söz heç bir morfoloji dəyişikliyə uğramadan başqa nitq hissəsinə keçir;

c) semantik-sintaktik konversiya – buraya həm isim, həm də sifət kimi işlənən sözlər daxil edilir;

ç) semantik konversiya – söz aid olduğu nitq hissəsi ilə əlaqəsini tamamilə itirir, yeni nitq hissəsinə çevrilir;

2) Morfoloji yolla söz yaradıcılığı;

3) Sintaktik yolla söz yaradıcılığı (12, 157-185).

Yuxarıdakı məlumatlardan da görüldüyü kimi Orxon abidələrində söz yaradıcılığı üsulları əsasən qədim türk abidələrinin leksik və qrammatik quruluşuna dair aparılan tədqiqatlarda öyrənilmiş olsa da, xüsusən sonrakı dövrlərdə abidələrdəki söz yaradıcılığı üsullarının müstəqil şəkildə öyrənilməsi də diqqət mərkəzindədir. Belə araşdırmalarda abidələrdə söz

yaradıcılığı dedikdə, əsasən, morfoloji və qismən sintaktik üsuldən söhbət açılmış, sözdüzəldici şəkilçilər və onların işlənmə məqamları geniş şəkildə öyrənilmişdir. Bir qədər sonrakı dövrlərdə Orxon abidələrindəki digər söz yaradıcılığı üsullarına (leksik-semantik üsul, konversiya) toxunulmağa başlanılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Alyılmaz C. Orhon Yazıtlarının Söz Dizimi: Doktora tezi. Erzurum, 1994, 379 s.
2. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности. Алма-Ата: Наука, 1971, 380 с.
3. Erdal M. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. 2 Vols. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991, 847 pp.
4. Erdal M. Old Turkic Grammar. Leiden: Brill, 2004, 575 pp.
5. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri. Çeviren: Mehmet Akalın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988, 313 s.
6. Həsənlı-Qəribova Ş. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Avropa, 2015, 328 s.
7. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 596 s.
8. Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1970, 64 с.
9. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1981, 191 с.
10. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Ленинград: Наука, 1980, 256 с.
11. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı: API-nin nəşri, 1981, 110 s.
12. Məmmədov A. Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə (Qədim türk abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili). Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı, 2015, 292 s.
13. Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. Москва: Издательство Восточной литературы, 1960, 86 с.
14. Раджабли А. Глаголообразование в языке Орхоно-Енисейских памятников. Баку: Нурлан, 2009, 339 с.
15. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2004, 428 s.
16. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
17. Tekin T. Tonyukuk Yazıtı. Ankara: Simurg, 1994, 74 s.
18. Tekin T. Orhon türkçesi grameri. İstanbul, 2003, 272 s.

Aysel Ahmadova

**Researches on the word-formation processes in Orkhon Inscription
Summary**

The history of investigation of the linguistic features of Orkhon Inscriptions is quite rich. There have been a lot of scientific researches concerning the language of these inscriptions. However, most turkologists began to explore the word-formation processes in Orkhon Inscriptions relatively later. The first thoughts on the word-formation in Inscriptions began to be given in the grammars dedicated to the language of Old Turkic written monuments. This includes the works of A.N.Kononov, A. von Gabain, T.Tekin, etc. But it does not mean that separate researches have not been made on the word-formation processes in these Inscriptions. M.Erdal, E.Rajabli and some other linguists wrote special monographs on this very subject. The classification and explanation of word-formation processes are the main subjects of these books.

Айсель Ахмедова

**Исследования словообразовательных процессов в орхонских
памятниках
Резюме**

История изучения лингвистических свойств орхонских памятников довольно богато. Было много научных исследований, касающихся языка этих памятников. Тем не менее, большинство тюркологов начали исследовать словообразовательные процессы в орхонских памятников относительно позже. Первые мысли о словообразовании в памятниках стали даваться в грамматиках, посвященных языку древнетюркских письменных памятников. Сюда входят работы А.Н.Кононова, А. вон Габена, Т.Текина и т.д. Но это не значит, что не были сделаны отдельные исследования о словообразовательных процессах в памятниках не было сделано. М.Эрдал, А.Раджабли и некоторые другие лингвисты написали специальные монографии по этому вопросу. Классификация и объяснение словообразовательных процессов являются основными предметами этих книг.

**Rəyçi: Möhsün Nağısoylu
Akademik**

RƏFƏİL HEYDƏROV,
SEVİNC ƏLİYEVƏ
Lənkəran dövlət universiteti

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ -ACAQ,- ƏCƏK
KOMPONENTİ HAQQINDA**

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, suffiks, morfem, komponent, affiks

Ключевые слова: Азербайджан, язык, суффикс, морфем, компонент, аффикс.

Key words: Azerbaijan, language, component, suffix, morpheme, affix.

İnsan üçün həyatda məşğuliyyət çoxdur. Ən maraqlı məşğuliyyət söz oyunudur. Dilçi olanın sənəti söz və sözləri araşdırmaqdır. Dil tarixi xalqın tarixi ilə bağlıdır. Sözlə işləmək üçün Azərbaycan dilinin bütün incəliyini bilməklə yanaşı, Azərbaycanda yaşayan etnik dillərindən də xəbəri olmalıdır. Dilləri bilmək, hər bir tədqiqatçı üçün vacibdir, belə ki, sözün necə, nə cür formalaşmasını dərk edərək, mənşəyini dəqiqləşdirərək, mənasını açə bilər və dil mexanizmini öyrənməklə dilin sirlərini seçə bilər.

Məlumdur ki, dil konkret olaraq insana bağlıdır, belə ki, səsdən sözə doğru inkişaf edən dil mənaları genişlənir və yeni qollar, semantik qollar açır, cəmiyyətdə formalaşdırır. Cəmiyyətdə formalaşan dil, artıq fərdin dilindən asılı olmur, əksinə, hər bir fərd cəmiyyətdə formalaşan dilə tabe olur və dilin qanunları ilə yaşayır və get-gedə formalaşmış dilin qanunlarını dərk edərək ona (dil bu və ya digər qaydalarına) münasibət bildirilir, çünki yaranmış dildə yeniləşmə prosesi tələb olunur və onları açmaq, yenidən tarixən leksik və semantik xüsusiyyətlərini itirmiş arxaik sözləri bərpa etmək lazım gəlir. Bu məsələdə şəkilçilərin üzərinə məsuliyyət düşür, belə ki, komponent və bundan da daha çox qədim olan şəkilçilərin tarixi ilk insan cəmiyyəti ilə bağlı olduğunu araşdırmalar vasitəsi ilə üzə çıxır. Əyani olaraq bir neçə şəkilçi kimi dilimizdə tanınan (əslində şəkilçi yox, komponent olan) morfemlərdən söz açaq. Azərbaycan dilçiləri yazırlar ki, **-acaq** morfemi feildən isim düzəldən şəkilçi hesab olunur və özü də məhsuldar şəkilçi sırasına daxildir və **-əcək** şəkilçisi ilə paralel verilir. İlk növbədə bildirməliyik ki, bunların, yəni **-acaq**, **-əcək** morfemləri bir-birlərindən fərqlidir, tərkibləri mürəkkəbdir, iki sözdən (isim və feildən) yaranmışlardırlar və bunları şəkilçi hesab etmək olmaz, onlar komponentdilər. **Ə(l)cək** morfemi haqqında ayrıca məqalə “Filologiya məsələləri” jurnalının 2 №-li sayında işıq üzə görüb. Məqalə “Azərbaycan dilində **-cək** komponentinin linqvistik təhlili” adlanır. Məqalədə qeyd olunur ki, **-cək < çəkmək** feildən yaranmış və Azərbaycan dilinin bir çox sözlərində iştirak edir: **əlcək**, **əl(ə)cək**, **ləcək**, **bəcək**, **milçək**, **ağbirçək**,

göycək, dibçək, bürüncək və bu sıraya **san+caq** düşür. Belə ki, sözün kökü elə sancmaq feilindədir. Bu söz tarixən isim kimi işlənib və ilkin mənası “bayraq” mənasını bildirib. Amma ilkin leksik mənası feil ilə bağlıdır, yəni hər hansı bir ucu iti əşyanı yerə sancmaq, sancıb bərkitmək anlamını bildirir. Ümumən, tarixən isimlərin kökündə feil durmuşdur. Diqqət edək: **-cək** feidən isim düzəldən komponent təkin: **yelləncək, tüpürcək, bürüncək, körpəcək** (yana qoyulan xırda yastıq), **əmcək, siləcək** və bir də **sil(l)əcək**. Bu komponentlər ilk baxışda çox aldadıcıdır, məsələn: **qanacaq** < sözün kökü **qan** və **a+caq** ünsürü ilə birləşir. Əslində bu söz feilin məsdərlərindən düzəlib – **qan+maq** və **qanacaq** gələcək zaman kimi də işlənir, məsələn: “Ana darıxma, Arif də vaxt gələr qanacaq”. Bu mənadan başqa tərbiyə anlamında da işləyə bilər: **Arif qanacaq sahibidir** və s. Deməli ki, **qanacaq** sözünü morfemlərə ayırısaq, **-caq** mənasın itirmiş şəkilçi, **-qana** feilin əsasıdır və burada komponent kimi iştirak edən **(o)caq** və ya **(od)caq** sözünün qalıqıdır, feilin əsasını göstərir (**qan+a**) və sözündə kökü **qan**-dır, **qanmaq** sözünə gəldikdə bu söz iki morfeimdən – **maq** (feilin məsdər şəkilçisi) və feilin kökü **qan**- ünsürlərindən ibarətdir. “**A**” ünsürü isə zamanla əlaqədar olduğundan, sözə istər-istəməz daxil olunur. Bura **yanmaq** feilin gələcək zamanında desək, həmin “-a-” ünsürü özünü göstərəcək: **yan-a-caq** və ya **çapmaq > çapacaq** və s. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi **-əcək, -acaq** morfemi ilə bir sırada dura bilməz, amma söz yaradıcılığında morfeim bölgüləri oxşardır: **siləcək < silmək, təcək < təpmək, gələcək < gəlmək, söykənəcək < söykənmək** və s. Amma **-ocaq > -acaq** morfeminə gəldikdə, ilk baxışda bu sözün kökü **ocaq** sözünə bağlanır > **yan(an) ocaq** timsalında. Bu sözün leksik və semantik mənalari çoxşaxəlidir. Məsələn: **ocaq**- həyəət-bacaqa xörək bişirmək üçün ayrılan yer; **ocaq** – yatdığıın, yaşadığın, isindiğin ev və yurd mənasında da işlənir. Bu söz rus dilinə türk mənşəli söz kimi də keçib. Ruslar buna **очар** deyirlər və azərbaycan dilində olan leksik və semantik mənalarda işlənir. “**Это наш родной очар – Bu bizim doğma yurdumuzdu.**” Deməli ki, **ocaq** ünsürü iki sözdən **yanmış** komponentdir: **o(d)+caq < caq+maq** (yandırmaq) və düşünürük ki, bu sözün fonetik variantı **çaxmaq** da ola bilər: **ıldırım çaxdı** və **çaxdı** sözündə **od** ilə **qığılcımla** əlaqədar mənası var. Bundan əlavə bu sözdə “istilik, hərarət, yurd, el, ev” mənalalarının kəsb etməsinin şahidi oluruq. Elə sözlərdə var ki, **-caq** komponenti daha geniş aydınlıqla “istilik” məfhumu bildirir. Məsələn, **qu+caq** bu sözün birinci tərəfi **qu(c)**- sözü qısaltılmış, “qoynunda isidilən, bükülən qollar arasında canlı bir şey” nəzərdə tutulur. Amma **bu+caq** sözünün yaranmasını təxminən **bu//bü < burun+caq** feilindən ola bilər və söz üç komponentdən (**bur+un-caq**) ibarətdir. Buradakı **-caq** “yer, hissə” mənasındadır və bir də **bürüncək** ifadəsinə nəzər salsaq, başqa mənərə ilə rastlaşırıq. Amma digər yanaşmada ola bilər **burun**- bədənin bir hissəsi və **bur**- feilin əmr forması təkin də

ayırmaq olar. Alimlərimiz **-caq, -cək** haqqında danışarkən bu sözü də misal çəkirdilər. Sözün məsdər forması **bürünmək**-dir və morfemlərə bölsək **-mək** məsdər şəkilçisidir, **bürün** sözün əsasıdır. Bu əsasa **-cək** komponenti əlavə etdikdə **bürüncək** geyim adını bildirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin dərslərlərində verilən “feillərdən isim düzəldən məhsuldar şəkilçilər” sırasında **-acaq, -əcək** və **-caq, -cək** şəkilçilərini də göstərirlər. Q. Kazımov yazır ki, **-acaq, -əcək** şəkilçisi əşya, alət, proses, yer adları bildirən isimlər düzəldir, məsələn: **oturacaq, yanacaq, duracaq, qanacaq, geyinəcək, döşənəcək, alacaq, sığınacaq, söykənəcək, tutacaq, gələcək, verəcək** və s., **-caq, -cək** şəkilçisi haqqında isə belə yazıb: “Əşya adı bildirən isimlər düzəldir, məsələn: **bürüncək, əmcək, tüpürcək** və s.” (s.541). Yerindəcə deməli ki, hər iki şəkilçi eyni kökdəndir, **-acaq** və **-əcək** şəkilçisindəki **-a-** ünsürü feilin əsasında olur, zaman göstəricidir, məsələn: **oturacaq > otur > a > caq, yanacaq > yan + a + caq, çapacaq > çap + a + caq, duracaq > dur + a + caq, qanacaq > qan + a + caq, geyinəcək > geyin + ə + cək, döşənəcək > döşən + ə + cək, sığınacaq > sığın + a + caq, alacaq > al + a + caq, söykənəcək > söykən + ə + cək, tutacaq > tut + a + caq, gələcək > gəl + ə + cək, verəcək > ver + ə + cək**, və s., **-caq, -cək** gəldikdə isə aşağıdakı misalları verib: **bürüncək > bürün+cək, əmcək > əm+cək, tüpürcək > tüpür+cək** (əslində **tüpürcək** üç morfemdən ibarətdir: **tüp//düp** eynilə, oxşarlıqla **-ür** “girdə, şiş” və **-cək** komponentindən yaranmışdır).

B.B. Əhmədovun “Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı” kitabında da çoxlu maraqlı uydurmalar var və bu sırada **-caq, -cək** haqqında da dolayısı olsa da fikir söyləmişdir. Alim yazıb ki, “**-cin** şəkilçisi şivələrdə söz kökünə qovuşması ilə formalaşmış sözlər var. Məsələn, **ifçin**. Sözün kökü **if-**, türk dilində **iv** “tələsmək” şəklindədir. Həmin feildən düzəldilmiş addır. **-cin//cen** şəkilçisi **-caq, -cək** şəkilçisi ilə mənaca uyarlıdır. Məsələn: göycək və s. Beləliklə **ifçin** sözü birqat sadələşmə nümunəsidir. ”Müəllif bilmir ki, bütün dünya dillərində fonetik əvəzləmə **p>v>b** şəklində olmuşdur. F səsi alınma səsdır.

Tanınmış alim Muxtar Hüseynzadə qeyd edir ki, **-acaq, -əcək(-yacaq, -yəcək)** qəti gələcək zamanı bildirən şəkilçilərdir, məsələn: **yaracaq, gələcək, oxuyacaq, işləyəcək** və s. (səh.162). Bu sözləri də morfemlərə bölsək, feilin kökünü (əmr formasını) yaz və feilin əsası olan **yaz+ı** və eləcə də **-caq** komponentinin iştirakını görürük. Bütün bu feilləri xırdalamaq istəmirik, çünki yuxarıdakı misallar da bölgülər apardıq: kök+əsas və şəkilçi rolunda iştirak edən komponent. Beləliklə məlum oldu ki, **-acaq, -əcək** şəkilçisi yoxdur, əgər bunları şəkilçi kimi hesab etsək **-a-** fleksiyasını çıxararaq **-caq** və **-cək** formalarını göstərməliyik. Yuxarıda göstərilən bir çox feilləri morfemlərə bölərək dediyimiz fikir öz yerini tutur və **-caq, -cək**

şəkilçi yox, komponent Azərbaycan dilində kərpiçlənmiş halda sözlərdə (xüsusən feillərdə) çox aktiv iştirak edir. Deyərdik ki, **cək**<cəkmək feilindən yaranmış ünsür Azərbaycan dilində çox aktivdir, **Hörümək** kimi hörür, qurur və ipini çəkir.

Ədəbiyyat

1. А.М.Щербак, Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков.Л.,1977.
2. Q.Ş.Kazımov, Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya.Bakı.2010.
3. B.B.Əhmədov, Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı. Bakı. 1994.
4. M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili. Bakı.1963.
5. Azərbaycan dili, Abiturient. Bakı.2010.
6. H.Mirzəzadə, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 1990.
7. Məsud Məmmədov, Cəmilə İbrahimova. “Azərbaycan dilində -cək komponentinin linqvistik təhlili.”Filologiya məsələləri”.№3.Bakı-2018.

**Р. Ейдаров,
С.Алиева.**

О компоненте -асаq,-эсək в азербайджанском языке.

Резюме

В статье авторами анализируется компонент -асаq, -эсək в глаголах азербайджанского языка. Следует заметить, что азербайджанские лингвисты считают этот компонент суффиксом глагола будущего времени. Наши предварительные анализы доказывают, что -асаq,-эсək не являются суффиксом, так как издревле это слово «çəkmək», потерявшее свое первичное лексическое значение. В настоящее время эта морфема используется как глагол повелительного наклонения, от этого повелительного наклонения и образовались слова çəkmək(сапог), ələk(рукавицы) и др. И тут необходимо отметить, что сочетание этих слов с компонентом -сək занимает промежуточное положение между целостным дериватом и сочетанием слов. Азербайджанские ученые компонент -асаq, -эсək считают непродуктивным аффиксом. Эти компоненты образуют прилагательные и существительные со значением орудия или результата действия. Например, çараса<çар- корень, çара- основа слов -саq аффиксе, вернее компоненты >çарасаq- означает «рубить», «рассекать», “girəсək” > gir- корень, girə- основа слов и -çək – компонент, çанасаq >çан- корень, çана- основа слов ,-саq- компонент. Тут реконструкция архетипов морфем производится только на почве тюркских языков.

R.Heydarov
S.Aliyeva

**The komponents -acaq,-əcək in the Azerbaijan language
Summary**

The komponents **-acaq,-əcək** are analysed in the Azerbaijan language by the authors in the articles. It must be said that Azerbaijan linguists say that this component is the suffix of the verbs in the Future Tense Form. Our preparatory analyses show that **-acaq, -əcək** is not a suffix, but it is derived from the word **çəkmək** (to pull)- lost its first meaning. At present this morpheme is used in imperative form. From this imperative form the word boots (**çəkmək**), gloves (**əcək**) were derived. We must say that the expressions made from these words with the component **-əcək** are between full derivation and word combinations. Azerbaijani scientists consider the component **-acaq, -əcək** as an unproductive affix. These components form adjectives and existential with the meaning of the instrument or result of action. For example, **çapaca** <çap- root, çapa is the basis of the words **-caq** - affix, or rather components> **çapacaq**- means to "cut", "dissect", "girəcək"> gir- root, "girə"- the basis of words and "-əcək" - component, **qanacaq**> qan- root, qana- the root of words, **-caq**- component. Here, the reconstruction of the archetypes of morphemes is carried out only on the basis of the Turkish languages.

Rəyçi:

Məsud Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor

ZAHİRƏ KAZIMOVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

zahira@mail.ru

DİGƏR DİLLƏRDƏN ALINMA SUFFIKSLƏRİN İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: düzəltmə sözlər, suffikslər, leksik vahidlər, leksik məna, komponent

Key words: derivative words, suffixes, lexical units, lexical meaning, component

Ключевые слова: производные слова, суффиксы, лексические единицы, лексическое значение, компонент

Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayan sözdüzəldici suffikslərin tədqiqi, onların etimologiyası, dildə daşdığı ayrı-ayrı funksiyaların öyrənilməsi, bu şəkilçilərin və onlardan düzəlmiş sözlərin müasir Azərbaycan dilində, eləcə də digər dillərdəki qarşılıqlarının araşdırılması məsələləri müəyyən elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilində müxtəlif nitq hissələrinin qrammatikasında istifadə olunan sözdüzəldici suffikslərin tədqiqi göstərir ki, bu sahədə dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür.

Düzəltmə sözlərin ənənəvi bölgüsündə əsas və köməkçi leksik vahidlər komponentlər kimi bir-birindən fərqləndirilir. Müəyyən leksik mənaya malik olub, cümlə üzvü yerində çıxış edən və dəyişməyə qabil olan sözlər (köklər) əsas, bu əlamətlərə malik olmayanlara isə köməkçi leksik vahidlər (sözdüzəldici, sözdəyişdirici prefiks və suffikslər) deyirlər. Yəni burada məna, forma və funksiya əsas fərqləndirici əlamət kimi götürülür. Məlumdur ki, isim əşyanın adını, fel isə hərəkətini, sifət əlamətini, əvəzlik əvəzetməni, zərf hərəkətin tərzini, say da miqdarını bildirir. Lakin, sözlərin struktur dilçiliyə qədərki bölgüsü vahid kriteriyaya əsaslanmır, həmin bölgüdə müəyyən volyuntarizm meyilləri özünü göstərir. Strukturalizm bütün bunların əvəzinə distibusiya kriteriyasını işləyib hazırlandı: hər hansı bir dil vahidinin indiyə qədər rast gəlinən bütün fonetik və morfoloji əhatəsinin məcmusu onun distibusiyası adlanır. Eyni distibusiya aid olan suffikslər qruplaşaraq müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Onlar paradigmatik səviyyədə substitusiyaya vasitəsilə müəyyənləşir:

Düzəltmə sözlərin komponentlərini: determinativ və kopulativ kompozitlərə ayıraraq, birincini təyin edən komponent, digərini isə təyin olunan komponent kimi qeyd edirlər. Təyin olunan bütöv mürəkkəb tərkibin söz kimi tanınmasına, isimdirsə, onun cinsini və kəmiyyətini göstərməyə xidmət

edir. Semantik cəhətdən isə təyin olunan referent – onun adını bildirir. Ancaq bəzən də olur ki, mürəkkəb tərkibdəki bütöv məna onun komponentlərinin ayrılıqda mənasından hasil olur. Kopulativ kompozitlərdə isə söhbət bərabər hüquqlu leksemlərin birləşərək yeni söz əmələ gətirməsindən gedir.

Düzəltmə sözlərin işərisində prefikslər düzələn fellər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alman dilində prefiks nəinki yeni fel düzəldir, o həm də felin mənasına güclü təsir göstərərək müəyyən qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət edir. İngilis dilində də prefikslə sözdüzəltmə var (to retell, to repeat və s.), ancaq bu, alman dilindəki kimi müxtəlif və rəngarəng deyildir. Bundan fərqli olaraq adverbial post-pozisionlar ingilis dilində geniş yayılıb. Prefikslə sözdüzəltmə alman dilinin struktur əlamətidir, buna fransız dilində oxşar bir şey yoxdur, ancaq ingilis dilində buna qismən təsadüf edilir.

Mənasına görə prefiksləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- 1) Hərəkətin istiqamətini bildirən prefikslər
- 2) Hərəkətin növünü, olmasını və ya baş verməsini bildirən prefikslər

Hərəkətin məhdud zaman bildirməsini perfektiv fellər aydın ifadə edir.

- a) konqressiv (inkoativ) fellər hərəkətin başlanğıcını bildirir.
- b) hərəkətin sonunu bildirən rezultativ fellər.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərdə müəyyən işləklik dərəcəsinə malik elementin aşkara çıxarılması həmin elementin obyekt dildə etimon, yaxud mənbə dildəki funksiyaları yerinə yetirməsi faktlarını yoxlamaq imkanları yaradır. Yoxlama prosesində elementin obyekt dildə müstəqil qrammatik funksiya daşması müəyyənləşdirilərsə, onda bu qrammatik mənimsəməni göstərir.

capital-capitalist-capitalism

machine- machinist-mechanism

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, -ist, -ism sözdüzəldici suffiksləri alınma elementlər olsa da, ingilis dilinin vasitələrinə görə sözün tərkibindən ayırmaq mümkündür.

Məlum olduğu kimi, leksik alınmalar dilə eyni zamanda daxil olmur. Bəzi alınmalar dilin inkişaf və əlaqələrinin bir mərhələsində dilə gəlirsə, digərləri başqa dövrlərdə alınır. Lakin, “realist, humanist, socialist” və s. bu kimi düzəltmə sözlərin kökləri sırf ingilis dilinin lüğət tərkibində olan sözlərdir. Leksik alınmalar dilin qrammatik vasitələrinin zənginləşməsinə xidmət etsə də, bəzi leksik alınma bütöv şəkildə alındığından, onun tərkib hissələrə ayrılması mexanizmi qeyri-müəyyən olduğundan, sözün strukturunu yalnız mənbə, yaxud etimon dilin materialı əsasında müəyyənləşdirmək məqbul sayıla bilərdi. Belə ki, “kapitalist” sözünün Azərbaycan dilində tərkib hissələrinə ayrılması üçün ilkin mərhələdə ən azı “kapital” kök morfeminin bu dildə olması zəruri

şərti təşkil edir. Yəni, tərkib hissələrinə ayrılma obyekt dilin öz faktları əsasında aparılmalıdır.

Aydın ki, leksik alınmalar yeni sözlər kimi hər hansı bir dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Lakin bu cür zənginləşmə, yəni lüğət tərkibində sözlərin sayca artması dilin zənginləşməsini sübuta yetirmir. Hər hansı yeni leksik alınmanın qeyd olunması kəmiyyət dəyişməsinə səciyyəlidir. Leksik alınmaların dildə əmələ gətirdiyi keyfiyyət dəyişmələri zənginləşmənin və təkmilləşmənin qarşılıqlı şəkildə getdiyini göstərir. Dilin normaları yalnız onun fonetik və qrammatik sisteminin qanunauyğunluqları ilə məhdudlaşır. Konkret dilin leksikasının təkmilləşməsi prosesi çox vaxt ya yeni sözlərin yaranması faktlarının (adətən leksik alınmaların) qeydə alınması, ya da əvvəlki leksik alınmaların semantikasında baş vermiş dəyişikliklərin göstərilməsi səviyyəsində öyrənilir.

Bir sıra tədqiqatçılar leksik alınma prosesində obyekt dildə bu mənələrdən yalnız birinin qəbul edilməsini göstərir və mənbə dildəki digər mənələrin şərhini verməyə çalışırlar. Fikrimizcə, leksik alınma prosesində sözün etimon, yaxud mənbə dildəki bütün mənələrinin aydınlaşdırılması izafi işdir. Bu baxımdan, dilin yeni sözü almaq ehtiyacı anlayışın ifadə olunması zərurətindən doğur. Yəni bu və ya digər leksik alınma müəyyən anlayışın adlandırılması tələbi meydana çıxarkən dilə keçir. Burada bir anlayış və onu ifadə edən bir söz prinsipi əsas götürülür. Alınma suffikslərdən düzələn sözün etimon, yaxud mənbə dildə daha hansı mənələri ifadə etməsini aydınlaşdırmaq vacib gəlir. Leksik alınmanın obyekt dildə istifadə olunması prosesində onun semantikasında baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi isə tamamilə başqa məsələdir. Bu halda, yəni leksik alınmanın obyekt dildəki semantik təkamülü prosesində baş verən dəyişikliklərin iki cəhəti – dilin zənginləşməsi və təkmilləşməsi habelə leksik alınmaların mənimsənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bizim fikrimizcə həmin cəhətlər aşağıdakılardır.

1) leksik alınmanı semantik təkamülün etimon və ya mənbə dillə əlaqə xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması,

2) leksik alınmanın etimon və ya mənbə dildəki semantik təkamülündən fərqli xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması

Əgər semantik təkamül söz almış dilin normalarına uyğun baş vermişdirsə, onda bu leksik alınma olması ilə bağlı hadisə sayılmalı, onun mənimsənilmə əlaməti kimi qeydə alınmalıdır. Leksik alınmanın dilin zənginləşdirilməsindəki rolu yalnız onda özünü göstərə bilər ki, semantik təkamülün yeni modeli, forması, yaxud üsulu aşkara çıxarılmış olsun və bu, bilavasitə leksik alınmanın etimon dilə məxsus keyfiyyətlərindən irəli gəlsin.

Alınma suffiksin yaratdığı düzəltmə söz termindirsə, onun məxsus olduğu sahə terminologiyasında işlənməsi şübhəsizdir, çünki sahədən

kənarında termin mövcud deyil. Əgər həmin düzəltmə sözlər ingilis dilində funksiya etibarilə müəyyən bir semantik qrupa, sinonim və omonim cərgəsinə daxil olursa, elmi-bədii üslubda geniş işlənirsə, orfoepik, orfoqrafik və semantik cəhətdən formalaşaraq dilin lüğət tərkibində sərbəst və sabit söz birləşmələri yaradırsa, belə sözləri mənimsənilmiş sözlər hesab etmək olar.

Söz yaradıcılığının mühüm qismi olan alınma suffiksləri əsasən iki yerə ayırmaq lazımdır:

a) məhsuldar şəkilçilər; b) qeyri-məhsuldar şəkilçilər

Müasir ingilis dilində -y suffiksi vasitəsilə sifət və fellərdən sifət düzəldilir.

Bu şəkilçi ən çox isimlərdən sifətlər əmələ gətirir, lakin fəl və sifətlərdən düzəltmə sözlər yaratması xüsusiyyəti qismən məhduddur. Isim, sifət və fellərdən düzəlmiş sifətlər öz mənə xüsusiyyətlərinə görə də bir - birindən fərqlənir.

Ədəbiyyat

- 1) Dil vahidlərinin funksional struktur təhlili. BDU nəşriyyatı, Bakı – 1988.
- 2) T.Ə.Abbasquliyev. “İngilis dilindəki ərəb mənşəli sözlərin leksik tərkibinə dair”. Metodika və dilçilik. Səh. 8-21. Bakı-1984.
- 3) Nərimin Rəcəbova. “Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri”. Bakı -2009.

Z.Kazimova

The role of suffixes borrowed from other languages in enriching the vocabulary stock of the english language

Summary

This paper aims at giving good techniques and strategies of teaching vocabulary to the students who learn English as a foreign language, by means of the morphological patterns, especially, through affixation patterns. We strongly believe the idea of morphological awareness, which has to do with the consciousness of the word meaning and the structure of morphemes in relation to words.

Learning vocabulary is an essential part of mastering a second language. Also, vocabulary is regarded as one of the most essential parts of second language acquisition and can be broadly defined as knowledge of words and word meaning.

The more students know about the affixation patterns and their combinations to root words, the more they develop and enrich their vocabulary. The use of prefixes and suffixes knowledge and pattern while teaching English vocabulary and its effect to the students of English, is also of great importance.

З.Казымова

**Роль суффиксов, заимствованных из других языков для
обогащения словаря английского языка**

Резюме

Настоящая работа направлена на предоставление хороших методик и стратегий преподавания лексики студентам, изучающим английский как иностранный, с помощью морфологических моделей, в частности, посредством аффиксационных моделей. Мы твердо верим в идею морфологической осведомленности, которая связана с сознанием значения слова и структуры морфем по отношению к словам.

Изучение словарного запаса является важной частью освоения второго языка. Кроме того, словарный запас рассматривается как одна из наиболее важных частей приобретения второго языка и может быть широко определена как знание слов и слова.

Чем больше учеников знают о шаблонах аффиксации и их комбинациях для корневых слов, тем больше они развивают и обогащают свой словарный запас. Использование префиксов и суффиксов знаний и шаблонов при преподавании английского словарного запаса и его влиянии на студентов английского языка также имеет большое значение.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi

TƏRANƏ MƏMMƏDOVA

Texnika və Texnologiyalar üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi
unikalram@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ LEKSİKOQRAFİYASININ TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, leksikoqrafiya, lüğət, əsər, dövr

Ключевые слова: Азербайджанский язык, лексикография, словарь, произведения, период

Key words: the Azerbaijani language, lexicography, vocabulary, work, period

İlk növbədə leksikoqrafiya sözünün mahiyyətinə nəzər salsaq görürük ki, leksikoqrafiya (latınca, lexikos-lüğət və grafa-yazıram deməkdir) lüğətlərin tərtibi və tədqiqi ilə məşğul olan dilçiliyin bir bölməsidir. Dilimizdə leksikoqrafiya əvəzinə bəzən lüğətçilik termini də işlədilir. Dilçiliyin bu bölməsi ilə məşğul olan şəxslərə leksikoqraflar deyilir. Dil normalarının yaranması, dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin yığılaraq sistemləşdirilməsi, onların mənalарının izahı, dilin tədqiqi məsələləri ilk növbədə leksikoqrafların əməyi nəticəsində mümkün olur.

Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyasının yaranması və inkişafı mərhələlərini 3 dövrə ayırmaq olar: İlkin dövr, İnkişaf dövrü və Müasir dövr

I dövr, İlkin dövrdür ki, XI əsrdən, XX əsrə qədər müddəti əhatə edir. Bu dövr, ümumilikdə Türk dillərinin leksikoqrafiyasının yarandığı dövrdür. Məhz bu dövrdə ərəb, türk, fars dillərinin müxtəlif tərcümə və izahlı lüğətləri ilkin formada yaranmışdır. Aşağıda bu dövrün keçdiyi inkişaf yoluna nəzər yetirək.

Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyası çox qədim tarixə malikdir. Məşhur türkoloq N.A.Baskakov müasir Azərbaycan dilini Türk dillər ailəsinin Qərbi hun türk dilləri budağının Oğuz qrupunun, Oğuz- Səlcuq yarımqrupuna aid etmişdir. (9, s.241) Azərbaycan dilinin Türk dillər ailəsinin tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyasının yaranması və inkişafında Türk dillərinin leksikoqrafiyasının yaranması və inkişafının əsas rol oynadığını görürük.

Türk dilləri lüğətçiliyinə aid ilk əsəri XI əsrdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Qaşqarlı (Mahmud Kaşğari) yaratmışdır. Onun 1072-1074 cü illərdə Bağdadda yazıb yaratdığı “Divanu Luğat-it-Türk” (ərəbcə:Türk dilləri lüğəti) əsəri, türk dünyasının ilk ensiklopedik əsəri sayılır.(3, s.128)

Mahmud Qaşqarlı əsərin giriş hissəsində Türk irqinin böyüklüyündən, türk millətinin əzəmətindən, onun cahən üzərindəki hakimiyyətindən bəhs

edərək, digər xalqlara bu dili öyrənməyi tövsiyyə etmişdir.(8, s.7) Ərəbcə yazılan bu əsərdə, o zamankı türk tayfalarının dil materialları verilir. Öz quruluşu etibarilə bu əsər izahlı lüğət olub, dilin filoloji lüğətləri sırasına daxildir. Bu lüğət eyni zamanda, tarixi müqayisəli dilçiliyin ilk nümunəsi sayılır. Mahmud Qaşqarlı lüğətdə müqayisəli üsuldan istifadə edir. Burada bu və ya digər sözlərin müxtəlif türk dillərində necə işlədilməsi göstərilmişdir. Əsər bizim indi qəbul etdiyimiz mənada lüğət deyildir. Bu və ya digər məsələ izah edildikdə şeir parçaları, atalar sözləri, xalq ifadələri misal gətirilir. Müəllif hansı dilə aid sözün ədəbi dil üçün düzgün olduğunu göstərir, yeri gəldikcə fonetik və qrammatik qanunları izah edir, sözlərin etimologiyasını araşdırır. Türk dillərində ahəng qanununun fəaliyyət göstərdiyini ilk dəfə Mahmud Qaşqarlı aşkar etmişdir. Mahmud Qaşqarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri türk dillərinin tarixi inkişafını, tarixi leksikologiyasını öyrənməkdə, müqayisəli qrammatikasını tərtib etməkdə əvəzsiz, ilkin mənbələrdən biridir.

Bu əsər 1939-1943-cü illərdə Bəsim Atalay tərəfindən Türk dilində tərcümə olunaraq, Ankarada çapdan çıxmış və 1960-1963-cü illərdə S.M.Mutallibovun tərcüməsi ilə özbək dilində Daşkənddə nəşr edilmişdir. Lüğət eyni zamanda XX əsrin ortalarında Azərbaycan dilində tərcümə edilərək vaxtilə çapa hazırlanmasına baxmayaraq, nəşr edilməmişdir. (4, s.121) Bu əsər Azərbaycan dilində Ramiz Əskər tərəfindən tərcümə edilərək, 4 cildə, 2006-cı ildə Bakı şəhərində “Ozan” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Lüğətçilik tariximizin ikinci gözəl nümunəsi, İbni Mühənnanın “Kitabiməcmuei-tərcumani-türki, farsı və moğoli” əsəridir. XIII əsrdə yazılan bu əsər çox dilli tərcümə lüğətlər sırasına daxildir. Görkəmli türkoq, professor Bəkir Çobanzadə həmin lüğətin türk dilli hissəsinin Azərbaycan dili materialı olduğunu göstərmiş və bu lüğətin şərhinə aid iyirmi çap vərəqi həcmində əsər yazmışdır. Lakin əsər nəşr edilməmişdir. (4, s.121)

Lüğətçilik tariximizdə mənşəcə Azərbaycan türkü olan XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb- yaratmış tarixçi, dilçi alim, filosof, ədib Hinduşah Naxçıvaninin (1275-1328) xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Naxçıvaninin yaradıcılığında “Əs-Sihah-ül-əcəm” adlı farsca-azərbaycanca lüğət mühüm yer tutur.

Bu, elmə məlum olan ilk azərbaycan-fars lüğəti, eyni zamanda fars dilinin ən qədim lüğətlərindəndir. Lüğətə 5 min söz və fars dilinin ərəbcə qələmə alınmış qrammatikası verilib. Bundan başqa kitaba frazeoloji birləşmələr və ayrı-ayrı ifadələr də daxil edilib. Hinduşah özü yazır ki, o, lüğətin tərtibi prinsipini X əsrin ərəb leksikoqrafı İsmail əl-Cövhəridən götürmüşdür.

Lüğət üç hissədən ibarətdir: giriş, lüğət və fars dilinin qrammatikası. Birinci və üçüncü hissələr ərəbcə, lüğət özü isə farsca və Azərbaycan

türkcəsində yazılıb. Müəllif girişdə göstərir ki, kitab fars olmayanların (Azərbaycan türklərinin) bu dili öyrənməsi üçün nəzərdə tutulub.

Hinduşahın “Əs-Sihah-ül-əcəm” əsəri Azərbaycan leksikoqrafiyasının əvəzsiz abidəsi və XIII-XIV əsrlər Azərbaycan türkcəsi və fars dilinin lüğət tərkibini, habelə qrammatikasını öyrənmək üçün nadir mənbədir. Bu əsər həmçinin bütün Şərqi dünyasında lüğətçilik elminin inkişafında da böyük rol oynamışdır. Belə ki, ondan sonra tərtib olunan farsca-türkcə lüğətlərdə quruluş prinsipi Hinduşah Naxçıvanidən əxz olunmuşdur.

XV əsrdə məşhur özbək şairi, filosof Əlişir Nəvainin “Mühakimətül-lüğətəyn” adlı fars-türk lüğəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada müxtəlif sözlərin sinonim qruplarına, omonim mənalara çox yer verilmişdir.

XV-XIX əsrlərdə türk dillərinə aid bir sıra digər lüğətlər də tərtib edilmişdir. Lakin bütün bu lüğətlər öz mahiyyət etibarilə yuxarıda qeyd edilən əsərlərdən irəli getməmişdir.

XIX əsrdən başlayaraq, Rusiya alimləri də türk dillərinə aid lüğətlər üzərində işlər aparmış və nəşr etdirmişlər. Belə alimlərdən L.M.Lazarevin 1864-cü ildə nəşr etdirdiyi “Tureçko-tatarsko-russkiy slovar” adlı lüğəti göstərmək olar.

İki dil üzrə tərcümə lüğəti olan bu əsərin başlanğıcında türk dilinə aid qısa qrammatik məlumat verilir. Təxminən 10000 sözü əhatə edən bu lüğətin qiymətli cəhəti onun türkcədən rusçaya tərcümə şəklində verilməsidir. Burada əks etdirilən türk sözləri Azərbaycan dili sözləri ilə demək olar ki tam ortaqlıq təşkil edir. Müəllif burada, müqəddimədə qeyd edir ki, lüğət-türk-tatar, Kırım, Həştərxan, Azərbaycan türklərinin dilini öyrənmək istəyənlərə kömək edə bilər.

Lazarevdən başqa, rus alimlərindən Türk dilləri lüğətçiliyinə aid Lazar Budaqovun “Sravnitelnyy slovar tureçko-tatarskix nareçiy” (1869-1871), V.V.Radlovun dörd cildlik “Opit slovary turkskix nareçiy” (1893-1911) əsərlərini göstərmək olar. Hər iki lüğət müasir dövrdə də öz qiymətini itirməmişdir və bu əsərlər türk dillərinə aid lüğət əsərləri içərisində türk dillərinin lüğət ehtiyatlarını öz zənginliyi ilə əhatə edən mükəmməl əsərlərdəndir.(3, s.130)

Yuxarıda göstərilən bütün bu lüğət-əsərlər bilavasitə Azərbaycan dilinə aid olmasa da, bir tərəfdən, burada başqa türk dilləri sözləri ilə yanaşı Azərbaycan dilinə məxsus söz və ifadələr, digər tərəfdən qohum dillərin ortaq sözləri verildiyindən Azərbaycan lüğətçiliyi üçün də əhəmiyyətlidir və onun inkişafında az rol oynamamışdır.

Lüğətçilik tariximizin yarandığı İlkin dövrün xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu dövrdə Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyası müstəqil deyil, Türk dillərinin leksikografyası kimi, onun daxilində yaranaraq, öyrənilmişdir.

Lüğətçilik tariximizin II dövrü İnkişaf dövrüdür. Bu dövr, XX əsrin əvvəlindən, 1991-ci ilə qədər olan müddəti əhatə edir. Aşağıda bu dövrün keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salaq.

XX əsrdən başlayaraq, Azərbaycan lüğətçiliyi xüsusi bir sahə kimi formalaşmağa və qol budaq atmağa başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan dilinə aid Azərbaycanda ilk lüğətlər nəşr edilməyə başladı. Nəşr edilən bu lüğətlər məzmun və quruluş etibarilə bir qədər bəsit olmaqlarına baxmayaraq, milli lüğətçilik tarixi baxımından çox dəyərli əsərlər sayılırdılar.

Belə əsərlərdən 1902-ci ildə nəşr edilən S.M.Qənizadənin “Lüğəti –rusi və müsəlmani” adı ilə, “Samouçitel” dərsləyinə əlavə olaraq, 2000 sözü əhatə edən “Rusca-Azərbaycanca” lüğəti, 1907-ci ildə nəşr edilən Üzeyir Hacıbəyovun iki hissəli “Türki-rusi” və “Rusi-Türki” lüğətlərini və 1912-ci ildə nəşr edilən Qarabəy Qarabəyovun “Qamusı-rusi” adlı 60 və 240 səhifəlik iki lüğəti göstərmək olar.

Əgər, Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyası XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müstəqil sahə kimi formalaşmağa başlamışdırsa, artıq XX əsrin 20-ci illərindən sonra milli lüğətçiliyimiz özünün inkişaf dövrünə başlamışdır. Belə ki, bu dövrdən sonra, təcrübə ancaq Azərbaycan və rus dillərinə aid tərcümə lüğətləri üzərində deyil, müxtəlif tipli lüğətlərin tərtibi üzərində də aparılırdı. Məhz bu dövrdən sonra öz alimlərimiz Azərbaycan dilinə aid çoxlu əsərlər, müxtəlif səpkili lüğətlər və ensiklopediyalar yaratmağa başlamışdılar.

Belə əsərlərdən, S.M.Qənizadənin 1922-ci ildə çapdan çıxmış 12 min sözdən ibarət “Rusca-türkcə lüğət”, Ruhulla Axundovun 60 min sözü əhatə edən “Rusca-Türkcə lüğət” (1928-1929), H.Hüseynovun redaktəsi ilə nəşr edilən dörd cildlik “Rusca-Azərbaycanca lüğət” (1940-1946) əsərlərini göstərmək olar. (4, s.125)

Bu əsərlərin hər biri öz dövrünün ən mükəmməl və ən dəyərli əsərləri olub, Azərbaycan dilinin leksikologiyasının inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi artıq, XX əsrin ortalarına yaxın Azərbaycan dilinin leksikologiyası öz inkişafının pik həddinə çatmışdır. Belə ki bu dövrdə tərcümə lüğətlərindən başqa, birdilli filoloji lüğətlər hazırlanıb, nəşr edilməyə başladı. Bunlardan Vəli Xulufunun tərtib etdiyi “Orfoqrafiya lüğəti”(1929), Azərbaycan SSR E.A.-nın Ədəbiyyat və Dil intitutu tərəfindən tərtib edilən “Alınma sözlər lüğəti”(1947), professor Ə.Orucovun tərtib etdiyi “İzahlı lüğət” 4 cildə (1966-1987), Azərbaycan SSR E.A.-nın Ədəbiyyat və Dil intitutu tərəfindən tərtib edilən “Dialektoloji lüğət”(1930-1931,1964), professor S.Cəfərovun rəhbərliyi ilə tərtib edilən “Omonimləşmə və omonimlər lüğəti”(1976) və “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası – omonim, antonim və sinonim lüğətləri”

(1958), S.Cəfərovun rəhbərliyi ilə “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası - Frazoloji lüğət”(1958), və yüzdən artıq ”Terminoloji lüğət” (1924-1960) kimi dəyərli əsərləri göstərmək olar.

Azərbaycan dili leksikoqrafiyası tarixinin inkişafının II dövrü olan, İnkişaf dövrünün əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, bu dövrdə Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyası müstəqil sahə kimi yaranıb, inkişaf etməyə başlamışdır. Qeyd edildiyi kimi, artıq bu dövrdə Azərbaycan alimləri təkcə tərcümə lüğətləri deyil, bir çox sahələri əhatə edən birdilli lüğətlər və ensiklopediyalar işləyib hazırlamışlar.

Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyasının inkişafının III dövrü Müasir dövrdür ki, 1991-ci ildən indiyə qədər olan müddəti əhatə edir.

Qeyd edildiyi kimi, XX əsrdə Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişafında alimlərimiz böyük işlər görmüşlər. Lakin görülən işlər öz dövrü üçün nə qədər faydalı olsa da, XX əsrin sonlarında qlobal səviyyədə baş verən müxtəlif dəyişikliklər Azərbaycanın həyatında da çox ciddi siyasi-iqtisadi dəyişikliklərə səbəb oldu ki, bu da yeni tərcümə və birdilli filoloji lüğətlərin hazırlanmasına ehtiyac yaratdı. Bu ehtiyac bir çox amillə bağlıdır. Məlumdur ki, dil cəmiyyətlə paralel inkişaf edir, dəyişir və normalar yeniləşir. Dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi və Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Beynəlxalq miqyasda tanıtılması və işlədilməsi, bir çox xarici ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulması ilə əlaqədar olaraq, dilimizin bütün sahələr üzrə funksional-üslubi imkanları genişlənmişdir. Eyni zamanda texniki-texnoloji, ictimai-mədəni tərəqqi nəticəsində dilin lüğət tərkibində yeniləşmə, zənginləşmə baş vermişdir ki, bu da öz növbəsində dilimizin lüğət tərkibinə yenidən nəzər salmağı, yeni yaranmış sözlərlə lüğəti zənginləşdirməyi tələb edirdi.

Məhz bu çatışmamazlıqları nəzərə alaraq, Dövlətimizin bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı sahəsində də apardığı islahatların nəticəsi olaraq dilçi alimlərimiz tərəfindən Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyasının müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsinə dair ciddi tədbirlər görməyə başladılar. Bu tədbirlərin nəticəsində müxtəlif səpkili yeni lüğətlər, əsərlər hazırlanır və nəşr edilir. Bunlara misal olaraq son illərdə nəşr edilən professor Ə.Orucovun rəhbərliyi ilə “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” (Bakı-2006), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (Bakı-2004), professor Ə.Əfəndizadənin rəhbərliyi altında “ Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti” (Bakı-2009), H.Həsənovun “Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti” (Bakı-2007), professor Q.Məhərrəm-
linin rəhbərliyi ilə “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”(Bakı-2015) və müasir dövrdə Azərbaycanda hazırlanan bir çox xarici dil-tərcümə lüğətlərini göstərmək olar.

XX əsrin sonundan baş verən beynəlxalq siyasi hadisələr, elmi-texniki sahələrdə baş verən qlobal sıçrayışlar lüğətçilik tariximizin III dövrünün xarakterik cəhətlərindəndir. Məhz bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının yenidən öz müstəqilliyini əldə etməsi, Azərbaycan dilinin beynəlxalq səviyyədə milli dil olaraq tanınması, ölkəmizin beynəlxalq miqyaslı layihələrdə müstəqil surətdə iştirakı, Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyasına müasir yanaşması zəruri etmişdir.

Ədəbiyyat:

- 1) Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Az. SSR EA; red. Ə.Ə.Orucov. Bakı: Elm 1975, 599 səh
- 2) Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Az. Res. Dövlət Dil komitəsi, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu; red. A.A.Axundov. Bakı: Lider 2004, 728 səh
- 3) Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı: Maarif, 1970, 234 səh.
- 4) Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı: Maarif, 1982, 215 səh.
- 5) Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. I cild. Nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov Bakı: 2007
- 6) Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 308 səh.
- 7) Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı: 2009, 144 s.
- 8) Mahmud Qaşqarlı. Divanü Lüğət-it-Türk. I cild. Ramiz Əsgərin tərcüməsi. Bakı: Ozan 2006, 512 səh.
- 9) Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1966, 300 səh.
- 10) Orucov Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 səh.

Т.Мамедова

**Исторические этапы развития лексикографии
Азербайджанского языка
Резюме**

В статье автор указывает исторические этапы развития лексикографии Азербайджанского языка со дня создания до сегодняшнего дня, а также делит на три этапа периоды развития: начальный период, период развития и современный период.

Принимая во внимание эти недостатки, в результате реформ, проводимых в области развития азербайджанской лингвистики, наши лингвистические ученые приняли серьезные меры для развития лексикографии азербайджанского языка в соответствии с современными требованиями. В последствии автор в отдельности указывает реальное положение лексикографии Азербайджанского языка в каждом периоде, а также предоставляет анализ о проделанной учеными работе, научных трудах и исследованиях. Кроме этого автор в отдельности указывает различные и характерные черты этапов развития лексикографии Азербайджанского языка в каждом из трех периодов.

T.Mammadova

**Historical development stages of lexicography of the Azerbaijani
Language
Summary**

In the current article, the author divides the development period of the vocabulary history of the Azerbaijan language into 3 periods, such as Preliminary, Development and Contemporary stages by demonstrating all changes that the language has been affected by since the establishment of the Azerbaijani lexicography. Taking into consideration these shortcomings, as a result of the reforms carried out in the field of development of Azerbaijani linguistics, our linguistic academics have taken serious measures to develop lexicography of Azerbaijani language in accordance with modern requirements. Moreover, enhanced information about some linguists' researches and works on the development of Azerbaijani lexicography has been input in this article and with analysis of these works, distinctive features of each stages have been put forward.

Rəyçi: Teymur Əhmədov
Filoloji üzrə elmlər doktoru, professor

САИДА ГАМАРЛИ
Азербайджанский государственный университет
нефти и промышленности
gamarli.pasha@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЮ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: məhsuldar dil bacarıqları, qavrayışlı dil bacarıqları, lüğət, söhbət situasiyası, kommunikativ tapşırıq

Ключевые слова: умение производительного языка, умение восприятия языка, запас слов, ситуация в разговоре, коммуникативная задача

Keywords: productive language skill, receptive language skill, vocabulary, conversation situation, communicative task

Лексика в системе языковых средств является важнейшим компонентом каждого вида речевой деятельности: устной – аудирования, говорения, письменной – чтения и письма. Лексика – это основной строительный материал нашей речи, ее содержательная сторона. Владение лексикой является важной предпосылкой развития речевых умений. Лексика представляет собой систему систем. Системность лексики проявляется в том, что все слова не могут существовать изолированно, они тесно связаны между собой в виде определенных словарных групп (семантические поля, синонимичные цепочки, лексико-семантические и тематические группы, антонимические противопоставления и т.д.).

Задача преподавателя иностранного языка состоит в том, чтобы добиться максимального формирования и расширения словарного запаса на занятиях у обучаемых. Трудность состоит в том, чтобы они были способны более или менее автоматизировано употреблять их в соответствии с речевыми ситуациями. Способность осуществлять автоматически ряд действий и операций, связанных с вызовом слова из долговременной памяти, соотносением его с другими лексическими единицами, называют лексическим навыком. Цель обучения лексической стороне речи – формирование продуктивного (обуславливающего развитие умений говорения и письма) и рецептивного (умения чтения и аудирования) лексических навыков. Продуктивный лексический навык – это синтезированное действие по вызову лексической единицы для решения коммуникативной задачи (или ситуации общения) и ее правильному сочетанию с другими лексическими единицами, необходима автоматизированность, гибкость для данного сложного действия.

Рецептивный лексический навык – это синтезированное действие по распознаванию графического или фонетического образа лексической единицы. Успешность в овладении словарным запасом зависит от наличия у обучаемого умений, составляющих обще-учебный компонент содержания обучения лексике: наблюдать, сравнивать, анализировать языковые явления; догадываться по контексту или словообразовательным элементам о значении незнакомой лексической единицы; работать с различными словарями; вести учебный словарь с удобной формой записи для обучаемого. Лингвистический компонент содержания обучения лексике представлен лексическим минимумом, т.е. словами, словосочетаниями, фразеологизмами, методически отобранными для усвоения в учебном процессе. Критериями отбора лексического минимума являются тематичность, частотность, сочетаемость, словообразовательная способность, стилистическая нейтральность. Различают активный (продуктивный) и пассивный (рецептивный) лексический минимум. Владение активным лексическим минимумом является необходимым для развития умений говорения и чтения. Владение пассивным лексическим минимумом – для развития навыков чтения и аудирования. Процесс формирования лексического навыка включает следующие этапы:

- 1) ознакомление с функцией слова, его значением, формальными признаками (ориентировочно-подготовительный этап);
- 2) тренировка и усвоение слов (ситуативный этап);
- 3) использование новых лексических единиц (вариативно-ситуативный этап). Для упражнений, обеспечивающих первичное закрепление материала, характерны следующие особенности: они должны составлять неотъемлемую часть объяснения, выполняя иллюстративную, разъясняющую и контролирующую функции; новые лексические единицы должны предъявляться в знакомом лексическом и грамматическом окружении; в упражнении должны предусматриваться не только элементарные операции, но и сложные умственные действия, развивающие творческие способности обучаемых.

Первичная тренировка в употреблении новой лексики осуществляется в условно-речевых ситуациях (упражнениях на имитацию, подстановку, трансформацию, репродукцию, осуществляемых в условиях специально организованного общения). Эти упражнения сопровождаются коммуникативной установкой.

- составить предложения, используя данные слова, поставив их в правильной по следовательности: event, unexpected, an, force major, uncontrollable, is. (Force major is an unexpected uncontrollable event);

- выбрать из вариантов, приведенных ниже, окончание для предложения или прочесть предложения, которые относятся к одной теме;

- упражнения на сокращение или расширение предложения по образцу или расширение с опорой на картинку и вербальные опоры;

- заменить ответы на вопросы по образцу, изменить последнюю реплику диалога, оставляя ответ положительным и т.п.;

Это упражнения на составление фраз-высказываний, на усвоение определенных языковых средств построения речевых высказываний. В результате формируются установки на активное употребление фразовой речи, концентрируется внимание к речи преподавателя, к собственным высказываниям. Это – основа для перехода к овладению различными видами монологических высказываний (пересказ, рассказ – описание, рассказ с опорой на картинки). Монологические упражнения могут включать сообщение на тему, объяснение событий или действий, сочинение монологического текста по теме и т.д. Диалогические упражнения включают составление вопросов к тексту с обязательным использованием изучаемой лексики, вопросы по отгадыванию задуманного слова или ответы на вопросы словом/ словосочетанием, составление микро-диалогов различного типа и т.д.

Упражнения для формирования лексических навыков рецептивного характера: - определите на слух/ найдите в тексте слова, относящиеся к одной теме (одному синонимическому ряду, словообразовательной модели);

- сгруппируйте слова по указанному признаку; - найдите в тексте или подберите на память антонимы к словам, данным на доске, замените подчеркнутые слова синонимами/ антонимами; - ответьте на вопросы по образцу: to look - смотреть (продуктивная лексика), to look for - искать (рецептивная лексика). Is he looking for a job? - определите значение незнакомых слов, образованных от известных корней и аффиксов (to read – readable);

- прослушайте или прочитайте ряд предложений и догадайтесь о значении интернациональных слов;

- дополните предложение по образцу;

- прочитайте текст, обратите внимание на значение глаголов, придумайте свои примеры с этими глаголами;

- назовите слова, которые могут сочетаться с данными существительными/ прилагательными/ глаголами (to close: window/door);

- найдите окончания каждого предложения в тексте/ выберите из предложенных окончаний, которые более подходят по смыслу;

- прочитайте упражнения, относящиеся к одной теме, но содержащие пропуски. Заполните пропуски словами и словосочетаниями, подходящими по смыслу;

- расширьте предложения по образцу, употребив новые слова; - расширьте описание картинки, используя новые слова.

Качественно организованная интеллектуальная деятельность оказывает серьезное влияние на речевые навыки и умения. Вместе с ростом мыслительных возможностей студентов совершенствуются речевые навыки и умения, являющиеся главным объектом всех учебных действий на занятиях английского языка. Это в полной мере отвечает целям и задачам личностно-ориентированного, коммуникативного и коммуникативно-когнитивного подходов в обучении английскому языку в неязыковом вузе.

Список литературы

1. Бурлаков М.А. Обучение активному владению иноязычной лексикой в вузе. М.А. Бурлаков. - Львов: Львовский гос. ун-т, 1988.
2. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Н.Д. Гальскова. – М.: Издательский центр «Академия», 2006.
3. Леонтьев А.А. Некоторые аспекты обучения иностранному языку. А.А. Леонтьев. М.: МГУ, 1970.

S.Qəmərlı

Xarici dilin öyrənilməsində tələbələrin leksik bacarıqlarının formalaşdırılması

Xülasə

Məqalə xarici dilin öyrənilməsində tələbələrin leksik bacarıqlarının formalaşdırılmasından bəhs edilir. Müəllim müvəffəqiyyətli fəaliyyət üçün motivasiya verən maraqlı tədris materialları yaratmaqla, müxtəlif metodları düzgün istifadə etməklə xarici dildə nitq fəaliyyətinin mənimsənilməsini uğurlu edir.

Keyfiyyətli təşkil edilən intellektual fəaliyyət nitq bacarıqlarına ciddi təsir göstərir. Tələbələrin düşüncə qabiliyyətlərinin artması ilə yanaşı, ingilis dili dərslərində bütün təlim fəaliyyətlərinin əsas məqsədi olan danışma bacarıqları inkişaf etdirilir.

Bu, ingilis dili tədrisində kommunikativ və kommunikativ-idrak yanaşmalarının məqsədlərinə tam cavab verir.

Xarici dildə ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması zəngin bir lüğət tələb edir, beləliklə, sözün tədrisi problemi xarici dilin tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biri olub və hələ də olmaqda davam edir.

S.Gamarli

**Formation of lexical skills of students in learning foreign language
Summary**

The article deals with formation of lexical skills of students in learning foreign language. The mastering of foreign speech activity is successful if the teacher uses the various methods correctly, creating interesting educational materials that motivate the trainees for successful activities and creativity.

Qualitatively organized intellectual activity has a serious impact on speech skills. Along with the growth of the thinking abilities of students, speech skills are being improved, which are the main object of all training activities in English classes.

This fully meets the goals and objectives of communicative and communicative-cognitive approaches in teaching English.

The formation of practical skills of communication in a foreign language require a rich vocabulary, so the problem of teaching vocabulary was and remains one of the topical problems of methodology of teaching foreign language.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İRADƏ MƏHƏRRƏMOVA

BDU

irada@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNMƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ SÖZ QRUPLARI

Açar sözlər: ümumişlək sözlər, ümumişlək olmayan sözlər, terminlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, dialektlər

Ключевые слова: общие слова, не общие слова, термины, устаревшие слова, неологизмы, диалекты.

Key words: common words, non-common words, terms, obsolete words, neologism, dialects.

Qloballaşan dünyada elm və texnika çox sürətlə inkişaf edir, bu inkişaf dilə də öz təsirini göstərir. Bir tərəfdən dilə yeni sözlər daxil olur, digər tərəfdən bir çox sözlər öz işləkliyini itirərək dilin ümumişlək fondundan çıxır. Müasir dövrdə müstəqil Azərbaycan Respublikası gündən-günə inkişaf edir, dünyanın ayrı-ayrı ölkələri ilə sərbəst şəkildə əməkdaşlıq edir. Bunun nəticəsində dilimizə başqa dillərə məxsus sözlər dilimiz üçün yeni söz kimi daxil edilir. Belə sözlərin və ya ümumilikdə lüğət tərkibimizdə olan sözlərin işlənmə dairəsi baxımından öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Bildiyimiz kimi, dilimizin lüğət tərkibinin xeyli hissəsini ümumişlək olmayan sözlər təşkil edir. Onların dilimizdə işlənməsi heç də həmişə eyni şəkildə olmamışdır.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı eyni işləkliyə malik olmur. Bunun isə müəyyən səbəbləri var. Belə ki, bu dildə danışan, yazan, ümumiyyətlə, bu dildən istifadə edən eyni bilik səviyyəsinə, eyni ixtisasa malik olmadıqları kimi, müxtəlif şəraitdə və məkan etibarilə müxtəlif yerlərdə məskunlaşmışlar. Ona görə bu dildə danışan adamların da işlətdikləri sözlərin miqdarı və səciyyəsi də müxtəlifdir. Azərbaycan dilçiliyində işlənmə dairəsinə görə söz qrupları haqqında danışan dilçilərimiz onları müxtəlif qruplara ayırmışlar. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq: Səlim Cəfərov dərsliyinin “müasir Azərbaycan dilinin istifadə dairəsinə görə leksikası” adlı hissəsində onları belə qruplaşdırır: dialekt leksikası, peşə-sənət leksikası, terminoloji leksika, jarqon leksikası və arqotizmlər (1, 70) Həsərət Həsənov isə yazır: işlədilmə dairəsinə görə dilimizin leksikasını üç qrupa bölmək olar: 1) ümumişlək sözlər (hamı tərəfindən işlədilən sözlər), 2) məhdud dairədə müəyyən kollektiv və ya ictimai qruplar tərəfindən işlədilən sözlər, 3) xüsusi leksika (2, 278).

Verilmiş bölgülərə əsaslanaraq, işlənmə dairəsinə görə dilimizin lüğət tərkibindəki sözləri iki qrupa bölməyi məqsəduyğun hesab edirik: 1. Ümumişlək olan sözlər; 2. Ümumişlək olmayan sözlər.

Qeyd edək ki, dilimizin lüğət tərkibinin ən geniş sahəsini ümumişlək sözlər tutur. "İşlənmə dairəsində təsəvvür etsək, belə sözlərin üslubi laym ən böyük sahəsini tutduğunu asanlıqla təsəvvür etmək olar. Ümumişlək sözlər, əsasən, lüğət fondundan keçmiş sözlər olub hamı tərəfindən başa düşülür və işlədilir. Belə sözlərdə ekspressivlik nisbətən az olur. Hətta yalnız belə sözlər əsasında şeir də yazmaq olmaz, ümumişlək sözlər nominativ mənada işlədilir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, ümumişlək leksika poeziyada və ya nəsrə iştirak etmir. Bu yanlış fikir olardı. Əslində bütün fikirlər belə sözlər əsasında formalaşır" (3, 336). Deməli, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin ən vacib hissəsini ümumxalq leksikası təşkil edir. Belə sözlər hər bir azərbaycanlıya məlum olan ümumişlək sözlərdir. Onlar, demək olar ki, lüğət tərkibimizin özülünü təşkil edir. Bunlarsız dilimizi təsəvvür etmək olmaz. "Ümumişlək sözlər insan fəaliyyətinin bütün sahələrində istifadə edilən, gündəlik tələblərə cavab verən, məişət üçün ən zəruri anlayışları (əşyaları, hadisələri, hərəkəti, əlaməti və s.) ifadə edən, hamı tərəfindən anlaşılan və başa düşülən sözlərdir. Həqiqi və məcazi mənalarda işlədilərək müsbət və ya mənfi münasibət yarada bilir. Ümumişlək leksikaya geniş yayılmış sözlər daxildir. Bunlar dilimizdə hamı üçün aydın və anlaşılıqlı zəruri əşya və hadisələri, keyfiyyət, hal və hərəkətləri bildirən adi sözlərdir" (2, 279). Göründüyü kimi, ümumişlək sözlər dilimizdə hər kəs tərəfindən eyni qaydada anlaşılan sözlərdir. Belə sözləri müxtəlif formada sistemləşdirmək mümkün olsa da, biz şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırırıq:

1. Qida adı bildirən sözlər: *duz, at, çörək, yağ, pendir, un, süd, qatıq, diüyü* və s.
2. Qohumluq bildirənlər: *ata, ana, qardaş, bacı, nənə, baba, bibi, xala, nəticə* və s.
3. Əlamət və keyfiyyət bildirənlər: *gözəl, sarı, şirin, acı, pis, yaxşı, mərd, igid* və s.
4. Miqdar bildirənlər: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yüz, min, az, çox, xeyli* və s.
5. Əvəz edən sözlər: *mən, sən, biz, siz, onlar, bu, o, öz, hamı, belə, elə, hər* və s.
6. Hərəkət bildirənlər: *tikmək, işləmək, yazmaq, toxumaq, əkmək, biçmək* və s.
7. Heyvan adları: *it, pişik, inək, qoyun, camış, keçi, at, dəvə, quzu, dana* və s. Bu sıranı artırmaq da olar, lakin ehtiyac duymuruq. Verilən nümunələrdən də aydın olur ki, ümumişlək sözlər hamı tərəfindən işlədilən və heç bir şeylə məhdudlaşdırılmayan sözlərdən ibarətdir.

Dilimizdə belə sözlərlə yanaşı, elə söz qrupları da var ki, onlar hər kəs tərəfindən eyni şəkildə anlaşılır. Belə söz qruplarına isə dilçilikdə ümumişlək olmayan söz qrupları deyilir. Deməli, ümumxalq dilimizin bir qolunu da məhdud dairədə işlədilən sözlər təşkil edir. Belə sözlər ərazi, ixtisas, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni cəhətdən ayrılan müəyyən qrup adamlar, müəyyən sosial qruplar tərəfindən işlədilən və hamı tərəfindən eyni qaydada anlaşılmayan sözlərdir. Ümumişlək olmayan söz qruplarına, əsasən, bunlar daxildir: *peşə-sənət leksikası, terminlər, köhnəlmiş sözlər, yeni sözlər, dialektlər*. Peşə-sənət leksikası ayrı-ayrı sənət sahələrində (dəmilçilik, zərgərlik, xalçaçılıq, ağacışləmə, misgərlik, dulusçuluq və s.) istifadə olunan bütün sözlərin məcmusudur. Belə sənət sahələrinə məxsus sözlər Azərbaycan dilçiliyində dilçilik baxımından lazımi səviyyədə işlənmiş və sistemləşdirilmişdir (ətraflı bax: 4). Lakin leksika dilçiliyin dinamik bir sahəsi olduğu üçün burada dəyişikliklər çox tez baş verir və buna görə də bu sahənin həmişə araşdırmaya ehtiyacı yaranır. Bu barədə ayrıca bir yazı hazırladığımız üçün bununla kifayətlənirik.

Terminlər. Elmi anlayışların dildəki ifadə forması olan terminlər elm və texnikanın inkişafı nəticəsində meydana gəlir. “Termin leksik mənaya malik sözdür, lakin hər cür söz termin deyildir. Terminlər ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən elmi üslubda daha çox işlədilir və elmi təhkiyəni məntiqi-informatik cəhətdən səciyyələndirir” (5, 10). Məmməd Qasimov yazır: Termin elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, təkmənalılığa daha çox meyil göstərən, üslubi cəhətdən neytral olan, bir neçə dildə vahid şəkildə işlənmə bilən söz və ya söz birləşməsidir. Terminlər predmetləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar haqqındakı anlayışları adlandırır. Hər bir elmi-texniki terminin aşağıdakı tələbləri ödəməsi zəruridir: 1) termin dəqiq olmalı, nəzərdə tutulan anlayışın əsas mahiyyətini ifadə etməlidir; 2) termin qısa və aydın olmalıdır; 3) termin müəyyən sistemləşdirici rol oynamalıdır (6, 23-24). Nadir Məmmədli isə belə yazır: “terminlər ümumişlək sözlərdən definisiyalarında məzmunun əks olunmasına, müəyyən sfera ilə məhdudlaşan professional anlayış bildirməsinə görə fərqlənir. Hər hansı bir termin terminoloji sistemin paradigmatik üzvü sayılır, nitqdə isə xüsusi – professional kontekstdə istifadə edilir” (7, 225).

Göründüyü kimi, elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya mücərrəd anlayışı bildirən söz və söz birləşmələri termin adlanır. Terminlər həmişə dəqiq bir mənaya, müstəqil və aydın bir məzmunu malik olur. Elmin, texnikanın, incəsənətin hər bir sahəsinin özünəməxsus terminologiyası vardır. Bura daxil olan terminlərin bir qismi ümumi orta bilik səviyyəsinə malik adamlara belə tanış olduğu halda, bəziləri ancaq bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan mütəxəssislər tərəfindən işlədilir. Beləliklə, terminlərə

elmin, texnikanın, istehsalatın, kənd təsərrüfatının, iqtisadi və ictimai həyatın, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan müəyyən anlayışları dəqiq əks etdirən söz və söz birləşmələri daxildir. Məsələn, dilçilik terminləri: *sintaksis, morfolojiya, fonetika, leksika, orfoqrafiya, kalka, arqo, dissimilyasiya*; riyaziyyat terminləri: *sinus, kosinus, toplanan, çıxılan, diferensial tənliklər*; fəlsəfə terminləri: *impressionism, panteizm, qnoseologiya, atribut, monizm*; hərbi terminlər: *kapitan, poliqon, general, eskadron, kreyser, intendant*; fizika terminləri: *lümen, linza, optika, kondensator, izolyator, micron* və s.

Köhnəlmiş sözlər. Aktiv istifadədən qalan sözlərə köhnəlmiş söz deyilir. Köhnəlmiş sözlər zaman keçdikcə unudulur və ümumişlək xüsusiyyətini itirir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müəyyən miqdar köhnəlmiş söz vardır. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *donluq, uçmaq, damu, girvənkə, çuxa, ün, boyunduruq, ayaq, cəhrə, komsomol, kommunist, sosializm* və s. Dildə bu və ya digər sözün köhnəlməsi mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir. Buna görə də bu və ya digər sözün köhnəlməsi üçün sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Söz dildə ya uzun illər fəal vahid kimi ömür sürür, ya da bəzi səbəblərlə əlaqdar olaraq müəyyən dövrdən sonra köhnələ bilər. Hər bir sözün taleyi onun ifadə etdiyi məna ilə, xidmət etdiyi xalqın düşüncəsi ilə bağlı olur. Bütün bunlara əsasən də sözün köhnəlməsi obyektiv qanunauyğunluq əsasında meydana çıxır.

Bəs köhnəlmiş sözlər necə müəyyən edilir? Bu qrup sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün meyar dilin müasir vəziyyətidir. Köhnəlmiş hər bir söz dilin bugünkü vəziyyəti ilə yoxlanılır, onun nə dərəcədə işlənilib – işlənmədiyi aydınlaşdırılır. Köhnəlmiş söz müəyyənləşdirilərkən tarixilik prinsipi əsas götürülür. Yəni hər bir fakta tarixilik cəhətdən yanaşılır.

XIX əsrdə M.F.Axundovun əsərlərində *yüzbaşı, murov, yasavul* və s. kimi sözlər işlənmişdir. Bu sözlər hazırkı dövr üçün köhnəlmişdir. Lakin XIX əsrdə bunlar fəal istifadə olunan adi sözlər olmuşlar. Deməli, bu və ya digər sözlər bu dövr üçün adi, digər dövr üçün arxaik ola bilər.

Dildə köhnəlmiş sözlərin köhnəlmə dərəcəsi eyni olmur. Belə ki, bəzi sözlər az, bəzi sözlər çox köhnəlir. Bu nöqteyi nəzərdən Azərbaycan dilində köhnəlmiş sözləri iki qrupa bölmək mümkündür:

a) Ancaq müasir ədəbi dil üçün köhnəlmiş sözlər. Bu qrup sözlər vaxtı ilə ədəbi dildə olub, hazırda ümumxalq Azərbaycan dilinin yalnız dialekt və şivələrində işlənir: *varmaq, sayru, andırmaq, ün, donluq, arı* və s. Onlardan *varmaq* getmək, *sayru* sözü xəstə, *andırmaq* sözü yada salmaq, xatırlamaq mənasında dilimizin bir sıra dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Səs mənasında olan *ün, arı və donluq* sözləri isə bəzi dialekt və şivələrdə hələ də yaşayaraq müvafiq olaraq *səs, təmiz (duru)* və *aylıq (maaş)* sözləri ilə

qoşalaşmış (*səsim-ünüm, ayılığım-donluğum, aydan arı, sudan duru*) şəkildə işlənir.

b) Ümumdil üçün köhnəlmiş sözlər. Bu qrup sözlər vaxtı ilə dildə işlənib, indi isə nə ədəbi dildə, nə də xalq danışığı dilində istifadə olunmayan sözlərdir. Belə sözlərə əsasən qədim abidələrin dilində təsadüf edilir: *əsən, ayaq, damu, uçmaq, düş, aydır, us, dərnək, diin, yanşax* və s. *Əsən* sözü X-XI əsrlərdə sağ, salamat, *yanşax* el aşığı, *diin* gecə, *aydır* deyir, *düş* yuxu mənasında işlənmiş, indi isə demək olar ki, tamamilə köhnəlmişlər.

Köhnəlmiş sözlərin hamısı eyni əlamətlərə malik olmayıb, bir qrupu digərindən bu və ya başqa xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Bunlardan bəziləri ifadə etdikləri məhfumdan ayrılaraq, bəziləri isə məhfumla bərabər köhnəlmişdir. Bu nöqtəyi nəzərdən Azərbaycan dilindəki köhnəlmiş sözləri iki qrupa ayırmaq olar: 1. tarixizimlər; 2. arxaizimlər.

Keçmiş həyat və məişətin aradan çıxması, dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq köhnəlmiş və ancaq həmin həyatı canlandırmaq məqsədi ilə işlədilən sözlər *tarixizimlər* adlanır. İfadə etdikləri əşya və ya hadisə ilə birlikdə köhnəlmiş sözləri şərti olaraq *tarixizim* adlandırmaq olar: məsələn, *darğa, qazı, cüt, çuxa, qurşaq* və s. Tarixizimlər, əsasən, dövlət quruluşu, ictimai vəsitə və münasibətlərlə bağlı meydana çıxan köhnəlmiş sözlərdir. Buna görə də tarixizimlərin ifadə etdikləri anlayışların köhnəlməsi başlıca olaraq cəmiyyətin və ictimai quruluşun yüksək tərəqqisi və inkişafı ilə əlaqədardır. Bu qrup sözlər müxtəlif dövrlərdə meydana çıxdığı üçün bunların bəzisi qısa bəzisi uzun tarixə malikdir. Məsələn: *qolçomaq, rəncbər, mədrəsə, mollaxana* və s. kimi sözlər, təxminən 80 il bundan əvvəl köhnəlməyə başlasalar da, *komsomol, sosializm, kommunist* və s. sözlərin köhnəlmə tarixi 20 il bundan əvvələ aiddir. Deməli, köhnəlmiş sözlərdən tarixizimləri müəyyən edən əsas meyar həm sözün, həm də onun ifadə etdiyi anlayışın fəal istifadədən qalmasıdır - hər ikisinin köhnəlməsidir. Tarixizimlərdən fərqli olaraq, arxaizimlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və hadisələr indinin özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. Arxaizimlər dilin passiv fonduna daxildir. Zaman keçdikcə dildə axaizimlərə dublet, qismən də sinonim olan, onları sıxışdırıb aradan çıxaran və lüğət tərkibinin aktiv qismini təşkil edən yeni leksik vahidlər yaranır: məsələn, *damu* əvəzinə *cəhənnəm*, *uçmaq* əvəzinə *cənnət*, *yazı* əvəzinə *çöl*, *aul* əvəzinə *kənd*, *ozan* əvəzinə *aşıq*, *ayaq* əvəzinə *qədəh*, *aydır* əvəzinə *deyir* və s. Azərbaycan dilində arxaizimlər iki növdə sistemləşdirilir: a) leksik arxaizimlər; b) semantik arxaizimlər.

Əşya və hadisəni ifadə etməkdən ayrılıb tamamilə arxaik plana keçən sözlər leksik arxaizimlər adlanır: *ayıtmaq* (demək), *əsrük* (sərxoş), *yey* (yaxşı), *irişmək* (çatmaq), *uyumaq* (yatmaq), *sası* (üfunətli), *tanuq* (şahid) və s. Bu sözlər dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçmişdir və müasir ədəbi

dilimizdə fəal işlənmə iqtidarı olan leksik vahidlər hüququna malik deyildir. Bunlar unudulmuş, ya da unudulmaq prosesini keçirən sözlərdir.

Öz əvvəlki formasını saxlayıb, yalnız mənası köhnəlmiş sözə semantik arxaizm deyilir: keçmişdə *kişi* sözü adam, insan mənasında işlənmişdi. Bu söz insan, adam sözlərinin meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq öz mənasından uzaqlaşmış, əvvəlki mənası arxaikləşmişdir. Hazırda bu söz əsasən, cins mənasında işlədilir. Eləcə də *ər* və *donluq* sözləri qədimdə müvafiq olaraq *kişi* və *maaş* (aylıq) mənasını bildirmişlər, sonradan *ər* ailə üzvü mənasında, *donluq* isə parça mənasında işlənmişdir. Deməli, semantik arxaizmin leksik arxaizmdən əsas fərqlərindən biri odur ki, semantik arxaizmə uğramış söz başqa mənada yenə də lüğət tərkibində işlənir. Lakin leksik arxaizm istifadədən düşmüş olur. Yeni sözlər. Dildə meydana gələn yeni sözlərə neologizmlər (yunanca *neos*-yeni, *logos*-təlim deməkdir) deyilir. Neologizm hadisəsi arxaizmin tam əksini təşkil edir. Yeni sözlər ancaq dilə yeni gəlmiş ilk dövrlərdə neologizm ola bilər. Buna görə də yeni söz, təzə söz anlayışları nisbi və şərti götürülərək dövrlərlə əlaqədar olan hadisə kimi başa düşülür. Dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçən bu və ya başqa bir söz təşəkkül tapdığı dövr üçün neologizm kateqoriyasından çıxıb lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçərək işlək sözlərə çevrilir. Məsələn, XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində dilimizdə yeni yaranan və daxil olan bir sıra sözlər (*kompüter, internet, sosial şəbəkə, skaner, printer* və s.) dilimiz üçün neologizm hesab edilirdisə, hal-hazırda belə sözlər neologizm deyil. Çünki bu sözlər dilimizin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçmişdir, orada özünə mövqe tutaraq digər işlək sözlərdən fərqlənir. Eyni zamanda bunlar danışıq prosesində ciddi üslubi rəngarəngliyə malik olan yeni söz kimi təsəvvür edilmir. Bütün bunlara əsasən dildə yeni sözün neologizm hesab edilməsinin meyarı onun daxil olduğu dövrdəki işlək sözlərdən fərqlənməsi, təzəlik əlamətini saxlaması, yenilik çalarlığını əks etdirən üslubi keyfiyyətlərini mühafizə etməsidir. Yeni sözlər iki mənbədən qaynaqlanır: birincisi, öz dilimizin daxili imkanları əsasında: *soyuducu, çağdaş, soyad, nəfəslik, soyqırım, əyləc, dönəm, durum, yetərsay, öndər, açıqca* və s. İkincisi isə başqa dillərdən söz almaq əsasında: *deputat, faks, email, sayt, veb sayt, elektron poçt, multikulturalizm, vebünvan, internet portalı, innovasiya, kreativlik, tolerantlıq* və s. yaranmışdır. Dialektlər. Dilimizdə məhəlli xarakter daşıyan sözlərə dialekt deyilir. Dialektlər ədəbi dilə qarşı qoyulur. Lakin “ədəbi dillə dialekt, şivə və jarqonlar arasındakı qarşılıqlı təsir də az əhəmiyyət daşımır. Azərbaycan ədəbi dili dialekt və şivələrlə daim qarşılıqlı təsirdədir. Ümumiyyətlə, müəyyən ərazi dialektləri, şivələri, professional arqoların ədəbi dil, yaxud ədəbi standartla qarşılıqlı münasibəti hər bir dildə spesifik xarakter daşıyır” (7, 328). Müasir Azərbaycan dilinin ümumi lüğət tərkibinə, ədəbi dilə məxsus sözlərdən başqa, bu dilin bütün şivələri üçün

səciyyəvi olan sözlər də daxildir. Müasir dilin lüğət tərkibinə daxil olan onun şivələrinə məxsus belə sözlər dialekt leksikası adlanır. Vaxtilə yerli şivələr böyük müstəqilliyə malik idi, lakin ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar kütləvi savadlanma və ümumi mədəni səviyyənin bütün əhali arasında sürətlə artması nəticəsində yerli şivələr öz xüsusiyyətlərini itirməyə başlayır. Beləliklə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası yaranır. Ədəbi dil ilə yerli dialektlər arasında indi çox mürəkkəb bir qarşılıqlı uzlaşma prosesi getməkdədir. Bir tərəfdən ədəbi dil dialektlərdə işlənən lazımlı, həyati əhəmiyyətli olan sözləri seçib öz lüğət tərkibinə daxil edir və onu zənginləşdirir. Digər tərəfdən ədəbi dil normaları yerli dialektlərə daxil olur və onları sıxışdırır. Bunun nəticəsində dialektlərin tədricən aradan çıxması və ədəbi dilin ümumiləşməsi prosesi baş verir.

Ümumxalq dilinin formalaşması prosesində dialekt sözlərin xeyli hissəsi geniş dairədə işlədilən ümumxalq xarakteri almış, ədəbi dildə işlədilir. Məsələn: *çeşid, pardax, mahlıc, bardaş, dənəvar, ördək, ayrıc, tıxac, alışıqan, örüş, başdansovdu, sovruq, davar, ağıl, qysaq, sırsıra, sayrışmaq* və s. Bir qismi isə ədəbi dilə daxil olmamış, xalqın danışığı – məişət nitqinin malı olaraq qalmışdır.

Dialektləri işlənmə arealına görə iki yerə ayıra bilərik: 1) yalnız bir ərazidə: şəhərdə, qəsəbədə, rayonda, kənddə işləkliyə malik olan dialektlər. Məsələn: *əngənək* – saxsı ləyən, *sinmək* – qorxmaq, *avit* – sakitləşdirmək, *şəkəbir* – bir dəstə nazik çubuq, *tuşramaq* – qaytarmaq, *savıxdı* – qurtardı, *alana* – qurudulmuş şaftalı və ya qaysı, *kənkiz* – bitki növü, *üşkürək* – fiştıriq, *dəç* – dolu və s. dialekt-sözlər Naxçıvan dialektində işlədilir; 2) bir neçə dialektə istifadə olunan dialektlər. Məsələn: *hancarı* – necə, *hövlank* – tələsik, *nəyşə* - niyə, *məhrəba* - ələrdən – dəsmal, *tifil* – uşaq, *müzalan* – sancan cücü və s.

Dilçilikdə dialektlərin müxtəlif bölgülərindən danışılır və onlar bir neçə yerə bölünür. Bu və ya digər dialekt sözün ədəbi dilin sözlərinə uyğun gəlib-gəlməməsindən asılı olaraq dialekt leksikasında bir neçə söz tipini qeyd etmək olar. Bu nöqtəyi-nəzərdən, dialektizmlərin aşağıdakı növlərini göstərmək olar: a) fonetik dialektizmlər. Belə dialektlər tələffüzəcə ədəbi dil normalarına uyğun gəlmir, səs dəyişməsi əsasında əmələ gəlir. Məsələn: *ərəbə* - araba, *Bəki* – Bakı, *qərdəş* – qardaş, *taxsır* – təqsir, *həyif* – heyif, *döyül* – deyil, *öv* – ev, *əyib* – eyib, *həji* – hacı, *bəji* – bacı və s. b) morfoloji dialektizmlər. Bu dialektlər ədəbi dildən morfoloji strukturuna görə fərqlənir, bunlara assimilyasiya hadisəsi uyğun gəlir. Məsələn: *yammır* – yanmır, *sənnən* – səndən, *cannar* – canlar, *qızzar* – qızlar, *gözdər* – gözlər və s. c) leksik dialektizmlər. Ədəbi dildə qarşılığı olan dialektlər leksik dialektizmlər adlanır. Onlar ədəbi dil sözlərinə mənaca uyğun gəlir, lakin ondan səslənməsinə və fonetik tərkibinə görə fərqlənir. Hər ikisi eyni

məhfum ifadə edir. Ədəbi dildəki sözlərin sinonimi kimi işlədilir. Məsələn: qəlbi – hündür, becit – tez, zərdə - yerkökü, taytamaq – axsamaq, çinqoy - əsəbi, zağar – qısa boy, cələf – arıq, yava – pis və s. d) semantik dialektizmlər. Ədəbi dildə olan söz dialektə başqa-başqa mənalarda işlədilir. Bunlar həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə fəaliyyət göstərir. Məsələn: “qara” sözü ədəbi dildə rəng mənasında, dialektə isə ey, on iki ədəd mənalarında, “qaynar” sözü çay kənarında altır yumaq üçün ocaq qalayıb qazanda su qızdırmaq mənasında işlədilir. Bu dialektlər ədəbi dil sözləri ilə formaca eyni, mənaca müxtəlif omonim əmələ gətirir. e) leksik-semantik dialektizmlər. Bu dialektlər bir dialekt və ya şivədə danışanların yaşayış tərzini, onların əmək fəaliyyətini, həmin yerlə əlaqədar olan əşya, hadisə, geyim, məişət adlarını əks etdirir. Onların çoxu keçmiş adət-ənənə, həyat təzi, etnoqrafiya ilə bağlıdır. Belə dialektizmlərə daha çox tarixi romanlarda təsadüf olunur. Ədəbi dildə sinonimi, əvəz edəni yoxdur. Məsələn: mandal – cəftə, mahı – dəryaz, qəvərə - bıçaq, teşi - əl iyi, şülək – hissə və s. (2, 287-289).

Nəhayət, qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin leksikasında ümumişlək olmayan sözlərin özünəməxsus yeri var. Onları dilimizin lüğət tərkibindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Ümumişlək olmayan sözlər dilimizin passiv lüğət fonduna daxil olub hamı tərəfindən eyni qaydada anlaşılmasa da onlar məxsus olduğu ərazi, sahə və dairələrdə əslində aktiv işləkliyə malik olurlar. Buna uyğun olaraq, terminlərə baxsaq, görürük ki, belə sözlər hər kəs tərəfindən eyni şəkildə başa düşülməsə də, aid olduğu elm sahəsinə məxsus alim və mütəxəssislər tərəfindən asanlıqla başa düşülür və işlədilir. Dialektlər isə ümumi ədəbi dilə qarşı qoyulsa da, istifadə olunduğu ərazidə aktiv işləkliyə malikdir. Köhnəlmiş sözlərdə isə məsələ belədir ki, onlardan daha çox tarixi mövzulardan danışarkən çox istifadə edilir. Neologizmlər isə müasir dünyamızla, elmin-texnikanın sürətli inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II h. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
2. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
3. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2012, 516 s.
4. Əsgərov H. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 448 s.
5. Adilov V. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri, Bakı: Elm, 1990, 92 s., səh: 10-14

6. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
7. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 488 s.

И.Магеррамова

Группы ключевых слов для использования
на Азербайджанском языке
Резюме

Статья посвящена словосочетаниям в лексиконе азербайджанского языка. Вот слова, которые говорят на нашем языке, разделенные на две части в соответствии с особенностями понимания, дается информация о них. Утверждается, что общие слова - это слова, которые понимаются одинаково всеми на нашем языке. Используемые некоторыми группами людей определенные социальные группы, которые разделены по территории, специальности, социально-политическим и научно-культурным аспектам и не поняты всеми одинаковыми словами, - это не общие слова. Включает в себя: профессионально-художественную лексику, термины, устаревшие слова, новые слова и диалекты. Определенная информация дается путем предоставления конкретных примеров уп-омянутых выше языковых фактов

IMaharremova

**Word groups for working in Azerbaijani
Sammary**

The article is devoted to the word groups in the Azerbaijani language lexicon. Here are the words that are spoken in our language divided into two parts according to the peculiarities of understanding, information about them is given.

It is stated that common words are the words that are understood in the same manner by everyone in our language.

Used by Certain groups of people, certain social groups that are separated because of territory, specialty, socio-political and scientific-cultural aspects and not understood by everyone in the same way words are non-common words. Includes them: vocational and art lexicon, terms, obsolete words, new words and dialects. Certain information is given by providing concrete examples of the language facts mentioned above.

Rəyçi: Şəlalə Abdullayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

FİRƏNGİZ PƏNAHOVA,
NİGAR HƏSƏNOVA
AzTU
nigar@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ CÜMLƏNİN İNKAR FORMASININ DÜZƏLDİLMƏSİNİN METOD VƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: inkar, inkarlıq kateqoriyası, inkarlıq vasitələri, ikiqat inkarlıq, polineqativlik.

Key words: negation, negation category, means of negation, double negation, poly-negation.

Ключевые слова: отрицание, категория отрицания, отрицания, двойное отрицание.

İnkarlığın linqvistik təbiəti geniş tədqiq edilmiş məsələlərdən biridir. İnkarlıq həm ümumi aspektlərdən, həm də konkret dilin materialları üzrə, həm də müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılsa da, onun tipoloji aspektdən qiymətləndirilməsi, belə vasitələrin dilin yarusları üzrə bölgüsünə az diqqət yetirilmişdir.

Qohum və qohum olmayan dillərin, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında inkarlığın öyrənilməsi bu sahədə ümumi faktoloji materialı artırmış, problemin daha geniş müstəvidə araşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. Şübhəsiz ki, müxtəlif sistemli dillərdə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq vasitələrinin müqayisəli-tipoloji tədqiqi böyük maraq doğurur. "Sırf qrammatik və struktur-tipoloji tədqiqatla məhdudlaşan araşdırmalarda təsdiq və inkar kateqoriyalarının məzmun və ifadə planlarının qarşılıqlı münasibətinin, eləcə də qarşılıqlı əlaqəsinin incə məqamları, onun semantic-üslubi və kommunikativ-praqmatik aspektləri açılmır" Ona görə də müxtəlif sistemli dillərdə qeyd edilən kateqoriyanın müqayisəli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac artmışdır.

Dil forması kimi qəbul edilən inkar təstiqlə birlikdə fikrin iki formasının anlayış və mühakimənin mahiyyətidir. İnkara bütün dillər üçün universali kimi baxmaq olar. "Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmcins əşya və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur. ... Qrammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələrinin vəhdəti qrammatik kateqoriya adlanır". İnkarlıq da belə kateqoriyalardan biridir. Təstiq/inkar kateqiyasının semantic potensialının təhlili zamanı "təstiq/inkar", "pozitiv/-neqativ" terminlərinin başa düşülməsində meydana çıxan bəzi anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq lazım gəlir.

M.Hüseynzadə göstərir ki, "sözün öz əsas mənasından başqa, onun nitqdə cümlə daxilində bir və ya bir neçə qrammatik mənası olur. Sözün qrammatik mənası leksik mənasından çox olur. ...qrammatik məna nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir. ...sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərir, ...danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini bildirir. İngilis dilində önşəkilçilər (prefikslər) inkarlığın morfoloji ifadə vasitəleridir. Bu dildə inkar affikslərinin böyük əksəriyyəti önşəkilçilərdir. Söz kökünün əvvəlinə qoşulan, sözdüzəltmə səciyyəsinə malik şəkilçi morfemlərin elə növləri vardır ki, onlar yeni yaranan sözdə inkarlıq, yoxluq kimi mənalara yaradır. Bu üsulla sözdüzəltmə həm adlar, həm də fellər üçün xarakterikdir. Məs, common-uncommon; grateful-ungrateful; satisfactory-unsatisfactory; trained-untrained; ability-disability; approval-disapproval; trust-distrust; responsible-irresponsible və s.

Affikslərin əsas nitq hissələri ilə müxtəlif birləşmə formaları vardır. Müxtəliflik yalnız fərqli dillər üçün deyil, eyni bir dil üçün özünü göstərir. Bəzi Hind-Avropa dillərində affikslər (prefix və az halda suffikslər) əsasən adlara, nadir hallarda fellərə birləşir, digərində isə belə məhdudiyət yoxdur. İngilis dilində un-, in-, mis-, anti-, counter- önşəkilçilər inkar mənası yaratmaq üçün istifadə olunur. Un- önşəkilçisi Hind-Avropa dillərinin çoxunda müxtəlif formalarda işlənilir. Bu, məhsuldar önşəkilçi olub müxtəlif nitq hissələrindən yeni sözlər əmələ gətirir. İnkara vasitəsi daha çox sifət və zərflərdə artırılır. The only thing that makes me unhappy is that I'm making you unhappy – Məni sevindirməyən yeganə şey, mənim səni sevindirməməyimidir. She had met innumerable people of all kinds and I think she summed them up shrewdly enough according to the standards of the small Virginian town where she was born and bred. He'd have invented the most extravagant and incredible sins to confess to. Must you talk in that awful dry inhuman way?. Ne was indefestigable.

Mis- ümumgerman mənşəli önşəkilçidir. Bu prefiks çox zaman fellərdən törəmə əsaslar yaradır. Əmələ gələn yeni sözlərdən bəziləri yanlışlıq, səhv, bəziləri isə inkarlıq ifadə edir. Məsələn, miscalculate-hesablamada səhv etmək; mistrust-inanmamaq. I have never begun a novel with more misgiving/ The barometer is useless^ it is as misleading as the newspaper forec. Dildə inkarlıq leksik-qrammatik kateqoriyadır. İnkarlıq leksik, qrammatik, o cümlədən də sintaktik yolla ifadəsini tapır. Dil universalisi kimi inkar dilin müxtəlif səviyyələrində leksik, qrammatik və fonetik səviyyələrdə qeydə alınır. İnkarlığın leksik və qrammatik ifadə vasitələri arasında kəskin fərq yoxdur. İngilis dilində inkarı ifadə edən bir çox leksik vasitələr vardır. Bu vasitələr inkar mənalı fellərdir. To deny (etməmək, həll etməmək, qərara gəlməmək); He denied breaking into the shop (Murthy). To doubt (şübhə etmək): I doubt whether he was really able to do

that (Christie). To fail (bacarmamaq, öhdəsindən gəlməmək) I waved to Katherine, but failed to attract her attention (Christie). Bəzi isimlər də inkar mənasını ifadə edir. Məsələn, failure (iflas): Bobby had a sort of failure (Christie). Lack (çatışmazlıq): He used to have a lack of Money (Wells). Bir sıra zərflər ingilis dilində inkar mənasında işlənir. Məsələn, hardly –we could hardly understand him (Christie); scarcely-She scarcely seems to care, does she? (Murthy). Azərbaycan dilində də inkarı ifadə edən əsas leksik vasitələrdən biri “yox” sözüdür. Bu sözün hansı nitq hissəsinə aid edilməsi, onun dəqiq semantikasının təyini çətindir. “Yox” sözü inkar hissəciyi funksiyasında çıxış edir. Cümlədə müxtlif mövqələrdə duraraq bu söz inkarı bildirir. Bu zaman ya əvvəlki fikirlə razılaşmamaq, əvvəlki mülahizəni rədd etmək, nədənsə imtina etmək və s. Baş verir. “Yox” sözünün ədatlarla birgə işlədilməsi zamanı inkar güclənir. İnkarın implisit ifadəsi məqsədilə Azərbaycan dilində “olmaz” forması da geniş istifadə olunur. Danişiq dilinin sintaksisi üçün təstiq cümlələrinin inkar cümləsi funksiyasında işlədilməsi də baş verir. İngilis dilində İnkar inkar zərfləri, əvəzlilikləri və ya inkar bağlayıcıları ilə düzəlir. “Not, no, nothing, nobody, no one, none, neither, neither...nor, never, nowhere@” ingilis dilində istifadə olunan belə inkar vasitələrindəndir. No inkar vasitəsi isimlərlə işləndikdə “not a/not any” mənalarını ifadə edir. Bu zaman “no” və “not” eyni məqamlarda işləyə bilər. Fellerlə işlənmə zamanı “not” inkar vasitəsinə üstünlük verilir.

He has no money./ He doesn't have any money. She has no friends./ She doesn't have any friends. I found no information about it./ I didn't find any information about it. “No” hissəciyi ilə düzəlmiş sözlərdən də inkar vasitəsi kimi geniş istifadə edilir. Məsələn, He said nothing./ He didn't say anything. She saw no one./ She didn't see anyone/ We went nowhere last week./ We didn't go anywhere last week. İngilis dilində “not” çox zaman köməkçi feldən sonra gəlir. Zaman formasında iki fel olduqda “not” birinci feldən sonra işlənir.

İnkar vasitələrinin istifadə olunması dillərdə polineqativlik və mononeqativlik xüsusiyyətləri əmələ gətirir. Polineqativ sistemlərdə inkar predikativliyi inkar xəbəri mövqeyindən yaradılır. Xəbər imkarını, yeganə sintaktik mənalı inkarı başqa üzvlərin inkarı da doğrula bilər. Mononeqativ sistemdə inkar predikativliyi həmin predikativ xətt daxilində bir inkar üzvü əsasında formalaşır. Ona görə də mononeqativ sistemlərdə ümumi inkarlı cümlənin yaradılması üçün müxtəlif sintaktik mövqələr geniş istifadə olunur. Bu əsasda onların tipologiyasını aydınlaşdırmaq imkanı da yaranır. Polineqativ sistemdə inkar leksemlərinin köməyi ilə ümumi inkarlı cümlənin formalaşması zamanı belə leksemlərin sayı sintaktik mövqələrin ümumi sayı ilə məhdudlaşır. Real nitq fəaliyyəti şəraitində inkar elementlərinin sayının beşdən artıq olması gözlənilən deyildir. Misal: Heç

kim - heç vaxt – heç kimə - heç nə - deməmişdi. İngilis dilində də bu cümləyə qarşı vahid inkar göstəricili cümlə qurulur. İngilis və Azərbaycan dillərində semantik ekvivalent olan ümumi inkarlıq ifadə edən cümlələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, ümumi inkar cümləsinin mononeqativ sistemdə formalaşması zamanı müəyyən leksik-semantik qrupa aid sözlərin müəyyən sintaktik mövqedə işlənməsi lazım gəlir. Başqa sözlə desək, polineqativ sistemin inkar elementlərinə mononeqativ sistemdə müəyyən tərtib sözlər müvafiq gəlir. Onları inkarlığı müşayiət edən sözlər kimi təyin etmək olar.

İnkarlığı müşayiət edən sözlərin semantik və funksional xüsusiyyətlərini ingilis dili üçün ayrı-ayrı müəlliflər araşdırmışdır. Lakin bu qrup daxil olan sözlərin sayı və konkret tərkibi fərqli şəkildə göstərilir. Bu sözlərin terminoloji təyininə də fərq özünü göstərir. Bəzi müəlliflər belə sözləri “inkarlığın ikinci göstəricisi”, “any tipli sözlər”, “non-negated indeterminates” adlandırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, belə sözlər bəzən inkar formalarına qarşı qoyulur, bəzən isə təcrid edilmiş şəkildə öyrənilir. Polineqativlik və mononeqativlik dillərin struktur normasıdır, real ifadə olunma formasıdır. S.Abdullayevin fikrinə görə “Vahid inkarlıq konstituentinin reallaşması ilə cümlənin bütün mikrosahələrinin struktur təşkilini təmin edən bilən sintaktik tip mononeqativ quruluş, cümlə daxilində iki və daha artıq inkarlıq konstituentinin reallaşması imkanı ilə səciyyələnən sintaktik tip isə polineqativ quruluş adlanır”. Beləliklə, aydın olur ki, həm mononeqativ, həm də polineqativ quruluşlarda inkarlıq elementlərinin işlənməsi dilin qrammatikası və bu dildə formalaşmış, bitmiş və ya nisbi bitmiş inkarlıq məzmununun, fikirlərin ötürülməsi dilin kateqorial qrammatik vasitələrinin işlənmə və variativlik xüsusiyyətlərindən aslıdır.

Ədəbiyyat

1. Абдуллаев С. Немецкий контекст. Баку XXI YNE. Аффирмативная форма предл.
2. Мəmmədov N, Axundov A, Dilçiliyə giriş. Baku: Maarif, 1980
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Baki Maarif, 1973
4. Xəlilov Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Baki, 2002

**Ф.Панахова,
Н.Гасанова**

Сравнительный анализ средств отрица в разносистемных языках Резюме

В статье рассматриваются общие вопросы категории отрицания В разносистемных языках на материале английского и азербайджанского языков. определяется корпус средств выражения указанных языках.

Лексические, морфологические и синтаксические средства отрицания азербайджанского английского языков изучаются и сравнительном аспекте исследование показывает, что при оформлении общеоритательных предложений в мононегативной системе, возникает необходимость использования слов, относящийся конкретной лексико грамматической группе, в определенной пакт еской позиции. Другими сип словами, отрицательным элементом полинеггтивной системы соответс- вуют определен- ные слова в ой системе. Как в мононегативной, так полинега- тивной струкурах передача высказываний зависит от особенностей вариат- ивности и использования категориальных грамматических средств языка, их можно определить как сопутс- твующие отрицани

**F.Pankhova,
N.Gassanova**

**Comparative analysis of negation in languages belonging
to different families
Summary**

The article studies the category of negation in languages belonging to different language families, i.e. to the English and Azerbaijani languages. The means of expression of negation in the mentioned languages is defined. Lexical, morphological and syntactical means of negation in the Azerbaijani and English languages are studied comparatively. Research shows that usage of certain words of lexical-semantics group in certain syntactic situation is necessary during formation of common negative sentence of mononegative system. In other words, some complied words of mononegative system appropriate to negative elements of plynegative system. They are likely to be determined words accompanying negativeness. The tranmission of ideas both in mononegative and plynegative depends on usage of categorical grammatical means of language and variability features.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosene

CÜMLƏ VƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: cümlə üzvləri, söz birləşmələri, bağlılıq, şəxs sonluqları, zaman şəkilçiləri, baş üzvlər, leksik məna, qruplaşma, özünəməxsus, xüsusiyyət.

Ключевые слова: члены предложения, словосочетания, принадлежность, личные окончания, суффиксы времен, главные члены

Keywords: sentence members, phrases, affiliation, personal endings, suffixes of times, main members

Söz birləşmələri kimi cümlə problemi də dilçilikdə mühüm məsələlərdən biri hesab olunur. Dildə sözlərin birləşməsi, fikrin maddi dil şəklinə düşməsi üçün cümlədə sözlərin və söz birləşmələrinin həm forma, həm də mənaca bir-biri ilə bağlanması lazımdır. Cümlədə sözlər, söz birləşmələri arasında belə bağlılıq olmadan dil əmələ gələ bilməz və bitmiş bir fikir də ifadə oluna bilməz.

Cümlənin və cümlə üzvlərinin ilk yaranma dövrlərindən başlayaraq, mübtədə ilə xəbər və ümumiyyətlə, cümlə üzvləri bir-biri ilə dialektik vəhdətdə, biri digəri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə inkişaf etmişdir. Bu inkişaf sadəcə olaraq müəyyən dairə ətrafında hərlənmək deyil, sadəcə mürəkkəb, aşağıdan yuxarıya doğru inkişafdadır. Bu nöqtəyi nəzərdən də cümlə və cümlə üzvlərinə yanaşdıqda onların da daima təkmilləşmə və səlisləşmə halında olduğunu müşahidə etmək heç də çətin deyildir. Məktəb qrammatikalarında cümləyə belə tərif verilir: "Bitmiş bir fikri ifadə edən bir sözə və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir." Bu tərif bəsit olsa da orada cümləyə xas olan əsas əlamətlər öz əksini tapmışdır. Cümlə bir sözdən, bir neçə sözdən ibarət ola bildiyi kimi, onda bitmiş nisbi bir fikir də ifadə olunmalıdır. Cümlənin tərfi haqqında dilçilər arasında bir çox fikirlər söylənilmişdir. Bəzi dilçilər (F.İ. Buslayev və başqaları), cümləni sözlə ifadə olunan hökm adlandırır; bəziləri (A.A. Potebnya) isə cümləyə belə tərif verir: "Psixoloji hökmlərin sözlə ifadəsinə cümlə deyilir".

Peterson cümləyə tərif verərkən yazır ki, bitmiş bir fikri ifadə edən və intonasiya vahidi olan sözə və söz birləşməsinə cümlə deyilir.

Bunlardan fərqli olaraq, akademik V.V. Vиноqradov cümləyə belə tərif vermişdir: "Cümlə hər hansı bir dilin qrammatik qanunları əsasında düzələn dil vahidi olub, fikrin formalaşması və ifadə edilməsinə xidmət edən əsas vasitəyə deyilir"

Y.M. Qalkina-Fedorukun redaktorluğu ilə nəşr olunan "Современный русский язык" adlı əsərdə cümlənin tərifinə haqqında belə deyilir: "Başqaları ilə ünsiyyət saxlamaq üçün qrammatik cəhətdən formalaşmış, intonasiya cəhətdən bitmiş bir fikri, hiss və hökmü ifadə edən vasitəyə cümlə deyilir".

Bizcə, Qalkina-Federukun redaktorluğu ilə nəşr olunan əsərdə cümləyə verilən tərif və akad. Vinogradovun tərifinə daha düzgün və dolğundur.

Deməli, cümlə bu və ya başqa bir dilin qanunları əsasında formalaşan, intonasiya cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə edən dil vahididir. Əlbəttə, bitmiş bir fikir ifadəsi də dildə nisbi xarakter daşıyır. Cümlə nitqin ünsürü olduğu üçün onda (cümlədə) əşya və hadisələrin bütövlüyü haqqında deyil, onun müəyyən bir hissəsinə haqqında məlumat verilir.

Cümləyə xas olan cəhətlərdən biri də predikativlik və intonasiyanın olmasıdır. Bu əlamətlər olmadan heç də fikrin bitməsindən, hökmün ifadəsindən də danışmaq olmaz. Predikativlik üçün zaman şəkilçilərinin, şəxs sonluqlarının, modallığın və s. mühüm rolu vardır.

Cümlənin ikinci xüsusiyyəti ona (cümləyə) aid intonasiyanın olmasıdır. İntonasiya sayəsində həm ayrı-ayrı sözlər, həm də söz birləşmələri cümləni əmələ gətirə bilər.

Predikativliyin özü də nitq prosesində yaranır. Predikativ əlaqə dedikdə onu həm hökm üzvlərinin (subyekt və predikat) həm də cümlə üzvlərinin (mübtədə, xəbər) əlaqəsində axtarmaq lazımdır. Predikativlik anlayışı subyekt və predikat arasındakı əlaqədən geniş götürülməlidir. Çünki təktərkipli cümlələrin xəbər və ya mübtədə arasında formalaşmasına baxmayaraq, onlarda da predikativlik vardır.

Cümlə hökmə sıx surətdə əlaqədardır. Lakin cümlə ilə hökm bir biri ilə dialektik vəhdətdə olsalar da, onlar eyniyyət təşkil etmir: çünki hökm təfəkkür kateqoriyası –məntiqi kateqoriya olduğu halda, cümlə qrammatik kateqoriyadır. Hökmə yalnız ya bir şey təsdiq, ya da inkar olunur. Odur ki, hökmə yalnız bir fikir ola bilər. Cümlədə isə bir və bir neçə hökm ola bilər. Məhz buna görə də cümlə ilə hökm bir-birinə uyğun gələ də bilər, gəlməyə də bilər. Məsələn: Zaur oxudu. Nərgiz danışdı cümlələrində Zaur və Nərgiz sözlərində həm qrammatik mübtədə, həm də məntiqi subyekt, oxudu və danışdı sözlərində isə həm qrammatik xəbər, həm də məntiqi predikat ifadə olunmuşdur.

Nədənsə, istər, ümumiyyətlə dilçilikdə və istərsə də türk dillərinə aid yazılmış bəzi əsərlərdə cümlədən danışarkən burada mütləq iki qütbün olmasını vacib sayırlar. Guya cümlədə həmişə iki qütb-subyekt və predikat öz ifadəsini mütləq tapmalıdır. Məsələn, N.K.Dmitriyev başqırd dilinə aid yazdığı qrammatika kitabında bu haqda belə yazır: "Cümlədə həmişə müəyyən bir fikir bitkinliyi olur. Bu bitkinlik burada mübtədə ilə xəbərin əsasında olan müəyyən qarşılıqlı əlaqə nəticəsində əldə edilir. Mübtədə və

xəbər prinsip etibarını ilə cümlənin zəruri ünsürləridir. Beləliklə, hər bir cümlədə (istər onu məntiqi, istərsə də qrammatik planda götürək) iki qütb müəyyənləşməlidir.

Əlbəttə, mübtədə ilə xəbər iştirak edən və mübtədəsi təsəvvür olunan sadə cümlələr üçün bu fikir doğrudur. Lakin Azərbaycan dilində (mübtədə və xəbər) olmasını bütün cümlələrə aid etmək doğru olmaz. Çünki Azərbaycan dilində bir qrup təktərkipli cümlələr vardır ki, onlarda iki qütbü eyni zamanda axtarmaq mümkün deyildir.

Məntiq təfəkkür qanunlarını, qrammatika isə dil qanunlarını öyrənir.

Bir qayda olaraq mübtədə qrupu bir, xəbər qrupu isə bir neçə atributiv ünsürdən ibarət ola bilər. Məlum olduğu üzrə, ikinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərflik həmişə fəli xəbər qrupuna daxil olduqları halda, təyinlər həm baş üzvlərə və həm də ikinci dərəcəli üzvlərə aid olur.

Xəbər qrupuna daxil olan üzvlər cümlədə daha çox mütəhərrikdir. Başqa sözlə desək, cümlənin məntiqi quruluşundan asılı olaraq bunlar (xəbər quruluşuna daxil olan üzvlər) cümlədə öz yerini dəyişə bilər. Lakin bu üzvlərin cümlədə öz yerini dəyişməsindən asılı olmayaraq, onlar yenə də xəbərə aid olur.

Lakin təyinin cümlədəki vəziyyəti başqadır. O (təyin) təyin etdiyi cümlə üzvündən (təyinləndən) heç bir şəraitdə ayrılı bilməz. Təyin təyin etdiyi cümlə üzvünün yanında gəlməlidir. Məhz buna görə də cümlədə mübtədə və xəbər qruplarını çox asanlıqla bir-birindən ayırmaq olur. Deməli, mübtədə və xəbər qrupuna daxil olan üzvlər qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlanmalıdır.

Lakin cümlədə elə sözlər olur ki, onlar cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olsalar da qrammatik cəhətdən cümlə üzvü ola bilmir. Belə sözlərə xitablar, ara söz və ədatlar daxildir.

İstər, ümumiyyətlə, türkologiyada və istərsə də Azərbaycan dilçiliyində cümlə üzvlərinin bölgüsü haqqında vahid bir fikir olmamışdır. Dilçilərin bir qrupu (İ.A. Batmaqanov, N.A. Drenkova, A.P. Potselyevski, Ə. Dəmirçizadə və b.) zərfliyi cümlə üzvləri sırasında inkar edir, ikinci dərəcəli üzvlərdən ancaq tamamlıq və təyini qəbul edirlər. İkinci qrup dilçilər isə (V.A. Qordlevski, N.K. Dmitriyev, N. Məmmədov, M. Hüseynzadə, S. Cəfərov və b.) türk dillərində cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri sırasında tamamlığı, təyini və zərfliyin olduğunu qəbul edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində cümlə üzvlərindən bəhs edərkən M. Kazımbəy onları iki yerə bölmüşdür. Birinci dərəcəli fikirləri ifadə edənlər və ikinci dərəcəli fikirləri ifadə edənlər. Birinci dərəcəli fikirləri ifadə edən üzvlər sırasına mübtədə, xəbər və tamamlıqları, ikinci dərəcəli fikirləri ifadə edən üzvlər sırasına isə təyinedici və keyfiyyət, hal- vəziyyət bildirənləri daxil etmişdir.

Prof. Ə.Dəmirçizadə M.Kazımbəyin. M.Ə.Vəzirovun, Y.Talıbzadənin və başqalarının cümlə üzvlərinin bölgüsü haqqında olan fikirlərinin xülasəsini verdikdən sonra, öz bölgüsünü vermişdir. O, cümlə üzvlərinin bölgüsü haqqında M.Ə.Vəzirovun fikrinin doğru olduğunu qeyd edərək yazır: “ Cümlə üzvlərinin bölgüsü haqqında M.Ə.Vəzirovun bölgüsünü daha düzgün və Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə daha uyğun hesab etmək olar.” Cümlə üzvləri dedikdə Vəzirov tamamilə haqlı olaraq xəbər, mübtəda, tamamlıq və təyini tanımış, “ zərflik “ adlanan üzvü bu sərəya daxil etməmişdir.

Ə.Dəmirçizadə mübtədani baş üzvlər sırasından çıxarıb ikinci dərəcəli üzvlər sırasına daxil etmiş, zəfliyi isə tamamilə cümlə üzvləri sırasından kənar etmişdir. O,zərfliyi ikinci dərəcəli üzvlər sırasından çıxarıb, onun vəzifəsini tamamlıqla təyinin arasında bölüşdürmüşdür. Onun fikrincə, Azərbaycan dilində zərflik adlanan cümlə üzvü, ümumiyyətlə “qondarmadır”. Buna görə də tərz-i hərəkət, keyfiyyət və kəmiyyət zərflikləri adlanan cümlə üzvlərini də təyin qrupuna daxil etmək lazımdır.

Beləliklə, müstəqil leksik mənaya malik hər hansı bir söz və söz birləşməsi cümlə üzvü ola bilər .Bunların hamısı cümlədə daşdığı vəzifəsinə görə eyni rola malik deyildir. Belə ki, cümlə üzvlərinin bir hissəsi fikrin ifadəsində əsas, həlledici rola malikdirsə(baş üzvlər mübtəda və xəbər) digər bir hissəsi baş üzvləri bu və ya başqa cəhətdən tamamlamağa, aydınlaşdırmağa, izah etməyə xidmət edir.

Deməli, cümlədə istər baş və istərsə ikinci dərəcəli üzvlərin özünə-məxsus müəyyən xüsusiyyətləri vardır. Baş üzvlər müstəqil surətdə fikrin bitməsinə xidmət edə bilirsə, ikinci dərəcəli üzvlər belə bir rola malik ola bilmir. Buna görə də ikinci dərəcəli üzvlər baş üzvlərin ətrafında qruplaşaraq, ya baş üzvləri, ya da bir-birini izah edir.

Mübtəda. Mübtəda cümlənin baş üzvlərindən biridir. O, heç bir cümlə üzvündən asılı deyildir. Əksinə, başqa üzvlər bu və ya başqa cəhətdən mübtədadan asılı olur. Mübtəda cümlənin baş üzvü olub qrammatik cəhətdən cümlənin başqa üzvlərindən asılı olmayıb, əlaməti xəbərdə müəyyən olunan əşyanı bildirməklə, adlıq hal formasında isimlərlə, əvəzliliklərlə və hallanan digər üzvlərlə ifadə olunur.

Mübtəda adlıq halda əşya bildirən və ya əşyalayan((substantivləşən) hər hansı bir nitq hissəsi ilə ifadə olunur. Mübtədanın adlıq halda işlənməsindən danışıarkən bir məsələni də aydınlaşdırmaq lazımdır. O da adlıq halda mübtəda vəzifəsində işlənen sözlərlə həmin halda təyin vəzifəsində işlənen isim, sifət, say, əvəzliliklər arasındakı fərqdən ibarətdir. Adlıq halda mübtəda vəzifəsində işlənen sözlər heç bir cümlə üzvündən asılı olmur.

Xəbər. Xəbər mübtədaya aid hal, hərəkət, hökmü, mübtədası olmayan cümlələrdə isə obyektiv varlıq hadisələrini bildirən cümlə üzvüdür. Xəbər qrammatik cəhətdən mübtədadan asılıdır. Odur ki, xəbər mübtəda ilə ifadə

olunan əşyanın əlamətini, yəni iş , hal, hərəkəti və.s. göstərir **Tamamlıq , təyin, zərflik**. Məlum olduğu üzrə, cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri- tamamlıq, təyin və zərflik baş üzvləri bu və ya başqa cəhətdən. tamamlamağa, izah etməyə, aydınlaşdırmağa xidmət etdikləri kimi, bir- birini də izah etməyə xidmət edirlər. Lakin bu ümumi cəhətləri ilə birlikdə ikinci dərəcəli üzvlərin özünə aid xüsusiyyətləri də vardır. Tamamlıq başqa üzvlərdən tam mənası ilə asılı deyildir. Təyin və zərflik isə cümlədə müstəqil işləyə bilər. Bunlar ancaq təyinlənməmiş üzvlə birlikdə işlənməlidir

Ədəbiyyat

1. Буслаев. Ф.И. Историческая грамматика русского языка, изд. М.1863.
2. Виноградов. В.В. Русский язык, М-Л, 1948.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili (cümlə üzvləri), Bakı 1947.
4. Hüseynzadə M. və Şirəliyev M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. 1958.
5. Rüstəmov R.Ə. Cümlə üzvləri(mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik) Bakı 1959.

Н.Оруджова

Особенности предложений и членов предложения Резюме

В статье под названием "Особенности предложений и членов предложения" рассказывается о проводимых исследованиях предложений и их членов. В статье рассказывается о взаимосвязи слов и словосочетаний в предложениях. Также затрагиваются такие понятия, как суффиксы времён, окончаний лиц для предикативности, и о роли модальности. Затрагиваются специфические особенности как главных, так второстепенных членов предложения. Рассказывается о второй особенности предложения - интонации. Она тесно связана с предложением. Нет единой идеи распределения предложений в тюркологии и в азербайджанской лингвистике. Таким образом, любая комбинация слов и фраз, имеющих независимый лексический смысл, может быть предложением. Следовательно, в предложении главные и второстепенные члены имеют конкретные характеристики. Второстепенные члены предложения сплываясь вокруг главных членов являются либо главными членами, либо поясняют друг друга.

N.Orucova

**Features of proposals and members of the proposal
Summary**

The article, entitled "Features of proposals and sentence members", describes the ongoing research of proposals and their members. The article describes the relationship of words and phrases in sentences. Also touched upon are concepts such as suffixes of times, endings of persons for predicativity, and the role of modality. Specific features of both the main and secondary members of the proposal are touched upon. It is told about the second feature of the sentence - intonation. It is closely related to the proposal. There is no single idea of the distribution of proposals in Turkology and in Azerbaijani linguistics. Thus, any combination of words and phrases that have an independent lexical meaning can be a sentence. Consequently, in the sentence, both members of the chapter and the second class have specific characteristics. Members of the second class are members of the group, either main or to each other. The secondary members of the proposal rallying around the main members are either the main members, or explain each other.

Rəyçi: Afaq Ağayeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NAİBƏ ƏHMƏDOVA
ADU

ahmedovanaibe78@hmail.com

FEİLİ BAĞLAMANIN FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN BƏDİİ MƏTNLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏSİ

Açar sözlər: feili bağlama, tipologiya, tərcümə, müqayisə, fransız dili, Azərbaycan dili, morfologiya

Key words: gerund, typology, translate, comparison, French language, Azerbaijani language, morphology

Ключевые слова: деепричастие, типология, перевод, сравнение, французский язык, Азербайджанский язык, морфология

Dünya dilləri müxtəlif və rəngarəngdir. Hər biri ayrı-ayrılıqda özünəməxsus səciyyə daşıyır. Bu özünəməxsusluqları qarşılaşdırmaq dilçilik elmində həm çox maraqlı, həm də çox faydalı arqumentlərin əldə olunmasına gətirib çıxarır. Qarşılaşdırma zamanı oxşar və fərqli cəhətlərin üzə çıxması maraqlı faktlarla rastlaşmağa imkan verir. Hər iki dildə yazılmış bədii mətnlərin qarşılıqlı müqayisəsi zamanı hər iki dilin mövcud struktur fərqi, leksik tərkibi, dillərin özünəməxsus semantik bazası, hər iki dildə mövcud frazeoloji birləşmələr, nitq hissələri və s. tutuşdurulur. Təbii ki, hər xalqın dili fərqli olduğu kimi təfəkkürü də fərqlidir. Bu da bir mətnin digər dilə tərcüməsi zamanı yaranmış bədiilikdə özünü daha açıq büruzə verir. Biz bu məqalədə fransız və Azərbaycan dilinin bədii mətnlərində feilin təsriflənməyən formalarından biri olan feili bağlamayı tutuşduran zaman meydana çıxan maraqlı faktlar barədə məlumat verəcəyik. Hər iki dilin bədii mətnlərindən götürülmüş nümunələrə nəzər salaq:

En attendant que ma dissertation résolve enfin le problème géographique qui tient toute l'Europe savante en suspens, je veux vous raconter une petite histoire (Prosper Mérimée, Carmen, p.-473).

Şamil Zaman bu cümlənin tərcüməsini belə vermişdir:

“Hələ ki, öz həllini tapmamış, Bütün Avropa ziyalılarının maraqlandığı bu coğrafi problemi mənim elmi tədqiqatım həll etməmişdən əvvəl sizə kiçik bir əhvalat danışmaq istəyirəm.”

Biz isə bu cümləni bu şəkildə tərcümə edərək, mənanın orijinala daha yaxın versiyasını əldə etdiyimizi düşünürük:

“Bütün ziyalı Avropanı tərəddüd içində qoymuş, nəhayət ki, mənim yazılı təhlilimdən öz həllini gözləyən bu coğrafi problemdən əvvəl, sizə kiçik bir əhvalat danışmaq istəyirəm.”

Hər iki dildə verilmiş eyni cümləni müqayisə edərək görürük ki, fransız cümləsində “en attendant” ifadəsi “resolve” feilinə aid olaraq feili bağlama (jerondif) rolunda çıxış etsə də, bədii tərcümə zamanı omonimlik xarakteri daşıyan “-mış⁴”, “-an²” şəkilçiləri feilə aidlik xüsusiyyətini itirərək, “coğrafi problem” ifadəsinə, yəni, ismə aid olaraq feili sifət vəzifəsi daşıyır. Belə ki, feili bağlamalar sintaktik baxımdan feilə aidlik xüsusiyyəti daşıyarsa, feili sifətlər cümlədə ismə aidlik xüsusiyyətinə malikdirlər. Əgər, biz bu cümlənin tərcüməsini başqa şəkildə versək, o zaman “en attendant” ifadəsi “həll edəcək” ifadəsinə aid olaraq feili bağlama vəzifəsi daşıyır:

Gözləyə**rak** ki, mənim yazılı təhlilim nəhayət ki, bütün ziyalı Avropanı tərəddüd içində qoyan bu coğrafi problemi həll edəcək, sizə kiçik bir əhvalat danışmaq istəyirəm. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, feili bağlama feilin və zərfin xüsusiyyətlərini daşıyaraq feilə aid olur. Feili sifət isə feilin və sifətin xüsusiyyətlərini daşıyaraq ismə aid olur. Misal üçün, bu cümlədə “tərəddüd içində qoyan” ifadəsi “coğrafi problem”ə aid olduğu üçün bu ifadədəki -an şəkilçisi feili sifət şəkilçisidir. Başqa bir misala nəzər salaq:

Tantôt il se roulait sur le pont, en appellant sa chère Ayché; tantôt il se frappait la tête contre les planches, comme pour se tuer (Prosper Mérimée). Bununla bərabər, o, gah sevimli Ayışəsini haraylaya-haraylaya göyərtədə yumaq kimi dığırlanır, gah da özünü öldürmək qəsdilə başını taxtalara hara gəldi çırpırdı (Şamil Zaman).

Bu cümlələrdə verilmiş jerondif və feili bağlama bir-birlərinə ekvivalentlik təşkil edirlər. Çünki, “en appellant” və “haraylaya –haraylaya” ifadələri feilə aiddirlər. Bildiyimiz kimi, fransız dilində feili bağlama bir üsulla, yəni, feili sifətin indiki zaman xəbər formasına “en” sözününün müşaiyəti ilə yaranır. Azərbaycan dilində isə feili bağlama müxtəlif şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlələri yenidən müqayisə edək: ***Tantôt il se roulait sur le pont, en appellant sa chère Ayché; tantôt il se frappait la tête contre les planches, comme pour se tuer (Prosper Mérimée).***

1) Bununla bərabər, o, gah sevimli Ayışəsini haraylaya-haraylaya göyərtədə yumaq kimi dığırlanır, gah da özünü öldürmək qəsdilə başını taxtalara hara gəldi çırpırdı (Şamil Zaman).

2) Bununla bərabər, o, gah sevimli Ayışəsini haraylayaraq göyərtədə yumaq kimi dığırlanır, gah da özünü öldürmək qəsdilə başını taxtalara hara gəldi çırpırdı.

3) Bununla bərabər, o, gah sevimli Ayışəsini haraylayıb göyərtədə yuaq kimi dığırlanır, gah da özünü öldürmək qəsdilə başını taxtalara hara gəldi çırpırdı.

4) Bununla bərabər, o, gah sevimli Ayışəsini haraylayanda göyərtədə yumaq kimi dığırlanır, gah da özünü öldürmək qəsdilə başını taxtalara hara gəldi çırpırdı.

5) *Bununla bərabər, o, gah sevimli Ayişəsinə harayladığca göyərtədə yumaq kimi dığırlanır, gah da özünü öldürmək qəsdilə başını taxtalara hara gəlmiş çırpırdı.*

6) *Bununla bərabər, o, gah sevimli Ayişəsinə haraylayarkən göyərtədə yumaq kimi dığırlanır, gah da özünü öldürmək qəsdilə başını taxtalara hara gəlmiş çırpırdı.*

Bütün bu cümlələrdə verdiyimiz feili bağlama versiyaları fransız dilində götürülmüş cümləyə tam uyğundur, cümlənin mənasını dəyişmir və orijinala ekvivalentlik təşkil edir.

Lakin, Azərbaycan dilinin feili bağlama şəkilçilərinin hamısını ayrı-ayrılıqda eyni cümlədə işlətsək, cümlə öz mənasını qoruya bilməyəcəkdir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dilində feili bağlamanın 14 göstəricisi, şəkilçisi var. Yəni Azərbaycan dilinin qrammatikasında 14 növ feili sifət şəkilçisi var. Məsələn əgər biz yuxarıda verdiyimiz cümlədə “-*madan*”², “-*ar-maz*; -*ər-məz*”, “-*caq*”²və yaxud “-*inca*”⁴, “-*alı,-əli*” şəkilçilərini “*haraylamaq*” feilinə əlavə etsək cümlə öz orijinal mənasından kənara çıxacaq.

“-*madan*”, “-*mədən*”, “-*armaz*”, “-*ərməz*” şəkilçiləri isə fransız dilində feili bağlamanın, yəni, jerondifin inkar formasına uyğundur. Jerondifin inkar forması “*en*” sözününədən sonra “*ne*” hissəciyi, feil formasından sonra isə “*pas*” hissəciyinin əlavəsi ilə düzəlir. Məsələn:

en sortant de la maison-əvdən çıxaraq

en ne sortant pas de la maison-əvdən çıxmayaraq

Jerondifin inkar forması əsasən “*sans*” sözünü + *məsdər* forması ilə əvəz edilir.

Sans sortir de la maison –əvdən çıxmadan

Tərcümə zamanı qarşıya çıxan maraqlı faktlardan biri də odur ki, fransız cümləsi Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən feili bağlamanın cümlədə ifadə vasitəsi olan söz mənanaya nəzərən dəyişilir:

Elles se sauvèrent en courant (Guy de Maupassant).

Hamlet Qocayev bu cümləni mətnin ümumi məzmununa uyğun olaraq bu cür çevirmişdir:

Nədən qorxduqlarını özləri də bilmədən qaçıb uzaqlaşdılar(Hamlet Qocayev).

Qarşılaşdırılmış hər iki cümlədə feili bağlamaları təhlil edək. Birinci cümlədə “*en courant*” cümlədə feili bağlamadır. Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş ikinci cümlədə isə “*bilmədən*” sözü feili bağlamadır. Hər iki cümlədə feili bağlama iştirak etsə də, bir birləri ilə ekvivalentlik təşkil etmirlər. Əslində birinci cümlənin tərcüməsi bizim fikrimizcə, aşağıdakı kimi edilməlidir:

Onlar qaçaraq canlarını qurtarırlar.

Gi dö Mopassanın “*Pyero*” adlı əsərində belə bir cümləyə rast gəlirik:

Alors, elle voulut le revoir, se promettant de le rendre heureux jusqu'à sa mort (Guy de Maupassant).

H.Qocayev bu cümləyə semantik baxımdan yanaşaraq aşağıdakı kimi çevirmişdir:

Xanım, iti quyudan çıxarmaq fikrinə düşdü və özünə söz verdi ki, ölənə qədər onu sığallaya-sığallaya saxlayacaq (H.Qocayev).

Göründüyü kimi, tərcümə zamanı meydana çıxan cümlədə artıq feili bağlama iştirak edir. Burada feili bağlama kimi “sığallaya-sığallaya” sözü “-a²-a²” şəkilçisinin köməyi ilə yaranıb. Bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, hər bir xalqın dilində özünəməxsus ifadələr var. Bu cümlədə də “rendre heureux jusqu'à sa mort” ifadəsi fransızlara məxsus ifadədir. Belə ki, Azərbaycan dilində hansısa bir “itə ölümünə qədər xoşbəxtliyini qaytarmaq” ifadəsi anlaşılmaz səslənir. Odur ki, çevirmə zamanı məna tərcüməsi verilir və cümlələr tərcüməçinin üstünlük verdiyi üsluba əsasən bədiiləşdirilir. Hesab edirik ki, dilimizin zəngin feili bağlama bazası da cümlələrdə işlənərək ümumi mətnə rəngarənglik qatır. Hətta, Azərbaycan dilində bir feili bağlama şəklini digərləri ilə də əvəz edərək cümlələri qurmaq olar. Bəzən bu əvəzlənmələr nəticəsində yaxın mənalı cümlələr alınsa da, bəzən fərqli mənalı cümlələr meydana çıxır. Müxtəlif şəkildə feili bağlamaları eyni cümlədə işlədərək alınan cümlələri müqayisə etdikdə ortaya maraqlı fikir çıxır. P.Merimenin “Tamango” əsərindən bir nümunənin həm orijinal versiyasına həm də Ş.Zaman tərəfindən tərcüməsinə baxaq və feili bağlamayı başqa feili bağlama şəkilçiləri ilə əvəzləyərək məna müqayisəsi edək:

Tamango mit fin à cette scène en poussant un cri de joie (Prosper Mérimée)

Tamango bu səhnəyə sevinc səsləri çıxarmaqla son qoydu (Şamil Zaman).

İndi isə ikinci cümlədə mövcud feili bağlama şəkilçisini digər feili bağlama şəkilçiləri ilə əvəz edərək mənanın dəyişib dəyişməsinə baxaq.

Tamango bu səhnəyə sevinc səsləri çıxararaq son qoydu.

Burada feili bağlama şəkilçisi digəri ilə əvəz edilsə də, məna dəyişməsi baş vermədi. Demək ki, -la² şəkilçisi –araq şəkilçisi ilə sinonim şəkilçidir.

Tamango bu səhnəyə sevinc səsləri çıxarınca son qoydu (Şamil Zaman). Burada da -inca² şəkilçisi yuxarıdakı birinci və ikinci şəkilçi formaları ilə sinonimlik təşkil edir. Belə ki, bu əvəzlənmədə heç bir məna dəyişməsi təzahür etmədi.

Tamango bu səhnəyə sevinc səsləri çıxarmadan son qoydu.

Bu cümlə isə -madan şəkilçisinin əvəzlənməsi ilə inkar forması aldı. Demək ki, bütün feili bağlama şəkilçiləri sinonim xarakterli deyil.

Tamango bu səhnəyə sevinc səsləri çıxarar-çıxarmaz son qoydu.

Bu cümlə də -arar-armaz şəkilçi formasının qoşulması ilə əsas cümlə ilə eyni mənalı cümlə olur.

Tamango bu səhnəyə sevinc səsləri çıxarmamış son qoydu.

Lakin burada –miş şəkilçisinin iştirakı cümlədə elə məna yaradır ki, yəni, Tamango bu səhnəyə son qoyanda hələ sevinc səsləri çıxarmamışdı. Odur ki, -miş şəkilçisi də bu cümlədə feili bağlama yaradaraq inkarlıq bildirir. *Tamango bu səhnəyə sevinc səsləri çıxarcıq son qoydu.*

Artıq bura qədər müqayisə etdiyimiz cümlələrdə feili bağlamaların qarşılıqlı işlənməsinə nəzərən deyə bilərik ki, nəinki əsərin müəllifinin feili bağlamalardan istifadəsi üslub məsələsidir, o cümlədən də tərcümə zamanı, feili bağlamalardan istifadə tərcüməçinin üstünlük verdiyi cümlə quruluşundan, məndəki bədiiliyi çatdırma üslubundan asılıdır.

Bəzən cümlədə “en” sözünü, –ant sonluqlu feil forması arasında hansısa bir söz və ya ifadə işlənə bilər. Məsələn üçün, vasitəli və vasitəsiz tamamlıq kimi işlənən əvəzliliklər.

Bu hal cümlədə feili bağlama (gérondif) işlənməsi halını dəyişmir. Sadəcə burada da mütləq “en” sözünün öndə gəlməsi şərtidir. Belə ki, fransız dilinin qrammatikasında feili bağlamanın (gérondif) standart forması « en » sözünü + feili sifətin indiki zaman forması (participe présent) şəklindədir.

Quelquesfois elle s'élançait pour attraper une bête volante, et s'écriait en la rapportant (Guy de Maupassant).

Hərdən kəpənək dalınca qaçır, (onu) tutanda isə qışqırırdı (H. Qocayev).

En dansant, il coudoya un homme qui, ayant aussi perdu tout son argent, était de fort mauvaise humeur (Prosper Mérimée)

Bu nümunə Prosper Merimenin “La vase estruque” əsərindən götürülmüşdür. Burada feili bağlama kimi “En dansant” ifadəsi iştirak edir və “il coudoya” feili ilə eyni zamanda baş verir və eyni mübtədaya aiddir. Burada feili bağlama hərəkəti tərz-i-hərəkət baxımından aydınlaşdırır. Feili bağlamanın cümlədə yeri məsələsinə gəldikdə isə bu cümlədə feili bağlama cümlənin əvvəlində aid olduğu mübtədanın qarşısında işlənməmişdir. Nümunənin orijinal versiyadan tərcüməsi Şamil Zaman tərəfindən aşağıdakı şəkildə verilmişdir: *Rəqs edərkən elə həmin gecə son qəpiyinə qədər uduzan, qanıqara başqa bir cənaba təsadüfən toxundu (Şamil Zaman).*

Fransız və Azərbaycan dillərinin bədii mətnlərində feili bağlamalara tipoloji cəhətdən nəzər saldıqda görürük ki, hər iki dildə feili bağlamaların semantik funksiyası təxminən eynidir. Lakin fransız dilindən Azərbaycan dilinə çevrilmiş cümlələrdə feili bağlama tərcümə zamanı ya özünü qoruyub saxlayır, ya feili sifət+qoşma vasitəsilə əvəz edilir, ya da tamamilə itir. Lakin tərcümə zamanı elə cümlələr də ərsəyə gəlir ki, həmin cümlələrdə feili bağlama iştirak etsə də, orijinal feili bağlamanın tərcüməsi olmur. Belə ki, bildiyimiz kimi, feili bağlama eyni zamanda baş vermiş iki hərəkətdən birini ifadə edir. Bu səbəbdən də bəzən tərcümə zamanı bu deyil, digər hərəkətin ifadəsini feili bağlama ilə verirlər. Bəzən də tərcümə zamanı cümlənin tam

tərcüməsinə əhəmiyyət verilməyərək, ekvivalent cümləni kontestə uyğun olaraq tərcümə edirlər və yaxud mətnin kontekstinə uyğun olaraq cümləni ya qismən ya da tamamən itirirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev V. Az.dilində feili bağlama(Dərs vəsaiti). Bakı, 1989, 96 s.
2. Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 448 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili.3-cü hissə. Morfologiya. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 280 s.
4. Gi dö Mopassan, Hekayələr və Novellalar, "Şərq-Qərb", Bakı. 2006
5. Prosper Merime. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2013,192 s.
6. Asgarov V. Gerondif, Participe présent, Adjectif Verbal. Presses Academiques Francophones .93p.
7. GETTRUP Harald. *Le gérondif, le participe présent et la notion de repère temporel*, Revue Romane, Bind 12/1977-2
8. HALMOY Jean-Odile, *A propos de l'adjectif en – ant dit « verbal »*, Revue Roman, Bind 19/1984-1
9. Kleiber Georges "Gerondif et manière", Langue française 2011/3 (n°171)
10. Prosper Mérimée. Nouvelles, Moscou, 1976, p.68
11. Ги Де Мопассан Рассказы на французском языке, Издательство «Прогресс», 1974

Ахмедова Н.

Сравнение деепричастия в художественных текстах азербайджанского и французского языков Резюме

этой статье проводится исследование деепричастия и сравнение ее некоторых особенностей во французском и Азербайджанском языках. Сравняется сходные и отличительные особенности деепричастия в обоих языках. Входе работ устанавливается, азербайджанский и французский языки, как правило, различны. Появление и также использование деепричастия в этих языках тоже различны. Примеры в статье взяты из оригинальной версии романов Проспера Мериме, Ги де Мопассана переведенные с азербайджанского языка Шамилем Заманом, Гамлет Годжаевем. Анализируется мнение лингвистов. В результате устанавливается, что во французском "gérondif" формируется с одним способом, но в Азербайджанском языке, с помощью 14 разных суффиксов. В обоих языках смысл выражения деепричастия и роль деепричастия в

синтаксисе идентичен. С типологической точки зрения в художественных текстах французского и азербайджанского языков мы видим, что семантическая функция деепричастев на обоих языках примерно одинакова.

Ahmedova N.

**Comparison of the cerunds in the art texts of Azerbaijani and French languages
Summary**

The article is dedicated to the cerund as a comparison of certain features of the French and the Azerbaijani languages.. Cerund is compared in both languages. It appears that as these languages are different typologically, the appearance and the use of cerund in Azerbaijani and cerund in French are different. The examples in the article are taken from the original version of the novels by Prosper Merim, Guy de Maupassant and its translations into Azerbaijani by Shamil Zaman, Hamlet Qodjaev. The opinions of linguists are analysed. As a result, it is that cerund appears by one way in French and cerund by 14 suffixes in Azerbaijani. The meaning and the syntactical function of cerund is the same in both languages. From the typological point of view in the artistic texts of French and Azerbaijani, we see that the semantic function of the cerunds in both languages is approximately identical.

Rəyçi:

**Ülfət İbrahim
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

ТАРАНА ГУЛИЕВА

SDU

e-mail: tarana_65@inbox.ru

*«Мы шли по земле по воле Господа,
единого для всех народов...»
Т.Уварова*

ВДОХНОВЕНИЕ

Açar sözlər : rus dili, yaradıcılıq, şairə, müəllif, ilham, şeir

Key words: Russian language, creativity, poetess, author, inspiration, poems

Ключевые слова: русский язык, творчество, поэтесса, автор, вдохновение, стихи

Я работаю в вузе, преподаю русский язык, люблю свою профессию. До знакомства с Т.Уваровой, у меня не было творческих успехов. Что заставило меня обратиться к творчеству Т.Уваровой? Вышеуказанная цитата, которую я прочитала чисто случайно.

Прочитав, я заинтересовалась автором этих строк, которые повлияли на меня высоким и эмоциональным зарядом надежды и оптимизма! Читая ее стихи, во мне зажглась искорка, которая по воле Господа стала разгораться, проснулись дремлющие чувства. В рамках подготовки к 55-летию юбилею Сумгаитского государственного университета планировалось провести серию выступлений об известных творческих женщинах, и я решила написать о Татьяне Уваровой. Говоря об известности, может Т.Уварова, мало знакома азербайджанскому читателю, но литературной элите, хорошо знаком этот почерк. Жизненный путь Татьяны Уваровой шел долго, то прямо по гладкой, то по неопознанным, не протоптанным местам, пока не привел ее к месту назначения. По национальности русская, родилась в Грозном, в семье офицера. С родителями, а позднее с мужем офицером, с которым жила в разных уголках бывшего СССР, ГДР. Среднюю школу окончила в Харькове, университет – в Ростове-на-Дону (филологический факультет, журналистика), работала в редакции газет, заведовала библиотеками, преподавала словесность в школах, журналистику в лицеях, готовила материалы для радио и газет. В 1994 году переехала в город Дзержинский, Московской области и сразу влилась в ЛИТО «Угреша».

В 2008 году Московская областная организация Союза писателей России наградила Татьяну Уварову золотой Есенинской медалью. Комитет по общественным наградам удостоил Татьяну Иосифовну

орденом Екатерины великой 2-ой степени. В 2012 году награждена лауреатской медалью «Александр Пушкин», званием «Заслуженный литератор СТС». В 2013 году памятной медалью «Ярослав Емельянов» в связи со 100-летием выдающегося поэта «Михаил Лермонтов. 1814-1841». 2014 году удостоена нагрудным знаком «Союз писателей России» и медали «60 лет Московской городской писательской организации». Стихи Татьяна Уварова пишет с детства. Прозу с юных лет. Ее произведения публиковались в периодических изданиях поэтических сборниках и альманахах. Выпустила в свет авторские сборники стихов: «*Полуночный аккорд*» (1990), «*Молитва о Руси*» (1996), «*Осенние листья*» (1998), «*Предзимье*» (2004), «*Послесловие к любви*» (2008), «*Поздние астры*» (2012).

Хотелось бы рассказать о сборнике «*Предзимье*», хоть я и перечитала все сборники ее стихов. Почему?

Наверное, как первая любовь, как первый ребенок в семье, и, вообще, все первое, оставляющее в душе человека особый несравненный отпечаток растерянности, который преследует его всю жизнь. Читая «*Предзимье*» я впервые почувствовала себя в происходящих событиях, то ли это тема о природе, то ли потусторонний мир, то ли крик о помощи. Творчество Т.Уваровой послужило толчком, раскрывая во мне новые качества.

Когда я была в городе Салоники в Греции, на меня нахлынула волна эмоций, я была в душевном смятении, как будто этот город делился на древнее, т.е. прошлое и настоящее. Греки один из тех народов, которые могут гордиться своими достойными представителями. В древнем – бродил дух Цезаря, А. Македонского, а в настоящем – Д.Руссоса... Люди и наяву делились на древних и современных. И это способствовало явлению новых чувств, эмоций, мыслей. Бродя по городу, я смотрела, изучала, оглядывалась, словно что-то с чем-то сравнивала. И вдруг я увидела старую, несчастную женщину, которая протягивала руку, просила милостыню и как будто она создавала образ из стихов «*Молитвы о бездомных*» Т.Уваровой.

Помолюсь в своих пенатах скромных,

Я о доле сырых и бездомных.

Дай, господь, им крышу, стены, двери –

Дом родной, войти в него с доверьем.

В глазах ее был безмолвный, рыдающий крик и стон о помощи, она словно своим примером просила у Бога помощи не только себе, но и всему человечеству. Ведь церковь – это мать, которая всегда поможет. Наверное, именно так создаются художественно-поэтические произведения, образы для которых берутся из жизни.

Вдохновившись, я обратилась к новым стихам Татьяны Уваровой, сделала несколько построчных переводов этих стихотворений, а известный азербайджанский поэт Ибрагим Ильяслы перевел их на азербайджанский язык: «Сад страстей», «Гроза», «Осень», «Сергей Есенин», «Кто мы?», «Колыбельная» и т.д. которые были опубликованы в газете «Ədəbiyyat» 17.XII.2010 г. Эти переводы попали в первую пятерку на конкурсе проведенном переводческим центром при Кабинете министров Азербайджанской Республики. Переводы привлекли внимания известных литераторов, журналистов таких как, Василя Усубова, Академик Низами Джафаров член- корреспондент НАН Азербайджана в журнале «Улдуз» отметил высокий уровень перевода и мастерство переводчика. Большое впечатление на меня произвело стихотворение «Кто мы?». Философия стихотворения порождает мысль кто мы? Откуда? Зачем мы пришли? Какова миссия человека на этой земле, что нас ожидает? Эти вопросы заставляют человека внутренне призадуматься, поразмыслить, куда мы идем? Правильно ли мы идем дорогой, предначертанной судьбой? Можем ли мы изменить свой путь?

Или возьмем стихотворение «Колыбельная», которую поет каждая женщина на разных языках, перевод которого всем известен: *lay-lay* на азербайджанском языке, *баю-бай* на русском... Даже не зная языка мы можем определить какая это песня, потому что мотив – один!

*Ночь еле слышно бьет бубен луны,
Звёзды звенят, как стеклярус на платье.
С музыкой этой небесные сны,
К ним подплывают, раскрывши объятия.*

У Татьяны Уваровой выверенная, опробованная временем классическая манера стихотворения и письма. Однако это не мешает ей оставаться не только неповторимой и неподражаемой, но и легко узнаваемой в многочисленном ряду поэтических сестер. Татьяна Уварова относится к тем людям, чей внутренний мир порождает внешний. Она художник своих мыслей, которая « рисует » в итоге стихи. И конечно же эту неповторимость я постаралась сохранить и в наших переводах. После этих опубликованных переводов я решила написать статью «Дорога в юность», которая была издана в газете «Зеркало» от 20.IX.2011 г. Творчество Т.Уваровой вернуло меня в детство, в юность, где бушевали любовь, вера, надежда, интриги... Был бурный всплеск эмоций, все эти перемены произошли после того, как я обратилась к творчеству талантливой поэтессы. Мы из Кавказа, может это сыграло большую роль? Т.Уварова по национальности русская, родилась и выросла на Кавказе. Она знает обычаи, традиции, обряды и

это отражается в ее стихах, как арабская вязь, заплетая ее строки. Татьяна Уварова – человек поэтически одаренный, умеющий чутко прислушиваться к жизни и внутреннему голосу. Камертон ее души созвучен с тревожным пульсом времени. После ее стихов я написала несколько стихотворений «Мама», «Взлетай высоко!» и т.д. Делая первые шаги, попросила выразить свое мнение о напечатанном. «...Душа ваша работает, не стесняйтесь, излагайте свои мысли, стих белый, без рифмы. Это требует от него особой образности – новейшей. Находок, которых до вас не было. Это требование только для произведений высшего класса. В вашем случае это обычная попытка выразить себя, если душа просит. Значит Всевышнему это угодно» - Т.Уварова. Ну конечно же, делающей первые шаги в творчестве, это были громкие слова. Далее я обратилась к творчеству Ч.Айтматова, как раз приближался юбилей моего любимого писателя. Сделала построчный перевод рассказов, а перевел на азербайджанский язык И.Ильяслы. Сотрудничество с поэтом расширило мой кругозор и обогатило национальное мировоззрение. В Баку в посольстве Кыргызстана в Азербайджане состоялась презентация изданной книги. На мероприятии организованном по инициативе и при организационной поддержке посольства, присутствовали глава департамента по странам Европы и Америки, МИД Кыргызстана Канат Турсункулов, посол Кыргызстана в Азербайджане Айджилит Буранов, Председатель СПА, народный писатель Анар и депутаты. Председатель СПА Анар поделился своим мнением по поводу издания книги и отметил, что книга является образцом удачного перевода. Посол А.Буранов сказал, что его очень обрадовало издание книги «Рассказы» Чингиза Айтматова в серии мастера рассказа. Мне кажется главным достижением авторов является интерес современников к их творчеству и актуальность тем на сегодняшний день. У Татьяны Уваровой свое видение мира и посему свой образный мир и творческое кредо:

Обидно девочке надменной

Бездарной кистью рисовать.

А слова: «Зрячие руки рожают совершенство» - можно смело отнести ко многим стихам самой Т.Уваровой. Валерий Аушев член Союза писателей России, Академик.

Литература

1. Уварова Т.И. Полуночный аккорд. М.: Сов. Россия, 1990. - 95.
2. Уварова Т.И.Рой. М.: Советский писатель, 1996. – 102 с.
3. Уварова Т.И.Осенние листья. М.: Маркетинг, 1998.

4. Уварова Т.И.Предзимье. М.: Моск. гор. орг. Союза писателей России, 2004. - 270 с

5. Уварова Т.И.Поздние астры. М.: У Никитских ворот, 2012. - 127 с

T.Guliyeva

İlham

Xülasə

Məqalədə Tatyana Uvarovanın yaradıcılığından söhbət açılır. Tatyana Uvarova milliyətcə rus olmuşdur. O, Qroznı şəhərində zabit ailəsində dünyaya göz açmışdır. İki xalqın adət -ənənələrini öz yaradıcılığında birləşdirə bilən yazıçıdır. Özünə məxsusu bir yol seçən Tatyana Uvarovanın şeir yaza bilməsi sonralar onun bir professional dəsti xəttə çevrilməsinə səbəb oldu. İllərlə püxtələşib öz ədəbi yolunu müəyyən edən şairin şeirləri oxucunun ruhlanmasına, yaradıcı inkişafına bir təkan verir. Şeirləri Azərbaycan dilinə İ.İlyaslı və T.Mehdiyeva tərəfindən tərcümə edilib. Onun şeirləri vətənə, torpağa məhəbbət, sevgi, xeyirxahlıq mövzularında öz əksini tapır. Yaradıcılığında inkişafına görə bir çox mükafatlarla təltif olundu. Məşhur yazıçı Azərbaycan oxucularına tanış olmaya bilər, lakin ölkənin ədəbi elitası bu imzayı yaxşı tanıyır.

T.Guliyeva

Inspiration

Summary

The article covers Tatyana Unarova's creation. Tatyana Unarova was Russian by nationality. She was born in Grozny in a family of officer. She was able to join traditions of two nations in her creation. Tatyana Unarova chose a specific way for herself and her ability of writing poems turned to a professional style. The poetess getting matured for years determined her literary way and her poems stimulate reader's inspiration and creative development. Her poems have been translated into Azerbaijani language by I.Ilyasli and T.Mehdiyeva. The poems reflect benevolence and love for motherland. She was rewarded with several awards for the development in the creation. The famous writer may not be familiar to Azerbaijani readers, but literary elite of the country know this signature very well.

Rəyçi:

Şölə Yunusova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

CÜMLƏDƏ SÖZ SIRASI VƏ TƏRCÜMƏ
(İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

Açar sözlər: sintaktik əlaqələr, söz sırası, tərcümə, cümlə quruluşu, diskurs

Key words: syntactic relationship, word order, translation, sentence structure, discourse

Ключевые слова: синтаксическая связь, порядок слов, перевод, структура предложения, дискурс

Dillərin müqayisəli öyrənilməsi zamanı onlar ən müxtəlif səviyyələrdə qarşılaşdırılır. Bu həm leksik, həm qrammatik kateqoriyalar, həm də sintaksis səviyyəsində həyata keçirilir. «Sintaktik əlaqələrin müxtəlif dillərdə işlənmə miqyası təsadüfi olmayıb, hər bir konkret dilin morfoloji quruluşu ilə şərtlənir» (1). «Söz sırası həmişə müəyyən normalara tabe olur və həmişə bu və ya digər qrammatik, məna və stilistik funksiyaları yerinə yetirir» (2, s.660). Sintaksis səviyyəsində aparılan təhlillərin tərcümə materialları əsasında aparılması ingilis və Azərbaycan dillərində söz sırasının xeyli fərqli olduğunu göstərir. Bu dillərdə söz sırasının fərqli olması tərcümədə cümlənin yenidən qurulmasını tələb edir. İngilis dilində cümlə üzvləri adətən belə ardıcılıqda yerləşir: mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik. Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin sırası nisbətən sərbəstdir, lakin bu sərbəstliyin özü də nisbidir, çünki o yalnız müəyyən hallarda və müəyyən hüdudlarda mümkündür və konkret məqsədlərlə şərtlənir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin cümlə quruluşunda əsaslı fərq olduğundan ən sadə cümlələrin quruluşunun saxlanılması demək olur ki mümkün olmur. Məsələn, «He lives in Baku» kimi sadə cümlənin tərcüməsində söz sırasını saxlamaq mümkün deyil, amma fikri Azərbaycan dilinin qaydalarını gözləməklə çatdırmaq mümkündür («O, Bakıda yaşayır»). «Egypt refuses to yield to pressure» cümləsində də söz sırasını saxlamaq mümkünsüzdür: «Misir təzyiqə güzəştə getməkdən imtina edir». Bu konstruksiyada fikir çatdırılsa da, cümlənin özü Azərbaycan dili üçün ağır səslənir. Publisistik yazıda işlədildikdə bunu belə də çatdırmaq olar: «Təzyiqə baxmayaraq, Misir güzəştə getmək istəmir». Bu konstruksiyada, zənnimizci, fikir tam çatdırılıb və cümlə daha aydın və dilimizin qanunlarına müvafiqdir.

Bu misallardan çıxış edərək demək olar ki, əksər hallarda leksik, frazeoloji və qrammatik xüsusiyyətlər hər dil üçün tipik səciyyə daşıyır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki mənsubiyyət formasını ingilis dilində olduğu

kimi çatdırmaq qeyri-mümkündür. Məsələn, «Mən insanam» ifadəsini çatdırmaq üçün ingilis dilində mütləq köməkçi feldən istifadə etmək lazım gəlir.

Frazeoloji söz birləşmələrin tərcüməsində ümumiyyətlə hərfi tərcümə etmək, yəni birləşmənin tərkibindəki sözlərin ilkin mənasından çıxış etmək olmaz. Məsələn: «quite a few» əmələ gətirən sözlərdən birincisi «tamamilə», ikincisi isə «bir neçə» kimi tərcümə olunsa da, birləşmənin mənası dilimizdə «xeyli çox» kimi verilə bilər. «Sooner or later the weather will change» ifadəsinin «hava gec-tez dəyişəcək» kimi tərcümə olunması dəqiq hesab oluna bilər, halbuki orijinalda və tərcümədə söz sayı fərqlidir. Bu isə hər dilin özünün leksik-grammatik özəllikləri ilə şərtlənir.

Məsələn, konversiya deyilən üsulla söz düzəltmək ingilis dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir: «a hand» isim, «to hand» fel, «hand» isə sifətdir (məsələn, «hand labour» ifadəsində). Konversiya ingilis dilində geniş yayılıb və onun analitik xarakteri ilə sıx bağlıdır. O, çox vaxt daha yüksək ekspressivlik yaratmaq və yığcamlıq məqsədilə işlədilir. Belə yığcamlıq çox vaxt tərcümədə saxlanıla bilmir.

Məsələn:

«The peace campaign snowballed rapidly».

«Sülh uğrunda mübarizə çox tez geniş miqyas aldı».

«To snowball» feli «snowball» ismindən konversiya yolu ilə düzəldilmişdir. Azərbaycan dilində oxşar obrazlı fel olmadığından onu neytral ifadə ilə vermək lazım gəlir.

«A press conference was recently held in Essen» (Daily Worker, 1956). - «Bu yaxınlarda Essendə mətbuat konfransı keçirilmişdir».

Azərbaycan dilinə tərcümədə cümlənin söz sırası ciddi dəyişikliyə uğramışdır - zaman və yer zərflikləri cümlənin əvvəlində, mübtədə və xəbər axırındadır, amma həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin söz sırasına uyğun olaraq tərcümədə də mübtədə xəbərdən əvvəl gəlir. Amma qeyd etmək lazımdır ki, mübtədanın yeri Azərbaycan dilində ingilis sintaksisindəki kimi mütləq deyil.

«United States and Chinese negotiators held the fifth session of their talks on the problem of civilian repatriation at U. N. headquarters in Geneva today». (Daily Worker, 1956) - «Bu gün Cenevrədə BMT-nin mənzil-qərargahında Amerika Birləşmiş Ştatları və Çin nümayəndələrinin mülki şəxslərin repatriasiyası məsələsi üzrə beşinci iclası keçirilmişdir».

Bu cümlənin tərcüməsi zamanı onu tamamilə yenidən qurmaq lazım gəlmişdir, çünki orijinalın Azərbaycan dilində bərpasının gedişində söz sırasını olduğu kimi saxlamaq qeyri-mümkündür. Belə olarsa, sadəcə olaraq deyim mənəsi Azərbaycan dilində anlaşılmaz olar.

Tərcüməni orijinala müqayisə edək:

1) Azərbaycan dilində zaman və yer zərfliləri cümlənin əvvəlindədir;

2) Orijinalda cümlənin əvvəlində gələn mübtədə və ona aid olan sözləri çatdıran söz birləşməsi mübtədə qismində çıxış etmir və cümlənin ortasında verilmişdir;

3) «the fifth session of their talks» vasitəsiz tamamlığı tərcümədə mübtədə olmuşdur («beşinci iclası»);

4) orijinalda bilavasitə mübtədədan sonra gələn xəbər tərcümədə Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğun olaraq cümləni tamamlayır;

5) «talks» sözünün təyini («on the problem of civilian repatriation») «mülki şəxslərin repatriasiyası» kimi vermək lazım gəlmişdir;

6) İngilis dilində «United States» deyimi nə qədər aydın olsa da, dilimizdə onu tam - «Amerika Birləşmiş Ştatları» şəklində vermək qəbul olunmuşdur;

7) ingilisdilli mətbuatda «U. N.» abbreviaturası geniş işlədildiyindən və bu formada verilməsi qəbul olunduğundan onun açmasına ehtiyac yoxdur, Azərbaycan dilində isə onu mütləq BMT kimi vermək lazım gəlir.

İngilis dilində baş cümlədən əvvəl gələn budaq cümlədə mübtədə çox vaxt əvəzliliklə, baş cümlədə isə isimlə ifadə olunur. Azərbaycan dilində isə bu mümkün deyil:

«When she entered the room, the teacher saw the students writing».

«Müəllimə otağa girəndə gördü ki, tələbələr yazı yazır».

Tərcümədə cümlənin konstruksiyası əsaslı dəyişikliyə uğrayır, baş cümlənin mübtədası (müəllimə) cümlənin əvvəlinə keçir, əvəzliliklə ifadə olunmuş mübtədəyə isə yer qalmır, lakin orijinalda ifadə olunmuş fikir tam çatdırılır. Cümlənin əsas hissələrinin ardıcılığını saxlamaqla tərcümə etməyə cəhd etsək, tərcümə təxminən belə səslənərdi: «Nə zaman ki, o, otağa daxil oldu, müəllimə gördü ki, tələbələr yazı yazır». Bu konstruksiyanın Azərbaycan dilinin qanunlarına müvafiq olmaması aydındır, digər tərəfdən birinci mövqedə şəxs əvəzliyinin verilməsi ikili məna yaradır. Orijinalda «o» əvəzliyi müəlliməyə aid olduğu halda, tərcümədə daxil olanın başqa bir şəxs olması fikri yaranır.

Belə düzüm onunla izah olunur ki, ingilis dilində əvəzliyin budaq cümlənin, ismin isə baş cümlənin mübtədası olması prinsipi üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dilində isə isim birinci gələn (baş və ya budaq cümlə olmasından asılı olmayaraq) cümlənin mübtədası olur.

Rəsmi sənədlərin sintaksisi müxtəlif əlavələr və dəqiqləşdirmələrə səbəb çox vaxt xeyli mürəkkəb olur. Elmi ədəbiyyatda olduğu kimi burada da ingilis dilində feli sifət və məsdər konstruksiyalarından istifadə olunur. Rəsmi sənədi dəqiq tərcümə etmək üçün tərcüməçi xüsusi terminologiyani

da bilməli və qrammatik və leksik-frazeoloji uyğarlıqlar tapmağı bacarmalıdır. BMT-nin Nizamnaməsindən:

«The Security Council shall, where appropriate, utilise such regional arrangements or agencies for enforcement action under its authority» (53-cü maddə) (http://www.mpil.de/files/pdf1/mpunyb_villani_6.pdf).

(«Təhlükəsizlik Şurası onun rəhbərliyi altında məcburi hərəkətlər üçün, mümkün olan yerdə, belə regional razılaşmalardan və ya orqanlardan istifadə edir») Bu tərcümədə Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarını gözləməklə orijinalın mətni demək olar ki, tam hərfiliklə çatdırılmışdır. Tərcümənin orijinaldan fərqi bundadır ki, ingilis mətnindəki gələcək zaman forması indiki zaman forması ilə çatdırılmışdır. Bunun səbəbi – ingilis dilindəki modal mənalı gələcək zaman formasının (ingilis rəsmi sənədlərində məhz bu forma daha çox işlədilir) Azərbaycan dilindəki indiki zaman formasının müvafiq olmasıdır.

Publisistik qəzet materialları olduqca rəngarəngdir. İnformasiya səciyyəli materiallar daha yığcamdır və işgüzar üslubla fərqlənir. Bu kimi materialların «sökülüb» yenidən «yığılması» cümlələrin sintaksik baxımdan yenidən qurulması, struktur dəyişiklikləri və leksik uyğarlıqların istifadə edilməsi hesabına əldə olunur. Məsələn: «Taking part in the discussion with the President will be the new Secretary of State, the Defence Secretary and the special assistant to the President for National Security Affairs» (Daily Worker, 1961). («Prezidentlə müşavirədə yeni dövlət katibi, müdafiə naziri və prezidentin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə xüsusi köməkçisi iştirak edəcək»). Bu qısa xəbərin tərcümə edilməsi üçün cümləni yenidən qurmaq lazım gəlir. Qısa xəbər üçün səciyyəvi olan inversiya burada saxlanılmayıb, çünki xəbərin əsas hissəsinin önə çəkilməsi və köməkçi felin ondan aralıda verilməsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil.

Məqalə, oçerk və bütövlükdə publisistika emosional çalarlı olmaları ilə fərqlənirlər və bu emosionallıq müxtəlif stilistik vasitələr və emosional məna yüklü sözlərlə yaradılır. Özü də, qeyd etmək lazımdır ki, publisistikada tətbiq olan emosionallıq vasitələri nadir hallarda orijinal olduğundan onların az itki ilə əvəzlənməsi mümkün olur. Bununla belə emosionallığın bu və ya digər formada saxlanılması vacibdir, çünki bu vasitələr müəllifin deyilənə münasibətini açıqlayır. İngilis dilində emosionallıq çox vaxt sifətlərlə yaradılır, amma Azərbaycan dilində onun olduğu kimi çatdırılması çətin olun. Bu da bir çox hallarda məhz dillərin arasındakı fərqlə, leksik vahidlərin tam qarşılığının olmaması ilə, qarşılığın olduğu hallarda isə həmin sözlərin birləşmə imkanlarının fərqli olması ilə bağlıdır. Məsələn, «There is every indication that Congress will give a resounding rebuff to the Chancellor» (Daily Worker, 1961) - «Tam əsasla ehtimal etmək olar ki, Konqress maliyyə nazirini kəskin dəf edəcək». Belə tərcümədə ifadənin mənası

çatmır, çünki «resounding rebuff» ifadəsinin mənası Azərbaycan dilində «qətiyyətlə yerinə oturdacaq» ifadəsi ilə çatdırıla bilər. Belə olduqda orijinalın diskursiv mənası olduğu kimi, daha doğrusu orijinala ən yaxın dolğunluqla çatdırılmış olur. Bu isə mənanın çatdırılmasının daha vacib olması ilə şərtlənir və bir daha mətnin deyil, bütövlükdə diskursun çatdırılmasının vacibliyini təsdiqləyir. Diskursun (mətnin) başqa dilin materialı əsasında bərpasının gedişində antonimik tərcümə priyomu da işlənilə bilər və bu da əsas məqsədin leksik və qrammatik vasitələrin deyil, onların köməkliyi ilə konseptosferin qarşı tərəfin şüurunda tam dolğunluğu ilə canlandırılmalı olması ilə izah olunur. Beləliklə, nəzərdən keçirilən misallar göstərir ki, ayrı-ayrı elementlərin çatdırılması hələ tamın mexaniki canlandırılması deyil, çünki tam bu elementlərin sadəcə cəmi deyil. Bu elementlər təcrid olunmuş deyil, onların hər biri qarşılıqlı əlaqədə olub qarşılıqlı şərtlənən sistemin ayrılmaz hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. Наси́ева М. Сөз sırası аналитик ifadə vasitəsi kimi // Azərbaycan müəllimi qəz., 2012, 30 mart.
2. Грамматика русского языка. М.: изд. АН, 1954, т. II, стр. 660.
3. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М.: ИТДГК «Гнозис», 2003
4. Чернейко О.И. Базовые понятия когнитивной лингвистики в их взаимосвязи / Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв.ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. М.: МАКС Пресс, 2005
5. Daily Worker, 1956.
6. Daily Worker, 1961.
7. http://www.mpil.de/files/pdf1/mpunyb_villani_6.pdf

A. İsgandarova

Word order in the sentence and translation (On the basis of the English and Azerbaijani languages)

Summary

In the comparative study of languages, one of the main tasks is to identify the specific features of the languages. Specific features of the language are most clearly manifested in the translation process, during which the material created in one language is "restored" on the other. In the course of this "transformation", the order of "words" also changes - the order of the members of the sentence. This is clearly manifested in the course of a

comparative analysis of various English language materials with their translations into Azerbaijani. The order of the members of the sentence of the English and Azerbaijani languages is very different. Because, even when translating the simple sentences, it is not possible to preserve the order of the original words in the target language. In English, the predicate follows the subject, but in the Azerbaijani language the last position. In the article, based on specific examples of stylistically different materials (information, journalistic, business, etc.), a comparative analysis of the originals and their translations is conducted and it is concluded that when translating it is necessary to "recreate" the original proposal in accordance with the laws of the target language. Otherwise, the contents of the original will be distorted and the translation will not be reached its goal.

Искандерова Абида Рафиг

**Порядок слов в предложении и перевод (На материале
английского и азербайджанского языков)**
Резюме

При сравнительном изучении языков одной из основных задач является выявление специфических особенностей исследуемых языков. Они наиболее ярко проявляются в процессе перевода, в ходе которого материал, созданный на одном языке, «восстанавливаются» на другом. В ходе этой «трансформации» меняется и лексический состав текста, и порядок «слов» - порядок расположения членов предложения.

Порядок расположения членов предложения английского и азербайджанского языков резко отличаются. Из-за этого даже при переводе самых простых предложений сохранить порядок слов оригинала в языке перевода не удастся. В английском языке сказуемое следует после подлежащего, а в азербайджанском – на последней позиции. В статье на конкретных примерах стилистически разных материалов (информационных, публицистических, деловых и др.) проводится сравнительный анализ оригиналов и их переводов и делается вывод, что при переводе необходимо «воссоздавать» предложение оригинала в соответствии с законами языка перевода. В противном случае содержание оригинала будет искажено и перевод цели не достигнет.

Rəyçi   **Fikrət Cahangirov**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

SƏRXAN XAVƏRİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

sarxan.xaveri@mail.ru

MİLLİ VƏ ETNİK MƏDƏNİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ MÜSTƏVİSİNDƏ FOLKLOR VƏ SİYASİ İDARƏŞİLİK

Açar sözlər: Siyasi idarəetmə, dövlətçilik, folklor, sosial təşkil, etnos, milli mədəniyyət, etnik mədəniyyət.

Key words: political management, statehood, folklore, social organization, ethnos, state, national culture, ethnic culture.

Ключевые слова: политическое управление, государственность, фольклор, социальная организация, этнос, государственная национальная культура, этническая культура

Əsas mətn. Şerti olaraq «mental kosmos» adlandırırıla bilən xalqın milli özünütəşkilində daim təkrarlanan, müxtəlif kombinasiyalarda ritmləşən elə dəyişməz struktur unuversumlar, etnik davranışın elə qəlib strukturları vardır ki, milli siyasi idarəçilik ideologiyasının elmi əsaslarla hazırlanması üçün o strukturlar geniş tədqiq olunmalıdır. Və həmin qəlib-modellər heç bir digər təsisatda olmadığı kimi yalnız xalqın folklorunda qorunub saxlanılmışdır.

Məlumdur ki, əski mədəniyyətlərdə hər hansı bir ideyanın kütləvi olaraq aşılmasında, ictimai rəyin formalaşmasında kollektiv yaddaşa əsaslanan folklor yeganə sosial təsisat olmuşdur. Bu günün özündə belə folklor funksional imkanlarını reallaşdırma effektivliyinə görə qeyri-adi bir intensivliyə və miqyaslılığa malikdir. Folklorun funksionallıq imkanları ilk növbədə onunla şərtlənir ki, o yazı mədəniyyətindən fərqli olaraq özünü kollektiv yaddaşın hazır qəlibləri əsasında reallaşdırır, buna görə də informativ siqnalların göndərilməsi ilə sosial integrativ sahənin yaranmasına daha çevik nail olur.

Bu mənada kollektiv yaddaş mexanizmlərinə əsaslanan folklor, onun müvafiq janrları bütün digər xüsusiyyətlərlə yanaşı, xalqın siyasi idarəçilik təfəkkürünün həm yaranma və formalaşma arealı, həm də yaranmış təcrübənin qorunduğu fonddur. Buna görə də Azərbaycan folklor nümunələri, xüsusən

epik folklor mətnləri xalqımızın siyasi idarəçilik ənənələrini də özündə mükəmməl şəkildə ehtiva edir.

Lakin nə folklorşünaslığın özü, nə tarix, nə fəlsəfə, arxeologiya, etnoqrafiya ayrılıqda götürülən elm sahəsi kimi həmin ənənə modellərini mükəmməl müəyyənləşdirmək qüdrətində deyil. Siyasi idarəçilik ideologiyasının etnik-millî dəyərlər hesabına gücləndirilməsi, həmçinin Azərbaycanın perspektiv ideoloji inkişafının proqnozlaşdırılması və ssenariləşdirilməsi baxımından bu modellərin məhz multidissiplinar və kulturoloji olaraq araşdırılması zəruridir.

Bu baxımdan müasir mərhələdə folklorun siyasi idarəçilik ideologiyasının formalaşmasında yeri və rolunun araşdırılması müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, Azərbaycan milli mədəniyyəti və etnik mədəniyyət kontekstində folklor və siyasi idarəçilik münasibətlərinin elmi təhlilin predmetinə çevrilməsi iki aspektdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

Birinci aspekt, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın toplum olaraq müasir mürəkkəb sosial-mədəni, siyasi və geosiyasi şərtlər daxilində optimal və perspektivli ideoloji sistem yaratmaq zərurəti ilə əlaqəlidir.

Tarixi təcrübə sübut edir ki, siyasi idarəçilik ideologiyası millətin özünüdərk aktı olaraq adətən milli mövcudluğa təhlükə yaranan anlarda meydana gəlir və etnik-millî tərəqqinin intibahını şərtləndirir. Bu mənada son illərdə müxtəlif səviyyələrdə dövlətçilik təfəkkürünə dönüş, milli ideoloji axtarışlar hər şeydən əvvəl milli intibah axtarışlarından xəbər verir. Sivil xalqların tarixində milli ideyanın konseptuallaşması, ideologiyanın yaranması bir tərəfdən milli-mənəvi yüksəlişin zirvə məramı, intibah yekunudursa, digər tərəfdən növbəti yeni sosial tərəqqinin etibarlı və möhtəşəm təməlidir.

İkinci aspekt Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsinin qloballaşma prosesinin sürətlənməsi dövrünə təsadüf etməsi ilə bağlıdır. Hazırda hər bir xalqın öz milli identikliyi qoruması, kənar dəyərlərin milli-mənəvi dəyərləri sıxışdırmasına yol verilməməsi əsas vəzifələrdən biri kimi qəbul edilir.

Bu iki aspektin bir-biri ilə sıx bağlılığı müstəvisində "folklor və siyasi idarəçilik" probleminin öyrənilməsi, milli ideologiyanın formalaşmasında folklorun rolu məsələsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Əslində, son illərdə humanitar elmi düşüncədə və ictimai fəaliyyət sahələrində xalqın folklorunda yaşayan dəyərlərə total bir dönüş tarixi zərurətdən doğaraq Azərbaycan milli mədəniyyətinin öz əsasında dayanan etnik mədəniyyətə intensiv qayıdış aktıdır.

Normativləşmiş kulturoloji yanaşmaya görə, etnik mədəniyyət özündə etnik yaşama, əsasən əmək və məişət sferalarına aid olan əvvəlki nəsillərin ənənələrini daşıyır. Onun spesifik xüsusiyyətləri folklorlarda - ənənvi mətbəx və geyim mədəniyyətində, peşə və sənət sahələrində, xalq təbabətində və s. özünü göstərir. Əksər hallarda bu mədəniyyət şifahi xarakter daşıyır, sonra

tədrisən yazılı mədəniyyətə çevrilir. Etnik mədəniyyətin müəyyənlik keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə təbii mühütlə şərtlənir. Onda xalqın əsrlərdən bəri toplanmış həyat təcrübəsi, mifoloji görüşləri, inanc sistemi və təbii şərtlər daxilində formalaşmış təsərrüfat həyatı əks olunur. Konservatizm, varislik və ənənəvilik etnik mədəniyyətin əsas əlamətləridir. Müasir günümüzdə etnik mədəniyyətin bir sıra detalları bəzi xalqları xarakterizə edən emblem və simvollarla çevrilmişdir. Məsələn, müasir qloballaşma şəraitində belə samovar rusların, damalı şalvar şotlandların, kələmli sosiska almanların, spagetti italyanların "etnik yarlığı", "milli emblemi" funksiyasını daşıyır.

Diaxron baxış bucağından yanaşdıqda etnik mədəniyyət milli mədəniyyətin ilkin səviyyəsidir.

Milli mədəniyyət isə daha çox yazı mədəniyyəti və təhsil əsasında zənginləşir. Bu zənginləşmə də ədəbiyyatda və incəsənətdə, elmdə və fəlsəfədə, cəmiyyətin sosial-siyasi və texnoloji inkişafında əks olunur. Milli mədəniyyətin ən diqqətəlayiq nailiyyətləri həmin xalqın ən istedadlı nümayəndələrinin, maarifpərvər şəxslərinin, bir sözlə elitasının yaradıcılıq məhsullarıdır. Bu mənada milli mədəniyyət daha çox intellektualların dünyagörüşündə əks olunur. Güclü milli mədəniyyəti olan xalqın güclü intellektual potensialı, ziyalı elitası olmalıdır. Başqa sözlə ifadə etsək, milli mədəniyyətin mükəmməllik intiqatorlarından biri milli elitadır. Lakin bütün hallarda milli mədəniyyətin əsas bazisi etnik mədəniyyətdir. Milli mədəniyyətin nümayəndələri olan yazıçılar etnik mədəniyyətdən obraz və süjetlər, bəstəkarlar melodiya və ritimlər, arxetektorlar tikinti üslubları, siyasətçilər xalqın ösioxologiyasına uyğun idarəçilik texnologiyaları və s. əxz edirlər.

Milli mədəniyyətlə etnik mədəniyyət arasındakı münasibətlər olduqca mürəkkəb, bəzi hallarda ziddiyyətlidir. Mühafizə olunan ənənələrin bəziləri müasir yaşam normalarına cavab verməsə belə, etnik mədəniyyət daim arxaikliyi konservasiya etməyə meyillidir. Daha çox qapalı sistem xarakteri kəsb edən etnik mədəniyyət istənilən dəyişmə və yeniliyə yaddır.

Milli mədəniyyət isə daim dəyişmə və yeniləşmədədir. O, digər mədəniyyətlərlə kontakta can atır, onların nailiyyətləri ilə özünü zənginləşdirir. Əgər etnik mədəniyyət lokal, yerli, hətta ayrıca bir qrupa məxsus məişət özəlliklərini, davranış xüsusiyyətlərini və s. qoruyub saxlamağa çalışırsa, milli mədəniyyət onlar arasındakı fərqlə sürətlə aradan qaldırılmasına meyillidir.

Etnik mədəniyyətdə topluma məxsus fərdin fərdi avtonomluğu formal xarakter daşıyır. Burada etnik toplum, kollektiv özü ayrıca bir fərd statusundadır. Obrazlı ifadə etsək, burada mədəniyyətin dili ilə danışan kollektivdir. Milli mədəniyyətdə isə "danışan" məhz milli mədəniyyət nümayəndələrinin özüdür. Onlar öz fərdi personaları ilə mənsub olduqları mədəniyyətin təmsilçiləri statusundadırlar.

Milli mədəniyyətin açıq sistem xarakterinə malik olmasından irəli gəlir ki, qloballaşma şəraitində o, digər mədəni sistemlər tərəfindən udulmaq riski ilə üz-üzədir. Və bu riskin önlənməsinin, kənar təsirlərə qarşı immuniteti artırmağın yeganə yolu etnik mədəniyyətlə daim təmasda olmaqdır. Burada ən böyük paradoksalıq həm də ondan ibarətdir ki, milli mədəniyyət özünü kosmopolit qeyri-müəyyən fəzada deyil, məhz mənsub olduğu etnik mədəniyyət müstəvisində dərk etdikdə etnos, millət anlayışından bəşəriyyət, məhəllə, region anlayışından isə planet, kosmos anlayışına da keçə bilər. Bu halda onun struktur bütövlüyündə istənilən sosial-mədəni, siyasi, etnik, mənəvi-əxlaqi fərqliliklər bütöv bir tamın ayrı-ayrı fraqmentləri kimi qəbul edilə bilər.

Beləliklə, XX əsr boyu Azərbaycan milli mədəniyyətinin müntəzəm olaraq folklorla müraciəti mədəniyyətin öz daxilində gedən özünüqoruma, immun sisteminin gücləndirilməsi, milli identikliyin mühafizəsi kimi amillərin təsiri ilə baş vermişdir. Bu proses bu gün də milli mədəniyyətimizdə olduqca aydın bir şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Həm də bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, müxtəlif tarixi mərhələlərdə milli mədəniyyətin etnik mədəniyyətə müraciətində həmin tarixi şəraitin ortaya qoyduğu zərurətə uyğun olaraq fərqli yanaşmalar özünü göstərir. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində ümummilli faciə səviyyəsində dərk olunan milli süstlük və cəhəlati, sosial-ictimai və mənəvi-əxlaqi neqativləri xalqın özünün anladığı dildə tənqid etmək, son nəticədə ümummilli oyanışa nail olmaq zərurəti milli mədəniyyətin nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadənin timsalında etnik mədəniyyətin tiristerik obrazı Molla Nəsrəddinə müraciəti zərurətə çevirmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai şüurunda "Molla Nəsrəddin" fenomeni milli mədəniyyətin etnik mədəniyyət potensialını yeni şəraitdə aktivləşdirmək baxımından olduqca maraqlı faktır. Və yaxud ötən əsrin altmışıncı illərində etnik-millət oyanış, milli azadlıq hərəkatı ideyaları milli mədəniyyətin növbəti görkəmli nümayəndəsi yazıçı Anarın yaradıcılığı timsalında qəhrəmanlıq dastanı olan "Kitabi-Dədə Qorqud"u ictimai-mədəni səviyyədə fokuslaşdırmışdır. Milli və etnik mədəniyyətlər arasında münasibətlərə aid bu tipli nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür.

Bu kontekstə ötən əsrin ortalarından elmi və ictimai fikirdə "folklor və dövlətçilik" mövzusunun aktuallaşması sırf elmi sifariş olmaqla yanaşı, həm də milli-ictimai sifarişdir. Hazırda isə bu istimatdəki tədqiqatlar qloballaşma şəraitində öz dövlət müstəqilliyinin kövrək addımlarını atan bir xalqın ziyalılarının, milli mədəniyyət daşıyıcılarının etnik mədəniyyət potensialı hesabına müstəqil dövlətçiliyə elmi-ideoloji dəstək aktıdır.

XX əsrin ən məşhur sosioloqlarından hesab olunan Frensis Fukuyamanın yanaşmasına görə, planetar miqyasda konfliktlərin əsas mənbəyi kimi görünməsinə baxmayaraq, bəşər sivilizasiyasının ən qədim institutlarından

olan dövlət Tomas Qobssun ölkə daxilində "hamının hamıya qarşı müharibəsi" adlandırdığı xaos rejimindən qurtulmaq yolunda əldə edilmiş ən unikal təsisatdır(1, s. 6).

Sosial özünü təşkil modeli kimi tarix səhnəsində dövlətin meydana gəlməsi hər şeydən əvvəl onu yaradan etnosun malik olduğu mükəmməl siyasi idarəçilik təfəkküründən qaynaqlanır. Bu yolun başlanğıcı öz start məqamını həmişə və hər bir şeydə olduğu kimi, yenə də məhz İdeyadan - xalqın milli siyasi idarəçilik təfəkküründən götürür. Dövlətin İdeyanın törəməsi olması barədə Platon təklif edirdi ki, ...gəlin polis (dövlət mənasında) ideyasını yaradaq". Əslində bu ideya Platonun onu ifadə etdiyi dövrə qədər də mövcud idi. Onun yunan gerçəkliyində konkret məzmun kəsb etməsi "polis ideyası"nda həyata keçdi. Siyasi idarəçilik bir ideya hadisəsi olaraq (buna milli dövlət obrazı da demək olar) öz növbəsində uzun əsrlər ərzində xalqın təfəkküründə, kollektiv etnik yaddaşda yaranıb formalaşır, funksional imkanları ilə tədricən tayfanı, qəbiləni, qəbilə birliyini, xalqı, milləti vahid sosial struktur - dövlət daxilində təmərkləşən passionar gücə çevirir. Deməli "folklor və siyasi idarəçilik" probleminin ümummədəniyyət kontekstində dəyərləndirilməsi ilk növbədə bu problemə kollektiv düşüncə anlayışı kontekstində baxışı zəruri edir. Xalq düşüncəsinin əsas müəyyənlik keyfiyyəti ilə bağlı xüsusiyyətlər onun kollektiv reallığa aid olması, etnik səviyyədə universallığıdır. Xalq düşüncəsi daim dinamikada olan, lakin buna baxmayaraq arxetiplərlə bağlı obraz, süjet və motivləri metaforik qaydada qoruyan, zamanın axınında onların sabitliyini təmin edən, kollektiv səviyyədə universallığını təsdiqləyən bir anlayışdır. Kollektiv yaddaş dövlətin yaranmasında və formalaşmasında ona görə mühüm rol oynayır ki, o toplumun ayrı-ayrı fərdlərinin vahid sosial-siyasi struktur daxilində eyni məqsədə doğru hərəkət etməsi, müəyyən bir ideya ətrafında birləşməsi üçün mənəvi universallaşmanı təmin edir. Başqa sözlə ifadə etsək, kollektiv yaddaşın eyni mexanizmləri əsasında düşünən toplumun fərdləri dövlət aparatı tərəfindən asan idarə oluna bilən sosiuma çevrilir. Əski cəmiyyətlərdə folklorun həyata keçirdiyi bu missiyanı müasir mərhələdə dövlət ideologiyası yerinə yetirir. Kollektiv yaddaşın dövlətin idarə olunmasında belə mühüm rolu Karl Qustav Yunqun "kollektiv qeyri-şüuri" anlayışı ilə üst-üstə düşür. K.Q.Yunq görə, qeyri-şüurinin fərdi səviyyəsindən başqa şəxsi təcrübəyə əsaslanmayan digər bir mühüm səviyyəsi də vardır. O, həmin səviyyəni irsi olana aid edir. Məhz bu daha dərin səviyyə kollektiv qeyri-şüuridir. K.Q.Yunq yazır: "Mən "kollektiv" sözünü ona görə seçdim ki, bu, fərdi qeyri-şüuri deyil. Yəni o, fərdi psixikanın əksinə olaraq hər yerdə və bütün fərdlərdə cum grano salis ("bir damcı" dəyişikliklərlə) fəaliyyətin eyni üsulları və elementlərinə malikdir.

Başqa sözlə, bütün insanlarda o, özünə identikdir və bunun sayəsində hər bir fərddə mövcud olan fəvqəlfərdi təbiətin psixi əsasını təşkil edir”(2, s. 249).

Folklor kollektiv yaddaşa əsaslandığı kimi, həmçinin kollektiv qeyri-şüuriyə də əsaslanır. İstər ayrılıqda götürülən hər hansısa bir xalqın folkloru, istərsə də dünyanın müxtəlif xalqlarının etnik mədəniyyətinin müqayisəsi kontekstində heyrətamiz dərəcədə obraz, süjet və motiv analogiyalarını, folklorda müşahidə edilən universallıq fenomenini anlamaq üçün Yunqyn "kollektiv qeyri-şüuri" anlayışı olduqca dəqiq bir açar vermiş olur. Bu baxımdan son dövrlər Azərbaycan folklorşünaslığında bu istiqamətdə müşahidə olunan araşdırma tendensiyalarını da alqışlamaq lazımdır. Bizi isə bu araşdırma kontekstində folklorun əsaslandığı "kollektiv yaddaş" və "kollektiv qeyri-şüuri"nin siyasi idarəçilik ənənələrinin formalaşmasındakı rolu daha çox maraqlandırır. Yunqun misal gətirdiyimiz mülahizəsindən aydın olur ki, insan psixikasının dərinliklərində müşahidə olunan "kollektiv qeyri-şüuri" yalnız dövlətin yaranmasında, formalaşmasında deyil, digər sosial təsisatların inkişafında da mühüm rol oynayır.

Folklor və siyasi idarəçilik probleminə aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə aşağıdakı məsələlər bir-biri ilə qarşılıqlı müqayisədə müəyyənləşdirilməlidir:

1. Folklorun mədəniyyətdə yeri və funksiyası;
2. Dövlətin mədəniyyətdə yeri və funksiyası.

İstər sosial, istər kulturoloji, istərsə də, sosiokulturoloji baxımdan özü-özlüyündə mürəkkəb problem olan folklor və siyasi idarəçilik münasibətlərinin milli mədəniyyət kontekstində tədqiqi bu mürəkkəbliyi bir az da artırmış olur. Belə ki, folklor bir tərəfdən milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Diaxron baxışda onun arxetipidir, yaxud da ənənəvi mədəniyyət adlandırılan alt layıdır, hətta onun milli müəyyənliyini şərtləndirən, struktur bütövlüyünü qoruyub saxlayan "etnik nüvə"dir. "Folklor qədim mədəniyyət mənasında da başa düşülür...İbtidai mədəniyyət profan potensialına görə sonrakı təzahür imkanlarının məcmusunu özündə ehtiva edir. Yəni o özünün ən sadə, bəsit və ibtidai formasında belə kifayət qədər yüksək və özündən sonrakı inkişafın bütün potensialını nüvəsində yerləşdirən, açıldıqca açılan, genişləndikcə genişlənən və heç zaman özünün ilkin başlanğıcındakı kod, məlumat və sxem səviyyələrindən heç olmazsa biri ilə genetik struktur əlaqəsini itirməyən, davamlı, fasiləsiz və mürəkkəb sistemdir" (3, s.12).

Sinxron baxış bucağından folklor müasir mədəniyyətimizin digər elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan, ümumxalq yaddaşında, hətta müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarında, internetdə canlı olaraq yaşamını davam etdirən mədəni instituttur. Bundan əlavə, folklor bir yaddaş layı kimi mədəniyyətin bütün mənalı elementlərini özündə birləşdirən bir qatdır. Bir az başqa cür ilə ifadə etsək, folklor daxil olduğu mədəniyyət sistemini proyeksiyalama ilə həm də "öz içinə" daxil edir. Siyasi idarəçilik

isə folklorun da daxil olduğu mədəni sistemin siyasi özünüifadəyə və cəmiyyətin özünütəşkil təcrübəsinə əsaslanan mühüm laylarından biridir. Bu baxış bucağından milli mədəniyyət kontekstində folklor və dövlətçilik vahid müstəvi üzərində bərabər hüquqlu münasibətdədirlər. Amma digər tərəfdən mədəniyyətin əsas siyasi laylarından olan siyasi idarəçilik folklorun öz içinə proyeksiya etdiyi mədəni sistemin mühüm elementi kimi həm də folklorla daxildir.

Folklorun ən mühüm müəyyənlik keyfiyyəti onun şifahi ənənə olması, yaxud da şifahi ənənədə olmasıdır. Dövlət quruculuğu və idarəçiliyi ilə bağlı vərdişlərin, biliklərin, dəyərlərin məcmusunu özündə ifadə edən siyasi mədəniyyət ənənəsi - siyasi idarəçilik əsasən şifahi ənənədir, yaxud şifahi ənənədədir. Məsələn, qədim türklərdə dövlət idarəçiliyi ənənələrini özündə əks etdirən "törə", daha sonralar "yasa" nəsilən-nəsilə şifahi ənənə vasitəsilə ötürülmüşdür. Bu barədə Abdulqadir İnan yazır: "Əski türklərdə qanun mənasına gələn yasa (yasaq) termini moğol istilasından sonra islam tarix və etnoqrafiya ədəbiyyatına girmiş və çox yayılmış termindir. Göy türklər, xaqanlılar və səlcuqluların qanun və nizamı ifadə edən törü-türə termininin yerini tutmuşdur. "Yasa" mənşəyi baxımından, şübhəsiz ki, türk sözüdür...Yasa əski türk xaqanlıqlarında qüvvədə olan və şifahi olaraq nəsilən nəsil keçən "törü" və qaydalardan başqa bir şey olmamışdır" (4, s.222).

Deməli, etnosun əldə etdiyi təcrübəyə əsaslanan bütün digər biliklər, vərdişlər kimi siyasi idarəçiliklə bağlı bilik və təcrübə də bu mənada folklor adlanan universumdan kənarında deyildir, onun semantik strukturuna daxildir.

Folklor və siyasi idarəçilik münasibətlərinin mürəkkəb qatbaqat strukturu məhz buradan irəli gəlir.

Milli filoloji və folklorşünaslıq elmimizdə "Folklor və siyasi idarəçilik" problemi daha çox folklor nümunələrində siyasi idarəçiliklə bağlı sujetlərin, obrazların, motivlərin, hətta rəmz və simvolların təhlilə cəlb edilməsi kimi başa düşülmüşdür. Nümunələri qarşına qoyub oradakı siyasi idarəçiliklə bağlı əlamətlərin seçilməsi və tarixdən salınan işıqda təhlil edilməsi kimi başa düşülür. Olduqca zəruri olan bu istiqamət problemin yalnız bir aspektidir. Çünki etnosun bütün digər sahələrlə bağlı təcrübələri kimi, siyasi idarəçilik təcrübəsi də folklorlarda qorunub saxlanılır. Zətən saxlanılacaq başqa bir fond da yoxdur. Buna görə də istənilən xalqın folkloru həmin xalqın tarixi etnoqrafik detalları, tarixən mənsub olduğu dövlətlərin simvol və atributları ilə zəngindir. Amma məsələyə digər bir aspektdən də yanaşmaq mümkündür. folklor həm də siyasi idarəçiliklə bağlı təcrübəni yaradan sosial-mədəni təsisatdır. Yəni dövlətçiliyin mühüm şərtlərindən olan sosial strukturlaşmanın akkumilyasiyası elə folklor hesabına baş verir. Siyasi idarəçiliklə bağlı ənənələr onun akkumilyativ enerjisi, cəmiyyətin təşkilinə funksional təsiri hesabına yaranır, yaranan təcrübə məhz onda toplanaraq

təcrübəyə çevrilir. Təcrübə yenidən eallaşaraq daha ali mərhələdə dövlətin yaranmasında iştirak edir. Yəni folklor siyasi idarəçilik ənənələrini yaradır, yaratdıqlarını özünə yığır, yığıdığı hesabına yenidən yaradır. Əgər biz folklorlardan yalnız yaddaş bankı kimi bəhs edib onda konservasiya olunmuş hazır təcrübənin izlənməsi və təhlili ilə məşğul olsaq, onda milli siyasi idarəçilikdə folklorun mühüm funksionallıq keyfiyyəti tədqiqatdan kənar qalmış olacaq. Qeyd etdiklərimizin ən sadə formulu "folklor dövlət yaradır" şəklində ifadə oluna bilər.

Bizim hazırkı yanaşmada milli mədəniyyət kontekst, folklor və siyasi idarəçilik isə tekst statusundadır. Halbuki, heç bir elmi prinsip pozulmadan bu tamamilə əksinə də ola bilər. Yəni milli mədəniyyəti və ya dövlətçiliyi folklorun, yaxud da folklorun özünün dövlətçiliyin ümumi kontekstində tədqiq də heç bir elmi prinsipin pozulması demək olmazdı. İlk növbədə ona görə ki, folklor da, milli mədəniyyət də, siyasi idarəçilik də nə ayrılıqda götürülən kulturoloji, nə də ayrılıqda götürülən sosioloji anlayışlar olaraq deyil, sosiokulturoloji anlayış olaraq bütövlükdə cəmiyyətin sosial tərəqqisi prosesində əldə edilən elə təsisatları ifadə edir ki, həmin sosial-mədəni institutlar milli və etnik olub olmamasından asılı olmayaraq elə cəmiyyət adlanan bütövün müəyyənlik keyfiyyətini, mahiyyətini ifadə edir.

- Sosioloji yanaşmaya uyğun olaraq, mədəniyyətə normalar sistemi kimi yanaşdıqda, normalar vasitəsilə cəmiyyətin təşkili prinsipinə əsaslanan dövlət anlayışı önə çıxır;

- Antropoloji yanaşmaya uyğun olaraq, mədəniyyətə biliklər və inamlar sistemi kimi yanaşdıqda, ənənə vasitəsilə ötürülən və etnik kollektiv yaddaşda yaşayan universal bilik kimi folklor önə çıxır.

Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik. Mədəniyyətə antropoloji yanaşmada "mədəni universalilər" anlayışı mühüm yer tutur. Mədəni universalilər dünyanın əksər xalqlarında təsadüf olunan mədəniyyət faktlarıdır. Amerika antropoloqu Corc Merdok 70-dən artıq mədəni universalili müəyyənləşdirmişdir (5). Onlara diqqət etsək görərik ki, bu mədəni universalilərin əksəriyyəti folklor artefaktlarıdır. Məsələn, nigah institutu, mülkiyyət hüququ, dini adətlər, bədənin bəzədilməsi, birgə əmək, rəqs, dəfn ritualları, qonaqpərvərlik, oyunlar və s. birbaşa folklorla bağlıdır.

Folklorun siyasi idarəçilikdə iştirakı daha çox mədəni universalilər hesabına baş verir. Daha doğrusu, folklor, etnik mədəniyyət, mədəni universalilər vasitəsilə cəmiyyətin dövlət daxilində təməkləşməsi üçün ilkin reseptləri təqdim edir. Dövlətin mühüm amillərindən olan solumun strukturlaşması əvvəlcə folklorun təqdim etdiyi mədəni universalilər hesabına mikrosəviyyədə reallaşır, sonradan tədricən ayrı-ayrı mədəni universalilər hesabına strukturlaşan mikrostrukturlar birləşərək nisbətən daha iri sosial strukturları yaradır. Daha sonra dövlət həmin sosial strukturları ən iri makrostruktur olan dövlət daxilində

birdir. Sosial mikrostrukturların vahid bir sosial sistem daxilində düzülüşündə mifoloji görüşlər də mühüm rol oynayır. Bizim qənaətimizə görə, arxetip əsası ilə "müdrək qoca"ya dayanan əcdad kultu mədəni universalilər hesabına strukturlaşan mədəni universaliləri vahid sistem daxilində təmərküzləşdirən konsentrativ nüvə funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, türk xalqlarında dövlətin rəhbəri, hökmdar, əslində, əcdad kultunun transformasiyasıdır. Hökmdar dövlətin bütün varlığının təminatçısıdır. Sistemin varlığını təmin edən "enerji" məhz şaxələnərək ondan yayılır. Hökmdarda olan bu güc, əslində onun dövlət təsisatları sistemində malik olduğu hərbi-inzibati gücdən daha çox, uzun əsrlər ərzində xalqın mifik təfəkküründə toplaşmış mifik enerjinin gücüdür.

Dövlət sosial təsisatın özüdür. Siyasi idarəçilik isə ən ümumi mənada, həmin təsisatla bağlı cəmiyyətin sosial özünü təşkil və idarə edilməsinə, fərd-fərd və fərd-cəmiyyət münasibətlərinin nizamlanmasına əsaslanan tarixən toplanmış təcrübədir və deməli, dövlət quruculuğu üçün ideya bazasıdır. Həmin təcrübə digər etnik biliklərlə yanaşı ən konservativ bir şəkildə folklor fondunda qorunub saxlanılmışdır. Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşqarlı yazırdı ki, «el qalması törü qalır». («dövlət itirilər, adət-ənənə itirilməz»). O, siyasi idarəçilik ənənəsinin folklorlarda yaşamasını, fasiləsizliyini bildirən həmin ata sözünü tarixin yaddaşına yazmaqla özü də dövlətçiliyə xidmət etmişdir. Deməli, əsas olan ideyanın, qorunub saxlanmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Фукуяма Френс. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: Москва Хранитель, 2006 220 с.
2. Юнг К.Г. Божественный ребенок: Аналитическая психология и воспитание. Сб., М.: «Олимп»; ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1997, 400 с.
3. Ağaverdi Xəlil. Folklorşünaslığa giriş. Folklor terminləri. Bakı, Nurlan, 2010, 140 s.
4. İnan A. Yasa, Töre-Türe ve Şariat// Abdulqadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. 2 Baskı, II cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.4.
5. Джордж Питер Мердок. Социальная структура / Пер. с англ. А.В.Коротаева. (Антропология/Фольклор) М.: ОГИ, 2003. 606 с.

**Folklore and political management in the context
of national and ethnic culture**

Summary

In the article the problems of folklore and political management are investigated from the culturological point of view. For bringing the clarity to the folklore and political management in the context of national culture two perspectives are mainly determined.

1. The position and function of folklore in culture
2. The position and function of state in culture.

In the article such savings is noted that from the diachronic point of view the folklore is the part of national culture, its archetype, or inner layer which is called a traditional (ethnic) culture. At the same time folklore as the structure of culture reflects the same structure itself. But the political management is the social institution including folklore based on the experience of self-forming of society and the political self-defense of the cultural system. From this point of view the folklore and political management are equal relationships in the single aspect in the context of national culture. From the other side the political management as one of the main political institutions of culture includes folklore as the important element of cultural system being projection to folklore. The political cultural tradition — political management expressing the totality of habits, skills, values dealing with the state establishment and management is an oral tradition. Thus, the skill and experience dealing with the political management as habits, other skills based on the experience which the ethnos is gained included to the semantic structure of folklore. In the article the structure of folklore and political management relations is investigated on the base of ancient Turkish texts and Azerbaijani folklore examples.

Фольклор и политическое управление в контексте национальной и этнической культуры
Резюме

В статье исследуется проблема фольклора и государственности в аспекте культурологии. Для разьяснения проблемы фольклора и государственности в контексте национальной культуры в основном определяются два направления:

1. Место и функции фольклора в культуре
2. Место и функции государства в культуре

В статье выдвигается такое предположение что, в диахроническом аспекте фольклор - составная часть национальной культуры, его архетип, или же нижний слой, называемый традиционной (этнической) культурой. Фольклор, входящий в структуру культуры, в то же время обладает способностью отражения этой структуры. Политическое управление же, является социальным учреждением (институтом) национальной системы (которая также охватывает и фольклор), основывающимся на практику политического самовыражения и самоформирования общества. В этом аспекте фольклор и политическое управление в национальной культуре, обладают равноправными отношениями на одной плоскости. С другой стороны, политическое управление, являясь основным политическим учреждением культуры, как важный элемент культурной системы (проецирующий в фольклор) также входит в фольклор. Политическое управление – т.е. традиция политической культуры, выражающая в себе навыки, знания, ценности, связанные с созданием и управлением государства также является устной традицией.

Таким образом, как и все остальные знания и навыки, основывающиеся и полученные практической деятельностью этноса, знания и практика, связанные с политическое управлению, с этой точки зрения, входят в семантическую структуру фольклора. В статье структура отношений фольклора и государственности анализируется на основе древнетюркских текстов и Азербайджанских фольклорных образцов.

Rəyçi: Səfa Qarayev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYDAN XƏNDAN
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
Aydan19@mail.ru

ENIS BEHIÇ KORYÜRƏK POEZİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Poeziya, əruz, türk şairi, Türkiyə respublikası, beş hecaçılar.

Keywords: poetry, arouz, syllabic meter, turkish literature, Turkish republic

Ключевые слова: аруз, силлабическая форма, турецкая литература, Турецкая республика

Enis Behiç Koryürəyin uşaqlıq dövrü haqqında məlumat olduqca azdır. Şairin atası hərbi həkim olaraq işlədiyindən oğlunu kiçik yaşlarından özüyə Makedoniyaya aparmış və Enisin uşaqlıq illəri orada keçmişdir. Makedoniyada şair əsasən özəl müəllimlərdən dərslər alaraq təhsil həyatına başlamış olur. Xatirələrdən məlum olur ki, Enis Behiç çox erkən yaşlarından oxumağa həvəs göstərir və əlinə keçən qəzetlərdə nəşr olunan şeir və məqalələrə olduqca böyük maraq göstərirdi. Onun təhsiliylə həm atası, həm də anası məşğul olurdu. Orta təhsilinin böyük bir hissəsini

Selanik və Üsküp idadî okullarında aldıqdan sonra şair, 1909 –cu ildə İstanbula gedir. Enisin o dövrlərdə oxuduğu romanlar onun xəyal gücünün inkişafına, ədəbi zövqünün formalaşmasına müsbət təsir edirdi. Bu illərdə oxuduğu kitablardan biri də əski kitab sandığının içində tapdığı Mizancı Murad Bəyin “Târihî Umumi”sidir. Ancaq atası oğluna bu kitabın olduqca gizli və qadağan olunmuş bir kitab olduğunu da bildirir. İlk dəfə “cumhuriyyət” haqqında məlumatları da Enis elə bu kitabdan əldə etmiş olur. Şairin atası bu dövrlərdə gizli bir cəmiyyətə üzv olduğundan həftədə bir neçə dəfə cəmiyyətin iclaslarında iştirak edirdi. Bu hadisə Enisin atasıyla qürur duymasına səbəb olmuşdu. Üsküpdə təhsil aldığı illərdə Enis tez-tez dərslərdə siyasətlə bağlı fikirlərini açıqca söyləyər və bu, müəllimlərinin narahatlığına yol açardı. Çünki o dövrlər Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövrü olduğundan siyasi düşüncələri açıqca söyləmək problemlərə yol açardı.

27 aprel 1909-cu il Sultan II Əbdülhəmid taxtdan endirilir. Elə həmin il ailə İstanbula gəlir. Burada Enis İstanbul Sultanisini əla qiymətlərlə bitirməyə nail olur. Daha sonra o, təhsilini Mülkiyyə Məktəbində davam etdirir. Elə buranı da 1913-cü ildə yüksək qiymətlərlə bitirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Şairin təhsil aldığı dövrlər müharibələrin davam etdiyi bir tarixi ab-havaya təsadüf edirdi. Belə bir dövrdə Enis ədəbiyyata maraq göstərmiş və bəyəndiyi şeirləri bir dəftərə yazaraq toplamışdır. Tevetoğlu bu şeir

defteri ile bağlı olaraq bunları yazır: “Üzerinde (Gençlik) adını taşıyan ve içinde 75 yıl önce -1910” da toplandığı hâlde nefis renklerini ve mis kokularını hâlâ saklayan kır çiçekleri kurusu da bulunan, Enis Behiç’in son derece güzel kaligrafisiyle yazılmış şiir defteri incelenince, çok genç yaşta şiire başlamış şairin, Mülkiye öğrencisi iken, zamanın ve edebiyat dünyamızın üstün değerleri arasında yer alacak mertebeye ulaşmış olduğu görülür.” Balkan müharibəsi o dövrdə bir çox şair və yazıçılara olduqca güclü təsir etdiyi kimi, Enis Behici də sarsıtılmışdı. Elə bu fəlakətli dövrü Enis Behiç sətirləriylə dilə gətirmiş və içində çəkdiyi ızdırab hissələrini beləcə üzə çıxarmışdı:

Bütün giryelerden, bütün giryeriz elemlerden aldım, bu ilhâmi ben.

Figanım pür ateş, kanım pür-atfız vatan çiğnenirken, perişan iken,

Elemler kalemden huruşân iken, bugün ruh-i şiirim enîn ey şebap,

Bugün sâniham korkuyor nefhadan, hayâlîm kırılmış, gururum harap...
Yuxarıdakı misralardan gənc şairin kədərli, göz yaşlarla dolu hissələrini öyrənmiş oluruq.

Dr. Fethi Tevetoğlunun da vurğuladığı kimi Miras şairi, tələbəlik illərində ilk şeirlərini Şehbal jurnalında nəşr etdirmiş və elə o illərdə (1912-1913) tanınmağa başlanır. Şehbalda nəşr etfirdiyi il şeiri isə “Vatan Mersiyesi” adlı, Namiq Kamalın ruhuna ithaf edilmiş bir şeiri olmuşdur (Şehbâl, Sayı: 70, 15 Şubat 1913, s.427). Bu şeir, Balkan Savaşı illərində yazılan əsərlərin ən gözəllərindən biri olaraq qəbul edilmişdir. Daha sonra yenə də eyni jurnalda “Mersiye-yi Vatan” (Sayı: 73, 1 Nisan 1913, s.7) və “Buhran” (Sayı: 77, 15 Haziran 1913) adlı şeirlərini də çap etdirir. Məhz bu şeirlər şairin ilk dövr şeirləri olmuşdur.

Poeziyaya olan marağıyla yanaşı çair həm də musiqiyə də olduqca böyük istək duyurdu. Məhz ahəng, ritm axtarışı şeirlə musiqinin sintezini yaratmaq arzusunu yaratmış və beləcə şair əruz vəznində əsərlər yaratmağa başlamışdı. 1912 –ci ildə Mülkiyyədə təhsil alan şair xarici dillərə maraq göstərmiş, xüsusilə də Fransızcanı daha sonra isə macarcanı öyrənərək, bu dillərdən tərcümələr etmişdir.

Şehbalda nəşr olunmuş digər şeir və məqalələri bunlardır: “Mersiye-yi Vatan” (1 Nisan 1329/1913, Nu.73, s.7), “Buhran” (15 Haziran 1329/1913, Nu.77, s.94), “Kartal” (15 Temmuz 1329/1913, Nu.79, s.130-131), “Osmanlıların Sınıf-ı Münevveri Piyer Loti Hakkında Ne Düşünüyor” (1 Eylül 1329/1913, Nu.81, s.168.), “Kartal” (15 Eylül 1329/1913, Nu.82, s.193.), “ğâirlik” (15 Teğrinievvel 1329/1913, Nu.84, s.235.), “Mûsikî Usullerinin Nazma Tatbiki” (15 Teğrinisâni 1329/1913, Nu.86, s.270-271.), “Mûsikî Usullerinin Nazma Tatbiki, Mağlûplar ve Gruplar” (15 Teğrinisâni 1329/1913, Nu.86, s.271.), “Çehiz Takımları” (15 Kanûnisâni 1329/1914, Nu.89, s.331.), “Mûsikî Usullerinin Nazma Tatbiki” (15 ğubat 1329/1914,

Nu.91, s.368-369.), “Mûsikî Usullerinin Nazma Tatbiki” (15 Mart 1330/1914, Nu.93, s.408-409.), “Mûsikî Usullerinin Nazma Tatbiki, Sevgilim ve Kılıcım 1” (15 Mart 1330/1914, Nu.93, s.409.), “Ğn“ikâs” (15 Nisan 1330/1914, Nu.95, s.448-449.), “Ğki Yıldız” (1 Haziran 1330/1914, Nu.98, s.34.), “Geyikler” (10 Temmuz 1330/1914, Nu.100, s.72.)

Enis Behiçin Şehbalda nəşr etdirdiyişeyrlərinin hamısı əruzda yazılmış, dili bir qədər qəliz “Servet-i Fünûn” dilidir. Bu şeyrlərin mövzuları isə vətən, vətən sevgisi, vətənin ağır günləri, fərdi hisslərdir. Enis Behiç bu şeyrlərində əruz vəznini musiqiyə uyğunlaşdıraraq, yeni vəznlər yartmağa da çalışırdı. Poeziyaya əruz vəznində yazdığı şeyrlərlə qədim qoyan şair Ziya Göyalp ilə tanış olduqdan sonra heca vəzninə müraciət etmişdir. Enis Behiç Ziya Göyalp, Orhan Seyfi və Yusif Ziyayla Bilgi Dərnəyində tanış olur. Yusif Ziya Ortaç, “Bizim Yokuş” adlı xatirələr kitabında bu tanışlığın, Ziya Göyalpın bir konfransında baş tutduğunu bildirərək yazır: “Ali Canip“i o gün gördüm, Ömer Seyfettin“le o gün qarşılaşım, Celâl Sahir“le o gün konuştum ve Orhan Seyfi ile Enis Behiç“le o gün arkadaş oldum... Yeşil masanın başındaki konuşmayan adam konuştu o gün: Üç dilden, Türkçeden, Arapçadan, Farsçadan, karma bir dil yapılamayacağını anlattı... Yazı dilinin konuşma dilinden ayrılamayacağını anlattı ve „Anadolu“nun bile „Karadeniz“in bile giremediği Arûz“un bizim veznimiz olamayacağını anlattı... Tutuk bir Türkçe ile konuşuyordu, düşünə düşünə... İnsanı alıp götürən bir konuşma değildi bu. Ama ne kadar özden, ne kadar inandırıcı idi bilseniz... Ertesi Cuma, Bilgi Derneği“ne geldiğimiz zaman Orhan Seyfi“nin de, Enis Behiç“in de, benim de ceplerimizde hece vezni ile güzel Türkçe ile yazılmış birer şiir vardı.” (Ortaç, 1966: 23). Enis Behiç Koryürek, 26 Ekim 1934 –cü ildə Ankara Halkevində verdiyi bir konfransda Ziya Göyalp ədəbiyyatçı kimi verdiyi yüksək qiymət haqqında bunları söyləmişdir : “Ben Gökalp ile ilk önce Balkan Savaşı“ndaki Türk bozgunundan sonra tanışım... Biraz sonra Edirne“nin tekrar Türkler eline geçmesi, Selimiye Camii“nin minareleri arasında yine al bayrağımızın dalgalanması için kendini toplayan Ordu ileriye atıldı. İşte o vakit, o genç bir de (Ey Meriç!) adında bir şiir yazdı. Bu da aruz vezni ile yazılmıştı. Fakat o genç şair bu yazısını herkesin, herkesin okumasını istiyordu. Bu sebeple yazısını bir salon mecmuası olan (Şehbal)“e vermeyerek (Halka Doğru) adıyla çıkan bir küçük haftalık risaleye vermek için, o zamanlar (Nuruosmaniye)“de bir küçük evde bulunan dergi idârehânesine gitti. Alt kattaki küçük odaya girince tıknaz, orta boylu, ağır halli bir adam onu 41 tanıyarak: “_Buyurunuz, Enis Behiç Bey!“ diye karşıladi ve gülümseyerek yer gösterdi. Ben de bu zâtı şahsen tanıyordum: Bu, (Gökalp) idi. Kendisine şiirimi verdim. Dikkatle, ağır ağır okudu: “Pek güzel, risâlemize basalım, dedi. Fakat siz eğer bu lügatleri, bu aruz vezinlerini, bu eski tantanalı sözleri bıraksanız da millî ölçülerimizle,

hece vezinləriyle və sâde Türkçe ile şu tatlı tatlı konuştuğumuz Türkçe sözlerle, yüreğinizden koptuğu gibi sıcak ve cana yakın şiirler yazsanız bundan pek çok fazla muvaffak olur ve edebiyatımızda tam yerinizi alırsınız. Bu üslup, bu ifâde yarının ifâdesi değil. Yarın bunlar okunmayacak. Siz yalnız bugünün şairi olup da yarının şairi olmak istemiyor musunuz?” (Tevetoğlu, 1985: 36-37).

Ziya Göyalpın hecaya dəvəti və şairlərin hansı səbəbdən milli vəznə biganə qalması haqqında fikirlərindən sonra Enis Behiç özünün ilk hecada olan şeiri “Hodbin”i yazır. Bu şeirdən sonra artıq digər şeirlərini hecada yazan şairin, Göyalpı çair olaraq qəbul etməyənlərə qarşı mövqeyi belə olur: “(Gökəlp) öyle inandırıcı ve kuvvet verici bir tarzda, fakat hiç de jest yapmaya lüzum görmeksizin öyle sürükleyici bir ağır edâ ile söylemişti ki, (Halka Doğru) idârehânesinden biraz sonra çıktığım vakit içimden: “Niçin olmasın, bir kere denemeliyim!” Diyen sesi artık düşünə düşünə dinliyor ve artık bu sese uymak istiyordum. Birkaç gün geçince (Hodbin) adını taşıyan ilk hece vezinli şiirimi yazdım. Bu yazım çok muvaffakiyet kazandı, çok beğenildi. Bunun üzerine artık hep hece vezninde, hep temiz konuşma Türkçesiyle şiirlerim birbirinin ardınca doğdu. Ve böylece işte bugüne değin, yirmi iki yıldır hep o yolda, (Gökəlp)“ın bana göstərdiği yolda yürüyerek, iyi-kötü, az çok bugünkü gençlərin hep bildikləri yazılarımı yazdım. Demək oluyor ki, benim şairliğimde (Gökəlp)“ın irşadının büyük tesiri olmuştur. Bunu şimdi sizlere söylərkən, o zamanlar beni durmadan bu yolda coşturan rahmetli (Ömer Seyfeddin)“ın adını da ayrıca anmalıyım. Bunların yanında (Ali Cənib) ve (Mehmed Ali Təvfik) adlarını da ozanlığımın kuvvet verici dəğərli dostları diye təşəkkürle anarım.” (Tevetoğlu, 1985: 37-38). Enis Behiç onun və dostlarının bir milli şair kimi formalaşmasında məhz Ziya Göyalpın rolunun olduğunu çıxışlarında dəfələrlə bildirmişdir.

Hecada şeirlər yazmağa başlayan şair həm də bu vəznədə yeni-yeni formalar axtarmağa başlayır, təcrübələr edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu tərz şeirlərinin sayı çox deyil. Dövlət işində çalışmağa başlayan şair bir müddət poeziyadan uzaq qalaraq fəaliyyətini rəsmi dövlət işinə doğru yönləndirir. Beləcə Enis Behiçin yaradıcılığında bir müddət durğunluq dövrü başlayır. Xüsusilə Ankarada işlədiyi müddət ərzində şair əsasən tərcüməçilik fəaliyyətiylə məşğul olmuş və ppoeziyanı arxa plana atmışdı. 1925- ci il in iyun ayında Ədirnədən Ankaraya gədən şair, bu dövrdə “Miras” adlı ilk şeirlər kitabını nəşr etdirir. 1927 –ci ildə çapdan çıxan “Miras”da 44 şeir yer almışdır. Şairin əsasən 1930-1949 –cu illər arasında Çişeirlə məşğul olmadığı görünməkdədir. 1930-1936-cı illərdə Enis Behiç 6 tərcümə əsər ərsəyə gətirsə də, bu əsərlər ədəbi əsər olmamışdır.

Demək olar ki, şairin 1933-cü ildən sonra mətbuatda heç bir şeirinə rast gəlinmir. Lakin onun həyatında baş vermiş olan mistik hadisələrin fonunda

ərsəyə çıxan “Çedikçi Süleyman Çelebi Ruhundan İlhamlar” şeirlər kitabı (1949) onun poeziyaya ikinci gəlişi kimi qiymətləndirilə bilər. Nə qədər qəribə görünsə də, türk poeziyasında Beş hecaçı şairlərdən biri kimi tanınan şair, həyatının son dövrlərində tamamilə başqa ab-havalı şeirlərlə gündəmə qayıtmış olur. Xatirələrdən və müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatlara görə əski tərzdə şeirlərin yaranmasına şairin həyatında baş verən mistik hadisə səbəb olmuşdur. Belə ki, həyatının son dövrlərində Enis Behiç bir mevləvi şair olan Gədikçi Süleyman Çələbinin ruhuyla təmas yaratmağa nail olmuş və bu təmas nəticəsində qeybdən eşitdiyi misraları daha sonra məhz bu kitabda toplayaraq nəşr etdirmişdir. Təsəvvüflə maraqlanmağa başlayan şairin düşüncələri beləcə tam fərqli bir məzmun və əski divan ədəbiyyatı formasında yaranan şeirlərdə öz əksini tapmışdır. Enis Behiç poeziyasını gözdən keçirərkən görürük ki, şair əruz. Heca və sərbəst vəzndə də şeirlər yazmışdır. Ziya Göyalpın təsiri altında hecada şeir yazan şairin bu vəzndə təxminən 90 a yaxın şeiri var. Poeziyaya əruz vəznində və yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Namiq Kamalın təsiri altında yazdığı şeirlərilə gələn şair bu vəzndə 19 şeir yazmışdır. Bu şeirlər arasında Vatan mersiyesi, Bir kıta, Çocuk balonları, Ey Meriç, Şair ve hilal, Harita karşısında, Vatana mersiye, Kartal v.s şeirlərini qeyd etmək olar. Bu şeirlər müxtəlif mövzularda yazılmışdır. Onların arasında vətən, qəhrəmanlıq, həyat, məhəbbət mövzuları üstünlük təşkil edir. Şairin məhəbbət mövzusunda yazdığı Sevgilim ve kılıcım (sevgilim və qılıncım) şeiri maraqlıdır:

Saçları dağınık, çehresi âsûde,
Sinesi üryan, sinemin üstünde
Sevgilim uyuyor, sevgili mâşûkam,
Âh, onu öpsem, öpsem uyandırsam!
Belki bu sondur, belki bu son bûse!
Gözyaşı gelsin bûsemi takdise.
Belki yarın sinemden akar hûnum;
Belki yarın ben kırlara meftûnum.
Yârimi öpeyim gaşy ile öyleyse;
Vuslata mâni, hücrede yok kimse.
Yok mu?... Fakat var bir asabî erkek;
Hem bize bakıyor karşıda dargın pek:
Sevgili kılıcım hâlimi seyireyler,
“Harbe giderken ağlamak olmaz!” der.
_ “Yârini terket; yurdunu koş, kurtar!
_ “Yurduna girmiş zulmile düşmanlar.
_ “Memleketinden kıymeti çok aşkın!
_ “Evde kapanmış, zevcene âşıksın!
_ “Sevgili kılıcım, kızımıya hakkın yok!

“Yârimi sevmem ben vatanımdan çok.
“Zevceme aşkım borcu unutturmaz
Cenk ile akacak hûnumu durdurmaz.
“Ey koca dostum, zevcemi kıskanma!
Sen onu âciz duyguludur sanma!
“Harbe giderken biz yarın erkenden,
“_ Belki ölürsem ağlama!-derken ben,
“İşte bu mâşûkam seni, şevk âver,
“Boynuma asarak şöyle veda eyler: _
“Şanlı muharip, şanlı kılıç!asla
“Birbirinizden kılmayınız şekvâ!”

Bu şeirdə də Namiq Kamalın təsiri açıqca hiss olunur. Şeir Namiq Kamalın Vətən şərqi şeirilə səsləşir. Gördüyümüz kimi əruzda yazılan bu şeirdə şairin qəlbində kök salan iki sevgidən bəhs olunur. Bu sevginin biri sevgiliyə, digəri doğma vətənə olan sevgidir. Şeirdə qılınc şairi sevgilisinə olan hisslərinin vətən qarşısında olan borcunu üstələdiyi üçün günahkar hesab edir. Şair isə ona cavab olaraq qılıncına deyir ki, sənin qısqanclığın boşunadır, çünki mənim sevgilim məni özü vətən uğrunda döyüşə səni boynumdan asaraq yola salır. Beləcə, şair həm özünün, həm də türk qadınının vətənpərvərliyindən söhbət açmış olur.

Musiqiyə olan marağı şeirdə ahəng, ritm axtarışı şairi poeziyasında təkrarlara, alliterasiyalara, rədiflərə müraciət etməyə sövq etmişdir. Onun bir çox şeirlərində təkrarlara rast gəlirik

İlâhî, semâdan hilâl isteriz;
İlâhî, ilâhî, ziyâ -yı rahmeten!..
Işıklar kısılmış veya muhteriz;
İlâhî görünsün büyük meş“alen,
Görünsün hilâlin ki zulmet -şiken
İlâhî, niyâzım değıl müstecâb,
Figân eylerim hep bu zulmünle ben.

Vətən Mərsiyyəsi şeirindən alınan bu bənddə şairin İlahi sözünü təkrar olaraq işlətdiyini görürük. Beləcə, Enis Behiç şairinin emosional gücünü artırmağa nail olur. Enis Behiçin poeziyası məzmun baxımından olduqca geniş və zəngindir. Şairin yaradıcılığına, sözsüz ki, onun həyatı təcrübələri, keçirdiyi emosional sarsıntıları təsir etmişdir. Beləcə Enis Behiç poeziyasında məhəbbət, qısqanclıq, qürur, kədər, qürbət, vətən sevgisi, müharibə, qəhrəmanlıq, təbiət, həyat və ölüm, dini-təsəvvüfi mövzuda şeirlərə rast gəlirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Enis Behiçin yaşadığı dövr Osmanlı Dövlətinin ən çətin dövrünə təsadüf edirdi. O dövr çox böyük sosial və siyasi hadisələr baş verirdi. II Məşrutyyətin elanı (1908), II Əbdülhəmidin taxtdan endirilməsi (1909), Trablusgarp müharibəsi (1911-1912), Balkan

müharibələri (1912-1913), Birinci Dünya Müharibəsi (1914- 1918), Qurtuluş Savaşı (1919-1922), TBMM-nin açılışı (1920), Türkiyə Cumhuriyyətinin qurulması (1923), II. Dünya Müharibəsi(1939-1945) kimi tarixi hadisələr məhz şairin həyat sürdüyü dövrə təsadüf etmişdi. Və sözsüz ki, bütün bu tarixi hadisələr şairin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Yaradıcılığının ilk dövrlərindən sonsuz vətən sevgisi, xalq sevgisi şairin ilham mənbəyini təşkil etmiş və bu mövzuda şeirlərin yaranmasına vəsilə olmuşdur. Enis Behiçin vətən və yurd sevgisi mövzusunda yazdığı şeirlərindən “Ordunun duası”, “Vətən mərsiyyəsi”, “Çanaqla şəhidliyinə”, “Niyaz”, “Ey Meriç”, “Ey Türkeli” mənzumələrini misal göstərmək olar. “Ordunun Duası”nda şair, vətən torpaqlarının düşmən tərəfindən ələ keçirilməsi; ana yurdun yabancı əllərə getməməsi üçün Allaha dua edir. 1927-ci ildə çapdan çıxan “Miras”da yer alan bu şeirin altında “Umumî Harpte, Çanakkale Cephesinde, 1915 qeydi var. Münacata bənzəyən bu şeirdə şair Allaha belə səslənir:

Ey ulu Tanrı, işte biz:
İmanımız lekesiz,
Yüz sürdük vatanın toprağına.
Ey ulu Tanrı, işte biz:
Öz Türkoğlu erleriz;
Toplandık “Milliyet” bayrağına.
Bağrımızdan kopup gelen,
Sana kadar yükselen
Bu duâyı kabul eyle, âmin!
Göklerinde dalga vuran,
Dünyaları dolduran
Bu duâyı kabul eyle, âmin!

“Çanaqqala şəhidliyi”ndə manzuməsində şair, Çanaqqalada vətəni uğrunda şəhid olan əsgərlərdən bəhs edir. Yurdunun dərdindən bəhs edən şair, onun derdiylə də yanır. “Niyaz”da şair, vətəni üçün Allaha dua edir. Vətəni “müşfik, güzel kadın”a bənzədən şair; bu torpaqlar üzərində əbədiyyən “Türk”ün izi olsun” sözlərini duasına əlavə edir.

Göründüyü kimi Enis Behiç həm vətənpərvər, həm də türkçü bir şair idi. Onun türklük mövzusunda yazdığı şeirləri də az deyil. Bu qəbildən olan şeirlərinə “Turan kızları”, “Münzevi çoban”, “Suvarilər”, “Şair ve hilal” şeirlərini misal göstərmək olar. Bu şeirlərində Ziya Göyalpın türkçülük fikirlərinin və onun bu mövzudakı şeirlərinin təsiri hiss olunur.

Ədəbiyyat:

1. Ahmet Kabaklı. Türk edebiyatı. III cild. İstanbul, 1997.
2. Halit Fahri Ozansoy. Edebiyatçılar çevremde. Ankara, 1970.

3. Banarlı Nihat Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: 2 ciltte, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987
4. Kocatürk Vasfi Mahir. Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara: Türk Dil Kurum Yayınları, 1964

A.Khandan

**The main features of Enis Behich Koryurek poetry
Summary**

This article is about the poetry of Enis Behich Koryurek. He wrote his poems in syllabic meter and aruz. Enis Behiç is a poet who had works in the Second Constitutional Era (1908- 1923) and later the Republican Era.

He had some poems handling the theme of individual love beside the national and patriotic feelings. His work called “The Revenues of Suleiman (1949)” in which he uttered his mystical thoughts and feelings aroused considerable interest in literary circles. Besides his poet identity, Enis Behic had been to various offices abroad and in his homeland. During World War I, Enis Behic served in the Turkish Consulate in Hungary, meanwhile he married a Hungarian woman and he made reference to the Hungarians and Hungary in some of his poems.

A.Хендан

**Особенности поэзии Энис Бехич Корьюрека
Резюме**

Статья посвящена поэтическому творчеству поэта хеджеиста Энис Бехича. В первый период творчества он писал свои произведения на арузе, но примкнув к Пятернице хеджеистов он продолжил свое творчество в силлабической форме стихосложения.

Темы его произведений отображают историю народно освободительного движения турецкого народа. В своих произведениях поэт восхвалял просторы Родины и героическую историю турецкого народа, который смело боролся против западных захватчиков. Энис Бехич создал много стихотворений о лидере народа Ататюрке.

В конце жизни он также писал мистические стихи под влиянием классической поэзии, несмотря на то, что он пытался перейти от аруза на хедже-силлабическую метрику стихосложения.

Rəyçi:

Rüfət Rüstəmov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

QALİB SAYILOV
fil.ü.f.d.. dosent,
AMEA Folklor İnstitutu
qalibsayilov@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALQ YARADICILIĞINDA “FOLKLOR VƏ İSLAM” PROBLEMİ

Açar sözlər: folkloru, mif, mifologiya, din, islam, materializm, idealizm, ictimai şüur, mifoloji şüur, tarixi şüur

Key words: folklore, myth, mythology, religion, Islam, materialism, idealism, social consciousness, mythological consciousness, historical consciousness

Ключевые слова: фольклор, миф, мифология, религия, Ислам, материализм, идеализм, общественное мышление, мифологическое мышление, историческое мышление

“Folkloru və islam” problemi tədqiqat mövsuzu kimi mürəkkəb məsələləri, xüsusilə metodoloji xarakterli yanaşmaları əhatə edir. Bu sahədə materialist və idealist yanaşmalar bir-birini inkar edir. Din və folklor – hər ikisi ictimai şüur forması olduğu üçün onlara münasibətdə fəlsəfi yanaşma hər zaman aktualdır. İctimai şüur forması olmaq din və folkloru eyni zamanda birləşdirən nöqtələrdən biridir. Bunlar hər zaman yanaşı şüur formalarıdır. Din həm politeist inanc, həm də monoteist vəhy kimi bütün hallarda insanın “nitqindən keçərək” verbollaşır (sözə çevrilir). Bu halda istənilən hadisənin nəql edilməsi onu artıq folklorlaşdırır. Çünki “folklor” anlayışının bütün mahiyyəti fikrin şifahi ifadələnməsi ilə bağlıdır. Şüurda olanın şifahi nitq vasitəsilə ifadə olunaraq “variantlaşması”, “kollektivləşməsi” və “improvizasiyalaşması” onu həm də folklor mətninə çevrir. Demək, dinin vəhy bilgisi, yəni teokosmik informasiya kimi şifahi nitqlə ifadə olunması onu folklorla birləşdirir. Beləliklə, dinlə folklorun mürəkkəb münasibətlərinin bir səviyyəsini də məzmunla (din) formanın (şifahi ifadə olunma) münasibətləri kimi də təsəvvür etmək olar. İctimai şüur fərdlərdən təşkil olunan cəmiyyəti bütövlükdə əhatə edən total düşüncə sistemidir. Bu sistem laylı struktura malikdir. Din, fəlsəfə, folklor, ədəbiyyat, elm, incəsənət və s. ictimai şüurun formalarıdır. Həmin formalar eyni bir ictimai şüuru müxtəlif kodlar vasitəsi ilə ifadə edir. İctimai şüur diaxron strukturuna görə iki mərhələdən ibarətdir: mifoloji və tarixi şüur. Elmdə ictimai şüurun iki mərhələsi fərqləndirilir: mifoloji və tarixi şüur. Bunlar məkan-zamana baxışlarına görə fərqli sistemlərdir. Gerçəkliyi inikasin mifoloji konsepsiyasında məkan-zaman qapalı-təkrarlanan struktura malikdir. Varlıq istər bütövlükdə (tam olaraq), istərsə də onun

tərkib hissələri səviyyəsində bir nöqtədən başlanır, qapalı trayektoriya üzrə hərəkət edir və həmin nöqtədə də öz varlığını başa vurur. Bundan sonra yeni qapalı dövrə başlanır. Beləcə, mifoloji dünya modelində gerçəklik qapalı, təkrarlanan kontinuum (məkan-zaman sistemi) şəklində təsəvvür olunur. Tarixi şüur modelində məkan və zamanın qapalılığı dağılır və düzxətli kontinuumu keçir. Mifoloji şüur tarixi bəşər düşüncəsinin tarixində ilkin mərhələ hesab olunur. Bu mərhələnin sonuna doğru mifoloji şüur parçalanmalar dövrünə daxil olur. Onun parçalanaraq dağılması ilə din, folklor, elm, incəsənət bir-birindən ayrılmağa, müstəqilləşməyə başlayır. Bununla da mifoloji şüur öz yerini tarixi şüur formalarına verir. Mifin həqiqətə iddiası digər tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul olunur. Bu cəhətdən diqqəti ilk növbədə M.İ.Steblin-Kamenskinin məşhur yanaşması cəlb edir. O, “Mif” adlı kitabında yazır ki, mif nə dərəcədə qeyri-həqiqət olmasından asılı olmayaraq, yarandığı və yaşadığı yerdə həqiqət kimi qəbul olunan hekayədir” (8, s. 4). Yaxud K.Levi-Stros yazır: “Mif nə qədər ki mif kimi qavranılır, o, mif olaraq qalır” (7, s. 19). Bu “sadə fikir” özündə böyük mənalara daşıyır. Burada da mifin mahiyyəti həqiqət anlayışı müstəvisində şərh olunmuşdur. “Mif kimi qəbul” olunmaq məhz bunu nəzərdə tutur. Yəni bir mif mətni nə qədər ki, həqiqət olaraq qəbul olunur, o, mif olaraq qalır. İnsanların mifin “həqiqətinə” inamı itən kimi o, hər hansı folklor mətninə çevrilir. İctimai şüurun inkişafında ən mühüm məsələ mifoloji şüurdan tarixi şüura keçid mərhələsidir. Burada söhbət mifoloji təsəvvürlər sisteminin dağılmasından və yeni tip təsəvvürlər sisteminə keçiddən gedir. Bu keçidin necə baş verməsini bu gün bütün ayrıntıları ilə təsəvvür və təsvir etmək çox çətin işdir. Çünki məsələ tarixin çox dərin qatları, qaranlıq dövrləri ilə bağlıdır. Bizə həmin keçidi əks etdirən birbaşa faktlar gəlib çatmayıb. Ona görə ki, biz tarixi şüur daşıyıcıları olan insanların əlində olan bütün faktlar artıq transformasiya olunmuş, yəni mif hadisəsi olmaqdan çıxıb, tarixi şüur hadisəsinə çevrilmiş bəlgələrdir. Ona görə də bu məsələ ilə bağlı fəlsəfə tarixçiləri, mifşünaslar, antropoloqlar, sosioloqlar yalnız *məntiqi* ehtimallarla fikir yürüdürlər. Biz burada “ehtimal” sözünün qarşısında “məntiqi” təyini kursivlə təsadüfən vermədik. Bunu yazarkən Allahın yaratdığı maddi aləmin dəyişməz qanunlarına istinad etdik. Yəni bunlar yaradılış hadisəsi olan varlıq aləmi üçün xarakterik olan qanunauyğunlaqlardır və Qiyamətədək dəyişməz qalacaqdır. Bu da tədqiqatçılara “keçid” hadisələri üçün ümumi olan moddelləri mifdən tarixə keçid prosesinə də tətbiq etməyə imkan verir.

Azərbaycan folklorşünaslığında mifoloji şüurdan tarixi şüura keçid məsələsinə diqqət yetirmiş S.Rzasoy yazır ki, mifoloji şüur və tarixi şüur bəşəriyyətin şüur tarixinin iki ardıcıl inkişaf mərhələsi kimi son dərəcə böyük zaman kəsirlərini əhatə edir. Mifoloji şüur tarixi şüurdan əvvəldir. Mifoloji şüurdan tarixi şüura gedən yol dünyanı fasiləsiz şəkildə qavrayıb

psixi təcrübəyə çevirən insan şüurunun təkamül yoludur. Elmin və başqa təcrübə formalarının inkişafı ilə insanın dünya haqqında ümumiləşmiş təsəvvürləri genişlənir və buna uyğun olaraq insanla dünya arasındakı münasibətlərin ünsiyyət-əlaqə aparatı olan şüur da məzmun, keyfiyyət və funksional baxımdan inkişaf edir (3, s. 184). Beləliklə, nə baş veribsə, necə baş veribsə, aralıq-keçid mərhələsində baş verib. Bununla bağlı bir neçə fikrə diqqət edək. Görkəmli rus alimləri V.V.İvanov və V.N.Toporov mifoloji şüurdan tarixi şüura keçidi təsvir və təhlil edərkən bu prosesdə mifoloji və tarixi şüur modellərinin bir-biri ilə “kreoaliziya” etdiyini vurğulamış və bunu “modellərin bir-birinə laylanması” kimi şərh etmişlər (6, s. 8). Alimlərin irəli sürdüyü “kreoaliziya” hadisəsi çox mühüm məsələdir. Bu, bizə izah edir ki, mifik strukturlar yox olmur, transformasiya olunur və ən mühümü odur ki, transformasiya nəticəsində meydana çıxan yeni forma öz keçmişini qorumaqda davam edir. Yəni mifik modellər yeni strukturun ya dərinliklərində, ya periferik, az funksional yerlərində özlərini qorumaqda davam edir. Bax bu nöqtə tədqiqatçılara mifik keçmiş bərpa etməyə, onun rekonstruktiv modellərini üzə çıxarmağa imkan verir. Bildiyimiz kimi, mifologiya dövrünün şüur işarəsi “mif”dir. Yəni biz mifoloji şüur dövrünü səciyyələndirərkən hər şeyə mifin gözü ilə baxır, hər bir hadisəni mifin strikturu kontekstində dəyərləndiririk. Bu da təbiidir. Biz ictimai şüurun başlanğıc epoxasını elə “mif” fenomeninə görə “mifologiya” adlandırırıq. Bu halda bizi maraqlandıran əsas məsələ mifin keçid epoxasındakı taleyidir. Yəni bu keçid prosesində miflə nə baş verir. S.Rzasoy yazır ki, mifoloji şüurdan tarixi şüura keçid mexaniki əvəzlənmə, izsiz yoxolma formasında baş vermir. Tarixi şüur mifoloji şüurun zəminində təkamül edir. Bu proses demifologizasiya adlanır. Demifologizasiya – hərfi mənada “demifləşmə – mifsizləşmə”, proses baxımından mifoloji mətnin mifə məxsus əlamətlərindən məhrum olması deməkdir... Məsələn, ibtidai mədəniyyətin ritual mexanizmləri dini kultlarda, demək olar ki, əvvəlki, incəsənətdə isə yeni – estetik funksiyaları yerinə yetirir. Mədəni qəhrəmanın fəaliyyətini nəql etmə yolu ilə gerçəkləşdirən mifoloji mətnlər tarixi şüur müstəvisində eposlara təkan verir, müxtəlif ekzoterik miflər nağılları formalaşdırır və s. Başqa sözlə, mifoloji şüurdan tarixi şüura keçidin forması rəngarəng, məzmunu genişdir” (3, s. 186).

Qeyd edək ki, müəllif məsələnin elmdə qoyuluşunu mövcud ədəbiyyatlar əsasında ümmuləşdirmiş, eyni zamanda ona öz izahlarını da əlavə etmişdir. Buna sözmüz yoxdur. Əsas məqam olaraq “demifologizasiya” diqqətimizi çəkir. Bu, çox mühüm məsələdir. S.Rzasoy bunu “mifsizləşmə” kimi ifadə etmişdir. Bunu qəbul etməklə yanaşı bildirmək istərdik ki, “demifologizasiya”-nı təkcə “mifsizləşmə” kimi deyil, həm də “mifdən (mif olmaqdan) çıxış”, “mifdənqopma” kimi ifadə etmək olar. Lakin necə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, əsas məsələ, necə deyərlər ki, “mifdən qopan mifin”

taleyidir: Mif öz mif qəlibindən necə çıxır? Bu sualın birbaşa mif-din münasibətlərinə bağlılığı var. Eyni müəllif yazır: “Mifdən tarixə keçiddə mifoloji ideologiya müxtəlif istiqamətlərə parçalanır: ilk formaları həmin ideologiyadan boy atan din bu istiqamətlərdən ən mühümünü təşkil edir. Mifdənsonrakı dövr – tarixi şüur çağı ümumiyyətlə din epoxasıdır. Mifoloji şüurdan tarixi şüura keçid, əslində, həm də politeizmdən monoteizmə gedən yoldur. Qədim və orta əsrlər tarixi şüur çağının bütün təzahürləri “dinidir”. Tarixi şüur bu dövrdə rəasional-elmi kanallarla aldığı hər hansı informasiyanı da, əslində, dini əhkamlar müstəvisində dəyərləndirərək qəbul edirdi” (3, s. 186-187). Müəllifin bu fikri mövzumuz baxımından aktualdır. Ona görə də bu fikri məntiqi təhlil müstəvisinə gətirmək zərurəti yaranır: S.Rzasoyun mifdən tarixə keçiddə mifoloji ideologiyanın müxtəlif istiqamətlərə parçalanması və ilk formaları həmin ideologiyadan boy atan dinin bu istiqamətlərdən ən mühümünü təşkil etməsi haqqındakı fikrində qəbul etdiyimiz və etmədiyimiz məqamlar var. Əvvəla, dinin mifologiyadan törəməsi sırf materialist baxışdır. Biz dini vəhy – ilahi risalət hadisəsi kimi qəbul edirik. Bu, bizim dissertasiya probleminə yanaşmamızda ən mühüm və istisnasız metodoloji tezisdir. Lakin S.Rzasoyun fikrinə burada “həssas” münasibət bəsləməyimizin əsasında onun ictimai dünyagörüşündə “ilahi başlanğıc” ideyasının əsas yer tutması və mifologiya-din münasibətlərinə, bir qədər sonra öz məqamında təhlil edəcəyimiz kimi, tamamilə orijinal baxışlarının olması durur. Bu cəhətdən, müəllifin dinin mifologiyadan üzvlənməsi haqqında fikri də tam materialist baxış deyildir. S.Rzasoya görə, mifologiya və din bir-birindən ayrılmaz fenomenlərdir və onlar həm diaxron-tarixi, həm də sinxron müstəvidə eyni bir yaradılış həqiqətini təsdiq edirlər.

Mif çağının bütün mədəni təzahürləri mifin rənginə boyandığı kimi, tarixi şüurun mifdən sonra gələn ilk epoxası da başdan-başa dini semantika, dini atribut qazanır. Hərfi mənalarında politeizm – çoxtanrıçılıq, monoteizm – təkətanrıçılıq deməkdir. Zərdüştilik, buddizm və s. bu tipdən olan politeist inanclar sistemi var. Bundan başqa, cəmiyyətlər tarixindən məlumdur ki, inancların biri-birinə konsentrasiya olunması tarixi-mədəni hallardandır. Toplumların bir-birinə birləşərək böyüməsi təbii hal olduğu kimi, bu təbii prosesdə hər bir topluma məxsus teist ideya və obrazlar bir-biri ilə qarşılaşır və yeni şərait “teosların” yeni modeldə birləşməsinə tələb edir. Bu prosesdə güclü toplumun teosu yeni şəraitin yaratdığı modelin mərkəzi elementinə, nüvəsinə çevrilir. Bütün qalan teoslar öz təsir dərəcəsinə nüvə teosun ətrafında düzülür. Təbii ki, bağlı olduğu toplumun sosial-mədəni təsir gücü zəif olan teoslar bu prosesdə sıradan da çıxıb bilər. Dinlər tarixindən hətta böyük etnosların öz köhnə inanclarından qoparaq, yeni inanc ideologiyasını qəbul etmələri də məlumdur. Burada çox aktual bir sual meydana çıxır: yeni tarixi şəraitdə, başqa sözlə tarixi şüur çağında miflə din bir-biri ilə hansı

münasibətdə olur? Qeyd edək ki, bu bərdə elmdə maraqlı fikirlər mövcuddur. Sualı həmin fikirlər müstəvisində aydınlaşdırmağa çalışaq. A.Y. Qureviçə görə, orta əsrlər simvolizminin bünövrəsində makrokosmla mikrokosmun eyniləşdirməsi durur, belə ki, təbiət insanın onda Tanrının obrazını seyr edə biləcəyi güzgü kimi başa düşülürdü. Bu səbəbdən filosoflar təbiəti öyrənməyi zəruri hesab edirdilər: insan təbiəti dərk edərək, özünü onun içində tapır və bunun vasitəsilə ilahi nizamı və Allahın özünü başa düşməyə yaxınlaşır. Allahın surətinə uyğun və onun kimi yaradılmış insan yaradılışın tacı hesab olunurdu: bütün qalan nə vardisa onun üçün yaradılmışdı (5, s. 71-73). Alimin bu fikrinin tədqiqatımızın problemi işığında təhlilinə ehtiyac var. Göründüyü kimi, A.Y. Qureviç orta əsrlər düşüncəsini ilk növbədə simvolik düşüncə tərzini hesab edir. Simvolizm – bir obrazın gerçəkliyin müəyyən sahəsini, elementini rəmzləndirməsidir. Doğrudan da, orta əsrlər mədəniyyətində hər bir element simvolik işarədir. Hətta sufi poeziyasında poetik model bütövlükdə simvolizm üzərində qurulmuşdur. Müəllifə görə, bu simvolizmin əsasında makrokosmla mikrokosmun eyniləşdirməsi durur. Bu tezis mövzumuz baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən nöqtədir. Makrokosm – hərfi mənada “böyük dünya”, mikrokosm – “kiçik dünya” deməkdir. “Makrokosm/böyük dünya” dedikdə – kainat, “mikrokosm/kiçik dünya” dedikdə – insan nəzərdə tutulur. Və Qureviçdən də göründüyün kimi, orta əsrlər simvolizmi kainatla insanı eyniləşdirirdi. Yəni çox sadə bir dildə ifadə etsək, kainatın quruluşu insanda, insanın da quruluşu kainatda təkrarlanır. Bunlar biri-birinin böyük və kiçik variantlarıdır. Deməli ki, bu, orta əsrlər Şərq-İslam düşüncəsində də eynilə belədir. Kainat – “aləmi-əkbar”, insan – “aləmi-əsgər” adlanır. Aləmi-əkbar – böyük dünya, aləmi əsgər – kiçik dünya deməkdir. Şərq-İslam düşüncəsində bunların eyniyyətini bildirmək üçün “kitab” metaforasından da istifadə olunur. Kainat – “böyük kitab”, insan – “kiçik kitab” hesab olunur.

“Kitab” metaforası insanla kainat arasındakı eyniyyətin ilahi informasiya olduğunu vurğulamaq üçündür. “Kitab” – ərəb sözü olub, yazı deməkdir. Beləliklə, Şərq-İslam, o cümlədən təsəvvüfi-irfani düşüncədə kainat – böyük yazı, insan – kiçik yazı hesab olunur. Bu isə birbaşa ilahi başlanğıca – Allaha (c.c.ə.ş.) bağlanır. Allah dünyanı və insanı sözdən, yəni informasiyadan xəlq etmişdir.

Biz bunun analogiyasını, daha doğrusu, arxetipini mifologiyada tapırıq. Mifologiyada insan, dünya, təbiət eyni silsilə hesab olunur. Elə “Kitabi-Dədə Qorqud”un özündə Oğuz adı həm xalqı, həm dövləti, həm ərazini, həm oğuzların əcdadı Oğuzu, həm də hər bir oğuz insanını bildirir.

Beləliklə, folklor mifologiya və din kimi ictimai şüur konseptidir. Mifologiya ictimai şüurun başlanğıc mərhələsidir, folklor mifoloji şüurdan tarixi şüura keçid prosesində ondan üzvlənir. Folklor, ümumən, etnokosmik

düşüncə modeli, bədii özünüifadə və davranış kodudur. O, mifologiyadan üzvlənsə də, onun yalnız davamı kimi meydana çıxmır: mifik düşüncənin şifahiliyi, ənənəviliyi, kollektivliyi folklorun onda daim “rüşeym” halında mövcudluğundan xəbər verir. Din yaradılış ideologiyası, dünyagörüşü və sosial-mədəni davranış sistemi kimi folklorla sıx bağlıdır. Vəhy dinləri ilahikanonik hadisədir. Vəhy mətnlərinin şifahi təhkiyə ilə təbliği onun folklorlaşdığı səviyyəni təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyev N. Orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin bəzi etnik əsasları / Azərbaycan filologiyası məsələləri. 2-ci buraxılış. Bakı, 1984, s. 236-241
2. Rzasoy S. Nizami “Yeddi gözəl”i mətnində modelləşən dünya və semiotik-mifoloji funksiyalı adlar / Gənc ədəbiyyatşünasların respublika konfransı (tezislər). Bakı, “Elm”, 1992, s. 50-51
3. Rzasoy S. Şüurun inkişaf mərhələləri: mifoloji və tarixi şüur // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XLI kitab. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 168-201
4. Введение в философию. В 2-х частях. Часть 1. Москва, 1989, 291 с.
5. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва: Наука, 1984, 350 с.
6. Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период). Москва: Наука, 1965, 246 с.
7. Леви-Строс К. Структурная антропология. Москва: Глав. Ред Вост. Лит., 1985, 536 с.
8. Стеблин-Каменский М.И. Миф. Ленинград: Наука, 1976, 121 с.
9. Элиаде М. Аспекты мифа. Москва: Академический проект, 2001. 240

G.Sayilov

The problem “folklore and islam” in Azerbaijan folklore

Summary

The problem of “Folklore and Islam” covers the complex issues, especially the methodological approaches as the research theme. The materialist and idealist approaches in this area deny one another. As the religion and folklore - both are of public consciousness, the philosophical approach to them is always actual. Mythology is considered the first stage in the history of public consciousness. Many of the forms of consciousness are developing through the division of mythological consciousness. Religion and folklore are transformed into the forms of independent historical consciousness by actual membership in mythological consciousness.

Mythology and religion are inseparable phenomena, and they confirm the truth of the same creation in both diachronically-historical and synchronous stages. Folklore is a concept of public consciousness like mythology and religion. Religion is closely linked to folklore, such as the ideology of creation, its outlook and the social-cultural system of behavior. Revelation is the divine-canonical phenomenon. The propagation of the revelation texts by oral verbalism constitutes the level of folklore.

Г.Сайылов

**Проблема «Фольклор и Ислам» в Азербайджанском
народном творчестве
Резюме**

Проблема «фольклор и Ислам» как объект исследования охватывает сложные вопросы, в особенности подходы методологического характера. В этой области материалистические и идеалистические подходы опровергают друг друга. Поскольку религия и фольклор – формы общественного мышления, по отношению к ним философский подход всегда остается актуальным. Мифология считается первым этапом истории общественного мышления. В результате распада мифологического мышления создаются многие формы мышления. Религия и фольклор, проходя актуальное расчленение от мифологического сознания, становятся независимыми историческими формами мышления. Мифология и религия неразлучные феномены, Они как в диахронно-историческом, так и в синхронном аспекте подтверждают одну и ту же истину сотворения. Фольклор, как мифология и религия является концептом общественного сознания. Религия как идеология сотворения, мировоззрения и система социально-культурного поведения тесно связана с фольклором. Религии откровения являются божественно-каноническими явлениями. Пропанда текстов откровений устным пересказом составляют уровень его фольклоризации.

Rəyçi:

Nadir Məmmədli

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞƏFƏQ DADAŞOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, BMU

shafag13@mail.ru

BANİNİN AVTOBİOQRAFİYASINDA İDENTİFİKASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Banin, avtobioqrafiya, mədəniyyət, Şərq-Qərb, özünüidentifikasiya.

Ключевые слова: Банин, автобиография, культура, Запад-Восток, самоидентификация.

Key words: Banine, autobiography, culture, East-West, self-identity.

Bir çox ədəbiyyatlarda olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da avtobioqrafik elementlərin mövcud olduğu əsərlər kifayət qədərdir. Digər bir Azərbaycan emigrant yazıçısı Qurban Səidin «Əli və Nino» əsərində müəllifin öz həyatından bir çox sənədli epizodlar var. Müəllif romanın yazılışında gündəlikdən istifadə edir. Bu vasitə avtobioqrafiyaların yazılışında tez-tez tətbiq olunur. Bu romanda real insanların iştirak etməsinə baxmayaraq, müəllif təxəyyülünün məhsuluna da geniş yer ayrılıb. Müəllif hadisələri birinci şəxsin dilindən nəql etmir. Onun əvəzinə təhkiyəçi rolunu protaqonist Əli xan yerinə yetirir. Bu növ hekayətçiləri, ədəbiyyaşunas Wilfred L.Guerin ikinci növ təhkiyəçiyə, yəni müəllifin hadisələri baş qəhrəmanın xeyrinə nəql etdiyi təhkiyəçi növünə aid edərdi [5, 81].

Azərbaycan yazıçılarının, məsələn, Əzizə Cəfərzadənin, Vidadi Babanlının və başqalarının əsərlərində sənədli qeydlərə rast gəlinə də, bu, sistemlik səciyyə daşımır, vahid süjet xətti üzrə qəhrəmanın uşaqlıq illərindən müəyyən yaş dövrünə qədər olan zamanı əhatə etmir. Avtobioqrafiyalarda, adətən, süjet xətti vahid olur və müəllifin sənədli avtobioqrafiyasına əsaslanır. Belə əsərlər ya müəllifin əcdadlarının tarixçələrinin qısa təsviri ilə, ya da onun uşaqlıq illərinin hekayəti ilə başlayır. Avtobioqrafiyada mövzu müəllifin həyatıdır və burada retrospektiv təhlil, müəllifin öz kimliyinə, əhatəsinə, ictimai mühitinə münasibəti aydın ifadə olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında memuarlara tez-tez rast gəlinir. Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən əsas qoyulmuş bu janrdan müasir ədəbi prosesdə yazıçı-tənqidçilər uğurla istifadə edir, ədəbi portretlər janrının vasitəsi ilə öz müasirlərinin, klassik yazıçıların yaradıcılığına, ədəbi hadisələrə öz münasibətlərini ifadə edirlər. Burada onların öz yaradıcılıqlarının baxışı da mühüm yer tutur. İncəsənət adamı olduqlarına görə, yazıçılar klassik və müasir sənətkarların əsərlərini, müxtəlif xalqların ədəbi nümunələrini müqayisə edirlər. Amma bu əsərlər öz müəlliflərinin

həyatlarından yalnız müəyyən görüşlər, xatirələrlə bağlı bir hissəni, müəyyən bir əsəri oxumalarını və s. əks etdirir.

Azərbaycan ədəbiyyatına Şərq ədəbiyyatının təsiri hiss olunacaq qədər olduğundan, Şərq ədəbiyyatında və ümumiyyətlə Şərq mentalitetində insanların öz hisslərini birbaşa etiraf etmələri adi bir hal olmadığına görə, bütün Şərq avtobioqrafiyalarında olduğu kimi, Azərbaycan avtobioqrafiyalarında da avtobioqrafiyaları yazarkən yazıçıdan öz hisslərini, zəif cəhətlərini etiraf etməkdən daha çox, gizlətməyə çalışdığı ehtimalından, belə əsərlər populyarlıq qazanmamış və ədəbi prosesdə uzun müddət qala bilməmişlər. Azərbaycan mentaliteti və Şərq ənənələri müəlliflərə öz ailə üzvlərinin, xüsusilə də ailələrinin qadın üzvlərinin zəif cəhətlərini, və s. etiraf etməkdən çəkindirmişdir.

«Qafqaz günləri» əsərində Banin avtobioqrafik çərçivəyə uyğun olaraq özünün dünyaya gəlməsindən, böyüməsindən, uşaqlıq illərində onun yaddaşında iz buraxmış hadisələrdən və öz qohumlarından danışır. Onu və daha üç bacısını alman dayə freyleyn Anna tərbiyə etmişdi. Bu qadını Ümmülbani indi ilıq hisslərlə, sevgilə xatırlayır, öz xarakterinin formalaşmasında onun təsiri olduğunu vurğulayır və eyni zamanda da özünə məxsus olan, bəyənmədiyi, qəbul edə bilmədiyi, amma qopa bilmədiyi identifikasiyasına da tənqidi münasibətini bildirir: «Freyleyn Anna bizim irsi xüsusiyyətlərimizi ləğv etməyə və bizim qəlbimizə təmiz sentimental alman qızının ruhunu köçürmək istəyirdi. Amma əcdadlarımızın irsi xüsusiyyətləri bizim qanımızda idi. Biz böyüyə-böyüyə budlarımız böyüyür, burunlarımız uzanır və sallanır, döşlərimiz iriləşir, üzümümüzdəki xırda tükələr uzanır və qaralırdı». Zavallı freyleyn Anna bizim böyüməyimizi təəccüblə müşahidə edirdi. Xarici görkəminizin dəyişilməsinə o, çətinliklə də olsa, dözürdü, amma bu dəyişikliklər artıq bizim ürəklərimizə, qəlblərimizə sirayət edəndə, vəziyyət lap korlandı. Bir gün on üç yaşlı bacım Leyla gəlib dedi ki, bibimiz oğlunu sevir və bu andan da zavallı freyleyn Anna rahatlığını itirdi. Biz isə get-gedə ona qarşı qəddar və dözülməz olurduq»[1, 10]

Bu kitabın ilk sətirlərindən Şərqlə Qərbin qarşılaşmasının şahidi oluruq və bu qarşılaşmada müəllif Qərbin tərəfindədir. Qərb-Şərq məsələsi «Əli və Nino» əsərində də aktualdır. Bu əsərdə Şərq üstün tutulur, müəllif bunu birbaşa və dolayı yollarla ifadə edir, Şərqi özünün gördüyü, bildiyi, etiraf etdiyi mənfiliklərinə baxmayaraq, bütün bu çatışmazlıqlarla birlikdə o, Şərqi qəbul edir, çünki o, Şərqə məxsusdur. Bakı bu əsərdə elə böyük sevgi ilə təsvir olunub ki, hətta onun tozlu-torpaqlı, dar küçəli, neft qoxulu dediyi, amma özünün dünyanın hər bir yerindən üstün tutduğu bu məkana olan sevgi oxucuya da sirayət edir. Elə bu məharətinə görə də Qurban Səid bütün dünyada oxunur və sevilir.

Həm Qurban Səid, həm Ummulbani 1905-ci ildə Bakıda doğulmuşlar, hər ikisi varlı və mədəni ailədənirlər, hər ikisi Bakını təsvir edib, amma

baxışlar tam fərqli və ziddiyyətlidir. Bunun səbəblərindən biri bəlkə də o dövrki Bakıda qadınlara və kişilərə, onların davranışında gözlənilən kəskin fərqlər idi. Ümmulbanu isə azadlığı sevən bir insan olduğu üçün, bu çərçivələr onu sıxırdı, kənarda o, özünü daha yaxşı hiss edəcəyini düşünürdü. Əslində, yaxşı təhsil almış Ümmulbanu qayda-qanunlara o qədər də əməl etmirdi, o, kifayət qədər sərbəst idi. Amma azadlığın insanların cinsindən asılı olmayaraq onların təbii haqqı olduğunu düşünən bir insan Şərqdə qadınların vəziyyətin qəbul edə bilmir və Qərbə getsə bütün problemlərinin, psixoloji diskomfortun aradan qalxacağını düşünürdü. «Paris günləri» əsərində xaricdə yaşayan müəllifin nostalgik hisslərinə rast gəlirik. Maraqlı cəhət budur ki, Banin Vətəni üçün darıxmadığını nə qədər çox və ısrarla təkrar edirsə, onun sətirlərin altındakı səsi daha qətiyyətlə bunu inkar edir. İkinci fransız nəşrinə yazılmış sözlərində Banin yazır ki, emiqrasiya illərində bir dəfə də olsun Bakıya gəlmədiyinə görə təəssüf edir. Ümmülbaninin hər iki babası – ata tərəfdən Şəmsi Əsədullayev, ana tərəfdən Musa Nağıyev - neft milyonçuları olmuşlar. Banin yazır ki, o, öz qohumlarını onların maneralarına və mənəviyyatlarına görə sevmirdi. Yazıdakı səmimilik bu əsəri Qərb ədəbi nümunələri ilə yaxınlaşdırır. Bu əsər oxuculara roman kimi təqdim olunsada, o, əlbəttə ki, avtobioqrafiyadır, çünki o, müəllifin həyatı, ətrafı barədə tam məlumat verir, onun yaşadığı zaman və məkan barədə tam təsəvvür yaradır.

Avtobioqrafiyada şəxsi həyat fonunda hadisələrin cərəyan etdiyi dövrün ənənələri, adətləri təsvir olunur. Başqa avtobioqrafiyalarda olduğu kimi, burada da hadisələrin tarixi axarı müəllifin dəyərlər prizmasından izlənilir.

«Gecə yarısı bir qatar, yalnız birçə qatar Müstəqil Azərbaycandan Respublikasının sərhədlərini keçərək qızıl ordunun əsgərlərini gətirdi. Beləcə, Azərbaycan ordusu tək bir atəş belə açmadan qeyb oldu. Respublika məhv edildi, qalib Rusiya isə öz əvvəlki xəzinəsini özünə qaytardı. Bir dünyanın sonu düz mənim gözlərimin qabağında baş verdi». (1, 103)

«Qafqaz günləri» və onun ardı «Paris günləri» fəlsəfi və psixoloji cəhətdən ona görə diqqəti gəlb edir ki, əsərin müəllifi uşaqlıq illərini və gəncliyinin bir hissəsini Şərqdə, daha dəqiq desək, Şərqlə Qərbin arasında olan, amma daha çox Şərqlə meyl edən, amma iki əks qütbün bir çox xüsusiyyətlərini harmonik şəhərdə özündə cəm edən bir ölkədə keçirmişdi. Banin həyatının həmin mərhələsi haqqında Parisdə yaşayarkən yazır. Bu, kənardan olan baxışdır. Əgər adi avtobioqrafiya sadəcə retrospektivdirsə, zaman boyu yeni baxışla səyahətdirsə, bu avtobioqrafiya həm də məkan üzrə, Şərq-Qərb istiqamətində səyahətdir.

Şərq ədəbiyyatını oxuyarkən nəyinsə tam açıqlanmadığı, sona qədər söylənmədiyi, lazımı qədər açılmadığı hissiyyəti yaranır. Qərb ədəbiyyatını oxuyarkən isə, daxili dünyalar anlaşılan, sadə, adi və izahlı görünür. Ümumilikdə səciyyələndirsək, Şərq ədəbiyyatında Qərb ədəbiyyatında olan

səmimiliyə rast gəlmirik. Bu məsələ barədə bir çox tədqiqatlar aparılıb və bir sıra ərazilər öyrənilmək üçün açıqdır.

Əgər strukturalizm və dekonstruktivizm bizi müəllifin qeyb olmasına inandırmağa çalışırdısa, avtobioqrafiyanın müasir təhlili əsərə, müəllifə aparan bir sübut kimi baxır. Əgər Freyd nəzəriyyəçiləri müəllifin şüuraltı arzularını, sirlərini aşkarlamağa çalışırdısa, avtobioqrafiya özü onları açır və təqdim edir.

Azərbaycan mənşəli fransız yazıçısı Baninin «Qafqaz günləri» və «Paris günləri» dilogiyası Fransada yazılsa da, birincisi müəllifin Bakıda keçirdiyi illərə, ikincisi isə onun Paris həyatına həsr olunub. Baninin avtobioqrafiyası rəmzi olaraq onun doğulduğu şəhəri – Şərqlə Qərbin birləşdiyi yerdə yerləşən və bu qütblərin mədəni xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən Bakını səciyyələndirir. Kökünə görə, Banin Azərbaycanlı, təhsilinə, yaşayış tərzinə görə isə avropalıdır. O, öz avtobioqrafiyasını da Avropa oxucuları üçün nəzərdə tutub. O, öz daxili dünyasını və onun vasitəsilə Şərqi Qərb, Avropa oxucularına göstərmək istəyən bir təhkiyəçidir. Əlbəttə, Qərb oxucusu öz nefti və maraqlı mədəniyyəti ilə diqqəti çəkən bir şəhərdə, Bakıda doğulub böyümüş iki neft milyonçusunun nəvəsinin hekayətinə biganə qala bilməzdi. Üstəlik də, Banin öz şəxsi həyatı vasitəsilə hadisələri, faktları, insan həyatlarını müxtəlif mövqelərdən əks etdirir. Onun təsvirləri təkcə xaricilər üçün deyil, həm də Azərbaycan oxucuları üçün yeni və təəccüb doğurucudur.

Sovet dövrünün qadağalarından və məhdudiyyətlərindən azad olmuş Azərbaycan oxucusu keçmiş adətlər, münasibətlər, vəziyyət barədə həqiqi informasiya almaq istəyir. Amma artıq heç nə qalmayıb, daha doğrusu, imkan daxilində bütün sənədlər «düzəlişlər»ə məruz qalıb, imkan olmadıqda isə məhv edilib. Elə bu səbəbdəndir ki, dünyanın bir çox ölkələrində oxunan və sevilən «Əli və Nino» romanı bizə yalnız son illərdə gəlib çıxıb və özü ilə özünün müəllifliyi problemini də gətirib. «Əli və Nino» çox maraqlı bir dövrün – XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyətin təsvirini romanın sərhədləri imkan verdiyi qədər bizə çatdırır. Baninin avtobioqrafiyası da iki təsvirə malikdir – daxili və xarici. O, bu kitabı Azərbaycanda, Avropa mədəniyyətinin birbaşa təsirindən kənarında yazsaydı, bu kitab fərqli olardı. Bu kitab Azərbaycan yazıçısının Azərbaycan reallıqları barədə yazısı deyil. Bu, Avropa yazıçısının Azərbaycan reallıqları haqqında kənardan baxışı da deyil. Bu, həm içəridən, həm də bayırdan olan ikiqat baxışdır və həmin dövrün qavranılmasında yeni perspektivlər açan bir ədəbi hadisədir. O, fransız, rus, alman, ingilis dillərində danışan, Fransada yaşamağı arzulayan, gözəl təhsil almış bir qızıdır. Onun və ailəsinin həyatlarını məhv edən qüvvələrə münasibəti Şərq yazıçısına xas olmayan tərzdə obyektivdir.

Baninin Azərbaycana münasibəti maraqlıdır. Bəzən Avropadakı dəyərlərdən narazı olan Banin Azərbaycandakı ənənələr üçün darıxır, əsər boyu onun ört basdır edə bilmədiyi, Azərbaycan üçün nostalji hissələrini görə bilir. Parisdə o, işləyib çörək pulu qazanmağa məcbur olsa da, firavan yaşadığı Bakıya qayıtmağı heç vaxt arzulamır, əksinə, Parisin onun ən doğru seçimi olduğunu vurğulayır. Baninin ədəbi varisi Rolf Stürmerə onun Bakı üçün darıxıb-darıxmadığını barədə verdiyim sualların hamısına “O, artıq bolşeviklərin Bakısı idi. Banin o Bakını istəmirdi, Fransada 70 il yaşamışdı və bura onun Vətəni idi” cavabını alsam da Paris günlərində bir çox epizodlar Baninin hər çətin vəziyyətə düşəndə uşaqlıq illərini, Bakıda keçirdiyi günləri xatırlaması əslində onun göstərdiyi laqeydliyin tam tərsinə olan həqiqəti ortaya çıxarır. Banin avtobioqrafiyasının Azərbaycan ədəbiyyatı üçün əhəmiyyəti təkcə onun ədəbiyyatımızda bu janrın nadir nümunələrindən biri olması deyil. Bu, Bakıda yaşamış, sonra isə Parisə köçmüş insanın Bakı reallıqlarına kənardan baxışıdır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında o qədər də çox olmayan mühacir ədəbiyyatı nümunəsidir. Bu avtobioqrafiya qadın yazıçısı, Şərqlə Qərbin mədəniyyətlərinin təsirini birbaşa olaraq öz üzərində hiss etmiş bir qadının fikirləridir. Qadınların cəmiyyətdə yeri və onların ədəbiyyatda özünüifadəsi ədəbi proses üçün maraqlı sahələrdən biridir. Bu, Şərqlə Qərbin birləşdiyi yer olan Azərbaycanda daha çox diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Nizami Gəncəvi müxtəlif siniflərə mənsub olan qadınları eyni hörmət və ləyaqət hissi ilə təsvir edir. Onun əsərlərində qadınlar fiziki və mənəvi cəhətdən güclüdürlər, onlar öc qüvvələrini təsdiq edir və kişilər tərəfindən rəğbətlə, heyranlıqla qarşılanır. Bu, həm taxt-tac sahibi Nüşabə, həm də xidmətçi Fitnəyə aiddir. Orta əsrlərdə Qərb ədəbiyyatlarının heç birində öz daxili və ya fiziki qüvvəsinə görə kişilərlə eyni və ya onlardan üstün olan qadın obrazlarına rast gəlmək mümkün deyil.

Avtobioqrafiyanın həm Şərqlə, həm də Qərb ədəbiyyatlarında dərin kökləri var. İki mədəniyyətin ortasında yerləşən azərbaycanlılar dünyaya öz şəxsi zəiflikləri, gizli arzuları, uğursuzluqları, ailələrinin qadın üzvlərini barədə epizodları yazmaq üçün çox qürurlu idilər, daha doğrusu, bunu özlərinə sığışdırma bilmirdilər, qadınlar isə təkcə öz istəklərini, gizli fikirlərini deyil, həm də xarici görünüşlərini qapamalı olurdular. Səmimiyyət və açıq etiraflar olmadan isə ədəbiyyat tarixində qalacaq avtobioqrafiyanın yaranması isə qeyri-mümkün idi. Digər tərəfdən, azərbaycanlılar ailəyə çox bağlı olduqlarından özlərini fərd kimi, öz ailə ocaqlarından uzaq ayrı bir şəxs kimi təsəvvür etmək çətin olur. Özü barədə yazmaq öz ailə üzvləri barədə yazmaq demək olduğundan və ailə üzvlərinin adı insanlara məxsus zəifliklərini göstərmək istəməmələri isə yazacaqları avtobioqrafiyanın ürəkdən gələn etiraflar, özünü, öz

həyatına, öz əhatəsini dərk etmək, qiymətləndirmək cəhdi yox, adi və çox güman ki, zəif bir roman olacağı təhlükəsini yaradır.

Memuarlar isə Azərbaycan ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən janrdır. Bu janr müəllifin həyatının təfərrüatlı və ardıcıl təsvirini tələb etmədiyi üçün, epizod seçimində tam zadlıq verdiyi üçün daha uyğun sayılıb və istifadə edilmişdir.

Tarixi romanlar həm yaxın, həm də uzaq keçmişə müraciət edirsə, avtobiografiya həmişə yaxın keçmişin hadisələrində indiki zamanın mövqeyindən bəhs edir. Yazıcının zamanı ilə hadisələrin baş verdiyi zaman bir-birinə yaxındır. Amma münasibət başqadır və bir neçə on il əvvəl bir gür görünən hadisələr indi tamamilə başqa cür yanaşılır. Baninin əsərlərində onun bacısının, bibisi qızının, hətta ögey anasının açıq-saçıq hərəkətləri, şərab içmələri, bacısı Leylanın rus pilotuna qoşulub qaçması bugünkü reallıq baxımından qismən adi olsa da, həmin dövrün adətlərini bilən oxucu üçün təəcüblü görünür. Müəllifin açıq yazmağına məkan faktoru da təsir göstərib. Avtobiografiya Fransada yazılıb. Əgər o, Azərbaycanda yazılmış olsaydı, ya da müəllif Avropanın ən çox inkişaf etmiş şəhəri olan Parisdə yaşamasaydı, o, öz həyatının bir çox hadisələrindən belə açıq yazmağa cəsarət etməzdi. Məndəki bəzi epizodlarda yer tutan kinayə əsərin dilini fiqurativ və cəlbədicidir. Birinci hissədə oxuyuruq: «Nənəm və xalalarım uzun illər atamı evlənmək üçün yola gətirməyə çalışsalar da, o, heç cür razılaşmırdı. Bir gün əmim İbrahim Moskvadan atamın yanından qayıtdı və elə həmin gün bizim hamımızı bir yerə toplayıb atamın evlənmək qərarını söylədi. Bir dəqiqə hamı susdu. Sonra bu sükut qohumların bir-birinin sözünü kəsərək yağdardaqları sual yağışı ilə pozuldu. Onun valideynləri kimdir? Varlıdırlar, ya yox?, Atası nə satır?. İbrahim əmi cavab verdi ki, atası heç nə satmır, heç tacir də deyil. Qız kasıb osetin ailəsindən idi, amma valideynləri müsəlman idi. Hər şeyi bağışlamaq olardı, amma... əsl fəlakət onun atasının heç nə satmaması idi. fərqi yoxdur neft satır, ya qarpız, heç nə satmamaq biabırçılıq idi. Və qızın atası heç nə satmırdı. O, adi bir mühəndis idi. Allah keçsin günahından»[1, 45]. Atasının ikinci arvadı Əminə onların ailəsinə daxil olan kimi evləri iki zidd tərəfə bölündü – biri İslam ənənələrinə bağlı nənəsinin, bibisinin, əmilərinin tərəfi, ikincisi isə Qərbə meyl edən əmisi, bibisi uşaqları, bacıları, Əminə, rus dostlarının tərəfi.. Baninin təhsili və şüuraltısı onu Qərbə tərəf dartırdı.

«Qafqaz günləri»ni oxuyarkən Baninin Azərbaycanda özünü qərib hiss etdiyini görürük. Öz parlaq təhsili, istedadı, ambisiyaları ilə o, Qərblə Şərqlin arasında olarkən şüurlu şəkildə tərəddüdsüz seçim etmişdi: Qərb onun üçün arzularını həyata keçirəcək məkan idi. Parisdə Azərbaycandakı firavan həyatdan əsər-əlamət qalmadığına, çörək pulu qazanmaq üçün model, tərçüməçi, katibə işləməsinə baxmayaraq, o, heç zaman Bakıya qayıtmaq

barədə düşünür, Parisə getdiyinə görə peşmançılıq hissi keçirmir. Eyni zamanda Parisin heç də xəyallarındakı ideal məkan olmadığını anlayan Banin bu mədəniyyətin bir çox ənənələri ilə razılığa bilmir. Yeni tanışlar tapmaqda o, ehtiyatlı davranır. Özlərini Avropada da elə Azərbaycandakı kimi rahat hiss edən bibisi uşaqlarından fərqli olaraq, o, burada da özünü xoşbəxt hiss etmir. Avropanın bir cəhəti – ailədən, qohumlardan, sözsöhbətdən asılı olmamaq, özünü heç kəslə identifikasiya etməmək – Banin üçün ən mühüm, bəlkə də yeganə stimulanı cəhət idi. Banin öz xasiyyətinə görə inqilabçı olduğu üçün başqa birinin onun üzərində idarəçiliyini qəbul edə bilmirdi, özünün ən yüksək pillədə olmadığı subordinasiyanı qəbul edə bilmirdi.

“Paris günləri” maraqlı bir epizodla sona çatır. Parisdə bibisi qızı Gülnar növbəti dəfə ərə gedərkən onun toyunda Banin birgə yaşadığı Qrandodan məktub alır. Bu məktubda Qrandon onların ayrılmalı olduğunu yazır. Onu sevməsə də, bu xəbər Banini məyus edir, o, gizli bir yerə çəkilərək ağlayır, Bakıda qalsaydı həyatının necə olacağını düşünür. Toydan sonra o, özündən xəbərsiz bir parka gəlir, yenə də öz həyatı barədə fikirləşir, sui-qəsdə ağlından keçirir. Amma başının üzərindən uçan bir quş onu sanki ayıldır. O, öz həyatını yazmaq qərarına gəlir. Retrospektiv özünütlil vasitəsilə baş verə biləcək katarsis ehtimalı onu yenidən həyata qaytarır.

Ümumilikdə Qərb-Şərq, kollektivçi-fərdiyyətçi kimi ədəbiyyatlarda həyat hekayəsini yazmağa və onu oxumağa münasibətlər fərqlidir. Bu münasibətlərə ən müxtəlif sosial, kulturoloji institutların, tarixi-ictimai vəziyyətin təsiri böyükdür. Avtobiografiyaların öyrənilməsi isə mədəniyyətlərarası dialoq imkanlarını genişləndirir, sərhədləri şəffaflaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Banin. Qafqaz günləri. Bakı, 1996
2. Банин. Кавказские дни. Парижские дни. Издательство: "Азернешр" ISBN -; 2012
3. Brewer, M. B., & Roccas, S. Individual values, social identity, and optimal distinctiveness. In C. Sedikides & M. B. Brewer (Eds.), Individual self, relational self, collective self. 2001, pp. 219-237). Philadelphia: Psychology.
4. Brodzki, B and Celeste Schenck, eds. Life Lines: Theorizing Women's Autobiography. Ithaca: Cornell University Press, 1988, 363 p.
5. Brewer M. B. (Ed.), Individual self, relational self, collective self. 2011, pp. 190-214. Philadelphia: Psychology.
6. Egan Susanna, Helms Gabriele. Autobiography and Changing Identities: Introduction. From: Biography. Volume 24, Number 1, Winter 2001

Sh.Dadashova.

The identity issues in Banine's autobiography

The paper analyses the dynamics of self-identity in Banine's autobiography. Theoretical framework is provided to describe through which cognitive stages the author passes in the process of life-writing. In Banine's case, the process of self-identity construction coincides with an unstable historical period as it was the time of the Soviet invasion of Azerbaijan and with it the complete change of governmental and societal structure.

In Banine's autobiography self-identity is multilayered and has been expressed both through silence and eloquent denial of nostalgia. The methods of phenomenological hermeneutics, close reading, discourse analysis are used to unveil not obvious sides of the author's individual and collective identity.

Ш. Дадашева

Вопросы идентификации в автобиографии Банин

Статья анализирует динамику самоидентификации в автобиографии Банин. Теоретически обобщаются стадии, через которые когнитивные стадии автор проходит в процессе описания своей жизни. У Банин процесс самоидентификации совпадает с нестабильным историческим периодом, советской оккупацией ее родины, изменением государственной и общественной структуры.

В автобиографии Банин самоидентификация многосторонняя и выражена и молчанием и красноречивым отрицанием чувства ностальгии по родине. Метод герменевтики, дискурсивного анализа использованы, чтобы раскрыть неочевидные стороны индивидуальной и коллективной идентификации.

Rəyçi Nəzrin Səmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MƏTANƏT ŞAHALİYEVA
AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
metanet@mail.ru

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA POEZİYA

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, Əbdülhəsən Raci, həyat, yaradıcılığı, Raci haqqında tədqiqlər, Racinin lirikası.

Ключевые слова: Южный Фзербайждан, Абдулгасан Раджи, жизнь и творчество на Раджи, Раджи тексты песен.

Key words Suuth Azerbaijan, Abdulgasan Raji, life and creativity test on Raji, Rajinin lyrics.

XIX əsr Cənubi ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən biri Əbdülhəsən Racidir. Əbdülhəsən Racinin həyat və yaradıcılığını elmi faktlara əsaslanaraq öyrənməyə çalışacağıq.

Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri də Təbriz şəhərində yaşayıb-yaratmış Əbdülhəsən Raci olmuşdur. Geniş ədəbi irsi olan Raci klassikləri içərisində demək olar,ən az tədqiq edilmiş,öyrənilmiş, qələm sahiblərindəndir. Öz dövründə şöhrət qazanmış şairin nə öz sağlığında, nə də vəfatından sonra tərcümeyi-halı yazılmışdır. Buna görə təccüblü deyil ki, şairlə müasir dövrümüz arasındakı zaman məsafəsi qədər böyük olması da, onun həyatı haqqında məlumat yox dərəcəsidir. Əlimizə çatan mənbələr isə bəzi fərqləri nəzərə almasaq bir-birini təkrarlıyır. Sənətkarın yaşayışından, məişətdən, yaradıcılıq prosesindən, mühitdən lazimi faktların olmaması bir tərəfə, doğrulma və vəfat tarixidə mənbələrdə müxtəlif cür göstərilir. Məsələn, Racinin müasiri, şair Seyid Əzim Şirvani “təzkirə”sində onun doğuluş tarixini 1250 hicri-qəməri (1834- cü miladi ili) kimi qeyd edir. (1,181) ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərindən şairin dəfələrlə nəşr edilmiş “Divanı”nın heç birində onun tərcümeyi-halının olmasından şikayətlənərək, 1247-1252-ci h.q. (1831-1836) illərdə doğulduğunu göstərmişdir. (2) Məşhur Azərbaycan ensiklopedist alimi və şairi möhtəşəm “Lügətnamə”nin müəllifi Ələkbər Dehxuda isə həmin hadisənin 1247-ci h.q.(1831) ilə təsadüf etdiyini yazır. Ədəbiyyatşünas Məhəmmədəli Tərbiyət də “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində şairin doğulmasını 1247-ci h.q. ili sayır (3).

Hacı Əbdülhəsən Hacı Ələkbər oğlu Raci Təbrizi 1250 –ci h.q (1834-cü miladi) ildə Təbrizin Xiyaban məhəlləsində tacir ailəsində anadan olmuşdur. Əbdülhəsən hələ uşaq yaşlarından təhsilə, elmə böyük həvəs göstərərək, məktəbdə oxuduğu zaman fars, ərəb dillərini öyrənmişdir. Sonralar Şərq mədəniyyəti bilicisinə çevrilməkdə bu dillərin şair üçün mühüm əhəmiyyəti

olmuşdur. O, gənc yaşlarından İrənin, Yaxın və Orta Şərqi, ilk növbədə isə vətəni Azərbaycanın tarixini, ədəbiyyatını, fəlsəfəsini, musiqini və başqa elm sahələrini həvəslə öyrənmiş qonşu Rusiyanın, eləcə də Avropa xalqlarının həyatına bələd olmuşdur. 30-40 –cı illərin təbriz məktəblisi Əbülhəsən islam dinini dərinədən öyrəndikcə, Qurana bələd olduqca, ruhani xadimlərin təfsirlərini oxumuş, oxuduğu mənbələrə açıq gözlə baxmışdır. Məhz bunun nəticəsi idi ki, istedadla yazdığı əsərlərini vətənə insansevərliyə, xalqın mənəvi-estetik zövqünü oxşamağa, xüdpərəstlərin, dargözlərin, bəşəri duyğuları həbs etməyə çalışan qatı mürtəcelərin tənqidinə həsr etmişdir.

O dövrdə şairlik vasitəsi olmadığından, müasirləri Zeynalabdin Maragayi, Mirzəli Ləli, Mirzə Mehdi Şükahi və bir çox başqaları kimi, Əbülhəsən də başqa sənəti, ticarəti dolanacaq yolu seçmişdir. Çox güman ki, əvvəllər atası Hacı Ələkbərə kömək edən gənc sonralar, oğlu Əbdülməcidi Nəcinin göstərdiyi kimi, Həmədanda şərikli ticarətlə məşğul imiş (3).

Ticarət zamanı bir çox şəhərləri gəzməsi, müxtəlif adamlarla görüşməsi Raci (rica edən) təxəllüsü ilə şeir yazmağa başlayan Əbülhəsənin dünya-görüşünə təsirsiz qala bilməzdi, o mühitin dərinliklərinə baş vuraraq, dəyişməkdə olan cəmiyyət hadisələrini, sinfi quruluşun ziddiyyətlərinin, ictimai prosesin gah təkamül, gah da sıçrayışlarla inkişafını diqqətlə izləyirdi.

Şairin ilk gənclik illərində baş vermiş Babilər hərəkəti, xalq kütlələrinin mürtəce ruhanilərə, sərvət sahiblərinə və bunların müdafiəçisi olan şah qoşunlarına qarşı döyüşləri, Qəzvinədəki üsyançıların başçısı, Məhəmməd Babın Təbrizdə dara çəkilməsi onun mənəviyyatında, düşüncələrində gələcək yaradıcılığında iz qoymaya bilməzdi.

Doğrudur, Raci nə inqilab xadimi, nə də ateist idi. Lakin o, yeri gəldikcə ədalətsiz dövlət quruluşuna, soyğunçu hakim təbəqələrə, xalqı cəhalətdə saxlayıb kor etməyə, dünyadan əl çəkdirməyə çağıran saxta mollalara qarşı haqq sözünü deməkdən çəkinmirdi. Şirin əsərlərindən görünür ki, sinifli cəmiyyət dövrünün bütün mütərəqqi, vətənpərvər, hümanist sənətkarları kimi onun da arzuları, düşüncələri zülm dünyasının qanunsuzluqlarına dəyib çiliklik olmuşdur.

Əbülhəsən Raci ulu sələfləri Nizami, Füzuli, Əmani, Vidadi Abbasqulu ağa Bakıxanov kimi dinə inanır, Qurani müqəddəs sayırdı. Məhəmməd peyğəmbərin, imam Əlinin, imam Hüseynin və Həzrəti Fatimənin mədhinə söylədiyi qəsidələr bunu aydın göstərir. Şair mədh və növbə yazmaqdan əlavə islam müqəddəslərinin qəbrlərini də ziyarət etmək həvəsindəydi. Racinin şeirləri ona böyük müvəffəqiyyətlər qazandırmış, sağlığında ağızdan-ağıza keçərək dillər əzbəri olmuşdur. Məşhur ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin “xanəndələrin çox vaxtı toylarda və işrət məclislərində oxuduqları Racinin gözəl qəzəlləridir”. (2,349) yazması təsadüfi deyildir. İstedadına görə dövrün bir sıra qələm ustaları onunla dostluq edir, məktublaşırdılar. Mirzə

Mehdi Şükühi, Mirzə Ələkbər Səbur, Miri ilə yaxın dostluğuna aid Racinin, ya da adları çəkilən şairlərin əsərlərində dəlillərə rast gəlirik.

Xalq xoş gələn, tezliklə yayılıb dillər əzbəri olan şeirlərin müəllifi təbii ki, əsərlərinin “Divan” halında yığılmasını və kitabının başlamasını arzulayırdı. O özü artıq poeziya sahəsində püxtələşdiyini, kamil, şöhrəti sənətkar həddinə yetişdiyini, kitabının çıxması vaxtının çatdığını sövq-təbii duyurdu. Bunu ustadın öz şeirindən də görmək mümkündür:

Şairin sağlığında divan çap olunmuş və oxucuların geniş rəğbətini qazanmışdı. Belə olmasaydı, “Divan” dəfələrlə təkrar-təkrar nəşr edilməzdi.

Racinin təkcə Azərbaycanda, Qafqazda deyil, bütün İranda sevilməsinin bir səbəbi də əsərlərinə layiq ürək və əqidə sahibi olması idi. Məsləkdaşlarının, dostlarının və tanışlarının fikrincə, Racinin qəzəllərindəki lirik “Mən”in inci ruhu, mərsiyələrindəki yanar ürək. Rübailərindəki müdriklik, sağlam, nikbin əhval, müxtəlif şeirlərindəki vətənpərvərlik, dostsədaqət duyğuları şairin mənəviyyatının bədii əksidir. F.Köçərli onun xasiyyətindən bəhs edərək yazır: Racinin vətəndaşı və həmməclisi olan bir nəfər şəxş ilə dəmir yolunda tanış oldum. Ol cənab ziyarətə gedirdi və Rcini görmüşdü. Racinin əxlaqü ədabından əhvalpürsən oldum. Məzkur Hacı Rcini çox tərif etdi, ziyadə xoşxülq, xoşrəftar olduğunu söylədi (2).

Şirin əsərlərindən alınan nəticə aydın göstərir ki, o, daim oxuyub öyrənmək, yeni biliklər qazanmaq, şeirin , sənətin daha uca zirvəsinə qalxmaqdan ötrü səyahət həvəsində olmuşdur. “Divan”ında rast gəlinən məşhur alimlərin. Şairlərin musiqişünasların və onların əsərlərinin adları: hadisəbin, sürəllərin səciyyəsi, eləcə də müəllifin adları çəkilənlərə şəxsi münasibət Racinin bilikdairəsi haqda lazimi təsəvvür yaradır. 1875-ci ildə onun arzusu yerinə yetdi. Qırx bir yaşında ikən şair Kəbini ziyarət edib Hacı oldu.

Racinin vəfat tarixi də anadan olması tarixi kimi mübahisəlidir. S.Ə.Şirvani və F.B.Köçərli bu tarixi 1293-cü h. q (1876-cı) il, O.Dchxuda, Ə.Səbur, Məmmədli Müdərıs, Əbdülməcıd Nacı, Qafar Kəndli, M.Müsəddiq 1292-ci il 10 məhərrəm (17 fevral 1875-ci il) göstərmişdilər. Şair qırx bir yaşında ikən dünyadan köçəndə özündən yadigar bir “Divan” və sonralar Nacı təxəllüsü ilə gözəl şeirlər yazacaq, məşrutə hərəkatında, Məhəmməd Tağı xan Kolonel üsyanında vuruşacaq, Demokrat fırqəsi yaradacaq Əbdülməcıd adlı oğul qoymuşdu.

Racinin əlimizə gəlib çatan əsərləri forma və məzmunca rəngarəng olduğu kimi, bədii və içtəimai dəyərinə görə də müxtəlifdir. Burada bulaq kimi axırıcı, incə ruhlu qəzəllərlə, hikmətli rübailərlə, insan mənəviyyatını, hiss həyəcanlarını əks etdirən, qitələrlə, fədlərlə yanaşı bəzən şəxsi, bəzəndə ictimai xarakter daşıyan həcvlər; dövrü mühiti, məhəbbət aləmini səciyyələndirən qəsidələr, şair qəlbini əks etdirən lövhələr və təcnisləri də vardır. Doğrudur, bir sıra şairlər kimi Raci də dini mövzuda əsərlər yazmış,

Allahı, peyğəmbəri və imamları tərifləmişdir. Onun kərbəla müsüblərinə həsr olunmuş mərsiyələri, növhələri uzun müddət Azərbaycanın yas məclislərində oxumuşdur. Bu mərsiyələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri şairlərimizin fars dilinə meyl göstərdikləri, qacar şahlarını öz ana dillərinə ikrahla baxdıqları bir zamanda Azərbaycan şeir dilini saxlamaqlarıdır. Fars dilində yazılan, yaxud ərəb-fars tərkibləri ilə yüklənib tanınmaz hala düşən şeirlərin qabağında Raci növhəsi nə qədər sadə, səlis və doğma görünür.

Əlbəttə bu məziyyətləri ilə yanaşı, mərsiyə şeir ənənəsinin bədbin xüsusiyyətləri də vardır və şübhəsiz, Raci də bunlardan kənarda qala bilməzdi. Onun dünya əzablarına dözmək, düşmənlərin cəzası önündə səbr etmək kimi fikirləri bu qəbildəndir. Yaxud, sırf dini-əxlaqi məzmununda olan “Hekayəti İbrahimə-ov-ham” adlı mənzumədə taxt-tacdan əl çəkib Məkkəyə gedən, fani dünyadan (bu dünya) üz döndərüb baqi dünyanı (o dünyanı) qəbul edən İbrahim şahdan danışılır. Kəbənin başına dolanarkən İbrahimə hatidən səs gəlir ki, arzusu qəbul edilib. Maraqlıdır ki, hekayətin sonunda müxtəlif elə bil mətləbin uzanmasından darıxır və “dəxi vermə bu mətləbə Raci tul” 322 deyər öz-özünə müraciət edir. Raci qüdrətli bir lirikdir. O, Azərbaycan və fars dillərində yazdığı orijinal, təkrarsız qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri, təcisləri, müləmmələri ilə XIX əsr poeziyasında fəxri yerlərdən birini tutmaqdadır. Raci poeziyasında baş qəhrəman insan, aparıcı motivv im müqəddəs insani hiss olan məhəbbətdir. Şairin bütün yaradıcılığı boyu məhəbbəti ən yüksək mənəvi sərvət saymışdır. Onun fikrincə, bu varlığa hər yerdə, hər zaman səcdə etmək, ona mənəviyyat sarayının ən geniş, işıqlı otağında yer vermək, ilhamlı əsərlər həsr etmək, qəlbən saflaşmaq şərəflidir. Kimin ürəyində məhəbbət yoxdursa, həyatı varlığı, bütün arzuları puçdur(5).

Qəzəldə zahirən şairin intim sevgisindən söhbət açılsa da, “mənim eşqim” deyərsə də, məsələ daha mürəkkəb mahiyyət daşıyır. Şeir mənəmunundan anlaşıldığına görə burada kökləri cəmiyyətin rüşeyimindən gələn insan məhəbbəti şərh olunur. Müəllifin fikrincə, sadədil məşuqənin gözlərini naz-qəmzə bilicisi edən, cəmadatı, yəni cansız cisimləri dünyanın əşrəfi bəşər növünə-adəmə çevirən, məhz məhəbbətdir ki, həqiqət eşq aynasının hüsnü-cövhəri olduğu kimi, o da məşuqə gözəlliyinin rəhnidir.

Racinin qəzəllərində Aşıq, n Məşuqə, Rəqib, yaxud Hicran obrazları hərəsi özünəməxsus xarakterik cizgilərlə işlənmişdir. Aşıq. Sevgilisinin vüsəlinə yetmək üçün daim mübarizə aparan gah göz yaşları töküüb, gah fəryad qoparan, gah dərd əlindən çöllərə düşüb haqsızlıq əlindən göylərə qarşı üsyan edən gah da “yar küyinin təvafına” nail olan lirik qəhrəman kimi təcəssüm edirsə, məşuqə eşqində əsasən qeyri-sabit, aşıqın iztirablarına, çəkdiyi cəfalara biganə, məhəbbətə layiqincə qiymət qoymayan əfət rəsiri bağışlayır (4,67).Rəqib isə istinasız olaraq kütlük, cahillik qəddarlıq, amansızlıq rəmzi kimi fəallıq göstərir, qızılgül budağında bitmiş tikan tək

Aşıqın vüsala uzanan əlini al qana boyayır. Raci lirikasındakı vəfalı aşıq də yolu üzərində dayana heç bir manedən qorxmur. O, bu müqəddəs yolun çətinliyini, qılınc tiyəsi kimi itiliyini, qızarmış polad tək yandırıcılığını, sərtliyini bilir. Raci lirikasındakı qəhrəman vəfalı, etibarlı olduğu qədər də incə, zərif həsas qəlbidir. Şairin məhəbbət sarayı sanki kövrək, şəffaf bullurdan tökülmüşdür. Buradakı zəifliyi məşuqə dişlərinin ağılığı, tellərinin incəliyi, səsinin məlahəti, baxışının süzgünlüyü, yerləşinin mütnasibliyi, gülüşünün cingiltisi ilə müqayisə etmək olar. Şairin fikrincə, mənəvi yaxud cismaniliyinən aslı olmayaraq, hər cür çirkinlik məhəbbət aləminə yaddır. Yalan, hiylə, tamahkarklıq, paxıllıq, ikiüzlülük, satqınlıq, qana hərislik, şöhrətpərəstlik inamdan susi-istifadə bir sözlə, müqəddəsliyə ləkə salan” nədsiəmmarə”- məhəbbətin həqiqiliyin şübhə altına alır. Racinin sevgilisi hər çeydən qabaq təbiətin zinət qələmi ilə bəzədiyi, deyən, gülən danışan canlı insandır. O, əylənməyi də, zülfünə sığal çəkməyi də, hüsnünü tərəvətləndirməyi də, naz etməyi də qəzəblənməyi də, sevməyi də bacarır (5.270). Sonda bu nəticəyə gəlirik ki, aparılan araşdırmalar Raci yaradıcılığını hərtərəfli tədqiqinə təkən verə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri, III c. Bakı, “Elm”, 1974.
2. Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild, “Elm”, 1981, Əli Ələkbər Dehxuda. Lügətnamə. Tamareyi-silsilə 82 “R” Tehran, 1342.
3. Məhəmmədli Tərbiyət. Daişməndani-Azərbaycan. Tehran 1314.
4. Divani Raci. Tehran 1340.
5. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi XIX-XX əsrlər. Bakı, 2009.

М.Шаналыева

Южная Азербайджанская литературы, поэзии от второй половины XIX века Резюме

В этой статье, один из самых ярких представителей поэзии, второй половины девятнадцатого Абулгасан Раджи жизни, поэзии, и появились сообщения о том, что тесты о. Его брошюра, были проинформированы о скорбных. Раджи лирика никаких препятствий, стоящих на пути не боится верной любви. По словам поэта, любое уродство, независимо от морали или гуманизма, чуждо миру любви. Ложь, обман, жадность, ревность, лицемерие, сатанизм, кровожадность, эгоизм и искреннее использование веры, одним словом, «подчинение» святости - Любитель Раси -

это живой человек, который говорит, смеясь, украшая орнаментом природы перед всем остальным. Он также имеет право веселиться, разбить свою усталость, освежить свою душу и спровоцировать гнев и любовь (5.270). Наконец, мы приходим к выводу, что исследования, проведенные Раци, могут привести к основательному исследованию творчества Рачи. Раджи герой, верный, надежный, а также тонкий, нежный, чуткое сердце. Любовь поэта во дворец, хотя и хрупкий, прозрачный кристалл сарай.

M. SHahaliyeva

**South Azerbaijan literature, poetry of the second half
of the XIX century
Summary**

In this article, one of the prominent representatives of the poetry of the second half of the nineteenth Abulgasan Raci life, poetry, And there were reports that the tests are about. Its pamphlet, Were informed of Lamentations. Raci lyrics no obstacles standing on the way is not afraid of faithful love. According to the poet, any kind of ugliness, regardless of morality or humanism, is alien to the world of love. Lying, trickery, greed, jealousy, hypocrisy, satanicity, bloodthirstyness, selfishness, and sincere use of faith, in one word, the "subjugation" of sacredness - Racie's lover is a living person who says laughing, decorating with nature's ornament before everything else. He also has the power to make fun, to smash his tiredness, to refresh his soul, and to provoke anger and love (5.270). Finally, we come to the conclusion that the research carried out by Raci can lead to a thorough investigation of Raci's creativity.

Raci lyrics hero? Loyal, Reliable azwell as the subtle, delicate, Sensitive heart.

The poets love for the palace, though fragile, transparent cryctal shed.

Rəyçi: Qəzənfər Kazımov
Filolgiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞƏHLA XƏLİLLİ
AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
shehlaxelilli@gmail.com

ƏLAƏDDİN SABİT BOSNALI “KÜLLİYYAT”INDA DİL VƏ ÜSLUB

Açar sözlər: Sabit, üslub, söz, dil, türk

Ключевые слова: Сабит, стиль, слово, язык, тюрк

Key words: Sabit, style, word, language, turks.

Əlaəddin Əli Sabit Bosnəvi Bosniyanın Üziçə qəsəbəsində doğulmuşdur. Şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatlara təzkirə, ensiklopediya, dərslik və elmi ədəbiyyatlarda rast gəlinir. Sabit müxtəlif illərdə Ədirnədə, Kırıda, Təkirdağda, Sarayevoda, Konyada, Diyarbəkirdə qazılıq, mövləvilik, müdərrişlik kimi vəzifələrdə çalışmışdır. O, 3 şaban 1124-cü ildə (sentyabr, 1712-ci ildə) vəfat etmişdir. Sabitin “Divan”ı, “Dərnamə”, “Bərbərnəmə”, “Ədhəm və Hüma” adlı məsnəviləri, Kırım xanı Səlim Gəray üçün yazılmış “Zəfərnəmə”si, “Əmrülleys” adlı böyük bir mənzuməsi, “Hədəsi-ərbain tərcümə və təfsiri” adlı yarı nəzmlə, yarı nəslrlə yazılmış əsəri vardır.

Türk ədəbiyyatının əvvəlki və bundan sonrakı dövrlərdə ərəb və fars dillərinin təsiri altında qaldığı hamıya məlumdur. Bu dövrdə də ərəb və fars dilləri divan ədəbiyyatında öncəlik təşkil etmişdir. Ərəb və fars dillərindəki sözlər, tərkib və qanunlarla inkişaf edən bu şeir dili XVI əsrdə ən kamil və yüksək səviyyəyə gəlmiş, Türk şairləri İran modellərini uğurla təqlid etmişlər. Bu dillərdəki sözlərin əruz vəzninə uyğunluğu, bu sözlərin daha da çox istifadə olunmasına gətirib çıxarmış, söz birləşmələri artmış, dil ərəb və fars dillərinin hakimiyyəti altına girmişdir.

Ədəbiyyatda dilin belə ağırlaşması XVII əsrdə “səbki-hindi” üslubunun yaranmasına gətirib çıxardı. Bu üslubun gətirdiyi yeni məzmunlar və sözlər dili daha da ağırlaşdırdı. Ədəbiyyatda bu üslubun təmsilçiləri Naili və Nəşəti olmuşdur. Bu tərz zamanla əsrin digər şairlərinə öz təsirini göstərmiş, bir çox şairlər əsərlərini məhz bu tərzdə qələmə almışlar. “Səbki-hindi” üslubunun əsas xüsusiyyəti şeirdə məna dərinliyi, xəyal genişliyi, xarici aləmlə daxili aləmin əlaqəsinin olmasıdır. Bu səbəblə də dilə yad sözlər və uzun tərkiblər girmiş, dili daha da ağırlaşdırmışdır.

Amma Əlaəddin Sabit Bosnəvinin “səbki-hindi” üslubuna heç də maraq göstərmədiyini, İran təqlidiçiliyindən uzaq olmağa çalışdığını görə bilərik. Əsasən qəsidələrində klassik ədəbiyyatın ərəb və fars ifadələrini görmək mümkündür:

Çəkmədin iqbalı-bəxtüm imtinanı-əxtəri,
Oldı bir lütfi-tənahi-napəzirün məzhəri.

Kövsəri-dil-təşneyi-yek qətrə cami-feyz edər,
Bu şərabi-pürsəfanın bir dilara sağəri.

Məhfili-cahi-cəlalun aləmara fazili,
Məsnədi-fəzli kəmalun sədri-məanipərvəri (8, 18).

Sabit türk sözlərinə çox yer verməyə çalışmışdır. Tərcibənd və qitələrinə türk sözlərinin daha çox olduğu nəzərdən qaçmır. Məsələn, bu şeirdə səma mərasimini təsvir edən şair türk dilinə xas olan təşbehlərdən geniş şəkildə yararlanır:

Şeyx oğlu səmaya girüb aləm dəzələndi,
Başlar bədəvi tobına döndü zədələndi.
Hər güşədə bir nəreyi-məstaneyi-yahu,
Adətə bu gün zaviyəmüz meykədələndi (5, 540).

Bu şeirdə Sabit səmaya böyük önəm verir, onun ilahi vəcd və emosionallığını şeirdə əks etdirməyə çalışır. Səma lüğətdə duymaq, eşitmək mənasına gəlir. Müqəddəs kitab Qurani-Kərim "oxu" sözüylə başlayır. Oxuyan, "peyğəmbər" kimi özünə aid hər cür istək və arzudan keçib Allaha ayna olmuş, Allahın söylədiyini aynasında əks etdirən, neyə bənzəyən bir kamil olanda, oxunan qulağa gələndə mənası ilə ruhu və səsləri ilə də vücudu hərəkətə keçirir.

İlahi musiqini dinləməyə, dinlərkən də vəcdə gələrək coşqu ilə rəqs etməyə və fırlanmağa səma deyilir. Bu halda insanı Yaradanına aparmayan bir musiqi ilə fırlanmaq səma ola bilməz. Səma ruhdan qaynaqlanmalıdır bədəndən deyil. Səmanın sağdan sola qəlbin ətrafında fırlanaraq, Allahın sonsuzluğuna təslim olmağı anladan bir ibadət olduğu da unudulmamalıdır (11, 2)

Onun türk sözlərinə yer verməsinin əsas səbəbi şeirlərində atalar sözü və zərbi-məsəllərin çoxluq təşkil etməsidir. Amma bu gündəlik həyatdan, xalq dilindən alınan türk sözləri onun mənzumələrində ərəb və fars tərkiblərinin hakim olduğu şeirlərdə görünməz olmuşdur:

Tamam zib ilə zinət tərəz olub qılman,
Döşəndi sədri-çəmənəuffeyi-rəbi-nəhil.

Əcəbmidir yürəgi qopsa balbali-zarun,
Ki tifli-qönçeyi-güldən düşürdi badi-hərif (6, 8).

Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əsərlərində ərəb və fars tərkibləri olduqca çoxdur, hətta 3-cü növ təyini söz birləşmələrinə tez-tez rast gəlinir:

Dəmi-heycada tiği-dəsti-xunagəşteyi-fəthin,

Həman həmrəngi-tiği-Qasımı-ləlin qəba qıldı.

Kəlamı-abdarun bəzmi-xassül-xassi-mənada,
Gülabı-ruyi-yaranı-səfayi-nüktəguyadur (9, 33).

Ərəb və fars dilləri ilə yanaşı Sabit əsərlərində qərbdən keçmiş sözlər də yer alır. Buna misal olaraq parankon, ceneral, pastav və s. sözləri göstərə bilərik:

Parankon etmədə uşşaqı əhli-hibrə olur,
Qumaşi-vüsləti etdikcə xublar təqvim.

Səneyi-atiyədə Sabit olur tarix,
Hədəf oldı bu tufəngə **ceneralı**-nakəs.

Bizi, ey qönçə qəba, **pastav** ilə aldatma,
Sana kim etdi o gül-pənbə qəbayı, bilirüz (6, 67).

Bundan başqa türk sözləri və Anadolu ləhçəsində olan *başmaqçı*, *dənlü*, *dəprənmək*, *şol*, *qocunmaq*, *yedilmək*, *unulmaq* və s. kimi sözlərin şeirlərində görünməsi dilində və ruhunda güclü bir türk dili sevgisi olmasının göstəricisidir.

Bəzən II şəxs əmr formasında saitin köməkçi sait olduğu halda qılmañ, eyləməñ, söyləñ kimi sözlərdə əsl sait kimi olmasını görə bilərik. Bəzi hallarda isə vəzn zərurəti səbəbi ilə “anların” əvəzinə “anun”, “keçinən” əvəzinə “keçən”, “keçinənə” əvəzinə “keçənə” kimi qrammatik qənaətlərlə də qarşılaşa bilərik:

Üç babət edüb, məclisi-saqı, bizə mey sun,
Zahid keçənə xardalı yarana müsəlləs (6, 51).

Əlaəddin Sabit Bosnəvinin şeirlərində antonim, sinonim və omonimlərin istifadəsi, dilinin sənətkarlıq baxımından daha rəngarəng, keyfiyyətli olmasının göstəricisidir. Bu da onun şeirlərində mənə çalarları yaratmış, təsviri daha da canlandırmışdır.

a) Antonimlər. Mənaca bir-birinə zidd olan sözlər məzmununa təzadlı, təsirli poetik güc qatmaqla obrazların mənəvi-psixoloji tərəflərinin açılması, yaranmış bədii konfliktlərin dəqiq inikası, çatdırılması üçün vasitə rolunu oynamışdır.

- 1) Dəbiristanə almaq səy edər ol tifli **ruzü şəb**
- 2) Anunla səd həzaran pərdə keçdi **nurü zülmətdən**
- 3) Nə **əvvəl** var, nə **axır**, bir qərib aləmdir ol aləm
- 4) Nitəki gəzdürə ətrafi-rövzədə **şəbü ruz (6, 5)**

b) Sinonimlər. Həm yazılışı, həm də tələffüzü fərqli olan, lakin məzmununa görə eyni mənəni daşıyan sinonimlərə Əlaəddin Sabit

Bosnəvinin şeirlərində rast gələ bilərik. Sinonimlər poetik funksiyasına görə fikrin daha emosional, təsirli çatdırılmasına xidmət edir.

- 1) Qəmər-zeynü **fələk**-bərgüştvanü **asuman** yancıq
- 2) Qalub Rəfrəf də axır gitdi əhəd **yekü tənha (6, 3)**

c) Omonimlər. Yazılışı və deyilişi oxşar, lakin fərqli mənaları ifadə edən omonimlər şeirdə cinaslı qafiyələr yaradaraq mənə oynaqlığının, bədii dilin ifadəliliyini təmin edir:

Nihali-jalədarı-**bağı**, Sabit, dağdar eylə,

Qələmdən nimçəganı-feyzi-qüdsi əzmi-**bağ** eylə (6, 90).

Sabit üslubunun özünəməxsus olması onu dövrünün şairlərindən fərqləndirmişdir. Sabitə qədər heç bir şair cəsarət edib onun tərzində yazmamışdır. Bir çox qaynaqlarda “tayı-bərabəri olmayan” kimi qəbul edilir. Salim təzkirəsində “Həqqə ki vadisində, fəridi-çalak və bir şairi-mahiri-pak idi” deməklə şeirinin asan göründüyünü, lakin tənzirinin çətinliyindən bəhs edir.

Faiq Rəşad “Əslaf” (Sələflər) əsərində “Təclisi qərıbdır. Əşarının nadircə bulunan güzəlləri fəvqəladə şirindir, adiləri isə son dərəcə tatsızdır” demiş, lakin onun bu vadidə tək olduğunu bu beytlə ifadə etmişdir:

Sabita səhni-qəzəldə necolur göstərayım,

Rəvişi-nadirə pərvaziü məzmunگوی (1, 35).

O, qəsidələrində divan ədəbiyyatının qayda qanunları ilə getmişdir. Amma qəzəllərə gəldikdə, daha sadə təhkiyə təzi görünür. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin divan ədəbiyyatının bu vaz keçilməyən ünsürlərindən uzaqlaşması bəzən şeirlərinin bədii cəhətdən zəif olmasına gətirib çıxarmışdır.

Sabit meydanda tək olmaqla yanaşı bəzi zamanlarda Nəbiyə yaxınlaşmağa çalışır. Lakin həmin an aralarında olan əsl fərqlilik meydana çıxır. Bu fərqliliyi Turqut Karacan bu cür ifadə etmişdir: “Onu digər bütün şairlərdən ayıran xarakterik vəsfi, onun mizahi yazısıdır. Əlaəddin Sabit Bosnəvinin fikrinə görə şeir nə qədər mizaha yönəlsə onda istifadə olunan atalar sözləri və deyimlər də o qədər türk dilinə məxsus olmuşdur. Ayrıca xalq atalar sözləri və deyimlərinin mizahla birlikdə şeirə girməsi türk dilinin şeirə hakimiyyətini də qurmuşdur. Sabitdə mizahla atalar sözləri və deyimlər bərabər işlənmiş, mizah dəyər qazanarkən atalar sözləri və deyimlər də geniş şəkildə yer almışdır. Atalar sözləri və deyimləri komik bir tərzdə istifadə etmək onun şeir yazmağında ən böyük marağı olaraq görünür. Sanki bu onda bir xəstəlikdir”. Turqut Karacanın bu sözlərinə əlavə olaraq Salimin bu ifadəsini göstərmək yerinə düşərdi: “.....lətaifi öylə bir qəlibə ibraq edər ki, zəruri adəmə bir zövq və təkriri-qiraət və təcidi-istimama tazə-tazə şövq hasil olur” (7, 192).

Əlaəddin Sabit Bosnəvinin atalar sözü və məsəllərə olan həddən artıq marağı yerli-yersiz kinayə, təzadın istifadəsinə gətirib çıxarır. Bu təsvir və

ifadə vasitələri şeiri bəzəyən bir ünsür olsa da, Əlaəddin Sabit Bosnəvinin bəzi şeirlərində söz yığını kimi qarşımıza çıxır. Sabit sözləri beytlər üçün seçərkən onları ahəng və zövq baxımından ölçür. Buna görə də bəziləri zövqsüz və kobuddur:

Təhəmmül eyləyəməz ahu əşkixun bara,
O ləbləri nəməkin dilruba ərür, tuz olur.

Nə əsrarı-nihan var, Sabita, məcunu-nəzmində,
Ləbi-dilbər midir güldürdü həb yaranı sərtapa (6, 46).

Birinci beyti “ah çəkən və gözündən qanlı yaş tökənə dözə bilməz, o dodağı düzlu ürək aparən sevgili əriyib duz olar” kimi açıqlamaq olar. Burada nəmək, duz sözlərinin bir-biri ilə əlaqəsi uyğunlaşmır, sanki artıqlıq təşkil edir. İkinci beytin mənası isə belədir: “Ey Sabit, şeirində nə gizli əsrar var ki, sevgilinin dodaqlarını yarı başdan ayağa güldürdü”. Burada isə söhbət *əsrar*, *nihan*, *məcun* sözündən gedir. Beləliklə, söz oyunlarından istifadə etmək, bir neçə mənalı sözləri bir beytə sığdırmaq Əlaəddin Sabit Bosnəvinin vazkeçilməz xüsusiyyətlərindəndir.

Beləliklə, Əlaəddin Sabit Bosnəvinin yaradıcılığında da bəzən qəribə və adət olunmamış ərəbcə, farsca sözlərə təsadüf edildiyi kimi başqalarında şeirə heç girməyən bir çox türkcə sözlər də mühüm yer alır. Sabit sözlərin istifadəsində də realistdir. Hər hansı bir sözü yeri gəldikcə istifadə edir və hətta bu kimi şeyləri xüsusi sənətinin gərəyi olaraq axtarıb tapır və məmnuniyyətlə işləyir. Amma Sabit eyni məzmununda qərar tutmaz. Çox keçmədən açıq-saçıqlıqlara və hətta bayağılığa qədər gedər. Şəxsi hissələrini anladığı zaman açıq-saçıqlılığını az-çox zarafatla qarışıqdır. Özünə aid olmayan səhnələri təsvir edərkən həcv və lağ dolu müdhiş bir realizm göstərir. O, sosial səhnələr və tiplərin təsvirində də çox qüdrətlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Faik R. Eslaf, II c. İstanbul: h. 1312.
2. Musayeva A. Bosnalı Sabit və "Küllüyyat"ının nadir Bakı əlyazmasının paleoqrafiyası // Yaxın və Orta Şərq, dünən, bu gün, sabah. Bakı: 2008, səh. 93-95.
3. Musayeva A. Üziçeli Alaəddin Sabit və əlyazmaları ilə bağlı ilkin sistemləşdirilmiş bilgilər // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XI cild. Bakı: Nurlan, 2008, səh. 108-145.
4. Rupka Y. Beitrage zur Biographie, Charakteristik und Interpretation des türkischen Dichters Sabit. Prague: 1924.
5. Sabit. Divan. (hazırlayan: Turqut Karacan). Sivas: 1991. 633 s.

6. Sabit. Külliyyat. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu, M-25. 147 s.
7. Salim. Tezkire-i Salim. Dərsəadət: Əqdam Mətbəəsi, hicri 1315, səh. 190-192.
8. Topqarı sarayı kitabxanası H.1620;
9. Topqarı sarayı kitabxanası H.902;

İnternet səhifələri

10. www.isam.org.tr.
11. <http://www.cemalnur.org>

Ш.Халилли

**Язык и стиль сборника алаиддина сабита босневи
Резюме**

Алаиддин Али Сабит Босневи родился в поселке Узжице Боснии. Информация о биографии и творчестве поэта встречается в мемуарах, энциклопедии, учебнике и в научных литературах. Сабит в разные годы работал на должностях кази, мовлеви, наставника в городах Эдирне, Крым, Текирдаг, Сараево, Коньи, Диярбекре. Сабит скончался 3-го числа месяца шабан 1124 года (сентябрь 1712 года).

Всем известно, что тюркская литература до и после указанного периода оставалась под влиянием арабо-персидского языков. Арабо-персидские языки были ведущими в Диванской литературе того периода. В XVI веке этот стихотворный язык, развивающийся словами, составными частями и законами арабо-персидского языков, достиг своего совершенства и наивысшего уровня, и тюркские поэты удачно воспроизвели иранские модели. Слова этих языков соответствовали системе стихосложения эруз, что привело постоянному использованию их, в связи с этим увеличилось количество словосочетаний, в результате чего язык попал под власть арабско-персидских языков. Но Сабит старался в основном использовать тюркские слова. Основной причиной тому были тюркские пословицы и изречения, которые составляли большую часть в его стихотворениях. Тюркские слова, взятые из повседневной жизни, народного языка, используемые поэтом в поэмах и стихах, становились невидимыми среди господствующих слов арабо-персидского языков.

**Language and style in the collection of aladdin ali sabit bosnevi
Summary**

Aladdin Ali Sabit Bosnevi was born in the province of Uzice in Bosnia. Information about the poet's life and activity is found in memoirs, encyclopedias, textbooks and scientific literature. He has worked in various years in Edirne, Crimea, Tekirdag, Sarajevo, Konya, Diyarbakir, as a positions of gazi, movlavi, mentor (mudarris). Sabit was died on 3 Shaban 1124 (September, 1712).

It is well-known that Turkish literature is influenced by Arabic and Persian languages in the previous and subsequent periods. Arabic and Persian languages were also dominated by Divan literature during this period. This poetic language, developed in Arabic and Persian languages, came to the highest level in the 16th century, and Turkish poets successfully imitated Iranian models. The harmony of the words with aruz (a type of style in works) in these languages has resulted more use of these words, increase of word combinations, and the language has been under the power of Arabic and Persian languages. But Sabit tried to use Turkish words in his works. His main reason for using the Turkish words is that, his poems include proverbs and sayings. From the daily life of the poet, the Turkish words derived from the folk language were invisible in poems in which Arabic and Persian compositions dominated.

Rəyçi: Azadə Musayeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

AYNURƏ PAŞAYEVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
aynure8@mail.ru

20 YANVAR FACİƏSİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA (1990-2000)

Açar sözlər: 20 Yanvar, faciə, mətbuat, publisistika, Heydər Əliyev.

Key words: 20 January, tragedy, media, publicity, Heydar Aliyev.

Ключевые слова: 20 января, трагедия, пресс, публицистика, Гейдар Алиев.

Azərbaycanın azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə tarixinə qəhrəmanlıq səhifəsi kimi daxil olmuş Qanlı 20 Yanvar faciəsi xalqımızın əzmkarlığını, vətənpərvərlik hissənin qüdrətini göstərən və yaşadan zəfər salnaməsidir. 1980-ci illərin sonunda Azərbaycanda başlanan siyasi oyanış sovet rəhbərliyini ciddi narahat edirdi. Bu oyanışın qarşısını almaq üçün bəhanə axtaran Moskva səbəbi də, bəhanəni də özü hazırladı. Ümumilli lider Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabr ayında keçmiş Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Daha sonra 15 yanvar 1990-cı ildə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri Mixail Qorbaçov “DQMV və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi haqqında” fərman imzalamış, 15-17 yanvar tarixində SSRİ rəhbərliyi Bakının ətrafına müxtəlif kontingentli qoşun hissələri və ağır texnika gətirib yerləşdirmişdir. İkinci dəfə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Azərbaycan SSR Ali Sovetinin razılığı olmadan yanvarın 20-də saat 00-dan “Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında” fərman vermişdir. Lakin həmin dövrdə xalqın mətbuata daha böyük ehtiyac duyduğu zamanda yanvarın 19-da hərbi əməliyyatın növbəti mərhələsi kimi Azərbaycan televiziyasının enerji bloku partladılmış, respublika televiziyası və radiosunun verilişləri tamamilə kəsilmişdir. Bakı şəhərində 20 Yanvar saat 00-da fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı səhər saat 5:30-da radio ilə elan olunmuşdur. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Əbdürrəhman Vəzirov yanvarın 20-nə keçən gecə gizli surətdə SSRİ Müdafiə Nazirliyinin Bakıda yerləşən hərbi qərargahına getmiş, Dmitri Yazovla birlikdə hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etmişdir.

20 Yanvar faciəsi nəticəsində Bakıda və respublika rayonlarında 131 nəfər öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, 841 nəfər qanunsuz həbs olunmuşdur. Hərbi qulluqçular tərəfindən 200 ev və mənzil, 80 avtomashın, o cümlədən təcili yardım maşınları, yandırıcı güllələrin törətdiyi yanğın

nəticəsində dövlət və şəxsi əmlak məhv edilmişdir. Sovet qoşunları yanvarın 25-də fəvqəladə vəziyyət elan olunmayan rayonlara – Neftçalaya, bir gün sonra isə Lənkərana yeridilmişdir. Nəticədə 8 nəfər qətlə yetirilmiş, xeyli adam yaralanmışdır. Akademik Ramiz Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi “Kommunist diktaturası 1956-cı ildə Macarıstana, 1968-ci ildə Çexoslovakiyaya və 1979-cu ildə Əfqanıstana qarşı törətdiyi cinayətəkar hərbi müdaxiləni 1990-cı ildə Azərbaycan xalqına qarşı da həyata keçirdi. Beləliklə, Rusiya imperiyasının və çarizmin milli münafişələr və qırğınlar törətmək sahəsindəki “zəngin” tarixi təcrübəsi də 1990-cı ilin 20 yanvarında Azərbaycan xalqına qarşı törədilən qırğın zamanı, bütünlüklə nəzərə alınmışdır” (1, s.4).

Milli istiqlal hərəkatının davam etdiyi 1990-cı illərin əvvəllərində mətbuatda tez bir zamanda xalq ayağa qaldıra biləcək operativ janra – publisistika və poeziyaya ehtiyac yaranmışdı. Xalqın etirazları leqal nəşrlərlə yanaşı, qeyri leqal nəşr olunan qəzetlərin çap olunmasına yol açdı. Həmin dövrdə sərt senzura nəzarəti, mətbu orqanlarına “yuxarıdan” edilən təzyiqlər, münafişələri işıqlandırmaq təcrübəsizliyi və s. kimi amillərin təsiri altında olan, 70 illik “sovet xofu”nun və 30-cu illərin repressiyasını unutmayan KİV-in böyük hissəsi çox şeyi mətbuatda açıq söyləməyə cəsarət etmirdi. Hətta 20 Yanvar faciəsinin dəhşəti hadisələrindən 7 gün sonra çap olunan “Bakinskiy raboçiy” qəzetinin ilk səhifəsində hələ də “Dostluq və qardaşlığımız əbədidir!” şüarı yer alırdı.

Faciə baş verən gündən isə bir çox kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti dayandırılmış, xalq informasiya almaq hüququndan məhrum edilmişdi. Milli faciənin miqyası ilə bağlı ilk xəbər verən, “Kommunist” qəzetinin əlavəsi olaraq Məzahir Süleymanzadənin baş redaktorluğu ilə həftədə 1 dəfə çap olunan “Səhər” qəzetinin 25 Yanvar 1990-cı il sayında “Vətən bu gün ağı deyir” məqaləsində yanvarın 22-də qəzetin çıxarılmasına icazə verilmədiyi qeyd olunur və şəhidlərin dəfn mərasimi şəkilləri, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri M.Qorbaçovun 19 Yanvar 1990-cı il Moskvada imzaladığı “Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında” fərmanı və Mərkəzi televiziya ilə çıxışının mətni dərc olunmuşdur. “Səhər” qəzetində informasiyanın yeni olması ictimai marağın yüksək olmasına səbəb olurdu. M.Qorbaçovun 20 Yanvar faciəsinin acısını yaşayan Azərbaycan xalqına “cinayətəkar” adlandırması, “qardaş qırğının”dan, “ümumilli həmrəylik”dən bəhs etməsi, riyakarlıq idi: “Rəhbərlik ümid edir ki, görülən tədbirlər ölkəmizin bütün xalqların tərəfindən başa düşüləcək, təqdir ediləcəkdir” (2, s.5). M.Qorbaçovun bu çıxışı sovet ordusuna qəzəb və hiddət bəsləyən dinləyici auditoriyasında böyük çaxnaşma yaratdı.

1990-cı illərdə mətbuatda milli özünüdərk hissi də güclənmişdir. Sabir Rüstəmxanlının baş redaktorluğu ilə çap olunan Qarabağa Xalq Yardım Komitəsinin qəzeti olan “Azərbaycan” qəzetinin 24 fevral 1990-cı il sayında

Həsən Baliyev “Vida ərizəsi” məqaləsində illərdir üzv olduğu “Kommunist” partiyasına qarşı hiddətini belə ifadə edir: “Mən xalqları milli mənsubiyyətinə, dini etiqadına görə fərqləndirən, onlar arasında ayrı-seçkilik yayan “Moskovskaya novosti”, “Pravda”, “İzvestiya”, “Literaturnaya qəzeta” və digər bu kimi redaksiyalarda Mərkəzi televiziya əməkdaşlığı edən qeyri-obyektiv adamlarla bir partiyada olmaq istəmirəm (3, s. 6). Hər zaman siyasi proseslərə, faktlara operativ münasibət bildirən publisist, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyalarında öz sözünü deməkdən çəkinməyən Bəxtiyar Vahabzadə təfəkküründəki milli özünüdərk hissi illərdən bəri mənsub olduğu kommunist partiyasından çıxmaqla özünü qərarlaşdırır: “Xalqımın qanını töküüb sonra ona başsağlığı göndərmək dəhşətli ikiüzlülükdür. Sənin rəhbər olduğun partiyadan çıxmağı özümə şərəf sayıram” (4, s. 15).

Abbas Abdulla Hacaloğlu “Karvan yola düzlənir” adlı bədii-siyasi publisistik məqaləsində Qorbaçovun “kompromis” ifadəsinə belə şərh verir: “Qorbaçov bizim kimlərə güzəştə getməimizi istəyir əcaba! Torpağımızı əlimizdən alıb, yurd-yuvamıza sahib olmaq istəyənlərə. Millətimizi min illik dədə-baba yurdundan didərgin salanlara” (5, s. 2-7).

20 Yanvar hadisələrinin baş vermə səbəbinin arxasında dayanan əsil məqsədləri oxucuya çatdıran jurnalist Babək Yusifoğlu M. Qorbaçovun çıxışı haqqında yazırdı: “Belə çıxış Azərbaycan xalqında ikrahdan başqa heç bir hiss oyatmadı” (6, s. 8).

1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ Ali Sovetinin baş verən hadisələrə qarşı susqun mövqedə dayanması da publisistlərimizi düşündürürdü. “Səhər” qəzetinin 17 fevral 1990-cı il sayında çap olunan Şahmar Əkbərzadənin “Yanan da biz olduq, yaman da biz olduq”, 18 yanvar 1992-ci il sayında Məzahir Süleymanzadənin “Şəhidlər niyə narahatdı?” məqalələrində 20 Yanvar hadisələrinə qiymət verilməməsi, cinayətkarların məsuliyyətə cəlb olunmaması təəssüf hissi doğurur.

Mətbuatda 20 Yanvarla bağlı analitik təhlillər içərisində səbəbkarları tapmaqla bağlı analizləri də yer almışdır. “İstiqlal” qəzetinin baş redaktoru Zərdüşt Əlizadənin “20 Yanvar: Cinayət və Cəza” məqaləsində 20 Yanvar faciəsinin törədilməsində səbəbkar, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin rəhbəri Əbülfəz Elçibəyi görürdü: “Həmin il Qorbaçov beynəlxalq Sülh Nobel mükafatı aldı. Qərb “demokratiya”sı bəzi istismarçıları nəzərə almasaq Bakı qırğına əl çaldı. İndi də hələ ABŞ, Rusiya, Fransa “demokratiya”ları Ermənistanı dəstəkləyir. Çünki respublikamıza hələ də “20 Yanvar” cəngavərləri rəhbərlik edir (7, s.1). Jurnalist Nəib Niftəliyev “AXC xalqı tələyə saldı” məqaləsində 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri zamanı Ə.Elçibəy Sovet DTK planına uyğun hərəkət etdiyini vurğulayır: “20 Yanvar hadisələrinin baş verməsində məsuliyyət yükü 98 % sovet rəhbərləri, 2% respublika rəhbərinin üzərinə düşür” (8, s. 6). “İstiqlal” qəzetinin 20 Yanvar

1994-cü il sayında “Həqiqəti xalq bilməlidir” adlı məqaləsində faciənin əsas səbəbkarı Sovet kommunist partiyasının dövlət intizamına tabe olan Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Əbdürrəhman Vəzirov hesab olunur. Hətta Yunus Orucun “Qan ökülməyə bilirdi” müsahibəsində həmin dövrün siyasi proseslərində fəal iştirak edən ziyalı alim B.Vahabzadə faciənin törədilməsində Ə.Vəzirovun razılığı olduğunu qeyd edir. (9, s. 12). B.Vahabzadə “Şənbə gecəsinə gedən yol” publisistik əsərində isə xalqımıza qarşı törədilən faciələrin səbəblərini aydınlaşdırır, tutarlı arqumentlərlə böhtançı erməni siyasətini ifşa edir, bu siyasi prosesə şərait yaradan Qorbaçov və bəzi azərbaycanlı rəhbərləri də tənqid etməkdən çəkinmirdi: “Bu işlərin başında erməni mafiyasına istiqamət verən, onu güclü silahlarla təchiz edən, hətta açıq-açıqına müdafiəsinə keçib hər məsələdə Azərbaycan xalqını təkləyən M.S. Qorbaçov özü durur” (10, s. 17).

Həmin dövrdə M.Qorbaçov başda olmaqla rus sovet məmurları 20 Yanvar faciəsinin törədilməsində səbəb azərbaycanlılarda “anti” xarakterin güclü olmağını görürdü. Bakı şəhərinin komendantı general-leytenant V.S. Dubinyakin “Bakinskiy raboçiy” qəzetində qeyd edir ki, 20 Yanvar hadisələri SSRİ Ali Sovetinin 15 yanvar 1990-cı il əmri ilə həyata keçirilmişdir və rus ordusunun güc göstərməsinə səbəb “anti” xarakterin güclü olmasıdır (11, s. 3).

“Azərbaycan” qəzetinin müxbiri C.Qurbanoglundun müsahibəsində faciəni törədənlərdən biri, müdafiə naziri Dmitri Timafeyeviç erməniləri “araqarışdıran adlandırsa da, “əhali sizin dediyiniz dərəcədə dinc deyildi, ikinci, ordu özfəaliyyət qrupu deyil, ona da əmr verən var” qeyd edirdi. (12, s. 8). Müdafiə naziri D.Timafeyeviç üstüörtülü şəkildə əmr verənin M.Qorbaçov olduğunu etiraf edir.

20 Yanvar hadisələrini təhqiq edən Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin Komissiyasının rəyində qeyd olunmuşdur ki, “məqsəd Azərbaycanda və keçmiş Sovet İttifaqının digər respublikalarındakı istiqlaliyyət hərəkatlarına əyani dərs vermək və onları qorxutmaq olmuşdur” (13, s. 1-4). Bu rəydə cinayətkarların cəzalandırılacağı vədi verilsə də, çox təəssüflər olsun ki, əməl olunmur. Əksinə, bəzən başqa gözlənilməz hallar da baş verdi. Belə ki, 1991-ci ilin 28 may tarixində Tiflis şəhərində istiqlalçı, vətənpərvər jurnalist Səlim Həqqinin baş redaktorluğu ilə “20 Yanvar” adlı qəzet çap olunurdu. Lakin onun baş redaktoru və həyat yoldaşı 1992-ci il 23 avqustunda qətlə yetirilir, həmin qəzetin məsul katibi Arif Hüseynin “Nahaq qan deyəsən yerdə qalır” məqaləsində qatillərin hələ də tapılmadığını qeyd edir. (14, s. 3). 10 il sonra “20 Yanvar” qəzetinin təsisçisi Rüstəm Rüstəmov 6 fevral 2012-ci ildə “APA”ya verdiyi müsahibəsində AXC hakimiyyətində rəhbər vəzifə tutanların Səlim Həqqini güllələtdirdiyini qeyd etmişdir.

20 Yanvar faciəsinin törədildəndən dərhal sonra Ümimilli lider Heydər Əliyev ailə üzvləri ilə birlikdə Azərbaycanın Moskvadakı daimi

nümayəndəliyinə gələrək orada təşkil olunmuş izdihamlı yığıncaqda çıxış etmiş, faciənin Moskvanın və Azərbaycan rəhbərlərinin günahı üzündən baş verdiyini bildirmişdir. Jurnalist Canalı Mirzəliyevin “Mənəviyyat, vətənpərvərlik” adlı məqaləsində bu haqda yazırdı: “Xalqımızın dahi, vətənpərvər oğlu Heydər Əliyev heç nədən qorxmadan və çəkinmədən Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gələrək faciə ilə əlaqədar xalqına başsağlığı verdi və mətbuat konfransında başda Qorbaçov olmaqla Bakıdakı bu faciələri böyük cinayət, bu cinayətə rəvac verənləri cinayətkar adlandırdı” (15, s.7). Ulu öndər H.Əliyev 21 yanvar 1990-cı il tarixində Azərbaycan KP MK-a teleqram yazaraq 20 Yanvar faciəsində həlak olanların ailələrinə başsağlığı göndərmiş, bu faciəni antihumanist və antidemokratik, qanuna zidd hesab etmişdi. O, teleqramın mətbuatda çap olunmasını istəsə də, Sovet senzurasını və qadağası buna icazə verməmişdir (16, s.1).

1990-cı illərdə müəllif emosional hissi ifadəsinin üstünlük təşkil etdiyi bədii publisistik məqalələr – Hidayət Elvusalın “Bu məzarda şəhid yatır” (“Səhər” qəzeti, 10 fevral 1990), Xalidə Hasilovanın “Güllər ehsana döndü”, Sabir Rüstəmxanlının “And yerimiz”, Ələkbər Abbasovun “Gün gələcək”, Asif Atanın “20 yanvar” (“Azərbaycan” qəzeti, 24 fevral 1990), Məzahir Əhmədovun “Dərd ortağıq bayatı-kurd” (“Ədalət” qəzeti, 19 yanvar 1997), Zemfira Hüseynovanın “Şəhidlər unutmaq əslini unutmaqdır” (“Səs” qəzeti, 19 yanvar 1999), Yunisin “Şəhidlər Camisi – Azərbaycan və Anadolu türkünün şəhidlik rəmzi” (“Yeni Azərbaycan” qəzeti, 8 yanvar 1997), “Azərbaycan” ədəbi-bədii jurnalında Musa Mərcanlının “Təcavüz” (1991, №8), İsa İsmayilzadənin “Üç il də belə gəlib keçdi..” (1993, №1), “Gözü yolda qalan şəhid ruhları” (1997, №1-2), Almaz Ülvinin “Günəşinə qovuşan Ülvim” (1994, №1-3), İntiqam Qasımlının “Narahat ruhlər” (2010, №1) və s. publisistik əsərlərdə azərbaycanlılara qarşı törədilən Qanlı Yanvar soyqırımını müəlliflərin şahidi olduqları hadisələr fonunda öz əksini tapmışdır. Adı çəkilən publisistik məqalələrdə faktoqrafiyaya meyillilik daha çox müşahidə olunsada, fəlsəfi düşüncə, mülahizələr, analogiyalara da yer verilmişdir. 1990-cı illərdə qəzetlərdəki məqalələr içərisində eyni ifadələr, eyni bədii emosional mühakimə, şərhlər də görünməkdədir. Bu özünü ən çox bədii publisistik üslublu məqalələrdə göstərir. Daha çox emosiyaya qapılan müəlliflər tarixi analitik təhlillərdən bəzən uzaqdırlar. Ancaq Müşfiq Həqqinin “Yeni Azərbaycan” qəzetində çap olunan “20 Yanvar faciəsi və ya kim kimdir?!” məqaləsi analitik şərhlərlə zəngindir. Məqalədə müəllifin mühakiməsində 1987-ci ildə H.Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini vəzifəsindən uzaqlaşdırılması, Sov.İKP MK-nın baş katibi Mixail Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri Abel Aqanbekyan Parisdə “L’Humanite” qəzetinə verdiyi müsahibəsində DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı çıxışı, Qarabağ cəmiyyətinin rəhbəri İqor Mura-

dyanın susdurduğuna görə H.Əliyevin ictimai-siyasi proseslərdən iştirakından məhrum edilməsi, 1987-ci ilin noyabrında Qorbaçov və həyat yoldaşı Raisanın ABŞ-dakı erməni icmasından qiymətli hədiyyələr alması öz əksini tapmışdır (17). Müşfiq Həqqinin fikrincə 20 Yanvar faciəsinə ilk rəsmi münasibət Naxçıvan MR Ali Məclisi Heydər Əliyevin hazırladığı “1990-cı ilin yanvar ayında Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında” qərarıdır. Qanlı Yanvar faciəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ulu öndər Heydər Əliyevin “20 yanvar faciəsinin dördüncü ildönümünün keçirilməsi haqqında” 1994-cü il 5 yanvar tarixli Fərmanı ilə öz siyasi qiymətini aldı. Həmin dövrdə dünya ictimaiyyəti də hadisə haqqında informasiyalara biganə qalmadı. Böyük Britaniyanın “The Times” qəzeti, “The “Guardian”” qəzeti, BBC kanalı, ABŞ-in “Los Angeles Times”, “The New York Times”, “Washington Post”, “Kristian Sayens Monitor”, “Baltimor San” və digər media orqanları Qara Yanvar, xalqın azadlıq ideyalarını boğanlar haqqında məlumat vermişdilər. 20 Yanvar faciəsindən başlayaraq Azərbaycan xalqı SSRİ-nin tərkibində ədaləti bərpa etməyin qeyri-mümkünlüyünü və milli haqlarımıza obyektiv yanaşmanın nümayiş olunması ilə bağlı inamını birdəfəlik itirdi. Tariximizin qəhrəmanlıq səhifələrindən biri olan 20 Yanvar faciəsinin real faktlara əsaslanan mətbu nümunələr əsasında araşdırılması bu gün də böyük əhəmiyyəti var.

ƏDƏBİYYAT:

1. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin mətbəəsi, 2000, 204 s.
2. Qorbaçov Mixail. Sov.İKP MK-nın Baş katibi, SSRİ Ali Sovetinin sədri, M.S. Qorbaçovun Mərkəzi televiziya ilə çıxışı. “Səhər” qəzeti 25 yanvar 1990, s. 5.
3. Baliyev Həsən. Vida ərizəsi. “Azərbaycan” qəzeti, 24 fevral 1990, s. 6.
4. Vahabzadə Bəxtiyar. Şənbə gecəsinə gedən yol // “Azərbaycan” jurnalı, 1990, №10, s. 7-27.
5. Hacıoğlu Abbas Abdulla. Karvan yola düzlənir. “Ulduz” jurnalı, 1991, №1, s. 2-7.
6. Yusifoğlu Babək. O gecə müdhiş gecə idi. “Ədalət” qəzeti, 20 yanvar 1994, s. 8.
7. Əlizadə Zərdüşt. 20 Yanvar: Cinayət və Cəza. “İstiqlal” qəzeti, 20 yanvar 1993, s.1.
8. Niftəliyev Naib. AXC xalqı tələyə saldı, “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 20 yanvar 2000, s. 6.
9. Yunus Oruc. Qan ökülməyə bilərdi. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 20 yanvar 2000, s. 12.

10. Vahabzadə Bəxtiyar. Şənbə gecəsinə gedən yol // “Azərbaycan” jurnalı, 1990, №9, s. 3-20.
11. Дубняк В.С. Выступление Генерального секретаря ИК КП СС Председателя по Центральном телевидению, «Бакинский рабочий» газета, 25 января 1990, с. 3.
12. Qurbanoglu C. Müdafiə naziri özünə bəraət qazandıрмаğa çalışır. “Azərbaycan” qəzeti, 24 yanvar 1991, s. 8.
13. 1990-cı il Yanvarın 19-20-də Bakı şəhərinə qoşunların yeridilməsi ilə əlaqədar faciəli hadisələri təfəsilatının və səbəblərinin təhqiqi üzrə Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin Komissiyasının rəyi. “Xalq” qəzeti, 19 yanvar 1992, s. 1-4.
14. Hüseyn Arif. Nahaq qan deyəsən yerdə qalır. “Ədalət” qəzeti, 19 yanvar 1995, s. 3.
15. Mirzəliyev Canalı. Mənəviyyat, vətənpərvərlik, “Ədalət” qəzeti, 19 yanvar 1999, s. 7.
16. Əliyev Heydər. Azərbaycan xalqına, Azərbaycan KP MK-ya Ali Sovetə, nazirlər Sovetinə” teleqram. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 19 Yanvar 1999, s.1.
17. Müşfiq Həqqi. 20 Yanvar faciəsi və ya kim kimdir?!. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 20 yanvar 1990, s.1-3.

А.Пашаева

**Отражение событий 20 января в азербайджанской прессе
(1990-2000)**

Резюме

События 20 января являются летописью патриотизма и героизма нашего народа. 1990-х годы в азербайджанской прессе об этом еще не говорилось. Объектом исследования данной статьи являются материалы опубликованные в газетах «Сахар», «Бакинский рабочий», «Халг», «Адалат», «Азербайджан», «Ени Азербайджан», «Сес», «Улдуз», в журнале «Азербайджан» в которых впервые было написано о трагедии. Трагедия 20 Января всегда отражается на художественная публицистика. В произведения Муса Марджанлы “Агрессия”, Иса Исмаилзаде “Так прошло три года”, “Ожиданье души шахидов”, “Вышина шахидов”, Интигам Гасымзаде “Беспокойные души”, “Школа шахидов” и др. изданные различных номерах журнала “Азербайджан” являются публицистическими статьями написанные на тематикой этой трагедии. А азербайджанской прессе изображены образы М.Горбачева и руководителей Азербайджана которые любыми путями старались сохранить свою власть. В статьях также повествуется о выступлении

Г.Алиева против организаторов этих событий, в которых он дал политическую оценку событиям. Возбужденные события трагедии 20 января отражаются в статьях тоже. Статьи, рассмотренные в данном исследовании в основном политического и публицистического характера. Эти статьи, являются ценным материалом против лжедедов, которые были опубликованы в мировой прессе. По этой причине изучение и научное исследование этих статей очень актуально.

A.Pashayeva

**20 january tragedy in azerbaijan media
(1990-2000)
Summary**

20 January tragedy is a victory chronicle the power and preserve of our people's patriotism. In the 1990s, sometimes it was difficult for Azerbaijani press to say its word. The objects of investigation are at first time publishing the tragedy on the "Sahar" newspaper and other articles on the "Khalq", "Adalet", "Azerbaijan", "Yeni Azerbaijan", "Ses", "Ulduz" newspapers, "Azerbaijan" journals. 20 January tragedy has always been reflected in the literary publicity. Musa Mercanli's "Encroachment", Isa Ismayilzadeh's "Three years such have passed", "The souls eyes of the martyrs in which stay on the way", "Martyrs glory", İntigam Qasimzade's "Trouble spirit" and etc. literary publicity articles were about this tragedy which were published in "Azerbaijan" journal. In the Azerbaijani press, those who committed the January 20 tragedy showed Gorbachev and then the leaders of Azerbaijan who think of his duties. The political assessment of the national leader Haydar Aliyev against the events of January 20, 1990. The agitated events of the 20 January tragedy was reflect in the articles too. The works that are the object of research are in the genre of political and artistic publicity. These articles are especially relevant in modern times in order to respond to false information about the genocide in the world media that are groundless with the Azerbaijanis and this scientific research is very important.

QEYD: Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – **Qrant № EİF/GAM-4-BGM-GİN-2017-3(29)-19/15/5.**

Rəyçi: Rauf Sadıqov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞAHNABAD CƏLİLOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Odlar Yurdu Universiteti
sh.ismayil77@gmail.com

TƏRCÜMƏ TARİXİ VƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: tərcümə nəzəriyyəsi, bədii tərcümə, üslub, orijinal, əsər
Ключевые слова: теория перевода, художественный перевод, стиль, оригинал, произведение
Key words: the theory of translation, literary translation, stylistic, originality, work

Tərcümə əsərləri vasitəsilə xalqlar bir- birinin tarixi, mədəniyyəti, həyat və məişəti ilə tanış olur. Bəşəriyyətin birliyini təmin edən tərcümə dil əlaqələrinin, ədəbi və mədəni əlaqələrin, linqvistik tipologiyanın, bilinqvizm təliminin əsaslarında durur. Dilçiliyin tərcüməşünaslıq şöbəsi gəncdir. Tərcüməşünaslıq dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi XX əsrin II yarısının əvvəlindən formalaşmağa başlamışdır. Elmi-filoloji ədəbiyyatda bu şöbənin müxtəlif şəkildə adlandırılmasına təsadüf edilir. Belə ki, haqqında danışılan şöbəni bəzi alimlər “tərcümə nəzəriyyəsi”, bəziləri isə “translatologiya” adlandırırlar.

Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindəndir. Bu fəaliyyət olmasa idi, sübhəsiz elmlərin yayılması, mədəniyyətlərin inkişafı xalqlar arasında əlaqələr qeyri-mümkün olardı. Buna görədir ki, tərcümə fəaliyyəti ilə insanlar əslində tarixin uzaq keçmişindən məşğul olmuşlar. Müxtəlif məqsədli səyahətlər və ticarət əlaqələri zamanı tərcümənin bünövrəsi qoyulmuş, sonralar bunun sahəsi genişlənmişdir.

Tədqiqatçılar tərcümənin tarixini əsasən dörd mərhələyə bölürlər. Birinci mərhələ ilk və ya qədim dövr (quldarlıq və feodalizm) ikinci – orta dövr (ilkin kapitalın toplanmasından elmi-texniki inkişafa qədər, XVIII əsr daxil olmaqla); üçüncü – yeni mərhələ (XVIII əsrin sonu – XIX əsrin sonunadək); dördüncü – ən yeni mərhələ (XIX əsrin sonu – XX əsr). Səhsiz-hesabsız faktlar tərcümənin çox böyük tarixə malik olduğunu iddia etməyə əsas verir.

Eramızdan 3 min il əvvəl yazılmış Şumer mixi yazılarında ikidilli sözlüklər tapılmışdır. Sözsüz ki, bu sözlüklər tərcüməçinin işinin asanlaşdırılmasına yönəlmişdi. Qeyd edildiyi kimi, məhz tərcüməçilərin köməyi ilə müxtəlif dillərdə danışan icmalarla ünsiyyət həyata keçirilə bilərdi.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, insanlarda tərcümə məsələlərinə maraq hələ antik dövrlərdə oyanmışdır. Qədim yunan dilindən latın dilinə tərcümə etmiş Siseron tərcümə ilə bağlı çox maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Ounu fikrincə, tərcüməçi tərcümə zamanı ayrı-ayrı sözü və hərfi deyil, bütöv bir fikri və tam mənanı doğma dilin ruhuna və daxili qanunlarına uyğun etməlidir.

XII əsrdə Toledoda (İspaniya) tərcümə məktəbi fəaliyyət göstərirdi. (Toledo məktəbi). Bu məktəbin ən məşhur tərcüməçi Kremonlu Herhard hesab olunurdu. Mətnlərdə şərhələrə geniş yer verən Toledo məktəbi antik və ərəb müəlliflərinin, eləcə də Quranın bizim dövrə qədər gəlib çatmasını təmin edə bilmişdir.

VIII-XI əsrlərdə tərcümə Almaniyada inkişaf etməyə başlayır. Belə bir fikir mövcuddur ki, yazılı alman dili tərcüməçilərin fəaliyyətinin nəticəsində formalaşmışdır. 794-cü ildə Frankfurt Sinodunun qərarına əsasən alman dili kilsədə latın, yunan, yəhudi dilləri ilə bərabər hüquq qazandı və monastırlar tərcümə mərkəzlərinə çevrildilər.

Tərcümə sənətinin ardıcıl konsepsiyasını alman alimi Höte yaratmışdır. Bu konsepsiyaya görə, tərcümə özgəninkini özünkünə yaxınlaşdırmaqdan ötrüdür, başqa xalqın milli aləmini mənimsəmək məqsədi daşıyır.

Tərcümənin üç tipi vardır: 1) tanış edən 2) təqlid edən 3) orijinala uyğun olan tərcümə

Alman nəzəriyyəçisi Tixo Mommzen də tərcümənin üç növü olduğunu göstərmişdir:

- 1) Orijinal üslubunu, formasını saxlamadan edilən tərcümə
- 2) Üslubca dəqiq, məzmiun və forma etibarilə düzgün, yaxşı uyğun, eyni zamanda estetik cəhətdən gözəl, bədii, aydın tərcümə
- 3) Özgə üslubda orijinal yaradıcılıq, yəni təqlid, yeni bədii formların alınması

Mütərəqqi alman filosofu və dramaturqu Lessinq (1729-1781) də tərcümə haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. O yazırdı: “ Əgər tərcüməçi orijinala sadıq qalaraq onun əsil məzmununu şübhəli, qaranlıq verirsə, onda onun bu sadıqlılığını ancaq və ancaq xəyanət adlandırmaq olar”

İntibah dövründə beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və ədəbiyyatın geniş inkişafı ilə əlaqədar olaraq tərcümə əsərlərinin sayı da artır. Bu dövrdə tərcümə olunan bədii əsərlərin əksəriyyəti qüsurludur, hətta bəziləri orijinaldan tamamilə uzaq, ona yad məzmunlu əsərlər kimi səslənir. Bu dövrlərdə və sonralar- XVIII və XIX əsrlərdə tərcüməçilər hərfi tərcümədən imtina etmiş, həddindən çox sərbəstliyə yol vermiş və nəticədə orijinal öz məzmununu tanınmaz dərəcədə itirmişdir. Düzdür, bütün dövrlərdə dünya yazıçıları, şairləri və filosofları tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, tərcümə haqqında maraqlı və

dəyərli fikirlər söyləmişlər, amma bu fikirlər tam bir elmi nəzəriyyə kimi formalaşmamışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə nəzəriyyəsinin bir elm kimi formalaşması keçən əsrin 50-60-cı illərinə təsadüf edir. Tərcümə nəzəriyyəsi XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə dünya dilçilik elmində həm bədii, həm də elmi –texniki ədəbiyyatın tərcüməsi geniş tədqiq olunmuş, tədqiqat əsərləri yaranmış və təcümə nəzəriyyəsi bir elm kimi formalaşmışdır. Fransız yazıçısı, tərcüməçisi və tərcümə nəzəriyyəçisi Pyer Fransua Kaye XX əsri «tərcümə əsri» adlandırmışdır. O, 1953-cü ildən özünün təsis etdiyi Tərcüməçilərin Beynəlxalq Federasiyasına rəhbərlik etmişdir və tərcüməçilik sahəsində bir sıra mühüm işlərin müəllifidir. Sözsüz ki, qeyd olunan cəhətlər tərcümə işinin inkişafına çox böyük təsir göstərmişdir. 1950–1960-cı illərdə tərcüməşünaslıq artıq xüsusi tədqiqat predmetinə, strukturuna və tədqiqat metoduna malik müstəqil elm sahəsi kimi özünü təsdiq etməyə başladı. Bu dövrdə dillərarası kommunikasiya problemlərinin həllində ümumi elmi kontekstdə təhlillərə tez-tez müraciət olunurdu. Görkəmli ingilis alimi Con Fers 1950-ci illərin ortalarında yazırdı: «Tərcümənin mövcudluğu linqvistik nəzəriyyə və fəlsəfənin ciddi çağırışıdır.

Nə etdiyimizi, heç olmasa nə tərcümə etdiyi- mizi bilirikmi? Əgər biz bu suallara ciddi elmi terminlərlə cavab verə bilsə idik, yeni, əhatəli dil nəzəriyyəsinin və fəlsəfi ümumiləşdirmələrin yaradılmasında xeyli irəliləyişlər əldə edə bilərdik».

Azərbaycanda tərcümə sənətinin 6 əsrdən çox uzun bir tarixi vardır. - Azərbaycandilinə ilk tərcümə əsəri

IV əsrdə Marağalı Əhvədinin şair Nəsimi tərəfindən Təbriz şəhərində fars dilindən tərcümə edilmiş bir qəsidəsi hesab olunur. Orta əsrlərdə ərəb və fars dillərindən dilimizə tərcümə olunmuş əsərlərin yazılı abidələr sırasında mühüm yeri vardır. Ana abidəmiz «Kitabi-Dədə Qorqud»da Qurani-kərimin «İxlas» surəsinin bədii tərcüməsi, eləcə də 1333-cü il tarixli bir Quran-əlyazmasında bu müqəddəs kitabın türkcəyə tam sətiraltı tərcüməsi ilkin tərcümə örnəklərimizdən sayıla bilər.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə əhatəli tərcüməsinin XVII əsrdən etibarən başladığını, XVIII əsrdən isə daha intensiv şəkil aldığını söyləmək olar. Bu vaxtdan etibarən Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərin əsərləri Avropada öyrənilməklə bərabər, eyni zamanda əcnəbi xalqların dillərinə də tərcümə edilməyə başlanmışdır. “İngilis şərqşünaslığının atası” kimi dəyərləndirilən Vilyams Cons ilk dəfə 1786-cı ildə Kəlkütdə “Nizaminin nağılları və ibrətli hekayələri” adı ilə N. Gəncəvi yaradıcılığını ingilis ədəbi dünyasına çatdırmışdır. Ötən əsrin 70-ci illərində ABŞ-ın Pensilvaniya Universitetində nəşr olunan “Ədəbiyyat” adlı jurnalda da Şərq ədəbiyyatına o cümlədən

Azərbaycan Ədəbiyyatına xüsusi diqqət yetirilmiş, jurnalın bəzi nömrələrində ədəbi nümunələrimiz birbaşa orijinaldan tərcümədə verilmişdir.- İngilis Ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümə işinə isə XIX əsrin sonlarından başlanmışdır. N.Vəzirov Şekspirin “Otello” faciəsini 1892-ci ildə - Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, 1904-cü ildə Şuşada tamaşaya qoymuşdur. İngilis ədəbiyyatının digər klassiklərinin əsərləri də ayrı-ayrı illərdə - Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri və dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyaları hələ XIX əsrdə fransız dilinə tərcümə olunmuşdur. 1881-ci ildə Barbier de Meynar və Stonislav Qiyard M.F.Axundovun “Mürafə vəkillərinin hekayəti”, “Xırs quldurbasan” və “Molla İbrahim Xəlil kimyəgər” əsərlərini fransız dilinə çevirmiş, “Tros Komedis Fransız” başlığı altında Parisdə çap etdirmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mütərəqqi fikirli ziyalıları Qərbi Avropa ədəbiyyatına, xüsusən, ingilis- Amerika ədəbiyyatına böyük maraq göstərmiş, bu ölkələrin sənətkarlarının əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər. Əhməd bəy Ağayevin “Otello” və “Qaçaqar” əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında yazdığı məqalədə qeyd edirdi: “Qoy bu tərcümələr hələ lazımı səviyyədə olmasın, qoy onlar mənə etibarilə və ifadətmə tərzinə görə qüsurlu olsun, qoy onların oxucuları da az olsun. Bunu zərəri yoxdur. Təki Avropa yazıçılarının tatar dilində oxumaq imkanı yaransın. Bunlarda ifadə olunan əqlin böyüklüyü, duyğuların gözəlliyi, cümlələrin təkmilliyi tərcümədə zərər çəkmiş, dildən-dilə keçərək bir qədər eybəcərləşmişsə də, nəhayət, oxucuları özünə cəlb edəcək, zövqlərini inkişaf etdirəcək, yeni, daha da mükəmməl tərcümələrə ehtiyac oyadacaq.”

İlk dəfə tərcümə anlayışını tərcüməşünaslıq elminin kompleksli problemi kimi araşdırıb əsaslandırın şəxs 1974- cü ilini yanvar ayında doktorluq dissertasiyasını dil nəzəriyyəsi ixtisası üzrə müdafiə etmiş Azərbaycan alimi Bayram Tahirbəyov olmuşdur.

Ədəbiyyatımızda tərcümənin tələblərinə cavab verən yüksək keyfiyyətli tərcümə əsərləri çoxdur, bu sahədə gözəl əməllərimiz vardır. A. Səhhətin, C. Cabbarlının, S. Vurğunun, M. Arifin, Ə. Şərifin, M. İbrahimovun və başqa onlarca yazıçı və şairlərimizin bədii tərcümələri oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Lakin tərcümənin bugünkü vəziyyəti, bu gözəl əməlləri davam etdirmək iqtidarı müasir tələblərə cavab vermir. Tərcüməçilərin dilində, üslubunda çoxlu nöqsanlara, sözcülyə yol verilir. Tərcümə əsərlərinin dilində nəzərə çarpan nöqsanlardan biri də sözcülyükdür. Orijinaldakı fikri yığcam, az sözlə, müvafiq ifadələrlə, aforizmlərlə, əslinə uyğun vermək əvəzinə çox söz işlədilir. Bədii tərcümədə bəzən sərbəstlik o yerə çatır ki, orijinalın yazıldığı dilə aid xüsusiyyətlər nəzərdən qaçırılır, obrazlar isə Azərbaycan dili dialektlərində danışdırılır. Bədii tərcümələrdə

sözün düzgün işlənməsinə, seçilməsinə diqqət verilmir, sözə laqeyd münasibət göstərilir. Bədii tərcümələrdə yersiz alınma sözlər, xüsusilə də türk sözləri işlədilir.

Biz istərdik ki, müasir tərcüməçilərimiz görkəmli yazıçı və şairlərimizin tərcüməçilik ənənələrinin layiqli davamçıları olsun, tərcümə etdikləri əsərlərin həm məzmun, həm də forma gözəlliyinə diqqəti artırınsınlar.

Ədəbiyyat:

1. M. Məmmədov: “Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri” Bakı-2004, “Nurlan” nəşriyyatı
2. M. Bəşirov, O. Xacəliyev: “ Azərbaycan dilindən rus dilinə və əksinə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası”. Bakı- 1982, “ Maarif” nəşriyyatı
3. A. Ələkbərova: “Poetik tərcümənin dil və üslub problemi” Bakı-2006, “Nurlan” nəşriyyatı
4. K. Əliyev: “Romantik dramaturgiya və bədii tərcümənin problemləri”. Bakı, 1967, “ Maarif” nəşriyyatı
5. Məmməd Arif. Bədii tərcümə- Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı 1967
6. Tərcümə sənəti. Bakı, 1990

Ш.Джалилова

История перевода и некоторые проблемы художественного перевода

Резюме

В статье рассказывается об истории перевода и о некоторых проблемах художественного перевода. В статье также подчеркивается, что перевод является одним из древнейших видов человеческого действия. Если бы не было этого действия, несомненно, не было бы возможным распространений наук, развитие культур и связи между народами. Здесь еще подчеркивается о делениях на четыре стадии истории перевода со стороны исследователей. В статье рассматривается еще рассуждения лингвистов и исследователей о переводе. Дается краткие сведения об истории перевода разных стран. Здесь также уделяется внимание истории перевода в Азербайджане. В статье рассказывается еще о проблемах художественного перевода. Уделяется особое внимание на наличие многих недостатков на языке произ-

ведениях перевода, на то, что не уделяется должное внимание на правильного выбора слова.

На конце статье рекомендуется уделять более внимание переводчиков как в содержании, так и со стороны красоты формы на переводимых произведениях.

Sh. Jalilova

The history of translation and some problems of literary translation

Summary

The article deals with the history of translation and some problems of the literary translation. It is noted in the article that, translating is one of the oldest types of human activity. Undoubtedly, if there were not this activity, the diffusion of science, the development of civilization and the elimination of nation would have been impossible. In this article, the history of translation is divided into four stages, by the researchers. The opinions of linguists and researchers about translation are viewed in the article. A brief overview of the history of translation of different countries is provided. As well as the history of translation Azerbaijan has been paid attention in the paragraph. The problems of the literary translation has been dealt in the item. Reference to the article, there are many shortcomings in the language of translation work, and the correct choice of the word is not properly focused on. At the end of the article it is recommended that, the interpreters must be careful about both originality and textuality of the translated work they have done.

Rəyçi: Vəfa Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

QƏDİM RUFULLAYEV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
qedim73@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

MƏHSƏTİ VƏ ƏMİR ƏHMƏD DASTANI

Açar söz: Yazılı ədəbiyyat, dastan, şair, obraz, ənənə.

Key words: written literature, epic, poet, image, tradition.

Ключевые слова: Письменная литература, сага, поэт, образ, традиция.

Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatında daha bir dastan xarakterli yazılı ədəbiyyat nümunəsinə rast gəlirik. Bu əsər “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanıdır. Dastan qəhrəmanları olan Məhsəti və Əmir Əhməd XI əsrdə yaşayıb-yaradan sənət adamlarının prototipidir. Burada “sənət adamları” ifadəsi təsadüfən işlədilmir. Məhsəti XI əsrin məşhur Azərbaycan şairəsi olan Məhsəti Gəncəvidir. Əmir Əhməd isə onun müasiri, Gəncə xətibinin oğlu və nəhayət, öz dövrünün şairlərindən biri olmuşdur. Mənbələrdə Əmir Əhmədin, həqiqətən, söz sənətkarı kimi tanınması məsələsi öz əksini tapmışdır. Böyük şairəmiz Məhsəti Gəncəvini yorulmadan tədqiq edən çox hörmətli Rafael Hüseynov araşdırmalarının birində bu məqama toxunaraq yazırdı: “Bizlərə Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim ”təzkiyəsində gəlib çatmış bu şeiri bir azərbaycanlı söz ustası- adını şairlərimiz sırasında haqsız olaraq çəkmədiyimiz Tacəddin Əmir Əhməd yazıb və Puri-Xətib təxəllüslü şairimizin həmin qitəsinin ünvanı Məhsətidir”:

Hər sayğısızın ayağı sevgi cələsinin işgəncəsinə dözə bilməz,

Dərdsizlərin və namərdlərin əli eşq camını tutmaz.

Biganələrin gözləri ayüzlülər küçəsinin torpağına barmaqarası baxar,

Naməhrəmin qulağı eşq müjdəsinin ləzzətini ala bilməz.

Hər yetən boşboğazlıq edib sırtıqcasına “aşıqəm,”- deyir,

Bu yalan məni həlak etdi, heyiflər olsun eşqin adına.

Yarın dürr camından qeyri badəni içmək yaxşı deyil,

Eşq rusvalığının (söhbətlərindən) başqakı hərzə danışqlar sazaqlı olar.

Bu şeir Azərbaycan şairi Tacəddin Əmir Əhmədin ayri-ayrı əlyazmalar və kitabların səhifələrində səpinik halda qalan, indiyəcən bir mükəmməl topluda qovuşmamış yadigarlarındandır.(2; 161)

Böyük Azərbaycan alimi və ədibi Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyyət Təbrizi öz araşdırmalarında qeyd edir ki, “Məhsəti Gəncəvi Purixətib Gəncəlinin gəlinidir. Onların ikisi (Məhsəti və Xətiboğlu.Red.Q.R.) də hicri qəməri V (XI) əsr söz ustalarından və Sultan Mahmud Qəznəvinin müasirlərindəndir. Onların macərəsi məşhurdur və münazirə şəklində toplanmışdır.

Bu məcmuədə bu iki gəncəli şairin şeirlərindən vardır.”(5; 220)

Göründüyü kimi, adıçəkilən əsər, həqiqətən, real həyat hadisələri əsasında ərsəyə gəlmişdir. Xalq arasında dolaşmaqda olan macərə ilk baxışdan sözügedən əsərin xalq yaradıcılığına məxsusluğu anlamı meydana gətirir. Çünki “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanında xalq yaradıcılığına məxsus olan dastançılıq ənənələri, onun epik-lirik səpkidə ərsəyə gəlməsi, dastanlara məxsus ekspozisiya, sadə və anlaşılıqlı dil, xalq nəsrin əsas çalarlarının buradakı əksi bunu düşünməyə əsas verir. Hətta əsərin müəllifinin məlum olmaması da onun şifahi xalq ədəbiyyatına məxsusluğunu şərtləndirən amillərin sırasındadır. Elə buna görə də R.Hüseynov yazırdı: “Ədəbiyyat tariximizin hələlik bizə bəlli olan bu ilk şair və şairə izdivacı bir dastan hüsnüydü və həmin dastanı naməlum müəllifdən- xalqdan öncə elə onlar özləri yaradırdılar.(2;161)” Ancaq onu da nəzərə alaq ki, istənilən xalq ədəbiyyatı nümunəsini hansısa söz sənətkarı yaratmışdır. Hər hansı bir bayatını, nağılı və ya dastanı xalq birləşib müəyyən bir zaman çərçivəsində ərsəyə gətirməmişdir. Xalqın arzu və istəklərinə, mənəvi tələbatlarına cavab verən əsər təbii ki, ağızlardan düşür, el-el, oba-oba dillərdə dolaşır. Şifahi olduğu üçün yeni-yeni sözlər, fikirlər əlavə olunduqca cilalanır, daha bitkin və dolğun məzmun qazanır. Bu proses əsərin müəllifini tədricən unudur. İstənilən aşiq repertuarında ərsəyə gələn dastanlara da bunu şamil etmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus olan bir çox əsərlər məhz bu yolla yaranmış və geniş yayılmışdır. Ancaq bu qənaətləri “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı haqda demək olmur. Bizcə, bu əsərin müəllifi məlum olmasa da, ağızdan-ağıza deyil, məhz yazılı şəkildə gəlib bizə çatmışdır. Həmin dastanın iki nüsxəsi Respublika Əlyazmalar Fondunda saxlanılmaqdadır. ““Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanının əldə olunan nüsxələri XV-XVI yüzilliklərinin məhsuludur. Qənaətimiz budur ki, XII-XIII yüzillərdə bu əsər daha gerçəkçi bir təhkiyəyə malik imiş. Onillər adlıqca bu əsər ənənəvi dastan ülgülərinə uyğunlaşdırılmış, içərisindəki əhvalatların salnamə dəqiqliyi dastan şərtiliyi müstəvisinə təbdil edilmişdir”.(2;165) Şübhəsiz ki, Məhsəti Gəncəvi öz zamanında bir şairə kimi çox məşhur idi. Onun istedadı və müasirliyi haqqında müxtəlif rəvayətlərin yaranmasına zəmin yaradırdı. Məhz bu rəvayətlər sonda “Məhsəti və Əmir Əhməd” adlı bir əsərin araya-ərsəyə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Göründüyü kimi, bu əsər sonradan dastan adı altında yazıya alınmışdır. Sözügedən bədii nümunədən əvvəl və sonra yazılan bir çox məşhur əsərlər belə dastan səciyyəsi daşmışdır. Görəsən, buna səbəb nədir? Əlbəttə, xalq ədəbiyyatının gücü. Ağız ədəbiyyatımızın yaratdığı ənənə o qədər qüsursuz və bəşəridir ki, ona sadıq qalmaq yalnız uğur gətirmiş olur. Ona görə də söz sənətkarları sosial partlayışa səbəb olan mövzulara müraciət edərkən mütləq xalq yaradıcılıq üslubuna müraciət edirdilər. “Məhsəti və

Əmir Əhməd” dastanı da belə əsərlərdəndir. Burada xalq yaradıcılığına məxsus olan məqamlar kifayət qədərdir. Birincisi, əsər yaradılarkən xalq auditoriyasının maraqları nəzərə alınmışdır. Bilirik ki, el şənliklərinin daha maraqlı olması üçün rəngarəng çıxışlardan istifadə olunmuşdur; şeir söylənilmiş, musiqi ifa olunmuş, rəqs edilmişdir. Toy-düyün zamanı el aşıqları öz hərtərəfli bacarıqları ilə onların öhdəsindən gəlməyə çalışmış, camaatın tələbini nəzərə alıb, dastan söyləyəmişlər. Dinləyicilərin zövqünü oxşayan və dastanlara məxsus olan söyləyicilik üslubu, xüsusilə yeni informasiya ilə zəngin və bununla dinləyici marağına səbəb olan dastan kompozisiyası söz sənətkarlarının da nəzərindən qaçmayan əsas məsələlərdən biridir. “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanında həmin sadə, aydın dastançılıq üslubu gözlənilmişdir. Əsərin bir çox dastnlara xas olan girişlə başlaması və buradakı təsvir üsulu buna sübutdur. Məsələn, dastanın nüsxələrindən biri belə başlanır: “Bir fəqih yenicə anadan olmuş qızının gələcək taleyini müəyyən etmək üçün münəccimə müraciət edir. Onlar ulduzlara baxıb deyirlər ki, ey fəqih, sənin qızın çox fərasətli, xalqın hörmət bəslədiyi adam olacaq, ancaq axır yeri xərabatdır... Qız on səkkiz yaşına çatanda hafiz və bilikli bir şəxsə çevrilir. Qızın atası vəfat etdikdən sonra o, Xocandan Gəncəyə, Xərabat məhəlləsinə köçür. Bu vaxt Məhsətinin iyirmi yaşı vardı. O, hüsnü camalı, kamal və məlahəti ilə, fərasəti və istedadıyla geniş şöhrət qazanır.” (2;160)

Dastanın digər nüsxəsində söhbət birbaşa Gəncə Xətibinin oğlu haqqında təfətlə başlanır.

“Gəncə Xətibinin oğlu olmurmuş. O, çoxlu xeyrat verir, dualar edir və nəhayət ki, Allah ona gözəl bir oğlan əta edir. Uşağın adını Əmir Əhməd qoyurlar. Çox keçmir, onu tərbiyə etmək üçün dayələrə verirlər. Əmir Əhməd beş yaşına çatanda elm və ədəb öyrənmək üçün onu məktəbə göndərirlər. On dörd yaşına çatanda o, elə bir biliyə yetir ki, çoxları məsləhət almaq, öyrənmək üçün onun yanına gedirlər. On doqquz yaşına çatanda Əmir Əhmədin kamalının şöhrəti dörd bir yana yayılır.” (2; 170)

Bundan sonra təsvir olunur ki, Əmir Əhməd namaz qılıb yatır, yuxuda cənnəti görür, əlində cam tutmuş bir huri Məhsətinə ona buta verir. Səhəri gün müridlərinin köməyi ilə Xərabata gedir və butasını görür, şeirləşirlər. Bundan sonra maneələr başlanır, amma bütün bunlara baxmayaraq sevgililər qovuşurlar.

Hadisələrin bu cür - sadə dillə təsviri qeyd etdiyimiz kimi, onu xalq nağılı və dastanlarının dilinə yaxınlaşdırmış olur.

İkincisi, dastan qəhrəmanının hərtərəfli biliyə malik olması bu əsərin özündən əvvəlki şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının təsiri və ənənəsi ilə yaranması fikrinin meydana gəlməsinə səbəb olur. “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanında əsas

qəhrəmanlardan biri Məhsətidir. O, əsər boyu hərtərəfli biliyə, bacarığa və uzaqgörənliyə malik bir insan kimi təqdim olunur. Məhsəti gah şeir söyləyir, gah musiqi ifa edir, gah da müşküllərdən, gələcəkdən xəbər verir. Məhsəti Gəncəvi, həqiqətən də, öz zamanəsinin bilici insanlarından biri olmuşdur. Şairənin müasirləri onu “Dəbir” adlandırması da bu baxımdan mühümdür. Xəlil Yusifli bu barədə yazır: “Məhsəti mənbələrdə bəzən Dəbir,-deyə xatırlanır. XII-XIII əsrlərdə yaşamış görkəmli İran şairi Fəridəddin Əttar “İlahinamə” poemasında Məhsətiyə həsr etdiyi hekayəni belə başlayır:

O təmiz gövhərli Məhsəti Dəbir,
Olmuşdu Səncərlə dil bir, könül bir”.(4; 7)

Mənbələrdən irəli gələn qənaətlərdən görürük ki, Məhsətinin “Dəbir,”- deyə xatırlanması və bu ləqəblə tanınması onun dəbirçilik peşəsi ilə məşğul olmasından irəli gəlirdi. Məhsətinin müasirlərindən biri Nizami Əruzü Səmərqəndi 1156-cı ilin sonu 1157-ci ilin əvvəlində yazdığı “Çəhar məqalə” adlı məşhur əsərinin ilk fəslinin “Dəbirçiliyin mahiyyəti, kamil dəbirin xüsusiyyətləri və bununla əlaqədar olan şeylər adlandırılmışdır. Nizami Əruzinin verdiyi məlumatlar göstərir ki, əslində, Dəbir adlanan kəs dərin biliyə, geniş erudisiyaya malik şəxslər imişlər. Dəbir pak əsilli, təmiz adlı, tükü-tükdən seçən dərin düşüncəli, iti mühakiməli adam olmalıdır. Zamanəsinin övladlarının vəziyyətindən xəbərdar olmalı, dövrün əhalisinin taleyini bilməlidir.” (2; 24-25)

Bu məqamda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Dədə Qorqud obrazı yada düşür. O, elinin bilicisi idi. Keçmişdən, gələcəkdən xəbər verirdi. Müşkilləri həll edir, xeyir-dua verir, ad qoyurdu. Dastanda deyildiyi kimi, “Qorqud ata oğuz xalqının çətin işlərini həll edərdi. Nə olsa, Qorqud ataya danışmayınca iş görməzdilər. O nə buyursa, qəbul edərdilər, sözün tutub gedərdilər.”(3; 172) Göründüyü kimi, Məhsəti obrazının Dədə Qorqudla müəyyən yaxınlığı vardır. Bunu ədəbi varislik məsələsi kimi də başa düşmək olar. Dastan yaradıcılığında qəhrəman surətinin beləcə ümumiləşdirilməsi sonrakı ədəbi nümunələrdə də əksini tapmaqdadır. Bunu “Koroğlu” dastanında görə bilirik. “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanında Məhsəti ilə “Koroğlu” eposundakı Koroğlu obrazları arasında sözügedən varislik gözlənilmişdir: 1.Hər iki əsər qəhrəmanının şairlik təbi vardır.

2.Həm Məhsəti, həm də Koroğlunun musiqi duyumu, səsi vardır.

3.Hər iki əsər qəhrəmanının müəyyən musiqi alətində ifa etmək qabiliyyəti vardır ki, bununla onlar ətrafdakıları təəccübləndirə bilirlər.

4.Hər iki əsər qəhrəmanı haqqında müəyyən səfər təəssüratları vardır.

Xalq dastanları ilə “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanının daha bir ortaq cəhəti budur ki, əsər qəhrəmanları rast gəldiyi həyat hadisələrinin

təsirindən emosiyalarını, arzu və istəklərini xüsusi formada-lirik parçalarla ifadə edirlər. Adətən, xalq dastanlarında bu məqamda qoşma və gəraylıdan istifadə olunur. Məsələn, “Qurbani” dastanında deyilir ki, Qurbani öz butasına qovuşmaq üçün qürbət elə yol aldı. Sevgilisinin yerini, yaşadığı evi, dolandığı bağçanın səmtini bilincə özünü yetirdi həmin bağçaya. “O tərəfə baxdı, bu tərəfə baxdı. Pəri xanımı görmədi. Çox qəmləndi. Sazı sinəsinə basıb, aldı görək nə dedi:

Qəm əlindən sinə yırtmış, baş açmış,
Hicr əlindən dadü-bidad eyləmiş.
Özüm öz əlimlə yıxdım evimi.
Müddəilər evin abad eyləmiş.
Mələklər yığılmış sağü-solumda,
Fələk məni qoymuş min dərd əlində.
Qurbani der, bivəfa yar yolunda,
Heyif, cavan ömrüm, bərbad eyləmiş”. (1;197)

“Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanında da həmin ənənə qorunur. Buradan oxuyuruq ki, Əmir Əhməd atasından şəhəri gəzmək üçün izn alır. Məqsədi gecə yuxuda ona verilən butasına yetmək idi. Dörd yüz müridi ilə Xərabat məhəlləsinə gəlir, burada Pərinə görünür. Butası olduğuna əmin olunca Məhsətiyə yanaşır və rübai üstündə şeirləşmə başlanır. Əmir Əhmədi müşayiət edənlər ilk görüşdən sonra onu evə aparırlar. Əmir Əhməd evdə ilk görüşün təsirindən və ayrılığın dərdindən öz-özünə şeir deməyə başlayır.

Ayağımı öz cızığından qırağa qoydun, ay ürək,
Sevgi dərdinin toruna düşdün, ay ürək.
Gözlərimin qan damarını açdın, ay ürək,
Özünü də, məni də bada verdin, ay ürək.(2; 172)

Xətib oğlunun bu halını görüncə onu həkimə aparır. Təbib Əmir Əhməddən dərdini soruşduqda, hətta Xətib oğlu öz dərdini şeirlə deyir.

Ey bilik xəzinəsi olan müdrik həkim!
İndi mənim ürəyimdə çox can yandıran bir dərd var.
Könül dərdimə dərman etməyin üçün,
Bu gün atam məni sənənin yanına göndərdi. (2; 173)

Bütün bunlar göstərir ki, “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı xalq yaradıcılığının təsiri ilə ərsəyə gəlmişdir. Ancaq bu əsər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi deyildir. Çünki “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı ilə bağlı bəzi məqamlar var ki, bu məsələlər onun yazılı ədəbiyyata aidliyini sübut edir. Əvvəla, rus şərqşünası Y.E.Bertels adıçəkilən əsərin “XII əsrdə yaşamış Cövhəri Zərgər adlı bir şair tərəfindən yazıldığını” iddia edir. (4; 8.)

Əgər Y.E.Bertelsə inansa, bu, əsərin yazılı ədəbiyyata aid sübutlardan biridir. İkincisi, dastanda verilən lirik nümunələr xalq dastanlarından fərqli olaraq heca vəznində yox, əruz vəznindədir. Azərbaycan xalq dastanlarının heç birində əruz vəznində olan lirik şeirlərə rast gəlinmir. Əslində, əruz şeir ölçüsü xalq vəzni də deyidir. Üçüncüsü, əvvəl də vurğuladığımız kimi, bu əsər digər xalq dastanları kimi şifahi şəkildə deyil, yazılı şəkildə bizə gəlib çatmışdır. Baxmayaraq ki, bir neçə variantda mövcuddur. Əsərin bir neçə variantda olması katiblərin əsərin üzünü köçürərkən dövrün tələbini nəzərə alması ilə əlaqədardır. Buraya Məhsəti haqqında xalq arasında dolaşan rəvayətlərin təsirini, eləcə də katiblərin şəxsi məlumatlarını də daxil etmək olar. Bilirik ki, xalqın mütərəqqi qüvvələri elin üzəndə olan və hər zaman xalqın karına gələn oğul və qızlarına daim dəstək olmuş, onların fəaliyyətini təqdir etmiş, adına hekayə, rəvayət qoşmuş, yaşatmışlar. Xalqın Qeys-Məcnuna aid olan yekdil fikrini M.Füzuli öz əsərində, onun doğularkən ağlaması zamanı bir cümlə ilə necə vermişdirsə, “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanında Məhsəti haqqında həmənlə fikirlər münəccimlərin dili ilə verilir: “Sənin qızın çox fərasətli, xalqın hörmət bəslədiyi adam olacaq”. Dördüncü, bu əsər fars dilində qələmə alınmışdır və buradakı lirik parçalar belə tərcümə nəticəsində bəzən müvafiq janrın qaydalarından kənara çıxır. Təbii ki, xalq öz əsərini öz dilində yaradır. Amma Məhsəti haqqında dolaşan rəvayətləri biz nəzərə almırıq. Bununla belə, “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı Azərbaycan ədəbiyyatının daha bir uğurlu ədəbi hadisəsidir. Bu əsər sübut edir ki, azərbaycanlılar, nəinki yeni dövrün astanasında, hətta qədim dövrdə də tək-cə regionda deyil, bütün dünyada dərin köklərə, möhkəm və zəngin dastançılıq ənənələrinə malik xalqlardan biri olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar. Bakı: Yazıçı, 1987, 571 s.
2. Hüseynov R. Məhsəti necə varsa. Bakı: Yazıçı, 1989, 336 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Tofiq Hacıyevin tərtibi ilə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
4. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı: Lider, 2004, 144 s.
5. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərneşr, 1987, 464 s.

G.Rufullayev

**The epic Mahsati and Amir Ahmed
Summary**

The article is devoted to the investigation of the ancient forms of the epic in the ancient literature of Azerbaijan. One of the works that occupies an important place in ancient Azerbaijani literature is the epic "Mahsati and Amir Ahmed". Although this work is based on folk literary tradition, it belongs to the written literature.

It has come to our time in written form. The aspects of the verbal and written literature are analyzed in the article. It is emphasized that Mahsati and Amir Ahmed are not only heroes of the work, but also real human images. Both of them were poets of their period. This work gives an opportunity to get the most comprehensive knowledge of N. Ganjavi's life.

Г.Руфуллаев

**Эпос Мехсети и Эмир Ахмеда
Резюме**

Статья посвящена исследованию древних форм эпоса в древней литературе Азербайджана. Одной из работ, занимающих важное место в древней азербайджанской литературе, является эпос «Махсати и Амир Ахмед». Хотя эта работа основана на народной литературной традиции, она принадлежит к письменной литературе. Она пришла к нам в письменной форме.

В статье анализируются аспекты словесной и письменной литературы. Подчеркивается, что Махсати и Амир Ахмед - не только герои работы, но и реальные человеческие образы.

Оба они были поэтами своего периода. Эта работа дает возможность получить самые полные знания о жизни Н.Гянджави.

Rəyçi:

**İslam Qəribli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

MƏNZƏRƏ MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: shemsi_59@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “İSGƏNDƏRNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ CANSIZ ƏŞYALARDAN ALINMIŞ TƏŞBİH ORAZLARI

Açar sözlər: Nizami, “İsgəndərnamə”, cansız varlıq, “Xəmsə”, üslubi, təşbih, yaradıcılıq

Ключевые слова: Низами, “Искендернаме”, неживое существо, “Хамса”, стилистический, сравнение, творчество

Key words: Nizami, “Iskendername”, lifeless reality, “Xamsa”, stylistic, simile, creation.

Nizaminin “İsgəndərnamə” əsərində yer alan cansız əşyalardan alınmış təşbeh obrazlarını aşağıdakı yarımqruplar şəklində vermək olar:

1. Səma və səma cisimləri ilə yaradılmış təşbih obrazları

Səma və səma cisimləri Nizami dilində, o cümlədən “İsgəndərnamə”də də işlənən maraqlı obrazların münasib mənbələrindəndir. Bu sahə özünün rəngarəngliyi, əlvanlığı və müxtəlifliyi ilə bədii əsərlərin dilini zənginləşdirmiş və zənginləşdirir. Nizami dilində onlardan təşbih obrazı kimi necə və nə məqsədlə istifadə olunması çox maraqlıdır. Məsələn, ستاره-ulduz əsasən parıltı, işığın obrazı kimi çox təsadüf olunmuş və olunur. Nizamidə isə kəsici silahların, o cümlədən qılınc və xəncərin üstünə çəkilmiş cila və zəhərli maddənin-پلارک (pəlarək)-pəlarəkin parıltısının obrazı kimi işlənmişdir:

پلارک چنان تافت از روی تیغ که در شب ستاره ز تاریک میغ (93,139)

(Pəlarək, xəncərin üzərindən gecə qara buludlar arxasındakı ulduz kimi parıldadı.)

Bədii ədəbiyyatda, əsasən qadın, qız, gəlin, ana, aşıq, məşuq kimi lirik personajların, işıq, parıltı və s. obrazı olan زهره (Zöhrə) ulduzunun İsgəndərin xarakterindəki ayıqlıq və işgüzarlıq cəhətinin ifadəsi üçün obraz seçilməsi maraqlıdır. Burada زهره ulduzunun məşhur Babil əhvalatı İsgəndər üçün belə bir obrazın yaranmasına səbəb olmuşdur. Nizami beytlərində Zöhrə ulduzu başqa cəhətləri ilə əlaqədar da təşbih obrazına çevirilmişdir. Belə ki, bu ulduz nəغمəkərlığı, musiqi alətlərində müxtəlif ləhn və ahəngləri bəstələməsi ilə əlaqədar onları, ağır olsa da, öz əlində tutması əsas götürülərək təşbih obrazı olmuşdur. Zöhrə, farsdilli ədəbiyyata həm də sehrbaz ulduz simvolu kimi daxil olmuş, həmçinin Nizami beytlərində də onun bu cəhəti nəzərdən qaçırılmamışdır. Aşağıdakı beytdə şair özünün söz sənətkarlığının sehrini Zöhrənin mifik sehrbaz Harutla olan sehriylə müqayisə edərək onları təşbih

obrazı kimi götürmüşdür:

(22,25) دلم با زبان درسخن پروری چو هاروت وزهره بافسونگری
(Qəlbim dilimlə söz qoşmaqda Harutla Zöhrə kimi sehrbazlıqdadır.)

Aşağıdakı beytdə isə Zöhrə ulduzu şəffaf və parıltı obrazıdır:

یکی گفت اشارت بدان مهره بود که شفاف وتابنده چون زهره بود (48,56.1)

(Biri dedi ki, söhbət Zöhrə kimi şəffaf və parlaq möhrədən gedirdi.)

“İsgəndərnamə”də təşbih obrazı kimi personajları zahiri görkəm və müxtəlif cəhətdən təcəssüm etdirən, oxucuda onlar haqqında daha güclü təsəvvürün yaranmasına səbəb olan Müştəri (12 peykdən ibarət parlaq səyyarə), Günəş, Günəşin künbəzi, uca fələk, Ay, Ay işığı, Süheyl kimi səma cisimlərinin və onların əlamətlərinin adlarına da təsadüf olunur.

Nizami dilində bədii epitetlər işlədilmiş söz birləşmələrindən də təşbih obrazı kimi istifadə olunmuşdur. Belə hallarda təşbih obrazı əlvanlığı ilə bərabər, təşbih əlamətini daha dəqiq ifadə edir. Məsələn təşbih obrazı kimi işlənmiş رخشنده ماه (rəxşənde mah)-parlaq ay, رخشنده مهر (rəxşənde mehr)-parlaq Günəş söz birləşmələrində bədii epitetlər təşbih əlamətini dəqiq və birbaşa ifadə edir.

2.Klassik hərbi silah növləri əsasında yaranmış təşbih obrazları

Nizami dilində müxtəlif münasibətlərlə əlaqədar yaranmış təşbih obrazlarından bir qrupu da qədim silah növlərinin əsasında yaranmışdır. Bu silahlar bəzən cisimlərin itilik, kəsicilik, məhv etmə, öldürmə xüsusiyyətləri ilə əlaqədar vahimə, qorxu simvolları kimi təsəvvürdə həkk olunmuş olsalar da, onların digər məqamlarda hətta ən xoş məram daşdıqları belə özünü göstərir.

3.Mineralogiya, qiymətli metallar, maddələr və zərgərlik məmulatları əsasında yaranmış təşbih obrazları

Nizami dilində təşbih predmetlərinin bədii ifadəsi üçün işlənən sahələrdən biri də mineralogiya, qiymətli metallar, maddələr və zərgərlik məmulatlarıdır. Bu sahəyə aid qiymətli metal və minerallar əsasında yaranmış təşbih obrazları (gümüş, qızıl, güzgü) “İsgəndərnamə”də lazımi qədərdir və bunlarla təcəssüm olunan təşbih predmetləri, əsasən, keyfiyyətli, qiymətli, zahirən gözəl rəvnaqlı, hərdən isə qorxulu və vahiməlidirlər. Burada nəzərdiqqəti cəlb edən cəhət budur ki, adətən, qiymətli daşlar kimi tanınan yaqut, almas, firuzə, qiymətli metallar olan qızıl, gümüş və s. təşbih predmetlərini müsbət cəhətdən əyaniləşdirirlər. Amma Nizami dilində elə beytlər vardır ki, burada təşbih obrazı kimi işlənən belə cisimlərdən qorxu, vahimə kimi mənfəi emosiyaların ifadə vasitəsi kimi də istifadə olunmuşdur. Məsələn:

مژه چون سنان چشم چون عقیق زخرطوم تا دم در آهن غریق (94,150)

(Kipriklər nizə, gözlər əqiq kimi, tərədən dırnağa dəmir (silah) içərisində)

Əlbəttə, beyti oxuyanda nə nizə kimi kipriklər, nə də təpədən dırnağa silaha qər q olmuş döyüşçünün özü, insanda onun əqiqə oxşadılan gözü qədər dəhşət və vahimə yaratmır. Bu da şairin sözdən, onun məna çalarlarından istifadə sənətkarlığının göstəricisidir. “İsgəndərnamə”də, göstərilənlərdən başqa, qiymət, incəlik, parlaqlıq, əzəmət və s. meyarı ola bilən لولو(loulou)-inci, صف(sədəf)-sədəf, الماس(əlmas)-almas, در(dorr)-dürr, عاچ(ac)-fil sümüyü, نقره(noqre)-gümüş kimi sözlərə də təsadüf edilir ki, onlardan da yeri gəldikcə çox münasib şəkildə təşbih obrazları yaradılmışdır. Qiymətli metallar və daşları təşbih obrazı seçərək əsərlərində sözün ifadə gücünü artıran şair, bununla kifayətlənməyərək onları epitetlər kimi də verir. Bu zaman keyfiyyət, qiymət, gözəllik, rəvnəq, kəsicilik, itilik, möhkəmlik və s. daha təsirli və ifadəli olur, onların təsir dairəsi genişlənir.

“İsgəndərnamə”də elə mədən daşları haqqında danışılır ki, onların bəzilərinin adlarına qədim əlyazmalarında və fars dilinə aid lüğətlərdə təsadüf olunsa da, bəziləri naməlum qalır. Bunlara misal olaraq “مرقشيش ويا مرقشيشا”-nı göstərmək olar. Xüsusi çəkisi çox ağır olan, rənginin ağılığı və parlaqlığına görə qədim dövrlərdən zərgərlik sənayesində və qiymətli cəvahirat istehsalında istifadə olunan bu daş Nizami dilində ağırlıq və parıltı obrazına çevrilmişdir.

4. Təbiət və təbiət hadisələri əsasında yaranmış təşbih obrazları

“İsgəndərnamə”ni oxuyarkən qarşılaşdığımız bədii obrazlardan bir qismi də təbiətdə baş verən hadisələrlə əlaqədardır. Təbiəti və onun qanunauyğunluqlarını özünün iti ağılı və müşahidəcilik keyfiyyətləri ilə dərk edib nəticələr çıxarmaqda mahir olan Nizami, əsərlərindəki personajlarının, başqa sözlə, təşbih predmetlərinin oxşar cəhətlərinin təsvirini götürdüyü bədii obrazlarla çox münasib və canlı şəkildə vermişdir. Aşağıdakı beytlərdə personajlar kimi verilənlər zəncilərdir. Burada onların döyüş nəritisi, ابر سياه (əbri-siyah)-qara buluda, döyüşə atılan zənci cəngavərinin nəritisi, غرنده ابر (ğorrənde əbr)-arasından şimşəyin vahiməli gurultuyla keçdiyi buluda, igid döyüşçülərin cəldliyi , تندباد (tondbad)-qarşısına çıxan hər şeyi yox edən şiddətli küləyə bənzədilir:

نشد کارگر تیغ بردرع شاه بغريد زنگی چوابرسياه (98,217)

(Xəncər şahın zirehinə işləmədi, zənci qara bulud kimi guruldadı.)

گرم شیرپيش آيد وگرهزبر برو سيل بارم چوغرنده ابر (95,168)

(Qarşıma istər şir, istər yırtıcı pələng gəlsə də, guruldayan bulud kimi üstünə sel yağdıraram.)

عنان سوی لشکرگه خویش داد هزيمت همی رفت چون تندباد (419,114)

(Atı öz ordugahına tərəf sürdü, iti yel kimi fərar etdi.)

Başqa beytlərdə İsgəndərin çətin yolları tədbir, dəyanət və dözümlə keçməsi və ətrafındakıları buna ruhlandırması küləyə, tufana bənzədilir. Bu

təbiət hadisələrini işlədərəkən şair, onların yolu tozdan təmizləmə xüsusiyyətini də unutmamış, demək ki, təşbih obrazının (İsgəndərin) tabeliyində olan insanların ürəklərini qəmdən və qubardan xilas etmə məharətini də vermişdir.

Təbiət hadisələri ilə əlaqədar yaranmış digər bədii obrazların əksəriyyəti müharibəyə girişən ordu, döyüşçü, döyüş heyvanları, dövlət elçiləri və s.-nin müxtəlif cəhətdən təsviri üçün seçilmişdir. Məsələn, arzuolunmaz cavab alan elçinin aşağıda metaforik birləşmə ilə əyaniləşən obrazına diqqət edək:

فرستاده کین داستان گوش کرد سخنهای خود را فراموش کرد
سوی شاه شد داغ بردل کشان شتابنده چون برق آتش فشان (133,65,66)

(Elçi, bu əhvalatı eşitcək, öz sözlərini unutdu,

Ürəyi dağlı, od saçan ildirim kimi tələsik şah tərəfə getdi.)

Aşağıdakı beytdə isə Məhəmməd peyğəmbəri (s) vəsf edən Nizami, onu mühitə (okeana) yox, yağan buluda oxşadır. Bu buludun bir əlində (səxavət) gövhəri, bir əlində (ədalət) qılıncı vardır:

محیطی چه گویم چو بارنده میغ بیک دست گوهر بیک دست تیغ (14,14)

(Mühit necə deyim, yağan buluddur: bir əlində gövhər, birində qılınc.)

Nizami buludun bu xüsusiyyət çalarını nəsihət şəklində də insanların nəzərinə çatdırır:

بقطره ستان آب دریا چو میغ بهنگام دادن بده بیدریغ (122,32.ا)

(Bulud kimi dəniz suyunu (var- dövləti) qətrə-qətrə yığ, verəndə əsirgəmə.)

5. Zaman və onun kəsikləri əsasında yaranmış təşbih obrazları

Fəsillər, zaman anları və s. vaxt kəsikləri ilə əlaqədar əsərdə işlədilmiş təşbih obrazları, əsasən, gözəllik, ayıqlıq, xoşbəxtlik kimi mücərrəd anlayışların, xarici görkəm, mey, şərab və s.-nin bədii ifadəsinə xidmət edir. Bu kimi obrazlara

göstərmək olar.

6. Coğafi yer və coğrafi adlar əsasında yaranan təşbih obrazları

Əsərdə geniş şəkildə istifadə olunmuş sahələrdən biri də coğrafi yer və onların adlarıdır. Əsasən güclülük, möhkəmlik, əzəmət, əyilməzlik, təmkin, keçilməzlik və s. bu kimi cəhətlərin obrazına çevrilmiş bu yerlər və coğrafi adlar Nizami beytlərində özünün çoxmənalılıqları ilə seçilir:

زپیش سپه زنگی قیرگون جناحی برآورده چون بیستون (94,148)

(İrəlidə qır kimi qara zənci ordusu Bisutun kimi (keçilməz) bir cinah yaratmışdı.)

گر اینده شدر دولشکر بخون علم برکشیدند چون بیستون (421,140)

(Hər iki qoşun qana susadı, Bisutun kimi (uca) bayraq qaldırdı.)

Nizami coğrafi adlardan daha geniş istifadə etmişdir. Belə ki, Qaf sıra dağları yuxarıda göstəriləndən fərqli olaraq, aşağıdakı beytdə yan-yanə düzülüş “misqalı kətan” taylarına təşbih obrazı götürülmüş, onun miqdar, ölçü və qədərini göstərən meyara çevrilmişdir:

زکتان منقالی خانە باف زده کوهه بر کوهه چون کوه قاف (457,20)

(Evdə toxunmuş misqalı kətan (tayları) Qaf dağları kimi yan-yanə təpə yaratmışdı.)

“Misqalı kətan”a əlavə olunmuş باف خانە-təyini, təşbih predmetinin keyfiyyətinin, növünün və qiymətinin yüksəkliyini göstərir. “İsgəndərnamə”də coğrafi yer adları əsasında yaranmış təşbih obrazlarının bir hissəsi də İsgəndərin saldıdığı şəhərlərlə əlaqədar meydana gəlmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.H.Araslı məqalələrindən birində yazır ki, şairin Nüsətəddinə həsr elədiyi mədhiyyəsinin təşbihini Məkkənin təsviri təşkil edir. Nizami, Kəbəni yeddi ölkə taxtında oturmuş yaşıl qəbəli, qara çətirli Kəbə sultanına bənzədir. Həcərül-əsvədi (qara daşı) ərəb əndamlı türk, ağ üzdə qara xal adlandırır, onu qara ipəyə bürünmüş müşklə müqayisə edir. Şair təşbihini özünün Kəbəyə getmək arzusu ilə bitirir (6, 242).

7. Qədim oyun növləri əsasında yaranmış təşbih obrazları

Nizami “İsgəndərnamə” əsərində təşbih obrazı yaratmaq üçün qədim oyun növlərinin xüsusiyyətlərindən də məharətlə istifadə etmiş, şahmat taxtası və oyun daşlarının ağ-qara, yəni tünd və açıq rəngliliyi müharibəyə girişən qara zənci və ağ rumluların iki tərəfli səf çəkməsinin bədii ifadəsi üçün obraz seçilmişdir.

8. Məişətdə işlədilən müxtəlif alət və əşyaların əsasında yaranmış təşbih obrazları

“İsgəndərnamə”də məişətdə işlədilən müxtəlif alət və əşyaların adlarına da təsadüf olunur. Bu alətlərin insan məişətində rol və funksiyası vardır. Şair onlardan münasib şəkildə istifadə edərək təşbih obrazları yaratmışdır. چراغ، آيينه، دولاب، شمع، سوزن، پرگار kimi sözlər bu qəbildəndir.

9. Nəbatat aləmi əsasında yaranan təşbih obrazları

Bitki, ağac, gül, çiçək, meyvə və s. də personajların bu və ya başqa cəhətini xarakterizə edib, oxşar cəhətlərini müqayisə etmək və təşbih obrazı yaratmaq üçün çox münasib sahədir. Onlar personajın qəddi, ətri, ayrı-ayrı bədən üzvləri və s.-ni obrazlı şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün işlədilmişdir. Nəbatat aləmini yaxşı bilməsinə şahidlik edən bu obrazlarla Nizami bəzən elə tablolar yaradır ki, sanki, o, məharətli mövzu seçmiş rəssamın əsəridir. Belə tabloların təsvirini oxuyarkən onlar canlanır, ətir saçır, personaj hərəkətə gəlir. Nəbatat aləmindən alınmış başqa bir beytdə zəfəran bitkisinin əhval-ruhiyyəyə sevinc gətirmə xüsusiyyəti əsas götürülmüş, maraqlı bədii

obraza çevrilmişdir. Digər bir beytdə isə gözəlin qara saçına taxdığı incilər nərgiz və ətirli söyüd çiçəyinə bənzədilir

10. Müxtəlif parça və dəri növlərinin əsasında yaranan təşbih obrazları

Müxtəlif parça və dəri növlərinin təşbih daxilinə obraz kimi salınması da çox maraqlıdır. Sayca az olmalarına baxmayaraq, onlar çox özünəməxsus və münasib seçilmişlər. Məsələn:

زمین چون زروآب چون لاجورد چودیای نیم ازرق ونیم زرد (321,65)
(Torpaq qızıl (rəngli), su göy (rəngli) idi, yarısı göy, yarısı sarı ipəyə oxşayırdı.)

Göründüyü kimi, beytdə üç təşbih predmeti, üç təşbih obrazı və üç oxşar əlamət vardır. Birinci misrada torpaq və suyun ayrılıqda زر-qızıl və لاجورد-göy rənglə obrazı verilmiş, ikinci misrada İsgəndərin gəzdiyi ərəzinin gözəlliyi, suyu və parlaqlığı ازرق-göy və زرد-sarı rəngli ipəklə obrazlanmışdır. Beytdəki bu bədii tablo həmin yerin mənzərəsini oxucunun gözləri qarşısında canlandırır və Nizami dilinin tərəvətini, şüxluq və solmazlığını doqquz əsrdən artıq bir zamandan sonra belə yaşadır. Halbuki, həmin yerin mənzərəsi hansı güclü rəssam tərəfindən çəkilsəydi belə az bir zamanda solar, yox olardı. Nizami tablosu isə indi də təzədir, ürəkaçandır və insanda xoş əhval-ruhiyyə yaradır. Başqa bir beytdə Bərdə hakimi Nüşabənin məclisində süfrəyə düzülmiş Azərbaycan yeməklərinin təsvirində parça və xəz növlərindən necə ustalıqla təşbih obrazı yaradılması həqiqətən heyranedicidir. Məsələn:

همان گرده نرم چون لیف خز کزویخته شد گرده بیز (272,321)

(Girdə (çörək) bişirənin (bişirməsindən), böyrəyi bişən haman xəz kimi yumuşaq girdə (çörək))

Göstərilənlərdən başqa, əsərdə şərab növləri, rənglər, musiqi alətləri, dini anlayışlar, fiziki nöqsanlar, müxtəlif maddələr və ümumiyyətlə, canlı və cansız aləmdən götürülmüş digər obrazlar da təşbih yaratmaqda mühüm və əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Göründüyü kimi, “İsgəndərnamə”də işlənən bədii təsvir vasitələrinin böyük bir qismini təşbihlər təşkil edir və Nizaminin söz sənətkarlığının parlaq göstərici olan və canlı, cansız aləmdən götürülmüş bu bədii ifadə vasitələri təbiətdə və insan cəmiyyətindəki müxtəlif varlıq və münasibətlərdəki keyfiyyət və əlamətlərin təsvirində rəngarənglik, əlvanlıq yaradır. Burada Nizamiyə məxsus orijinallıq və yığcamlıq nəzəri daha çox cəlb edir. Araşdırmalar göstərir ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki cansız aləmə aid təşbihlər geniş bir şəkildə tədqiqata cəlb olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. نظامی گنجوی، شرفنامه، متن علمی و انتقادی از عبدالکریم علینزاده، باکو، 1947، 507 ص.

M.Маммедова

**Сравнительные образы в произведении «Искендернаме»
Низами Гянджеви, полученные из неживого мира
Аннотация**

В данной статье характеризуются образы сравнения в произведении «Искендернаме» Низами Гянджеви, полученные из неживого мира с точки зрения их области употребления, в результате чего стало ясно, что эти изобразительные средства широко охватывают животный и растительный миры, географические местности и названия, военное дело, астрономию, домашний обиход, драгоценности, экономику и историю древнего мира и т.д. Эти обыкновенные языковые единицы в языке Низами по мастерски оживляются и становятся оригинальными символами и эталонами какого-либо предмета сравнения и приобретают своеобразные художественные облики и значения. И подчёркивается необходимость изучения богатых образов сравнения творчества Низами Гянджеви, в рамках их более масштабного и полного исследования.

M. Memmedova

**Simile images in the work of “Iskendername” by
Nizami Ganjavi, taking from the lifeless realities
Summary**

In the given article forms of simile in Nizami Ganjavi's work “Iskendername”, taking from the lifeless realities are characterized from the point of view of their fields of usage as a result of which it became evident that these figurative means widely cover animal and vegetable worlds, mythology, geographical places and names, art of war, astronomy, domestic utility, jewels, economics and history of the ancient world and so on.

These usual linguistic units in Nizami's language get animated become original symbols and references of any subject of simile and acquire peculiar artistic aspects and meanings. And it is emphasized the necessity of more comprehensive and detailed searching of rich simile images of creation by Nizami Ganjavi.

**Rəyçi: Şəmsi Pənahoğlu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

ГУЛЬНАЗ САТТАРОВА
Старший научный сотрудник
Института языка и литературы имени Алишера Навои,
кандидат филологических наук
noza1969@mail.ru

ТВОРЧЕСТВО АБДУЛЛЫ КАХХАРА В ТОЛКОВАНИИ ИРИНЫ БОРОЛИНОЙ

Açar sözlər: şair, tədqiqatçı, Abdullah Kahhar, realist janrları, özbək dili.

Ключевые слова: поэта, исследователя, Абдулла Каххар, жанра реалистической, узбекский язык.

Keywords: poet, researcher, Abdullah Gahhar, realistic genre, Uzbek language.

Абдулла Каххар – один из основателей жанра реалистической прозы в узбекской литературе, в свою очередь, осуществлял свою деятельность в качестве пропагандиста русской и родственных литератур, переводчика. Перевел на узбекский язык произведения М.Горького, Л.Толстого, Н.Гоголя, А.Чехова. Учился у них, вдохновлялся их произведениями.

Трудно представить научную деятельность русского литературоведа и переводчика, ученого-тюрколога Ирины Боролиной без творчества Абдуллы Каххара. В 50-ые годы прошлого столетия между этими двумя писателями было налажено творческое сотрудничество, благодаря чему появилось на свет первое научное произведение о жизни и творчестве писателя. Это – монография Ирины Боролиной под названием «Абдулла Каххар (очерк творчества)», опубликованная в 1957 году в Государственном издательстве художественной литературы УзССР в Ташкенте. В книге исследователь пытается осветить все тонкие стороны творчества Абдуллы Каххара.

Книга состоит из «Вступления» и следующих разделов:

1. “Начало пути”
2. «В борьбе за новую жизнь»
3. «Зрелость новеллиста»
4. «Вопросы мастерства»
5. «В годы войны»
6. «Последний батрак»
7. «А.Каххар – драматург. «Шелковое сюзане»
8. «Оружием сатиры»
9. «Заключение».

В ней охвачено от биографических сведений И.Боролиной об Абдулле Каххаре до научных взглядов исследователя по всем жанрам его творчества. Вот как оценивает его автор во вступлении “Он заслуженно считается основоположником и выдающимся мастером краткого рассказа” [2,3]. Автор не только особо подчеркивает его заслуги как новеллиста, но и уделяет особое внимание его переводческой деятельности. “Значительны заслуги А.Каххара как переводчика, познакомившего узбекского читателя с лучшими образцами русской классики” [2,2]. Из этого следует, И.Боролина была хорошо знакома как с писательской деятельностью Каххара, так и с его переводческой деятельностью. Была благосклонна к его творчеству.

Исследуя творчество А.Каххара 30-ых годов, уделяет большое внимание анализу повести “Приговор над кишлаком”. Исследователь проводит сравнительный анализ данной повести с произведением Абдуллы Кадыри “Абид-Кетмень”. Рассуждая о роли русских писателей в формировании новеллистического мастерства Абдуллы Каххара, особенно о влиянии рассказов А.М.Горького, пишет: “Благотворное влияние, которое оказывает на А.Каххара творчество А.М.Горького, трудно переоценить. Оно охватывает все стороны литературной деятельности узбекского писателя, формирует его идейно-художественные взгляды, его творческие установки” [2,13].

Анализируя творчество Абдуллы Кадыри данного этапа, научно обосновывает успешные переводы на узбекский язык произведения русских писателей Горького, Гоголя, Пушкина, Л.Толстого.

Приступая к анализу романа “Мираж” отмечает: “... идейно художественная близость рассказов писателя и его романа “Мираж”, достоинства и ошибки которого могут быть поняты только в связи с общей характеристикой творчества А.Каххара первой половины 30-х годов”. Отмечая положительные качества романа исследователь также указывает и на отдельные недостатки. “Роман “Мираж” не свободен и от целого ряда недостатков сюжетного и композиционного построения. Не является художественно оправданным включение в него отдельных эпизодов, не имеющих прямого отношения к развитию действия и дробящих сюжетные линии”. Анализируя рассказы, их особенности, уделяет больше внимания рассказам национального и сатирического характера. В главе книги «Оружием сатиры» отдельно рассматривается данная проблема. Здесь анализируя комедию писателя «Оғриқ тишлар», пишет следующее о языке произведения: “Очень характерен мастерски отработанный писателем язык Фатимы. Для каждого, с кем ей случается разговаривать, у нее находится особые слова, особая интонация”. Из этого следует, что Ирина Боролина глубоко сознает творчество Абдуллы Каххара со всеми противоречиями и особо подчеркивает тонкость его

языка и употребление слов. Исследователь, анализируя произведения А.Каххара, пишет, что на его творчество плодотворно влияли творческие традиции Гоголя. Характеризуя образ Заргарова в комедии “Оғрик тишлар”, автор пишет: “Этот образ создан драматургом очень ярко и выразительно. Правдивое сочетание в нем комедийной остроты и психологической убедительности носит на себе следы благотворного влияния сатирического мастерства Гоголя”. Можно привести множество подобных примеров. И.Боролина является не только исследователем творчества А.Каххара, она также считала его своим учителем. В каждой написанной статье или монографии она пользовалась его советами и наставлениями.

И.Боролина пропагандируя на протяжении своей научной деятельности литературу тюркских народов, предпочтительное место отводит творчеству Абдуллы Каххара. В книге “Тюркские литературы и фольклор”, опубликованной в 2004 году издательством “Муравей” в связи с 50-летием научной деятельности, также широкое место отводит рассказам Абдуллы Каххара отдельной статьей под названием “Рассказы А.Каххара”. Анализируя рассказ “Вор”, исследователь пишет: “Образ старого Кабылбобо большая творческая удача писателя”. Безусловно, это самый яркий образец реалистического рассказа в узбекской литературе. Вот что пишет автор о публицистической деятельности писателя, «А.Каххар – автор большого количества литературно – публицистических статей, содержащих взволнованные раздумья о путях родной литературы, о мастерстве художника слова, советы молодым писателям как признанный мастер новеллы, он создал в узбекской литературе свою школу» [2,16].

Эти мысли подтверждаются письмами И.Боролиной писателю, которые хранятся в дом-музее Абдуллы Каххара. В архиве дом-музея Абдуллы Каххара в Ташкенте хранятся несколько писем И.Боролиной, адресованных писателю и его жене. Одно из таких писем написано 29 сентября 1952 года. Вот что пишет И.Боролина в данном письме.

“Дорогая Абдулла ака и Кибриё-ханум!

Не имея вот уже в течение трех месяцев никаких известий от Вас, решила этой открыткой напомнить Вас о своем существовании и просить Вас написать мне несколько строк с сообщением о том, где Вы и когда собираетесь в Москву.

Очень хочется видеть Вас и узнать от Вас, что нового в Вашей жизни и каковы Ваши планы на будущее. Собираетесь ли Вы на премьеру в Москву?

(Имеется ввиду премьера произведения А.Каххара “Шелковое сюзане” – Г.С.) Очевидно, в ноябре месяце состоится защита моей

диссертации, которую я, наконец, кончила. Очень хотелось бы, чтобы Вы в это время были здесь. Жду от Вас хоть нескольких строчек. Мама кланяется. С сердечный приветом Ирина”.

Из содержания письма следует, что И.Боролина была очень хорошо знакома с творчеством Абдуллы Каххара и ценила его взгляды о литературе и творчестве. Поэтому в преддверии защиты докторской диссертации для нее было очень важно мнение Абдуллы Каххара. если, с одной стороны, это говорит об уважении исследователя к творчеству Абдуллы Каххара, с другой, свидетельствует о том, что Абдулла Кахххар был неплохим литературным критиком.

Во втором письме, написанном 13 ноября 1952 года, И.Боролина просит Абдуллу Каххара написать рецензию для публикации своей монографии. Ниже приводим текст письма» Дорогие Кибриё-ханум и Абдулла ака!

Вот уже скоро полгода, как я нечего не знаю о Вас. Написала Вам открытку, но до сих пор не получила на ни ответа. М.б. Вы и не получили? Очень хочется знать, где Вы, что Вы. Здоровы ли? Над чем работаете? Где провели лето и скоро собираетесь в Москву? Очень прошу Вас ответить мне. Вы видите сколько у меня к Вам вопросов.

Посылало Вам одновременно с этим письмом свой автореферат и прошу Вас дать на него Ваш отзыв. Хочется такие напомнить Вам Ваши обещание приехать на мое защиту в Москву. Как это было бы хорошо!. М.б. решитесь и приедете в месте. Защита моя состоится, очевидно, 12-го декабря. Оппонентами назначены – профессора Е.Э.Бертельс и В.М. Насимов.

Повторяю, что мне очень хочется Вас видеть. Если же это почему-либо невозможно, что у отзыв я прошу вас прислать непременно, при этом необходимо это сделать не позже, чем к 5-7 декабря. Буду Вас благодарна от всей души.

Может быть летом приеду, наконец, в Ташкент. Напишите мне, пожалуйста, какие у Вас планы-долго ли будете в Ташкенте и куда намеровались поехать ещё, а то может случиться так, что мы разминемся – я поеду в Ташкент, а Вы в это же время-В Москву.

Желаю Вам всего самого хорошего и светлого доброго здоровья, благополучия, успехов в работе. Мама и Паршины шлют сердечный привет Кибриё-ханум и целую, а Абдулла ака жму руку. Ваша Иринахон”. Из содержания писем И.Боролиной выясняется, что научное сотрудничество между писателем и исследователем началось в 50-ые годы и продолжалось до конца их жизни. Исследователь в книге “Абдулла Каххар в воспоминаниях современников” пишет, что впервые была в доме писателя и встретила с ним в 1949 году. И. Боролина во

время своих визитов в Ташкент всегда навещала дом-музей писателя. Писала письма и жене писателя Кибриё Каххоровой. Одно из таких писем адресовано Кибриёхоним в 1986 году. И.Боролина пишет, что перевела на русский язык рассказы Абдуллы Каххара “Вор” и “Больная”, для перевода воспользовалась текстами из сборника “Йиллар” (Годы), опубликованном в 1947 году и подаренном ей самим писателем, а также однотомника “Избранные произведения” (М. ГИХЛ, 1959 г.) и высылает рукописный вариант перевода Кибриё-хонум. (29 июля 86 года.) Говоря о взаимоотношениях Ирины Боролиной и Абдуллы Каххара можно сказать, что эти две творческие лица стали незыблемым мостом между русской и узбекской литературой и литературоведением.

Как пишет исследователь: “Творчество А.Каххара – важный и ценный вклад в историю родную литературы, где писатель прочно занял одно из ведущих мест” [2,200].

Литературы

1. Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986. -С. 511.
2. Боролина И. Абдулла Каххар. Очерк творчества. Государственное издательство художественной литературы УзССР, Ташкент, 1957 г.
3. Владимирова Н.В. Развитие жанра в узбекской литературе. Автореферат диссертации ...докт.филол.наук – Т.,1980. – С.31
4. Боролина И. Каххар. Очерк творчества, История узбекской советской литературы, М., 1967; Абдусаматов Х., Абдулла Каххор, Тошкент, 1960.
5. Абдулла Каххар <http://lib.znate.ru/docs/index-55335.html?page=9>
6. Салаев К.Б. Русская литература в Узбекистане // Молодой ученый.2017.№12. С.649-651.

G.Səttarova

Abdulla Qahharın yaradıcılığı İrina Borolinanın şərhı ilə

Xülasə

Ədəbiyyat həm də milli bir fəaliyyət sahəsidir. Yazıçı və ya şairin əsərinin ümumi ictimaiyyətə çatdırılması yalnız bir yazıçının vəzifəsi deyil, həm də bu sahədə tədqiqat aparan hər bir araşdırmanın da işidir. İctimaiyyətə təqdim olunan əsər, əlbəttə gözəl və cəlbedici bir iş olmalıdır. Bundan başqa həm də orijinal bir araşdırma əsəri olmalıdır. Özbək ədəbiyyatında realist nəsr janrının quruculardan biri olan Abdulla Qəhharın ədəbi fəaliyyətinin əsasını rus və bu sahə ilə bağlılıq təşkil edən əsərlər təşkil

edir. O, realist nəsrin bir çox böyük əsərlərini özbək oxuyucunsa çatdırmışdı. A.Qəhhar rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan M.Qorkinin, L.Tolstoyun, N.Qoqolun, A.Çexovun bir çox əsərlərini özbək dilinə tərcümə etmişdi. Bundan başqa A.Qahhar qeyd olunan rus yazıçılarının realist əsərlərini özbək realist nəsrilə müqayəsəli şəkildə təhlil etmişdi. Məqələdə özbək realist nəsrinin nüyməndələrindən olan Abdulla Qəhharın yaradıcılığı (İrina Borolinanın) izahı ilə tədqiq edilmişdi.

G.Settarova

The creativity of Abdulla Gahhar, by Irina Borolina

Summary

Literature is also a national activity. The delivery of the writer or poet's work to the general public is not just a writer's task, but also a matter for every researcher conducting research in this field. Of course, the work presented to the public should, of course, be a nice and attractive job. In addition, it should be an original study. The essence of literary activity of Abdulla Gahhar, one of the founders of the realistic prose genre in Uzbek literature, is Russian and works related to this area. He conveyed many of the great works of the realist prose to the Uzbek reader. A.Gahhar translated many works of M.Gorky, L.Tolstoy, N.Gogol and A.Chekhov, one of the prominent representatives of Russian literature into Uzbek. Moreover, A.Gahhar analyzed the realistic works of the Russian writers in comparison with the Uzbek realistic prose. The article investigated the work of Abdulla Gahhar (Irina Borolina), one of the most prominent Uzbek realist prose writers.

Rəyçi: Almaz Ülvə Binnətova

Filologiya elmləri doktoru, professor

“KOROĞLU” DA QƏHRƏMAN TİPİ VƏ SUJET İDEYASI

Açar sözlər: qəhrəman tipi, mif, epik süjet, mədəni qəhrəman, ritual funksiya

Ключевые слова: тип героя, миф, эпический сюжет, культурный герой, ритуальная функция

Key words: type of hero, myth, epic plot, cultural hero, ritual function

Azərbaycan xalq dastanlarında sujet yaradıcılığını səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də epik qəhrəmanı tipi və onun funksiyaları ilə əlaqədardır. Dastan qəhrəmanlarının ilk əcdad,qəhrəman(xilaskar və mədəni qəhrəman) funksiyaları birbaşa mifik qəhrəman obrazı ilə bağlıdır.- Y.M.Meletinski ilk əcdad,mədəni qəhrəman və demiurq obrazlarını vahid obraz kompleksinin tərkib hissəsi hesab edir. O,ilk əcdad haqqında yazır ki,ilk əcdadlar qəbilə və tayfaların ilk valideyni hesab olunur,onlar qəbilə icmasını bir sosial qrup kimi modelləşdirirlər.Müəllif mədəni qəhrəmanlar haqqında yazır ki,bunlar insanlar üçün müxtəlif əşyaları(odu,mədəni birkiləri,əmək alətlərini) əldə edən yaxud yaradan insanlara ov etməyin,torpaq becərməyin qaydalarını sənətkarlığı,incəsənəti öyrədən mifoloji personajlardır.Onlar sosial və dini qaydaları,mərəsimləri və bayramları,nikah qaydalarını və s müəyyənləşdirirlər.(13,5) Toplumda etnik mədəni və estetik dəyərlərin dəyişməsi dastan qəhrəmanlarının tipoloji xüsusiyyətlərinin dəyişməsini şərtləndirir.

Eposda qəhrəman obrazı da daha dolğun və məzmunlu çalarlarla zənginləşmiş olur. Dastanın qəhrəmanı əsasən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) Yaradıcılıq funksiyası
- 2) Xilaskarlıq funksiyası
- 3) Qoruyuculuq funksiyası

Dastan janrı tarixi gerçəkliklə bağlı olduğuna görə, sujet semantikasında dəyişikliklər olması labüddür. Bütün dövrlərin əsas ideyası həmin dövrün epik qəhrəmanını,funksionallığını müəyyənləşdirir. Belə qəhrəmanlar qeyri-adi gücə sahib olub və adətən məğlubedilməz olurlar. Bu qəhrəmanlığın xarakter xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən əsas qaynaq isə xalqın gücü və epik ənənənin kamilliyidir.

.....Gözləri çıxarılmış Ali kişinin oğlu Rövşən-Koroğlu Həsən xanı öldürüb Çənlibelə çəkilir.Orada məskən salıb xalqın igid, qəhrəman

oğullarını başına yığır, yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli ilə xanlara,paşalara qarşı vuruşur.

Koroğlunun şöhrəti hər yana yayılır, hətta iş o yerə çatır ki,xotkarın (Türkiyə sultanının) qızı Nigar xanım görməzə-bilməzə Koroğluya aşiq olur,ona namə göndərir.Koroğlu İstanbula gedir. Nigarı Çənlibelə gətirir. Sonra bir sıra xan, paşa qızları da öz istəkləri ilə dəlilərə qoşulub Çənlibelə gəlirlər.

Dastanda sujetyaradıcı xətlərdən biri də qəhrəmanın sonsuzluğudur.

Koroğlu ilə Nigarın övladı olmur. Ona görə də onlar,xüsusilə Nigar xanım dərd çəkir.Bunu gören Aşiq Cünun Təkə-Türkmən ellərini gəzib-dolaşib Eyvazı tapır,sonra Koroğlu onu alıb Çənlibelə gətirir, Eyvazı Nigar xanım köynəkdən keçirib özünə övlad edir.

Koroğlu Çənlibeldə öz dəliləri ilə xoş günlər keçirir, tez-tez müxtəlif səfərlərə çıxır, qəhrəmanlıqlar göstərir. Koroğlunun daha da şöhrətləndiyini gören paşalar,xanlar,xotkarlar müvafiq tədbirlər görməyə çalışırlar , onu aradan götürmək üçün planlar qururlar. Keçəl Həmzəni öyrədib Çənlibelə göndəririlər. Həmzə Qıratı qaçıрмаğa nail olsa da, Koroğlu atın alıb geri qaytara bilir.. Bundan sonra Hasan paşa Bolu bəylə, Ərəb Reyhanla məsləhətləşib qərara alırlar ki, Koroğlunun üzərinə qoşun çəksinlər. Bolu bəy Çənlibelə həndəvərinə gəlir və Koroğlunu “tutub” gətirir Ərzincana. Lakin Koroğlu xilas olub yenidən Çənlibelə qayıdır. Sonra Koroğlu Ərəb Reyhanla haqq-hesab çürütmək üçün Qarsa gedir. Qarsda mühasirəyə düşür. Eyvaz dəlilərlə gəlib Ərəb Reyhanla təkbətək döyüşüb onu öldürür,Koroğlunu xilas edir.Eyvaz Qars paşasının qızı Hürü xanımla evlənilir.

Neçə-neçə döyüşlər gören, yollar yoran, mərdlərə arxa,namərdlərə qənim kəsilən Qoç Koroğlu qocalır, dəliləri başından dağıdır, Koroğluluğu yerə qoyur, Nigar xanımla Çənlibeldə ömrünün son illərini yaşayır. Lakin həmin illəri sakit, qulağı dinc yaşamaq Koroğluya qismət olmur-İran şahı onu tutmaq istəyir, əldən çıxdığını görüb üstünə qoşun göndərir. Bunu eşidən Aşiq Cünun Çənlibeli tərk etmiş dəliləri yenidən buraya yığır. Şahın qoşunu darmadağın edilir və Koroğlu yenidən dövrənini davam etdirir.

“Koroğlu” dastanı arxaik bahadırlıq dastanı ilə orta əsrlər novella tipli xalq romanlarının birləşməsindən əmələ gəlmiş yeni tipli bir dastandır. Başqa mükəmməl eposlar kimi, “Koroğlu” da böyük təkamül yolu keçmiş,neçə-neçə motivi,obrazı,əsatiri və rəvayəti, dastanları özündə “əritmişdir”.Epik təkamül qəhrəman tipinə də təsirsiz ötürməmişdir. Düzdür, “Koroğlu”nun M.H.Təhməsinib nəşrində dini elementlərə az rast gəlinir.Görkəmli folklorşünas “Azərbaycan Koroğlu” sunda dini heç bir şey yoxdur tezisini irəli sürsə də, Həzrət Əli Kultunun Koroğlu obrazına təsirindən bəhs etməli olmuşdur. Koroğlunun Anadolu variantında şiə çalılar da diqqəti çəkir. Koroğlunun şiə “qırxlar” a qoşulduğu və zamanı gəldikdə yenidən zühur edəcəyi bəyan

edilir. Koroğlunun ölmədiyi və görünməz yaşaması ilə bağlı inancın əsasında İmam Mehdi(s.ə) kultunun dayandığı şübhə doğurmur. Yeri gəlmişkən, xalq yazıçısı İsa Muğannın əsərlərində də Koroğlu obrazının varlığı təxminən bu cür təqdim olunur.

Koroğluşünaslıqda (xüsusən Azərbaycanda) Qorqud və Koroğlu adlarını od, atəş arxetipi ilə bağlamaq, meyilləri güclü olmuşdur. E. Əzizov “Koroğlu”dakı adları (Alı kişi, Qırat, Dürat, Qoşabulaq) kosmoqonik miflərlə əlaqələndirərək Koroğlu obrazını mənşəcə ölüb dirilməsi mifini özündə təcəssüm etdirən Dan ulduzu kultu ilə bağlayır. M. Seyidov da etnoqrafik qaynaqlara dil faktlarına istinad edərək Koroğlunun “Təbiətin dirilib ölməsini” həyatını diriliyi təmsil edən bir surət olmasını söyləmişdir. (11, 206-207). Mifoloji nağıl qəhrəmanlarının adlarında ruhun yeraltı (ölülər) dünyasına getməyi və orada başa gələnlərlə bağlı təsəvvürlər öz əksini tapmaqdadır. Dastanda Koroğlu həm yeraltı dünya, həm də səma ilə əlaqələndirilir. Türkmən veriyasında o, gorda-qəbirdə doğulur. Koroğlu türk xalqlarının mif fonemidir. Koroğlunun ölüb dirilməsi arxetipik motivi ilə bağlılığı onu mifik qəhrəman kimi səciyyələndirməyə imkan verir. R. Qeybullayeva Koroğlu-Goroğlu adlarının eyni ideyasını dəstəklidir. “Koroğlu” və yaxud “Goroğlu” (Qəbir yeraltı aləm) kimi tanınan digər türk xalqlarının dastanın müsbət qəhrəmanı Koroğluya (kor və gor statusu-qaranlıq dünya) mijoloji qat motivinə uyğun olaraq yeraltı dünya tərəfindən qeyri-adi güc verilib. Rövşən kor Ali kişinin oğludur və yaxud gor – yeraltı dünyanın oğludur. Koroğlu adını da atası kor olduqdan sonra alır.

Funksiyalarının hər ikisi qaranlıq motivinin variantlarıdır və müəyyən mənada gözə görünməzliklə bağlıdırlar. (12, 143)

Koroğluda arxaik mədəni qəhrəman tipinin cəhətlərini görmək mümkündür.

“Koroğlu”da biz türklərin əski dini təsəvvürlərindən qaynaqlanan, Göy Tanrını və Yer-Sunu işarə edən məqamları özünü güclü şəkildə mühafizə etdiyinin şahidi oluruq.

Oğuz hökmdarları dünyanın vahid Tanrı tərəfindən idarə edildiyinə əsaslanaraq ölkələrin də vahid hökmdar tərəfindən idarə edilməsini Tanrı missiyası kimi qəbul edirdilər. Ona görə də N. Cəfərov Koroğlu obrazını “Tanrı obrazının konkret tarixi dövrdə transformu (4, 140) kimi mənalarıdır və görkəmli alimin fikrincə, bu ideya və sonralar dini yaymaq uğrunda müqəddəs mübarizə şəklinə düşür, ideyasına çevrilir. Həmçinin daşıyıcısı isə alp ərənə (qazi ərənlərə) çevrilir. Alp ərən ölkələri vahid Allah ideyasını yaymaq üçün fəth edir. Bu mübarizədə daim uğur qazanan qəhrəman qazi adlandırılır. Bunlara qazi ərənlər deyilir. Bütün məzmunu və mahiyyəti etibarilə İslam dini uğrunda mübarizə aparan qəhrəmana Battal Qazini misal göstərməkn olar. Qazilik “qəzavat” sözündəndir. Qəzavat isə müqəddəs

mübarizə deməkdir. Qəhrəmanın islam ideyaları uğrunda savaşılar, orta əsrlər türk epos mətnlərinin əsasını təşkil edir.

Orta əsrlər boyunca bahadırlıq-alplıq ideyası mahiyyətini və funksionallığını daha da dəyişərək zənginləşdirmiş və müqəddəs savaşı (qazilik, şəhidlik) ideyanı da özündə sintez edir. “Koroğlu” dastanı, heç şübhəsiz, orta əsrlərin dini-ideoloji dünyagörüşünün yüksək epik miqyasda əksidir. “Koroğlu”nun mürəkkəb (bir o qədər də sinkretik) dini-ideoloji sistemi vardır, bunun inkar etsək, Koroğlu obrazının özünün belə məzmununu xüsusilə daxili (tarixi) məzmununu başa düşmək mümkün deyil. (4, 145-146)

“Koroğlu”da qəhrəmanlıq, XVII-XVIII əsrlərin intibah dünyagörüşü ilə haşiyələnir-burada fiziki qəhrəmanlıqla mənəvi qəhrəmanlıq paralel şəkildə çıxış edir, nə haqsız zora, nə də zorsuz haqqa haqq qazandırılır. Buna uyğun olaraq da qəhrəman obrazının xarakterində və statusunda ideya olaraq irəli gələn dəyişikliklər baş verir və yeni məna çalarları qazanmış olur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi “Koroğlu”da da özünəməxsus İslam layı mövcüddür. Lakin burada İslam dini və dünyagörüşü heç də qəhrəmanı fəaliyyətə-axına, qazavata təhrik edən mühüm amil deyildir. Dastanın ideyası da heç də İslam dini ilə əlaqələnmir. “Koroğlu” dastanında əski inanclar şamançılıq və tanrıçılıq (Göy tanrı) inam sistemi izlərini böyük ölçüdə qoruya bilib. Bu əski türk dini elementləri dastanın türkmən, özbək, Azərbaycan versiyalarında bəzən aşkar görünür.

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində formalaşmış “Koroğlu” eposuna gəldikdə isə buradakı türkçülük, müsəlmançılıq və müasir təsəvvür-inersiyaları özünü aşağıdakı şəkildə göstərir:

a) Azərbaycan “Koroğlu”su (türk xalqlarında “Koroğlu” nun müxtəlif variantları mövcüddür ki, mütəxəssislərin fikrincə, onların ən mükəmməli Azərbaycan variantıdır) Azərbaycan türklərinin coğrafi, siyasi, mənəvi və s. müstəqilliyini əks etdirən (və təbliğ edən) hadisə olub mükəmməl bir Azərbaycan türkcəsində (xalq dilində) nəinki azərbaycanlılar, eləcə də qonşu xalqlar arasında geniş yayılmışdır:

b) “Koroğlu”da müsəlmançılıq zahiri deyil, daxili (hətta batini!), mənəvi dəyər olaraq təzahür edir:

c) Eposda müxtəlif xalqlara, onların nümayəndələrinə hər hansı ayrı-seçkilik münasibətinə təsadüf edilmir.

“Koroğlu” qəhrəmanların da alplıq, ərənlilik və dəlilik davranış modellərini yaşatsa da, ona macərə-kurtuaz elementləri də xasdır. “Koroğlu” ilə özündən sonranı xalq əfsanələrində, xalq hekayələrində, qaçaq dastanlarında novella-macərə strukturlarını gücləndirmişdir. “Koroğlu” dastanının cövhərini təşkil edən arxetipik sujetlər, işıq-zülmət, ölüb-dirilmə, xaos-kosmos mifoloji komplekslərini özündə əks etdirir. Bu, özünü qəhrəmanın möcüzəli doğulması motivində və atributlarında (at, qılınç

nərə)özünü göstərir. Dastanın Azərbaycan variantında Koroğlunun adı Rövşəndir. Bu ad özündə kosmosu (ışığı) ifadə edir. Rövşənin atası Alı kişidir. Alı kişinin gözünü çıxarandan sonra kor olur. Kosmos –xaos, işıq-zülmət əvəzlənməsi baş verir. M.Seyidov araşdırmalarında Koroğlunun arxaik semantikaya malik olduğunu israr edir: “Türkdilli xalqlarda tanrılar düzümündə, sonsuzluq anlayışının Koroğlu/Qoroğlu od, günəş, torpaqla onunla bağlı fəsilələrlə,başqa sözlə deyilsə,təbiətin uzun müddətli dəyişməsi və sabitliyi ilə bağlıdır.O,Çənlibeli dağ kulturlə bağlı mifik obraz kimi qəbul edir, Ali kişinin dağ ruhu ilə əlaqələndirir.Koroğlunu isə üç ünsürlə bağlayır. a) yer –torpaq(atası-dağ tanrısıdır), b)su(Qoşabulaqdan içib basılmaz igid olmuşdur) c) Od və işıq(onun adı Rövşəndir(İşıqdır),silahı Misri qılınc ildırım mənşəlidir,içdiyi Qoşabulağın suyu bir qərbdən və digəri şərqdən doğan ulduzların təsirindən köpüklənmişdir) (6,184-207)

Qəhrəmanlıq tipli sufi-aşiq dastanlarını səciyyələndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu dastanlarda qəhrəmanlıq motivi ilə sufi ideya bir-birinə qarışır və yeni keyfiyyət qazanmış olur. Bəzi tədqiqatçılar (F.Bayat, A.Xəlil) “Koroğlu”nu təsəvvüf epoxasının məhsulu hesab edir, dastanda Ağqoyunlu və Səfəvi dönəminin dini-məzhəb, təriqət mənzərəsini türkmanlar Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasında durumunun əks etdirdiyini qeyd edirlər.(8,137-139,9,73-83) Koroğlu və onun silahdaşları dəlilər adlanır. Bu qəhrəman tipi daha əski alp qəhrəman tipinin sonrakı tarixi mərhələdə və yeni poetik-estetik meyarlarla şərtlənən transformativ törəməsidir. Alp əsilzadə, bəzən hətta ilahi mənşəli (məsələn, Oğuz kağan) qəhrəman tipinə şamil edilir, özündə siyasi, sosial və sakral hakimiyyəti təcəssüm etdirir. Bu qəhrəman tipi türk tarixinin ordu-dövlət, ordu-xalq eyniyyəti mərhələsinin epik yaradıcılığının məhsuludur.

“Koroğlu” dastanında dəlilərin çoxunun adları yalnız ləqəblər səviyyəsinə keçmişdir.Tanrıtanımaz Tüpdəğidən, Qorxuqanmaz, Dilbilməz, Geridönməz Halaypozan, Toxmaquran. Bu ləqəblər ya dəlilərin peşəsi ilə və ya savaşda mövqeyi ilə bağlıdır, yaxud müəyyən situasiyalardan asılı olmaq bəyəndiyi dəlilərin ləqəbləri onların xasiyyətinə xarakterinə uyğun gəlir.Koroğlu dəliləri ölçü-biçi tanımır və dəlilərin bu cəhətinə onların adlarında da açıq-aydın işarə olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki,B.Həqqi Cənubi Azərbaycan yazılı mənbələrinə əsaslanıb Koroğlu dəlilərinin bizə məlum olmayan neçə-neçə səciyyəvi adını üzə çıxarır. Qəbrəsiğmaz, Darıdəyməz,Cıdalı, Kənan Kələhməd Dərədələn, Dəmirqıran Kürəçixmaz Qaytansökən Sərsəm Bəkir, Naldanbilməz, Tülək Tərlan Yolkəsən, Dağdevirən, Salamverməz, Zəncirqıran Eşşəkgötürməz, Sivri, Sinək, Geyik, Əhməd, Dəli Balta,Zəncir Həmid,Bığ Yusif” (10,198).

Türk dastançılıq ənənəsində dəlilik qəhrəman tipi kimi onu qəhrəmanlığa aparan eşq ilə bərabər fiziki gücə,qüvvəyə və qüdrətə də malikdir. Bu mənada o ağılın və məntiqin qəbul etmədiyi hərəkətləri də edə bilir və hər bir çətinliyin üzərinə qeyri-adi cəsarətlə gedir. Dəli obrazını yaratmaq üçün epik ənənədə

müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Belə vasitələr adi və ya qeyri adi ola bilər. Məsələn: Koroğlunun dəli nərsəsi dəli obrazını səciyyələndirən qeyri-adi vasitələrdən biridir. Koroğlunun gücü həm də 7777 dəli obrazının bütövlüyünü təmin edir. Bunu Hasan Paşa da etiraf edir: “Koroğlu bu saat çox güclənib. Onu aldatmaqla tora salmaq olmaz. Biz gərək üç tərəfdən qoşun çəkib onu halqa ələyək, hamısını bir yerdə qırıb qurtaraq. Yoxsa onu tərkd etməkdən bir kar aşmaz (5,125). Xalq dastanlarının qəhrəmanı, xalq kütlələrinin müəyyən zümrələrini əhatə etməklə yanaşı, eyni zamanda yüksək sosial elitanı da özündə əks etdirir. Bu baxımdan dastanlarda həm kütləyə, həm də elitaya aid olan qəhrəmanlar müşahidə olunur. Dastan mətnlərinin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar əsasən xalqın yaratdığı böyük qəhrəmanlıq və böyük sevgi ideyasını ifadə edirlər. Burada hökmdar obrazlarına da xüsusi yer ayrılır. Bu, bir tərəfdən, dastanların dövlət institutlarının yaranmasından sonra yarandığını göstərir..

Folklorşünas M.Cəfəri bu məsələyə tarixi-sosial məzmun verir və qeyd edir ki, “eposdakı dəlilər aşağı məhkum təbəqənin, xanımlar isə hakim təbəqənin nümayəndələridir. Dəlilərin cəmiyyətdə məruz qaldıqları zülm və yaşadıkları ağır mənəvi həyat onları üsyana sövq edir: dəlilər Koroğluya qoşulub zülmə qarşı mübarizə aparırlar. Xanımların isə maddi problemi yox idi, onlar Çənlibelə gətirən mənəvi sıxıntıdır. (7,86-87)

Dəlinin kökü arxaik rituala qədər gedib çıxır. Keçid mərasimi zamanı ritual keçidi təşkil olunur. Ritual keçidi adından qeyri-adiyə, profandan-sakrala keçid deməkdir. Dəli keçidi keçə bilmir. İki yolun ortasında qalır. Xaos və kosmosun arasında. Keçiddən keçə bilsə haqq aşığıdır. Koroğlu deyir: həm sufiyəm, həm dərvişəm, həm dəli. Dəli olaraq qalmaq ilahi eşqin daşıyıcısı olmaq deməkdir. Ona görə epik ənənə aşığı keçiddən tamamilə keçirmir, orta mövqedə saxlayır. Ona görə sakrallıq – profanı adi ilə qeyri adını onda birləşdirir.

Ona görə də dəli həm fiziki, həm də ilahi baxımdan qeyri-adi gücə malik olur. Akademik N.Cəfərov “Koroğlu” dastanlarının formalaşmasını qəhrəman tipini intibah hadisəsi ilə əlaqələndirir.

Onun fikrincə “Koroğlu” eposu XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahının ictimai-fəlsəfi, estetik-kulturoloji ideyaları əsasında, onların güclü təzyiqi ilə formalaşmışdır. “Koroğlu”da intibah təfəkkürü epik ənənələrə (potensiala) dayanaraq dövrün tarixi mənzərəsini yaradır, ona görə də burada-- “Koroğlu” dastanında həm keçmiş, həm indi, həm də gələcək bir qəhrəman kimi iştirak edir. Koroğlu və onun dəliləri heç kəsə boyun əymirlər, bir qaşığı qandan ötrü düşməyə yalvarmışlar, öz azadlıqlarını güzəştə getmirlər. “Koroğlu” da haqq, ədalət, humanizm qəhrəmanların davranışında, fəaliyyətində nəinki əxlaqi-mənəvi keyfiyyət, həm də dastanın (və zamanın) təbiətindən irəli gələn fəlsəfi prinsip kimi təzahür edir.

Dastan sujetini qəhrəmanla yanaşı, antiqəhrəmanların (xotkan,paşa,keçəl Həmzə) fəaliyyəti müəyyənləşdirir. Antiqəhrəmanın funksiyası pozuculuq və xaos yaratmaqdırsa, qəhrəmanın funksiyası kosmosun bərpasıdır. Ona görə də müvafiq olaraq qəhrəmana aid olan 3 vəzifənin antiqəhrəman qütündən əks funksiyaları ehtiva edir. Epik sujetin əsas ziddiyət nöqtələrini təşkil edən qəhrəman və antiqəhrəman arasındakı münasibətlər əsas drammatizmini təşkil edir. Eposun əsas ideyası da sujet ziddiyətlərinin, epik konfliktlərin qarşılıqlı əlaqəsində və vəhdətində açılır.

Ədəbiyyat

- 1.Koroğlu. Bakı: Gənclik, 1975
- 2.N.Cəfərov V,Sərdarov A,O.Cəfərov . Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları Bakı: Elm və təhsil, 2016
- 3.Abbasov İ,Cəfərov N. “Koroğlu” dastanı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi:VI cildə İ. Cild Bakı Elm, 2004
- 4.Cəfərov N. Eposdan kitaba.Bakı: Maarif, 1999
- 5.Seyidov M.Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı,1989
- 6.Seyidov M.Alı kişi və Koroğlu obrazlarının prototipləri haqqında Azərbaycan jur. N 4,1978 s.184-207
- 7.Cəfərli M.Dastan yaradıcılığı.Bakı:Elm,2007
- 8.Xəlil A. “Koroğlu” dastanının tatar-tobal versiyası. “Dədə Qorqud” jur. N 4,2004, s.136-151
- 9.Bayat F.Koroğlu obrazının formalaşmasında xalq sufizm mərhələsi. “Ulduz”jur, N1,1999 s.73-83
- 10.Həqqi B. “Koroğlu”:tarixi-mifoloji gerçəklik.Bakı Nurlan.S
- 11.Seyidov M.Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış Bakı Gənclik
- 12.Qeybullayeva R.Qərb və Şərq: “Kitabi-Dədə Qorqud və Nib haqqında nəğmə”eposlarında mədəni paradigmlər və onların transformasiyası eluqlar // Azərbaycan folkloru Avropa sivilisasiya kontekstində elmi-praktik konfransının məlumatları.Bakı Nurlan,2012.
- 13.Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии// Мифологический словарь. Советская энциклопедия, 1990

**Тип героя и сюжет идеи в «Кероглу»
Резюме**

«Кероглу» великий эпос азербайджанского народа. Герой эпоса Кероглу вступает носителем народных идеалов. В эпосе функции предка, культурного героя, демиурга Кероглу является основными сюжетобразующими субстратами. В эпосе «Кероглу» герой вступает как мифический и культурный герой.

В статье исследуется образ героя как сюжетобразующего начала, а также определяется статус и ритуальная функция помощников героя (делилер) в эпическом сюжете.

Помощники героя являются элементами единой семантической структуры. Каждый дэли воплощение одной ипостаси Кероглу. Кероглу развивает функции, присущие мифическому герою. Кероглу как культурный герой дает имя, создает социальные структуры.

O.Musayev

**The type of hero and plot idea in the epic of “Koroghlu”
Summary**

“Koroghlu” is the largest epos of Azerbaijan. “Koroghlu” who is the main hero of epos, is the carrier of national ideals. The ancestral function as Koroghlu’s cultural hero, is the main substrate which generates plot in the story. The hero performs as mythical and cultural hero in “Koroghlu” epos. In this article the character of hero is studied as the source which generates plot. Thus, brave men define the status and ritual function in the epic plot. The men of courage are the elements of semantic structure.

Each brave man is the embodiment of Koroghlu’s hypostasis. Koroghlu develops the actions which belong to mythical hero. He names as cultural hero and makes social structure

Rəyçi: Rüstəm Kamal
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞƏBNƏM MÜTƏLLİBOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
mutelliobova@mail.ru

ALICE HOFFMAN YARADICILIĞINDA MAGIC REALİZMIN ROLU

Açar sözlər: Alice Hoffman, avtobioqrafiya, “The Story Sisters”- roman, sehr, alleqorik obraz.

Ключевые слова: Алис Хофман, автобиография, “The Story Sisters”- новелла, магия, аллегорический образ.

Key Words: Alice Hoffman, autobiography, “The Story Sisters” - novel, magic, allegorical image.

Alice Hoffman 1952-ci ildə martın 16-sı New Yorkda anadan olub. O, 1969-cu ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra, Adelphi universitetində təhsil almış, daha sonra isə 1973-74-cü illərdə Stanford universitetində yaradıcı yazı sahəsi üzrə magistr dərəcəsi alır. O, hal hazırda Bostonda yaşayır. Hoffman Yəhudi olmayan yatırımcı, köhnə müəllim olan və ssenarist kimi tanınan Tom Martinlə evlidir.

Onun ilk qısa hekayəsi, At The Driver-in, professor, yazıçı, həm də onun məsləhətçisi olan Albert J. Guerard köməyi ilə “Fiction” jurnalında dərc olunur. Daha sonra isə redaktor Ted Solotaroff Alice ilə romanı olub olmadığı barədə məlumat alır, bu zamanda Alice birinci romanı olan “Property of” yazmağa başlayır və qısa müddət ərzində romanı tamamlayır. Və beləliklə, romanın 1-ci hissəsi 1977-ci ildə Farrar Straus və Giroux tərəfindən Mr. Solotaroffun jurnalında dərc olunur, American review. Və beləliklə Alice Hoffman Stanford universitetində təhsil aldığı müddətdə, 21 yaşında ilk hekayəsini yazıb. Hoffman bu illərdə bir yazar kimi xalqa açıq şəkildə xidmət edib. Hoffman müsahibələrində “İnsanlara bir yazar olduğumu söyləmişəm” deyə qeyd edir.

Hoffman dünyası oxucularını ovsunlamağa davam edir. Beləliklə, Alice Hoffman məşhur roman yazarlarından birinə çevrilir. Onun kitabları ilin ən çox satılan kitablar siyahısında yer alır. Onun 30-dan çox romanı, 3 kiçik fantastik kitabı, uşaqlar və yeniyetmələr üçün 8 kitabı mövcuddur. Here on Earth “Oprah Book Club”-nin seçimi olub, Practical Magic və Aquamarine adlı romanlarına film çəkilib. Practical Magic romanına əsasən Sandra Bullock və Nicole Kidman rol aldığı “Warner” filmi çəkilib. AIDS (Acquired Immune Deficiency Syndrome) ilə maraqlanan bir ailəylə bağlı olan “At Risk” romanı bir çox universitet, kollec və orta məktəblilərin

oxuduqları kitablar siyahısında öz əksini tapır. Hoffman fantastik romanlarından qazandığı gəlirlə Cambridge`də Mt.Auburn Xəstəxanasında “Breat Center” qurulmasına köməklik edir. Hoffman Gənclər üçün də bir sıra romanlar yazmışdır, bura daxildir: “Aquamarine” , “Green Angel” və New Yorkda ən çox satılan “the Ice Queen” romanı. Hoffmanın 20dən çox tərcüməsi və 100dən çox xarici nəşri mövcuddur. Onun romanları The New York Times, Entertainment Weekly, Los Angeles Times, Library Journal və People Magazine tərəfindən ilin ən yaxşı kitabları kimi qeyd olunub. O, həmçinin də ssenarist kimi də fəaliyyət göstərmiş və Diane Wiest ilə birgə çəkdiyi “Independence Day” filminin orjinal müəllifidir. Tanınmış aktrisa Emma Roberts onun gənclər üçün yazmış olduğu “Aquamarine” filmində rol almışdır. Və bu film New York Times, The Boston Globe Magazine, Kenyon Review, The Los Angeles Times, Plowghshares və digər jurnallarda müzakirə obyektinə çevrildi. Onun ən son yazmış olduğu romanlar bir sıra mükafatlar almış və New York Times`in ən çox satılan əsərlərinə çevrilmişdir. Bunlara “The Museum of Extraordinary Things”, “The Marriage of Oposites” və “Faitful əsərləri” daxildir. Onun ən yeni romanı “The Rules of Magic” adlanır və bu roman onun dini-klassik Practical Magic əsərinin prequelidir.

(<http://alicehoffman.com/bio/biography/>)

Alice Hoffman ədəbi möcüzələr diyarında; keçmiş və bugünkü qarşıdurma; mələklər və insanlarla dolu sehrlərlə; qara quşlar ağa çevrilir və incilərsə qara olur; sevgi, nifrət və ümid qarışımı.. Real həyatda Hoffman öz şəxsi möcüzələr diyarını sadəcə öz əsərlərində yazıb-yaratmış olduğu xarakterlər, obrazlar hesabına tapır. O, deyir “Kitablar dünyada tək gerçək sehr ola bilər”. O, müsahibələrinin birində belə demişdi “Mən təsirli bir xarakter yaradırəm. Çünki çox dəyişkən bir insanam. Yazdığım kitabın rənginə görə ofisimin rəngini, dekorunu dəyişmiş oluram. Məsələn, yazdığım “Here on Earth” kitabını “payız kitabı” adlandırdığım üçün mən ofisimin balqabaqlarını yaşılə boyadım, pəncərələri mum kağızla bəzəmişdim. Belə olduqda mən özümü kitabda hadisələrin ortasında hiss edirəm və mən daha da işimə bağlanıram.

XX əsrin 1930-1960-cı illərində Cənubi Amerikada şərti olaraq magik realizm adlandırılan hadisə meydana çıxmışdır. Cənubi Amerikada ispanlarla yerli xalqların birləşib qarışmasından ispan dilində yeni bir ədəbi mədəniyyət yaranmış və tarixi tərəqqinin nisbətən aşağı səviyyəsindən müasir sivilizasiyaya qoşulmuş bu xalqların miflərini də realist nəsrə gətirmişdir. Miflərdən bədii vasitə kimi istifadə gerçəkliyi realist təsvirin imkanlarını artırır və Avropa ədəbi tənqidinə də maraqlı təsir buraxırdı. Magik realizmdə magiya, sehrlərlə elementlər birbaşa həyata köçürülür. Əsərdə baş verən hadisələr sırf real xarakter daşdığı kimi eyni zamanda, həm də

magik xarakter daşıyır. Lakin bir çox ədəbiyyatşünaslar fanstastik-mistik, metafizik, fantasmaqorik realizmi magik realizm qrupuna aid edirlər. Əgər magik realizmdə magik, sehrli simvolizmin elementlərindən istifadə olursa, mistik realizmdə daha çox fantastik ümumiləşməyə, fantastik simvolizmə yer verilir. Hoffman bele bir fikir söyləmişdir: “Magik bədii ədəbiyyatda uzun bir ənənədir. Nağıllardan və uydurmaldan xoşlanmağımızın səbəblərindən biri də onların gerçək emosional olması və eyni zamanda səhifənin çevirlənlərin olmasıdır.” Əslində mifdən, rəmzdən, alleqorik obrazdan realist əsərlərdə, xüsusilə poeziyada istifadə həmişə olmuşdur, ona görə bir sıra yazıçıların əsərlərində özünü göstərən magik realizmi simvolizm elementlərindən istifadənin milli bir ədəbiyyatda üzə çıxması kimi qiymətləndirmək olar.(2.The Rules of Magic by Alice Hoffman)

Magik realizm yazıçılarına misal olaraq Alice Hoffmanı göstərə bilərik. Buna dair bir neçə əsərlərini qeyd edirəm: “The Story Sisters”(2009),“The Red Garden”(2011), “Faithful”(2016). Alice Hoffman inanması çox çətin olan və sıradan dünyaya sehr qatan və sonunda yaradıcılığında ilham mənbeyi olan hekayəçi kimi tanınır. Onun “Faithful” əsərində magik realizm sırasına aiddir. Hoffman bu əsərdə ən yaxın dostu olan Heleni dehşətli qəzadan sonra həm fiziksəl , həm də əqli, psixi olaraq xilas olan Shelby Richmond adlı fantastik obrazla ifadə edir. Helene qərribə bir xarakterdir, bəzən anlaşılmaz olur - ancaq hekayəyə xidmət etməyəcək şəkildə deyil. Həyat barəsində danışılan möhtəşəm əsərdir. Əsərdə faciə və məhəbbət əks olunub. Əsərdə belə bir fikir səslənir: “Əgər insanlar nə istədiklərini bilsələr,onda bir birlərini incitməyi kəsəcəklər”. Daha sonra, Onun məşhur ,magik realizm simvollarıyla əks olunmuş əsərlərindən biridə “The Story Sisters” romanıdır. Roman bir çoxlarının marağına səbəb olmayı bacardı. “The Story Sisters” əsərində Manhattan və Adada real dünya ilə fantastik dünya yaşayan 3 bacı haqqındada əhvalatlar əks olunur. Amerikan yazıçısı Jodi Picoult bu roman haqqında fikrini bele ifadə etmişdir: “Alice Hoffmandan daha inandırıcı yazıçı yoxdur və o, bunu “The Sisters Story” əsəri ilə sübut etdi. Hoffman obrazları həmişə dəyişkən olur, düşüncələrimizi dəyişir və onları mühakimə etməyə cəsarətləndirir. “The Story Sisters” romanında da analıq,bacılıq,övladlıq hissələrinin bir biri ilə əlaqəsini göstərir. Bu hekayə mürəkkəb, qaranlıq və qərribədir. Hekayədə 3 gənc qızın-Elv 15, Meg 14 və Claire 12 sevimli anaları olan Anna və nənələri Natalia ilə birlikdə yaşadıkları müddət boyunca həyatlarında yaranan problemdən,pislikdən, kədərdən,xoşbəxtlikdən bəhs edir.Ailədə bədbəxtliklər bir-birini izləyir:uşaq təcavüzü, xəstəlik, qəza, ölüm, özünə zərər, alkoqolizm, narkotik və demək olar ki, ümumi ünsiyyət çatışmazlığı, problemlər ailəni sarsıdır.

Ən böyük bacıları olan Elizabeth, qısa olaraq Elv deyə müraciət olunur, 15 yaşındadır. O, intizamlı rəqqas, sirli dünyanın yaradıcısıdır. O,

məktəbdə qızlara iblislər,pərilər dünyası barədə hekayələr danışır və onlara kəndirdən, dəmirdən, çörəkdən uzaq durmalarını tələb edir , çünki iblislər gənc qızları tutub əsir ötürürlər. Elv daima bacılarını qoruyur her ne olursa. Meg ortancıl bacıdır və 14 yaşındadır. O, böyük bir oxucudur və əsla kitabsız heç bir yerə getməz. Claire isə kiçikləridir.12 yaşına yenicə keçib. Çalışqan, xeyirxah biridir. O, səhər bacıları oyanmadan əvvəl yerini düzəltmiş olur və həmişə vaxtında yatar.Əsərdə reallıqla fantastika birlikdə vəhdət təşkil edir. Əsərdə Arnelle adlanan möcüzəvi dünyanın gerçək dünyayla bağlılığından danışılır. Bacılar heç kəsin başa düşməyəcəyi bir dildə danışirlar. Nə zaman problem yaranarsa, çətinliyə düşərlərsə onda birbiriləri ilə bu dildə ünsiyyət qurarlar.

Günlərin birində Elv və Meg bir qəriblə rastlaşırlar və hər şey bundan sonra başlayır. Onların yaxın bağları və xoşbəxtlikləri bərpa olunmuyacaq şəkildə dəyişir. Bacılar bu sirin aralarında qalacağına dair söz verirlər və bacara bildikləri qədəriylə bunun öhdəsindən gəlməyə çalışırlar. Lakin Elv zaman keçdikcə öz xəyali dünyasına qapanır ,real dünyadan təcrid olur. Elvin bu vəziyyəti annasını çox narahat edir və hec cür nə baş verdiyini anlaya bilmir.Və qızını müalicə elətdirmək qərarına gəlir , ancaq bu heç bir nəticə vermir. Elv öz seçimləri ilə yaşamaq olmur və bu hadisələr bütün ailəni kökündən sarsıdır. Onların sirləri həyatlarını məhv edir.Ailə demək olarki, tamamilə parçalanır. Bu bir ailə faciəsidir.Roman boyunca arıların,böcəklərin,quşların,-çiçəklərin, dəyişən fəsillərin ritmi , fırtınaların bir-birini izləməsi, roman boyunca qızların çox uyumlu olduqları real təbiətin gözəlliyi oxucuyu rahatladır. Bacılar arasında hər zaman dəyişən əlaqələrin parlaq şəkildə təsviri verilmişdir. Hoffman bir uşaqda olan xəyal qurma, təxəyyülündə fərqli obraz yaratmaq bacarığına malikdir. Hoffmana görə, Uşaqlar böyüdükcə öz xəyal qurma bacarıqlarını itirirlər – həşaratların pəncərə çərçivəsinə toxunuşlarını, palıd ağacının uzanaraq buludlara toxunmasını görə bilmirlər. Hoffman reallıqla fantazi dünyasını birlikdə yaşayır.Əsərdə hər bir obraz ayrı ayrılıqda mükəmməl təsvir olunub. Metaforaların çoxluğu, simvolların bolluğu təbiətin sehrli gücüylə tamamlanmışdır. Magik realizm ən sadə şəkildə real olan şeylərin gündəlik həqiqətlə uyuşmayan ifadəsidir, qeyri-mümkün irreal obrazların real əsərə gətirilməsi, real dünya ilə xəyali dünyanın birləşməsidir. Magik realist əsərlərdə şişirtmə, hiperbola, qroteks üslubunun əsas elementləridir. Magik realizmdə sehr-cadu adıləşir, normal qəbul olunur, tarix isə xronoloji ardıcılıqla təsvir edilmir. Belə əsərlərdə baş verməsi qeyri-mümkün olan hadisələrin özü metafora kimi əsərdə iştirak edir. Buralarda yazıçı xarici reallığı, gördüklərini olduğu kimi əsərə salmır, onu qarmaqarışiq hala salır, şişirdir sonra əsərə daxildir. Əsərdə sevgi hissini insanı terk edişini belə ifadə edir: “Sevginin hissi onu indiyə qədər tamamilə terk etmişdir.O,onu birdə tapmıyacaq deyə düşünürdü. Bu bir növ dərin quyuya atılmış daşa

bənzəyir. Əgər o daşı tapa bilməsən, o yavaş yavaş qaranlıqda itəcək”. Hekayədə hər bacı fərqli yol alır, ancaq onların hər birinin qayğıları, uğurları var. Əsərdə ancaq bacılar deyil, eləcə də qızların anası və qohumları çox real əks olunublar. Hadisələr sürətlə cərəyan edir. Əsəri oxuyan zaman özünü hadisələrin içərisində tapırsan. **.(3. The Story Sisters by Alice Hoffman)**

“The Story Sisters ” haqqında mediya da öz fikirlərini bildiriblər. “Hoffman nəsrini hər zamankı kimi mükəmməldir, Ancaq Elv`in problemləri və ailənin fəkatləri yorucudur” - Publishers Weekly ; “Bu Hoffmanın ən qaranlıq romanlarından biridir və Hoffmanın oxucularından bəzilərinə çox qaranlıq gələ bilər” Library Journal. (https://www.bookbrowse.com/bb_briefs/detail/index.cfm/ezone_preview_number/3813/the-story-sisters)

Və son olaraq yazımı Alice Hoffman`ın müsahibələrin birində söyləmiş olduğu fikri ilə tamamlamaq istəyirdim. Deyir ki, Mənim nənəm bir dəfəsində mənə dedi ki, nə zamanki birini itirirsən, onda bütün dünyanı itirmiş olduğunu düşünürsən. Ancaq bu belə deyil. Heç bir şey yoxa çıxmaz. O an özünü toparla və pəncərədən dünyanı seyr et. Görəcəksən ki, Hər şey eyni ilə qoyduğun kimi qalıb, dəyişən bir şey yoxdur. Eyni alma ağacları, eyni quşlar və başının üstündə cənnət kimi parıldayan eyni səma var.

Ədəbiyyat:

1. <http://alicehoffman.com/bio/biography/>

2. The Rules of Magic by Alice Hoffman

3. The Story Sisters by Alice Hoffman

4.

https://www.bookbrowse.com/bb_briefs/detail/index.cfm/ezone_preview_number/3813/the-story-sisters

Ш. Муталибова

Роль магического реализма в работе Алисы Хоффман

Резюме

Алиса Хоффман америкаеская писательница детской и юношеской литературы. Магический реализм ее работ не может быть не принят во внимание. Многие из ее романов относятся к типу магических романов. Это тип романов сформировавшегося в 30-60е годы XX века. Хоффман обретает свой магический мир в своих романах и характерах. Она отмечает что «Книги единственная реальность в этом мире.» Одно из ее романов известных своим магическими реалистическими символами является «История Сестер». Роман охватывает историю трех сестер. Трагические моменты раскрываются одно за другим:

болезни, смерти, аварии и другие проблемы уничтожают семейные узы. Автор статьи рассматривает эти и другие проблемы отраженные в романе стараясь показать глубокую литературную идею произведения.

Sh.Mutellibova

The role of magic realism in the work of Alice Hoffman

Summary

Alice Hoffman is famous American writer of adults and children. Magic realistic influence in her works can not be rejected. Many of her novels are related to the type of magic realism. The trend flourishing in 30s-60s in XX century is called like this. The relations as magic, irony, non-standart romances are reflected in her works. Hoffman finds her magic world in the works with their characters. She says: "the books are at the only reality in this world." One of her literary works famous for its magic realistic symbols is the novel "The Story Sisters". "The Story Sisters" depicts the story of three sisters in real and fantastic world. Tragic moments follow each other one after other: child violence, illness, accident, death, and other problems destroy the family. Auhtor of the article analyses these and other problems reflected in the novel tring to show its deep literary idea.

Rəyçi: Səyyarə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

V.VULF “TO THE LIGHTHOUSE” ROMANINDA AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ FEMİNİZM İDEYALARI KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: Virjinya Vulf, “Mayaka doğru”, feminizm, qadın ədəbiyyatı

Key words: Virginia Woolf, “To The Lighthouse”, feminism, women's literature

Ключевые слова: Вирджиния Вулф, «На маяк», феминизм, женская литература

V.Vulfun feminist ideyalarının dolğun şəkildə əks etdirən və öz dövrü üçün aktual olan problemləri qaldıran, müqayisəli qarşılaşdırmalar əsasında qadının cəmiyyətdəki rolu və mövqeyini təsbit etməyə çalışdığı ən möhtəşəm əsərlərindən biri – heç şübhəsiz ki, onun 1927-ci ildə işıq üzü görmüş *“To The Lighthouse”* (*“Mayaka doğru”*) romanıdır.

Məlumdur ki, “Qadın və təhkiyə ədəbiyyatı” adlı əsərində V.Vulf təkcə qadın ədəbiyyatı problemini qaldırmamış, sadəcə olaraq, ingilis ədəbiyyatı və ümumilikdə Dünya ədəbiyyatında “qadının uzun müddət öz dili ilə danışmadığına”, “öz sözünü dilə gətirmədiyinə” diqqət çəkməmişdir, Vulf burada həm də bütövlükdə qadın və cəmiyyət probleminin bir çox mental köklərinə də işıq salmışdır [1]. Bu problemə maraq – cəmiyyətdə qadın kimidir?, onun hansı sosial rolları vardır?, cəmiyyətdə qadının rolu nə ilə və kimlə tənzimlənə bilər? Və s. bu kimi sualların cavab arayışının Vulf yaradıcılığından “qırmızı xətt”lə keçdiyi söyləsək, düşünürük ki, heç də yanlışdır. Bu mənada müəllifin *“To The Lighthouse”* romanı istər qadın probleminin qoyuluş tərzini, istərsə də buradakı qadının rol-modellərinin qarşılaşdırması məqamı baxımından xüsusi maraq doğumaya bilməz.

N.V.Morjenkovanın da qeyd etdiyi kimi, ənənəvi olaraq, “V.Vulf yaradıcılığının ən istedadlı və ən məşhur əsəri kimi” dəyərləndirilən *“Mayaka doğru”* əsas etibarilə avtobioqrafik zəmində qələmə alınmışdır və onun “ən gözlənilməz” romanı hesab edilən *“Orlando”*-dan [2] fərqli olaraq, buradakı feminist ideyalar ironik tonla, müəyyən mistifikasiyalar, daha dəqiq desək, cins metamorfozları vasitəsilə deyil, Vulfun impressionist ruhlu təkrarsız modernist təhkiyəsilə təqdim edilmişdir.

Məlumdur ki, V.Vulf əsərləri xüsusi, təkraredilməz narrativ struktura malikdirlər [3]. V.Vulfun XX əsrin 20-ci illərinə aid romanlarının bədii struktur özünəməxsusluqlarını müqayisəli şəkildə araşdırmış A.A.Korotkovanın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu romanında müəllif “impres-

sionist təhkiyə üsulundan, “şüur axını”nın tətbiqiylə ənənəvi narrativ modellərin dağıdılması vasitələrindən” çox uğurla yaralanaraq dünya ədəbiyyatına möhtəşəm sənət əsəri qazandırmış müvəffəq olmuşdur [4]. Məhz, Vulf təhkiyəsinin qeyri-adiliyi, təkrarsızlığı onun feminist ideyalarının bəyan edən romanlarında aşkar feminist ideyaları deyil, özünün mövqeyini ortaya qoyan daha çox implisit mesaj, altmənə kimi ortaya çıxan məqamları müəyyənləşdirməyə imkan verir. Vulf digər əsərlərində olduğu kimi, “Mayaka doğru” romanında da oxucusuna öz feminist ideyalarını aşkar şəkildə representasiya etmir, öz yanaşmasını imperativ formatda oxucusunun diqqətinə “diqtə etmir”. O, böyük usatılıqla bir ailənin məhdud zaman kəsiyindəki həyat kerçəkliklərini öz təhkiyə formatına uyğun şəkildə nəql etməklə (Vulf yaradıcılığı üçün “nəql etmək” ifadəsi nə qədər bayağı səslənsə də) feminist ideyalarını açıqlamış olur. “Virçinya Vulfun hekayələrini və romanlarını təkrara danışmağın əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum olan bir cəhd olduğunu” vurğulayan, “eyham, hissiyyat, təəssüratı necə danışmaq olar?”, “günəş şəfəqlərinin “torunda” sanki şəh damlalarıymış kimi parlayan sözləri necə anlatmaq olar?” – suallarını tam haqlı təəccüblə dilə gətirən Y.Qeniyevanın da bildirdiyi kimi, “Mayaka doğru” romanı qəti şəkildə qeyri-adi əsərdir. Mahiyyət etibarilə, ənənəvi anlamda o, ümumiyyətlə heç roman da deyil [5]. V.Vulfun da böyük istedadı ondan ibarətdir ki, o, belə qeyri-adi təhkiyə formasında “ən adi” və əbədi gender assimetriyası probleminin bir çox aktual məqamlarını dolğun şəkildə işıqlandırmış müvəffəq olur.

“To The Lighthouse” romanındakı hadisələr Hebrid adalarında baş verir. Remzi ailəsi şəhər kənarı evində yaxın dostlarıyla istirahətə yığılır. Onların arasında mister Remzinin tələbəsi Tensli, rəssam Lili Brisko, missis Remzinin gizli pərəstişkarı Benks və ailə üzvləri də var. Ailənin xanımı heyranedicə dərəcədə gözəl, incə zövqlü və insansevər missis Remzi yazıçı tərəfindən böyük sevgiyə təsvir edilir. Ailə başçısı mister Remzi isə əksinə soyuqqanlı, kobud, həyatdan “bezmiş” kimi canlandırılır. Roman ər və arvadın həyata baxışları üzərində qurulmuş, ətrafda baş verənlər isə onların nəzər nöqtəsində müəyyən edilir.

Şüur axını priyomundan istifadə edən Virçinya Vulf qadın və kişi qarşıdurmasında özünün feminist dünyagörüşlərini, cəmiyyət və qadın problemini aydınlaşdırmağa çalışır. Əsər üç hissədən ibarət olub “The Window”(Pəncərə), “Time Passes”(“Zaman keçir”), “The Lighthouse”(“Mayak”) hissələrinə bölünərək qəhrəmanların assosiativ fikirlər burulğanından keçir. “Pəncərə” hissəsi missis Remzinin pəncərə önündə gəzişən qonaqlarla bağlı daxili monoloqu və şüur axınından ibarətdir. “Zaman keçir” hissədə artıq missis Remzi həyatda yoxdur, hadisələrdən on il keçib, əsəri bitirən “Mayak” hissəsi kiçik oğul Ceyms Remzinin uşaqlıqdan anasıyla mayaka düşmək arzusunun realizəsi ilə başa çatır.

“To the lighthouse” romanı on il arasında fasilə olmaqla iki günün təsvirindən ibarətdir. Əsərin ilk səhifələri balaca Ceymsin mayaka getmək istəyi ilə başlayır və anası ilə dialoqda missis Remzinin qayğıkeş, ailənin bütün mənəvi yükünü boynuna götürən və bir ana, qadın kimi onu ləyaqətlə daşıya bilən obrazında canlanır. Sonrakı hadisələr missis Remzinin portretini hələ onun sağlığında çəkməyə çalışan rəssam Lili Briskonun xatirələrində canlanır və əsərin sonuna yaxın artıq bu xatirələrin işığında əsərinin başa çatması ilə nəticələnir.

İkinci hissə missis Remzinin qohumlarının və dostlarının həyatı ilə bağlı epizodlar, müharibə vaxtı ölən yaxınlarının taleyi və həyatın acı “üzü” haqqındadır (Bu hissədə ailənin böyük qızı Prunun doğuş vaxtı dünyasını dəyişməsi, müharibə vaxtı oğlu Edryunun yanına düşən mərmidən həlak olmasından xəbər verir). Sondakı mayaka səyahət isə əsərin qəhrəmanlarının həyatı olduğu kimi, missis Remzinin “həyatsevrliliyini” qəbul etmələri ilə nəticələnir. Missis Remziyə xas məhrəbanlıq, insanları anlayıb başa düşmək, onlara qarşı rəhm hissi, diqqət və onları birləşdirmək cəhdi kimi insani keyfiyyətlərin bəşəriyyəti dəyişəcək ideyaları ilə əsər sona yetir.

Vircinya Vulfun qadın qəhrəmanları bir qayda olaraq özünün və yaxınlarının prototipləridir. Bu məqamın, yəni əsərlərinin böyük qisminə avtobiografik elementlərin sezilməsi məqamının V.Vulf və digər müasir ingilis feminist yazarı M.Drebbel yaradıcılığını yaxınlaşdıran ən vacib və maraqlı paraellərdən olduğunu söyləsək, düşünürük ki, yanlışdır. Belə ki, həm V.Vulf, həm də M.Drebbel “*To the lighthouse*” və “*Jerusalem the Golden*” romanlarında öz həyat tarixçələrindən, öz acı təcrübələrindən boylanaraq cəmiyyətdə qadının rolu və mövqeyini öz yaşadıqlarının prizmasından dəyərləndirirlər. Lakin bu dəyərləndirmə prizmasının obyektivliyi və təhkiyə ustalığı onların minlərlə qadına xitab etməsinə, onlar tərəfindən diqqətə alınmasına, onların (oxucu qadınların) düşüncələrinə hakim olmasına imkan verir.

XX əsrin əvvəllərində qadının “hamı kimi” olmamaq cəsarətini üzərinə götürən V.Vulf qəhrəmanlarını feminist dünyagörüşü ilə bağlaması heç şübhəsiz onun özünün həyatıyla birbaşa əlaqədərdir. Qadınlara olan fəxrət hissi kişi dominantlığına qarşı artan hiddətlə bərabər qadının “ailə ocağının” qoruyucu missiyasından qurtulması, nəyin bəhanəsinə olursa olsun “qurban” rolundan çıxmaq arzusu ilə bağlı idi.

“To the lighthouse” romanındakı qadın obrazları dövrünün qadınları kimi fiziki və intellektual cəhətdən zəif idilər. Onlar cəmiyyətin bir üzvi kimi təhsil ala bilmir, işləmir və yalnız ailə və ev qayğıları ilə məşğul olur, ərinin bütün arzularını yerinə yetirən, müti və zəif xarakterli “ev qadınları” statusuna malik idilər.

V.Vulf qadını mərhəmətli və qayğıkeş təsvir etməklə onu əsərində “acıların” simvoluna çevirir, onda olan insani və qadın keyfiyyətlərini canlandırır. Qadın qəhrəmanlarının şüur axını ilə yazıçı ailədə hökm sürən qadın və kişi disharmoniyasını təsvir edir. Qadın daha çox barışıq və əmin-amanlığın vasitəçisinə çevrildiyi halda, kişi qəhrəmanları soyuqqanlı, özlərini düşünən, eqoist insanların obrazında canlanırlar.

V.Vulfun romanı yazıçının atası ser Lesli Stiven və anası Culiya Dakuortun nikahı haqqında düşüncə və xatirələrinin məntiqi sonu, qadın və kişi münasibətlərində ikincinin dominant olduğu dünyada necə yaşamalı suallarına cavab axtarışıdır.

Missis Remzi obrazı qadın obrazı kimi eyni zamanda da simvolikdir. O, iki dünyaya ayrılan insanların həyat tərzini, qadının yalnız “verməli”, kişinin isə “almalı olduğu” cəmiyyətdə təsviridir. Missis Remzinin təmsalında qadın dünyası əbədi kompromislər içində təsvir olunduğu halda, mister Remzinin təcəssüm etdiyi kişilər eqoist, istədiyini alan və “əbədi” narazı qalan dünyadır. Bu mənada yazıçının qadın obrazı dövrünün xarakterlərini təcəssüm edir.

V.Vulf özünə müasir olan cəmiyyəti təsvir edir. Onun qəhrəmanları dövrünün acılarını yaşayır, kişilərin hakim olduğu cəmiyyətdə baş açmağa çalışırlar. Missis Remzi qadın və kişi arasındakı fərqi görür, lakin ona elə gəlir ki, özünü cəmiyyətin ən “ağıllı” insanı hesab edən kişilərə daimi dəstək lazımdır. Bir qadın olaraq bütün konfliktlərin həllini bilən missis Remzi, “güclü cinsin” yanında zəif görünməyi də bacarır. Ona olan gözəl münasibətdən istifadə edərək dostlarının “imdadına” çatır.

İlk baxışdan xoşbəxt görünən, lakin həyatda özünəməxsus şəkildə bədbəxt olan missis Remzi ailə qayğılarında “itib-batan” qadın obrazının mücəssəməsidir. Övladına və ailəsinə qarşı aşırı mərhəmət və qayğı ilə yanaşan missis Remzi ata-oğul münasibətlərində barışdırıcı mövqedə durur. Oğlu Ceymsin mayaka getmək arzusuna etiraz edən atanın “yox” cavabını “yumşaltmağa” çalışır: “- Bəli, mütləq, əgər sabah hava yaxşı olsa, - dedi missis Remzi. Ancaq səhər tezdən durmaq lazımdır, əlavə elədi... – Bəli, lakin hava pis olacaq, - qonaq otağının pəncərəsinin altında dayanan atası dedi... – Hava yaxşı da ola bilər, inanıram, o yaxşı olacaq, - dedi missis Remzi”(sətri tərcümə - Ə.S.)[6]. Ailənin mənəvi yükünü üzərinə götürən missis Remzi nəinki övladları və həyat yoldaşı arasında “körpü”, həmçinin onu əhatə edən dost və tanışlarla da bu funksiyanı daşıyır.

Mayak gözətçisinin vərəm oğlu üçün toxudu corablar o qədər həssaslıqla icra olunur ki, qadın tez-tez oğlunun ayaq ölçülərindən istifadə etdikdə belə mehriban və mülayim səslə onu incitməməyə çalışır: “-Sakit dayan, oğlum, - o, dedi, çünki şuluq Ceyms mayak gözətçisinin oğlu üçün maneken olmaq istəmirdi və bilərəkdən fırlanırdı; axı belə olan halda uzun ya qısa olduğunu necə ayırd eləsin, deyə o, soruşurdu”[6].

Missis Remzinin insansevərliyi və mərhəmət hissi gözətçiyə münasibətdə də aydın şəkildə görünür: “ Əgər sabahacan onunla bacarsa, əgər nəhayət ki, onlar mayaka gedib çata bilsələr. O, mayak gözətçisinin vərəm oğluna corabları hədiyyə edə biləcək; qəzet, tütün, burda lazım olmayan nə varsa onları əlavə edəcək, onsuz da ev lazımsız əşyalarla doludur və yazıqlara göndərər. Yəqin onlar fənər təmizləməkdən, fitil düzəltməkdən və balaca bağçada qurdalanmaqdan bezmişlər, heç olmasa biz az sevinsinlər”[6]. Bu fikirlər onu o qədər narahat edir ki, qızlarına müraciətdə də ağır həyat yaşayan, bütün vaxtını mayakda keçirən və ailəsi və övladları ilə təması itirməyin nə qədər ağır olduğunu vurğulayır: “Sizə beləsi xoş gələrdi? – soruşurdu o, əsasən qızlarına ünvanlayırdı. Və başqa cür də əlavə edirdi ki, onlara necə olsa kömək etmək lazımdır”[6].

Bütün vaxtı ərinin yanında gəzən və onun həyat fəlsəfəsinə qulaq asan mister Tensini də hərdən qınayır, mister Remzini rahatsız etməkdə günahlandırır. Ona elə gəlirdi ki, ərinin də müdafiəçisi olmalı, onu “kənar” müdaxilələrdən qorunmalıydı. Eyni zamanda da mister Tensiyə olan “qınaq hücumunu” yatırdır, onun “kilsə siçanı” kimi kasıb ayamasını rədd edir, onun da istirahətinə şərait yaratmağına çalışırdı. Ara-sıra özünə güzgüdə baxıb batmış yanaqlarını və ağarmış saçlarını görəndə xəyala dalır, ailə və onun problemləri ilə daha “üzdən” getmək olardı qənaətinə gəlir. Lakin elə o dəqiqə də ərinin işlərində, xüsusilə kitablarının yazılmasında daha çox yardımçı olmasını düşünür və bütün gücünü buna sərf edəcəyi qərarına gəlirdi. Qızları Pru, Nensi və Roza analarının belə həyat tərzini dəstəkləmir, özlərinə fərqli həyat arzulayır, onun kimi başqalarının “dərdini çəkməkdən” uzaq duracaqlarını qətiləşdirmişlər : “ başqa həyat haqqında öz sevimli ideyalarını yalnız sakitcə ötürə bilirdilər; ola bilsin Parisdə; azad; kiminsə haqqında sonsuz qayğılarda yox; çünki itaət, cəngavərlik, Britaniya Bankı, Hindistan imperiyası, üzüklər, büzmə krujeva – sözün doğrusu şübhə doğurur, ola bilsin ki, gənc qızların ürəklərində gözəllik və mərdlik haqqında fikirlərlə həmahəng idi və masa ətrafında oturub ananın qəribə qanunlarına, qəribə ciddiliyinə hörmətlə yanaşırdılar”[6].

Analıq hissləri missis Remzini bir dəqiqə belə tərk etmir, uşaqlarının gələcəyini düşünəndə qorxu hissi onu bürüyürdü. O, əmin idi ki, uşaqlar böyüyəndə onsuz da həyatı çətinliklərlə qarşılaşacaqlar və elə buna görə də uşaq həyatlarını yersiz dava-dalaşlara, qəzəb və hirsə ayırmamalıdırlar. Hətta övladlarının biri-biriylə sözləşməsini sakit izləyə bilmir, fikir edir, həyatda onsuz da yetərincə uyğunsuzluq olduğunu düşünürdü. O, insanların kasib və varlılara ayrılmasını ədalətli saymır, dəfələrlə Londonda kasiblərin necə həyat sürdüyünün şahidi olduğunu gözünün önündə canlandırırdı: “Lakin indi onu daha çox həftədə, gündə, burada Londonda öz gözləriylə gördüyü zənginlik və yoxsulluq narahat edir, gah dul qadın, gah da yorulmuş ana –

özü, əlində zənbil, qələm və bloknot səliqəli şəkildə mədaxil və məxaricləri yazır, işsizlik və işə götürmə dövrlərini qeyd edərək sadələvhəsinə adi qadından yüksək dəyərləndirdiyi filantropiya ilə məşğul olana – sosial problemləri araşdırana çevriləcəyinə inanırdı”[6].

Şəhər kənarı evində qonaq olan dostların hər birinin ayrı-ayrı istəyini öyrənir, onların rahatlığı üçün əlindən gələni əsirgəməyən missis Remzi şəhərə iş dalınca gedəndə belə kimə nə ala biləcəyini soruşur. Onun həddən artıq mədəni davranışı heç bir zaman azalmır, kasıb mister Tenslinin hərəkətlərinə “qıcıq” yarananda da ona rəhmlə yanaşır. Mister Tenslinin onunla sevərəkdən şəhərə yol- yoldaşı olması arzusunu bilsə də, müraciətdə bütün nəzakət qaydalarını qoruyub saxlayır: “– Mənə yol yoldaşı olmaq sizi darıxdırmayacaq, mister Tensli?”[6] Evində qonaq olan təkəbbürlü şair mister Karmayklın həyat hekayəsini danışanda onun uğursuz evliliyini dilə gətirir, sonrakı “alınmayan” həyatının səbəbini ailəsizlikdə gördü . Missis Remzi qadının kişinin həyatında oynadığı müsbət rolu qətiyyətlə qeyd edir, onların uğur “açarı” olduğunun əminliyini bildirir: “ Balıqçı qəsəbəsinə enərkən : -Ondan böyük filosof olardı,- dedi missis Remzi, lakin o, uğurlu evlənmədi..”[6]. Missis Remzi ilə olan dialoq kasıb tələbəni rıqqətə gətirir, onun timsalında qadın böyüklüyünü qəbul edir: “ Hətta ruh düşkünlüyündə belə kişi aqlının böyüklüyünə işarə edib, qadınların bacarmalı olduğu hər şeyi – ərlərinin qayğısına və əməyinə tabe etməklə o, ona(Tensliyə - Ə.S.) görünməmiş özünə hörməti təqlid etdi”.

Ailənin bütün qayğılarını üzərinə götürən missis Remzinin bu qədər kövrək və uşaq məsumluğu onda qərribə hisslər oyadır, ona olan gizli sevgisini bir az da alovlandırır.(uşaq sevinci ilə adi hadisələrə gülümsəyir, sirkə getmək istəyir və s.) Missis Remzinin uşaqılıq xatirələri Tenslidə ona olan heyranlığını artırır, bütün qadınların ona bənzəməsini istəyir.

Missis Remzi onunla söhbətində bir dəqiqə belə ərini yadından çıxarmır, danışdığı hadisələri mister Remzinin varlığı ilə bağlayır. Ona təsir edən gözəlliyə münasibətini bildirib “mister Remzinin də bu gözəllikdən zövq ala bilərdi”[6] təəssüfünü bildirir: “Bu görünüşü əri dəhşət sevir, - dayanaraq dedi və gözləri doldu”[6]. Missis Remzi ərini ailə başçısı kimi daima uca tutur, onun uşaqlarla sərtliyini “yumşaltmağa”, haqlı olmayanda belə onu anlamağa çalışır. Dəfələrlə oğlu Ceymsin mayaka getmək istəyini ürəyində qoyan mister Remzinin kəskin etirazlarını izah edir, ürəyinin dərinliyində isə Ceymsin atasına olan qəzəbini “cəzalandırır”: “– Mayaka gedə bilməyəcəyik, Ceyms, - o, dedi, pəncərənin altında dayanıb elə ikrahla dedi ki, missis Remziyə böyük hörmət əlaməti olaraq az da olsa xoş niyyətini göstərə bilmədi. Pis uşaq deyə düşündü missis Remzi, niyə o, bezmir...

– Bax sən sabah oyanacaqsan və elə olacaq ki, günəş çıxıb, quşlar oxuyacaq, - mehribancasına dedi və oğlunun başını tumarladı”[6].

Bütün gününü elmi düşüncələrinə sərf edən, yalnız yazdığı kitabları düşünən mister Remzini qadın “gücü” ilə qoruyan missis Remzi ərinin bütün istəklərinə tabe olur, nəyi deyəcəyindən asılı olmayaraq onu dəstəkləyir. Hətta mister Tenslini qorumağa çalışsa da, lazım gələndə ərinin uzun–uzadı söhbətlərinin dinləyicisi qismində “ixtiyarına” da verə bilirdi: “Əgər ərinə qurban lazım olsa idi(elə lazım idi!), o, məmnunluqla zavallı oğlunu küsdürən Çarlz Tenslini qurban verir”[6]. Yaxın dostu Uilyam Benksin Missis Remzini qadın kimi dəyərləndirməsi də maraq doğurur. Özünü qoca və dul olduğunu dəfələrlə təkrarlayan mister Benksin uşaqlıq dostu missis Remzini səkkiz uşağın anası olmasına baxmayaraq gözəl və cavan hesab edir. Heç də zəngin həyat yaşamayan missis Remzini o, ideal qadın bilir və ərinin fəlsəfi görüşləri ilə az məvacibə böyük ailəni necə idarə etdiyinə heyranlığını gizlətmir: “ Remzilər zəngin deyillər, möcüzədir ki, işləri necə idarə edə bilirlər. Səkkiz uşaq! Səkkiz uşağı fəlsəfə ilə dolandırmaq!”[6]

Missis Remzinin ailə ocağının qoruyucusu və əmin-amanlığının qarantı görünən mister Benksin onu müqayisə edəcək qadın tapa bilmir. Gənc rəssam Lili Briskoya olan dərin hörmətinə baxmayaraq onun missis Remzidə olan insaniyyətinə, həyatsevərliyinə çatacağını görmür. Onun kiçik Ceymslə dəfələrlə söhbətlərini dinləyən mister Benks eşitdiyi razılışmada bir daha əminliklə missis Remzinin ana nəvazişinin və sevgisinin şahidi olur: “Hətta səhər hava pis olsa belə, onlara yaxınlaşan Uilyam Benks və Lili Briskoya baxaraq, -başqa vaxtı mütləq yaxşı olacaq, - deyir missis Remzi”[6].

Missis Remzi uşaqlıq dostunu evliliyə təhrik edir, onun ağıllı qadına ehtiyacını dəfələrlə vurğulayır. Ən uğurlu namizəd kimi rəfiqəsi gənc rəssam Lili Brisko ilə evlənməyi arzulayır, hər cəhdində onları “qovuşdurmağa” çalışır. Missis Remzinin gündəlik qayğılarından biri də gecələr qulluqçuların otaqlarını gəzib onların yataq yerlərini yoxlamaq, narahat olub-olmamaları ilə maraqlanmaq idi: “Gecələr o, qulluqçuların otaqlarını dolaşır, ora soba kimi havasız idi, hamıda, bircə cavan isveçrəli Maridən başqa. Ona heç vanna lazım deyildi, əsas təmiz hava olsun. O deyirdi ki, özlərində “dağlar elə gözəldir”[6]. Onu ən çox incidən isveçrəli qulluqçunun atasıyla bağlı xəbər idi. Xərcəng tutmuş atası üçün qızın gecələr gizli ağlamasına böyük narahatlıq keçirir, kömək edə bilməməsində, çarəsizliyində özünü qınayır. Həyat haqqında fikirlər onu üzür, olum və ölüm qarşısında insan acizliyini qəbul edir: “Missis Remzi ondan öyrənir ki atası ölür. Ailəni atasız qoyur. ...O, dayanıb susmuşdur, axı burda nə deyə bilərdi? Boğaz xərçəngi. Onun duruşunu xatırlayaraq qız dedi: “Dağlar bizdə elə gözəldir”. Heç bir, heç bir ümid yox idi”[6]. Mister Remzinin dik başla gəzməsini və ailə ocağında rahatlıqla qızınmasının səbəbkarı missis Remzi idi və o, bunu dərk edir,

həyatın bu lütfündən məmnunluq hissi keçirirdi. Elmi fikirləri ilə opponentlik edənlərə sərrast cavab tapmayanda özünə qapanır, xilas yolu missis Remzinin varlığı, ən çətin anlarda yanında olub onu dəstəkləməsi idi. Hər dəfə qonaqlarla elmi mübahisələrə girərkən evinin pəncərəsində görünən həyat yoldaşı və oğlunun varlığı ona güc verir, daxili səssizlikdən qurtulma qarantına çevrilirdi: “O, qurtulmuşdur, o, yenidən ayrılmaz gizliliyi əldə etmişdir. O, qəlyanı fırlatmağı dayandırdı, pəncərədəki arvadı və oğluna nəzər yetirdi, nə oğlunu, nə də arvadını aydın görməsə də onlara baxıb özünü toxdadı və fikrini parlaq zəkasinin bütün gücünü əhatə edən problemin həlli yollarına cəmləşdirə bildi”[6].

Ədəbiyyat:

1. Людмила Таран. Поставить все точки над «İ», или не бойтесь Вирджинии Вулф
http://gazeta.zn.ua/CULTURE/postavit_vse_tochki_nad_yi_ili_ne_boyt_es_virdzhinii_vulf.html
2. Морженкова Н. В. Романы В. Вульф 20-х гг. : "Комната Джекоба", "К маяку", "Орландо". Проблемы поэтики, диссер...канд.филол.наук, Нижний Новгород, 2002, 217 с,
<http://www.dissercat.com/content/romany-v-vulf-20-kh-gg-komnata-dzhekoba-k-mayaku-orlando-problemy-poetiki>
3. Коробова Д. М. Нарративные структуры романов В. Вулф «По морю прочь», «Орландо», «Волны», «Между актов» // Вестник Санкт-Петербургского университета, Сер. 9. 2008. Вып. 4. Ч. I, с.39-45 <file:///C:/Users/user/Downloads/narrativnye-struktury-romanov-v-vulf-po-moryu-proch-orlando-volny-mezhdu-aktov.pdf>
4. Колотов А. А. Художественная структура романов В. Вулф 1920-х - начала 1930-х годов., автореферат ...канд.филол. наук, Москва, 2000, 15 с.
5. Екатерина Гениева Два "я" Вирджинии Вульф // Вестник Европы 2005, 13-14 <http://magazines.russ.ru/vestnik/2005/13/ge34.html>
6. Woolf Virginia. To the Lighthouse.
https://vk.com/doc14694589_343380607?hash=07fc0abf2aa31ebee0&dl=2777f9be30d0588184

Е.Саламова

Семейные отношения в контексте феминистских идей в романе В. Вулф «На маяк» Резюме

В статье анализируются феминистские идеи, возникшие на почве семейных отношений и нашедшие свое отражение в романе «На

маяк» одного из корифеев британской литературы XX века Вирджинии Вулф. Автор статьи на примере семьи Рэмзи исследует свои ожидания, связанные с гендерными стереотипами в отношении женщины в эпоху Вулф. Выясняется, что отношения мистера и миссис Рэмзи, взятые с родителей Вулф, с точностью отражают стереотипы маскулинности и фемининности в обществе. В Вулф воспользовавшейся приёмом «поток мышления» пытается пояснить проблемы общества и женщины, в противостояниях мужчины и женщины своим феминистическим мировоззрением. Вулф, изображая женщину милосердной и беззаботной превратила её в символа «страданий», оживила в ней человеческие и женские качества. Великий талант В.Вульфа состоит в том, что она в такой необычной форме пересказа «самые обычные» и ряд фантастический измерений гендерной асимметрий смогла успешно представить в полной форме.

S.Salamova

**Family Relationships in the Context of Feminist Ideas
in the novel “To the Lighthouse” by V. Woolf
Summary**

The article analyses feminist ideas built on family relationships and found their reflection in the novel “To the Lighthouse” by Virginia Woolf – one of the coryphaeus of the British literature of the XXth century. The author of the paper, using the example of the Ramsay family, researches her expectations related to the gender stereotypes of female in the time of Woolf. It turns out that relations between Mr. and Mrs. Ramsay, taken from Woolf’s parents, give an accurate picture of masculinity and femininity stereotypes in the society. Virginia Woolf, who makes use of the stream of consciousness as a narrative device, tries to clarify her feminist views, the problem of society and woman in the juxtaposition of woman and man. By describing the woman as benignant and attentive in her literary work, V.Woolf turns her into the symbol of “the bitter” and brings her human and female qualities into life.

V.Woolf’s great talent consists of the fact that in such an extraordinary form of narrative she manages to elucidate substantially many vital points of the “most ordinary” and eternal problem of gender asymmetry.

Rəyçi:

Şahin Xəlilli
Filologiya elmləri doktoru, professor

ZAMİRƏ HƏSƏNOVA
ADPU
zamira.bsu@gmail.com

LİRİK ƏSƏRLƏRDƏ BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: lirika, ədəbiyyat, fəal-təlim, metodika

Key words: lyric, literatura, interactive training, methodology

Ключевые слова: лирика, литература, активное обучение, методология

Ədəbiyyat həyatı, insanın hissələrini, düşüncələrini, arzu və istəklərini obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Ədəbiyyat bütün dövrlərdə milyonlarla insanların ilham və sevinc qaynağı olmuş, onların iradəsini möhkəmləndirmiş, hafizəsini zənginləşdirmiş, bədii və estetik zövq mənbəyinə çevrilmişdir. Hər zaman olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də şəxsiyyətin formalaşmasında bədii ədəbiyyatın böyük rolu vardır. Ədəbiyyat şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına, onların əxlaqi və estetik tərbiyəsinin inkişafına, mənəvi aləminin zənginləşməsinə təkan verir. Bədii əsərin məzmunu və təhlili zamanı şagirdlər ədəbi qəhrəmanları xarakterizə edir, onların müsbət cəhətləri özləri üçün nümunə seçir, əxlaqi nəticə çıxarır, ədəbi prosesi qiymətləndirmək bacarığı əldə edirlər. Bunlar şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərir. Qeyd olunan məsələlər o zaman müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir ki, ədəbiyyatın tədrisi lazımi səviyyədə təşkil edilsin, bədii əsərlər dərslərində ideya-estetik baxımdan qənaətləndirici təhlil edilsin. Təhsilin məqsəd və vəzifələrinə yeni baxış və münasibətlərin formalaşdığı bu günkü dövrdə təlim prosesinin müasir standartların tələblərinə cavab verə biləcək səviyyədə qurulması olduqca vacibdir. Bu baxımdan hər bir ədəbi nümunənin növü, janrı, dili və üslub xüsusiyyətləri, bədii əsərin təsir gücünü artırmağa xidmət edən bədii təsvir vasitələrini (epitet və təşbeh) bir sözlə, hər bir əsərin özünəməxsus xüsusiyyətləri ədəbiyyatın tədrisi prosesində nəzərə alınmalıdır.

V sinif ədəbiyyat dərslərində bədii təsvir vasitələrinin (epitet, təşbeh) bədii əsərlərin məzmunu və təhlili üzərində iş zamanı şagirdlərə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bədii təsvir vasitələri ifadə olunan fikrin emosionallıq dərəcəsini artırır, estetik zövq aşılayır, mətnaltı mənanın dərk olunmasına xidmət edir, yazıcının bədii zövqünü müəyyən edir. Buna görə də bədii təsvir vasitələrinin öyrədilməsi zəruridir.

“Ədəbiyyat tədrisinin ali məqsədi yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin öyrədilməsi əsasında şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirmək,

milli və beynəmləl mənəvi dəyərləri mənimsətmək, nəticə etibarlı ilə onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına kömək etməkdir” (48, s.3).

Ədəbiyyat başqa məfkurə sahələrindən fərqli olaraq insanların varlığına, dünyagörüşünə iki yolla təsir göstərir, onu dəyişdirir, kamilliyə, ülvyyəyə, yüksək mənəvi əxlaqi təkamülə qovuşdurur. Onun bir tərəfdən əqlini, zəkasını cilalayır, onu yüksək idrak və təkamül sahibinə çevirir, digər tərəfdən onun hissələrinə, duyğularına güclü təsir göstərir, onda gözəl nəcib əxlaqi məziyyətlər, həyat eşqi, gözəllik zövqü, xeyirxahlıq, vətənə, xalqa məhəbbət, milli ləyaqət, vətəndaşlıq borcu, qəhrəmanlıq kimi əxlaqi-etik keyfiyyətlərlə tərbiyə edir. Ədəbiyyatın bir məfkurə vasitəsi kimi gücü, əhəmiyyəti də bundadır (17, s.153-154). Təhsilin İnkışafı üzrə Dövlət Strategiyasında təhsil sistemində fəal-interaktiv təlim metodlarının tətbiqi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməsi təqdirəlayiqdir. Bu metod tədris prosesini daha da maraqlı edir, dərslərin keyfiyyətini yüksəldir. Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid, dünya təhsil sistemində inteqrasiya, informasiya əsrinin tələbləri təhsilin məqsəd vəzifələrinə yeni baxış formalaşması, mövcud təhsil proqramlarının müasir tələblərə cavab verməsi kurikulum islahatını zəruri edən səbəblər kimi göstərilib. Ədəbiyyat fənni kurikulumunu təhsilimizin inkışafının müasir mərhələsində pedaqoji innovasiyalardan biri kimi qiymətləndirmək olar. Ədəbiyyatın tədrisi məktəblilərin milli və bəşəri zəmində tərbiyə olunmasında mühüm rola malikdir. Ötən əsrdə orta məktəblərdə ədəbiyyat kursunun öyrənilməsi zamanı nəzəri müddəalara böyük ehtiyac duyulurdu. Ədəbi materialların öyrədilməsi zamanı çatışmazlıq yaranmışdır. C. X.Hacıyevin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” 1958, M.Rəfilinin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş” 1958 kitabları o vaxta qədər çap olunmuş və az istifadə edilən nəzəriyyə kitabları idi. Ş.Mikayılovun “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitabının nəşri ilə orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Məktəbdə ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid anlayışların formalaşdırılması, konkret nümunələr əsasında izah olunması əsas yer tutur. Ədəbi-estetik sənət nəzəriyyəsinə öyrənmədən ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə qiymət vermək və əsəri təhlil etmək çətindir. Bu baxımdan professor Ş. Mikayılovun ümumtəhsil məktəbləri üçün yazdığı “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” dərsləyi müasir dövrümüz üçün də dəyərli mənbədir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əhatə etdiyi ədəbi-estetik fikrin öyrənilməsi bu gün də aktualdır və ədəbiyyat müəllimlərinin ehtiyac duyduqları bir sahədir. Professorlardan Cəfər Xəndan Hacıyev, Mikayıl Rəfil, Mir Cəlal Paşayev, Nizaməddin Şəmsizadə, Abbas Hacıyev, Rafiq Yusifoğlu və başqalarının bu istiqamətdəki araşdırmaları və apardıqları nəzəri ümumləşdirmələr müəllimlərdə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin problemlərini öyrənmək haqqında tam təsəvvür yaradır.

Tədrisi nəzərdə tutulan ədəbiyyat nəzəriyyəsi materiallarından biri bədii təsvir və ifadə vasitələridir. Ümumtəhsil məktəblərində bədii təsvir və ifadə vasitələrinin öyrədilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bədii təsvir və ifadə vasitələri şagirdlərə ədəbi əsərləri dərinlən başa düşmək, ədəbi materialların ifadə etdiyi mənanı anlamaq imkanı verir.

Məcəzlar bədii əsərlərdə fikrin əzəməti və əvəzsiz gücüdür, onun emosional və estetik təsir gücünün qüvvətlənməsinə və qavranılmasına xidmət edir. Məcəzlar bədii yaradıcılıq nümunələridir. Məcəzlar vasitəsilə irəli sürülən, təqdim edilən fikir bədiiləşir. Məcəzlar obrazlı təfəkkürün məhsulu və yekunudur, yazıçının yaradıcılıq təntənəsidir, yazıçı sənətkarlığının əsas üstün cəhətlərindən biri məcəzlarla müəyyənləşir və əsər dəyərləndirilərkən onlar da mühüm təərəflərdən biri kimi nəzərə alınır. Məcəzlar yazıçının bədii zövqünü təyin edir. O, sadəcə gəlişi gözəl yaradılmır. Oxucunun bədii təfəkkürünü qidalandırır. İrəli sürülən ideya və fikir yoluna işıq salır, ideyanın qavranılmasına zəmin yaradır

Bədii təsvir vasitələri ədəbiyyatşünaslıqda məcəzlar adlanır. Bədii əsəri məcəzsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Dildə sözlər müxtəlif mənalarda işlənə bilər. Bu cəhətdən sözün həqiqi və məcazi mənası meydana çıxır. Bədii təsvir vasitələri sözün kəsb etdiyi məna ilə bağlıdır. Buradan belə bir aydın nəticə çıxır ki, bədii təsvir vasitələrini yaxşı başa düşmək üçün hər şeydən əvvəl sözün həqiqi və məcazi mənasının nə olduğunu bilmək vacibdir

“Məcəzi məna-obyektiv aləmin əşya və hadisələrinə bilavasitə, müstəqim şəkildə istiqamətləndirilmiş həqiqi mənadan fərqli olaraq dolayısı ilə bağlı olan əlavə, ikinci dərəcəli, düzəltmə mənadır. Sadə sözlərdə həqiqi məna motivləşdirilmişdir: sözün səs tərkibi ilə onun ifadə etdiyi anlayış arasında daxili əlaqə yoxdur. Sadə sözlərdəki məcazi mənalar motivləşmiş olur, özü də bu motivləşmə sözün həqiqi mənası sayəsində və bu həqiqi məna ilə əlaqədar baş verir” Şagirdlərin bədii təfəkkürünün, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasında bədii təsvir və ifadə vasitələri orta ümum təhsil məktəblərində şagirdlərə öyrədilməsinin mühüm əhəmiyyəti var (44, s.65). Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin öyrədilməsi siniflərin anlama səviyyəsinə müvafiq olaraq tədris edilməli və onların mahiyyəti düzgün göstərilməlidir

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə həsr olunmuş müxtəlif həcmli yazılarda bədii təsvir və ifadə vasitələri belə təqdim edilir:

- Bədii təsvir və ifadə vasitələri
- Bədii təsvir-ifadə vasitələri
- Bədii təsvir və tərsim vasitələri
- Bədii ifadə vasitələri yaxud məcəzlar.
- Məcəzlar
- Bədii təsvir və ifadə vasitələri (məcəzlar)

- Bədii təsvir və ifadə vasitələri-məcəzlar
- Bədii təsvir vasitələri
- Bədii ifadə vasitələri

“Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabının müəllifi Rafiq Yusifoğlu isə bədii təsvir və ifadə vasitələrinə fərq qoymadan epitet, təşbeh, metaforanı, metaniyanı, kinayə, inversiya, təkrir və s. daxil edir

“Məcəzlar sistemi: metafora, metonimiya, sinekdoxavə epitetdən ibarətdir”

“Məcəzlarəsas etibarilə iki yerə bölünür: bunlardanbiri-sadə məcəzlərdir ki, buraya təşbeh və epitet daxildir, ikincisi isə mürəkkəb məcəzlərdir ki, buraya istiarə, mübaliğə və s. daxildir”

Müəllimlər müxtəlif ədəbiyyatlarda öz əksini tapmış məlumatlarla tanış olmalı, onları proqramlarının tələblərinə uyğun formada şagirdlərə çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymalıdırlar.

Bədii təsvir vasitələrinin tədrisi zamanı müəllimlər aşağıdakı məsələləri şagirdlərə öyrətməlidirlər:

- bədii təsvir vasitələri haqqında konkret məlumat verməyi;
  - bədii təsvir vasitələrinin bütöv cümləyə deyil, bir sözə və söz birləşməsinə aid olduğunu;
  - sözün həqiqi və məcazi mənasını fərqləndirməyi;
  - nəzəriyyənin praktikaya tətbiqini;
  - bədii təsvir vasitələrinin sistemləşdirilməsi;
  - bədii təsvir vasitələrinin rolunu və s.
- Bədii təsvir vasitələri aşağıdakılardır:

Ədəbiyyat Siyahısı

- 1.Mehdiyev N. Fənn kurikulumu bilik,bacayıq və dəyərlərin yeri.Kurikulum 2008
- 2.Hacıyev.A.M Ədəbiyyatşünaslığın əsasları.Bakı 2005
- 3.Əliyev.M.İ Ədəbiyyat Nəzəriyyəsinin əsasları Elm və təhsil 2008
- 4.Əliyev R. Ədəbiyyat Nəzəriyyəsi Mütərcim 2008

Z.Hasanova

Use of imagery and expression ways in lyrical words Summary

One of the materials of the theory of literature, which is taught in secondary school, is poetic expression and forms. Teaching of poetic expression and forms in general schools have great importance. Poetic expression and forms allow pupils to understand literary lessons deeply and

meaning of literary materials. Metaphors are examples of artistic creativity. Metaphors determine writer's poetic taste.

Teaching of poetic expression and forms in general schools has great importance in development and shaping of pupils' poetic mentality and creative skills. During the teaching process of poetic expression and forms teacher should pay attention to use the concreteness, literal and figural meanings of words. From 5th class it's started to teach the poetic expression and forms. Although theoretical materials of literature were needed in the past, but right now theory and practice act as unity. Text-books of theory of literature have great importance on education and training procedures.

З.Гасанова

**Использование средств визуализации и выражения в лирических произведениях
Резюме**

Одним из материалов теории литературы, преподаваемых в средней школе, является поэтическое выражение и формы. Учение поэтического выражения и формы в общеобразовательных школах имеет большое значение. Поэтическое выражение и формы позволяют студентам понять литературные уроки глубоко и смысл литературных материалов. Метафоры - это примеры художественного творчества. Метафоры определяют поэтический вкус писателя.

Учение поэтического выражения и формы в общеобразовательных школах имеет большое значение в развитии и формировании поэтического менталитета и творческих способностей учащихся. Во время учебного процесса поэтического выражения и формы учитель должен обратить внимание на использование конкретности, буквальных и фигуральных значений слов. С 5-го класса он начинает преподавать поэтические выражения и формы. Хотя теоретические материалы литературы были необходимы в прошлом, но сейчас теория и практика действуют как единство. Учебники по теории литературы имеют большое значение для образовательных и учебных процедур

Rəyçi: Zahid Xəlil
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FARIBA FARHANGI

Department of English Language, Khazar University, Bako branch,
Azerbaijan Email Address:
f.farhanghi@gmail.com

**A STRUGGLE BETWEEN LOVE AND RELIGION: THE
INVESTIGATION OF INTERFAITH LOVE IN RELIGIOUS
CONTEXT IN EDWARD VALMONT'S THE MOON OF THE
FOURTEENTH NIGHT**

Açar söz: Konstitusiyə İnqilabı, Dinlərarası Din, Dini Kontekst

Keyword: Constitutional Revolution, Interfaith Love, Religious Context

Ключевые слова: Конституционная революция, межконфессиональная любовь, религиозный контекст

Introduction

The Moon of the Fourteenth Night could be considered as a brief overview of Islamic law, Iranian culture, and social issues regarding a marriage between a man and a woman from two different religions contexts, a love story between a French diplomat and a Muslim girl. The French diplomat, Edouard Valmont, falls for a Muslim Iranian girl during the time of Constitutional Revolution. The story of this forbidden love between a Christian and a Muslim, first was written by the lover himself as a diary of their brief romance, and later was expanded into a novel. The novel portrays the impossibility of inter-faith love in the religious context of Constitutional Revolution, and this study aims to investigate how such love is conditioned by religious circumstances of that time.

***

Considering Islam as the dominant religion of the majority of the Iranian society, a brief overview of Islamic law concerning marriage between a man and a woman from two different religions seems to be beneficial here. It is interesting to note that in Islam there are two types of marriages: permanent and temporary. A man can marry a woman of another religion without converting to Islam, this situation is called temporary marriage. In the other type of marriage which is called permanent marriage, the woman must convert to Islam. However, a woman can only marry a man who has already converted to Islam. Such marriage might have different regulations in other religions.

What is so appealing in Islamic law is that the offspring of an interfaith marriage between a Muslim and a non-Muslim be Muslim offspring, and raised as such. The offspring of an interfaith marriage is a great concern

between a Muslim and a non-Muslim and draws the attention of Islamic law. Sharia, thus, has different regulations on interfaith marriage depending on first: what is the gender of the prospective intermarrying Muslim, and second: what non-Muslim religion is adhered to by the person that a Muslim is seeking to intermarry with. While Islamic law permits a Muslim man to marry up to four women, the preference is that one or all of his wives be Muslim. If he intermarries with a non-Muslim, one or more of the four allowed wives may be non-Muslim women provided that they are from People of the Book (i.e. female Christians or female Jews).

Additionally, they must be chaste, and all children must be brought up Muslim. Beyond this exemption, a Muslim man may not intermarry women who are not from People of the Book unless they convert to Islam (which is not required of Christian females and Jewish females). Thus, Muslim men are prohibited from intermarrying, for instance, Hindus, Sikhs, etc., as well as pagans, or atheist, unless the woman converts. However, if they do convert, it would no longer be considered as an intermarriage, but a marriage between Muslims, and thus not prohibited. Muslim women, on the contrary, are forbidden from intermarrying since they are prohibited by Islamic law from marrying outside Islam. This is irrespective of whether or not she wishes to marry a male from People of the Book (i.e. male Christian or male Jew) or a male of any other religion, or a pagan, or atheist.

In the religious context of Constitutional Revolution, human agency is doomed to fail, not because of personal flaw, but due to the fact that the system considers any unconventional and unapproved desire a potential threat to the establishment. *The Moon of the Fourteenth Night*, a western novel narrates the story of a forbidden desire between a Christian and a Muslim, and the impossibility of inter-faith love. Valmont, a Christian diplomat, falls in love with Bibi Mah, but since their marriage is forbidden, he remains single, keeping his beloved's love in his heart. Though they are forbidden to marry and even have a relationship, Bibi Mah goes beyond the limitations and they decide to have a secret relationship. Meanwhile, they look for a change that could give them a chance to marry since by the advent of The Constitutional Revolution a thorough change has happened in historical, social and religious matters which gives them hope to marry. During his stay in Iran, Valmont has learned much about the culture and religion of Iran which seemed both strange and untouchable for him when he compared Iran's culture with his own. Valmont noted that:

I learned a good deal about the marriage in a conversation with Mulla Ibrahim, whom I met the other day in the Bookseller's Bazar. That is Mulla Sayyid Ibrahim, murmured Mirza Jafar in my ear. The name was familiar to me, and much had been told me about the man. He sought to prove me the

extreme morality of the temporary marriage, by assuring me that if the custom were adopted in France, we should no longer have to blush for the presence amongst us of the cocotte; such creatures, being no longer required, would cease to exist. The shah's visits to Europe have certainly opened the eyes of his subject. Do you mean to imply, I asked, that these "Sighas" are the cocottes of Persia? By no means, replied the holy man, for the simple reason that these unions are legalized by the presence at the ceremony of a Mulla.

Valmont asks Mulla, "Under the laws of Islam, is there ever any knowledge before marriage?" Then he is answered negatively, Mulla says that "I think that, yet I never marry, even temporary" (The moon of the fourteenth night 64).

As Mulla Ibrahim notes, the temporary marriage is absolutely legal from the religious point of view. For its validity the law requires four conditions to be compiled with: First, there must be a contract, drawn up by a man of law, a Mulla, and it is this contract to which, in reality, the term "sigha" applies. Second, the woman must be a believer in one of the revealed religions, that is to say, she must be either a Moslem, a Christian, a Jewess, or she may be a Parsee, although certain purists object to the inclusion of the last-named creed. The third condition concerns the dowry, which must be formed of substance capable of being measured, as ingots of gold, precious stones, phials of perfume, sacks of corn, or anything else the Sigha is willing to accept, even down to a handful of flour. Whatever its component parts, they must be particularized in the contract. If the man decides to break with the woman before the expiration of half of the term agreed upon, he is obliged to pay the Sigha half of the specified dowry; if this half-term period is exceeded, he must pay the amount in full. Fourth, duration of the marriage should be stipulated, and this may be any period, from one hour to ninety-nine years. The contracting parties have the option of renewal, if they would like to, at the end of the term agreed upon. On the termination of the union, the woman has not the right to remarry before the expiration of forty-five days, or two months. This lapse of time is to see whether she is expecting a baby or not. In this case, she is debarred from remarriage for a period of four lunar months and ten days. Mulla adds "Our holy religion, with an upward glance of pious gratitude, is ever mindful of the little ones, and hence the issue of these temporary unions have the same standing, legally, as those of the permanent marriages. Praised be Allah!" (The Moon of the Fourteenth Night 74).

As Valmont hears about these rules and as he learns more and more about the situation, he realizes in what a dilemma he and his beloved have

been trapped. The conditions are difficult for interfaith lovers, Valmont included:

I have never entered a mosque without a strong feeling of emotion; shall I say it without a certain regret at not being a Mussulmen. Does Bibi Mah love me, or does she not? She does, so, no doubt, in those moments of abandon when, carried away by passion, she forgets that I am an infidel; but afterwards, when reason reasserts itself, when the iron band of Islam once more contracts around her pretty head, does she still love me then. At times she hopes to convert me, and I know that she prays to her highness Fatima the pure to intercede with the lord of time to enlighten my understanding (The Moon of the Fourteenth Night 209).

Thinking of whether Bibi Mah would love him or not without converting to Islam, makes him hesitate and reconsider their love. He is not a person who wants to convert to Islam, and therefore is worried about influence of religion on Bibi Mah and her love towards him. He regards their religious matters very serious and restricting; he is afraid of being rejected or being chosen over. He is even more hesitant when he sees in Iran religion is the prominent factor, even more prominent than love. All men and women have to marry according to the rule of Islam and not love.

Valmont is aware of the rules, and sees how religion is strict about interfaith marriage. He sees that for an emotional matter which in his view needs just two people's love and their knowledge of each other, Islam has contracted various rules and limitations that makes him withdraw and suppress his feelings. He believes for unconditional love there are no limitations and conditions; when it is conditioned, love fades away. Valmont is stuck by his burning emotions and at the same time by the conditioning rules as he expresses his thoughts regarding such matters "I once more entered my own room, I remembered Bibi Mah's face. How gladly I would have died for her. I love her! I love her! I love her. Why had I not been born a Mussulman? And why religion should be forever erecting. Impossible barriers between race and race?" (The Moon of the Fourteenth Night 201)

On the other hand, Marriage is considered as a religious duty for all Muslims, Bibi Mah as a Muslim included. The view towards interreligious marriages for people practicing Islam is very different from any other religion. The Koran, religious text of Islam, sets many rules for Muslims to follow regarding this issue. Yohanan Friedmann, author of *Tolerance and Coercion in Islam*, writes "Since the very beginning of its development, Islam made distinctions between marriages with various types of unbelievers and established different rules for interfaith marriages for both Muslim males and Muslim females." Since men are considered to be the dominant authority in a household, Muslim woman cannot marry non-Muslim man as mentioned

above. Because such marriage will make her subordinate to her husband's authority and might interfere with carrying out her religious duties. Women in such an old conservative society faced a series of difficulties like few job opportunities and dependence upon men in the families for support. As a result, marriage was considered as a social institution as well, which was tied closely to religion in Iran.

Valmont, exemplifying a case of interfaith lover, faced lots of problems in the religious context of those days because of his love. Religion was the main obstacle for his love and on the other hand, Iranian society was undergoing radical changes regarding various aspects. Besides the ongoing change of the governmental framework, the developing variety of parties, and opening gates of modern thoughts, The Constitutional Movement changed the society of Iranian women profoundly as well. Meanwhile, women started endeavoring to reform the social status of "Iranian woman". While Bibi Mah and Valmont hoped that the changes would release them from the limitations they had faced, at the same time they were hopeless as well. They wishfully hoped they could marry:

- *If thou wert a Mussulmen, sighed Bibi Mah, then we could wed and take up our abode yonder, at Shiraz, where I was born and where I am fain to die.*

- *Alas, I am not a Mussulmen, my soul. It was not so written in the book of fate!*

The end of the novel is tragic. The lovers decide to embrace death so as to reach each other in the altar of love.

Conclusion

The purpose of this study was to investigate interfaith love in a religious context. The impossibility of interfaith love in *The Moon of the Fourteenth Night* is not only the story of a forbidden love between two beloveds, but also the story of negation, intervention, suffering and disappointment caused by forces beyond emotional and physical capabilities of human agencies. The examination, provided an insight into how the norms, values, and beliefs dictated by the religious context affected love and marriage in *The Moon of the Fourteenth Night*.

Works Cited

Amanat, Abbas. Constitutional revolution. New York: Columbia University, 1992.163- 176.print.

Altstein, Howard; Simon, Rita James (2003): *Global perspectives on social issues: marriage and divorce*. Lexington, Mass: Lexington Books, ISBN 0-7391-0588-4.

De Lorey, Eustache, and Douglas Sladen. *The Moon of the Fourteenth Night*. London: Hurst & Blackett, 1910. Print.

Darren E sherkat. December 2004, religions intermarriage in the united states. Pages 606-625.

Ellen McGrath, "The power of love" published on December 1, 2002 - last reviewed on June 9, 2016.

Korotayev, Andrey. *Women in the Middle East: Past and Present*. Oxford: Princeton UP, 2007. Print.

__, "Love." *Encyclopedia of Love in World Religions*. 2008. Print.

Saeed, Hassan (2004): *Freedom of Religion, Apostasy and Islam*. Ashgate Publishing. ISBN 978-0-7546-3082-1.

W. Jones, Gavin, and Chee Heng Leng, and Maznah Mohamad, eds. *Muslim Non-Muslim Marriage*. Singapore: ISEAS. 2009. Print.

Altstein, Howard; Simon, Rita James (2003): *Global perspectives on social issues: marriage and divorce*. Lexington, Mass: Lexington Books. ISBN 0-7391-0588-4.

"Marriage to a Christian Woman: Unrestrictedly Permitted?" Retrieved 17 March 2015.

"Marriage to Non-Muslim - Contemporary Issues - Bilal Philips". YouTube. 2006-12-14. Retrieved 2012-11-07.

"Can a Muslim Woman Marry a Non-Muslim Man?" Retrieved 17 March 2015.

Fariba Farhangi

Sevgi və din arasında mübarizə: Edvard Valmontun "On dördüncü gecənin ayı" əsərində dini kontekstdə dinlərarası sevginin tədqiqi

Xülasə

"On dördüncü gecənin ayı" romanı İran cəmiyyətinin köklü sosial və siyasi dəyişikliyə məruz qaldığı İran inqilabı dövründə iranlı müsəlman qıza aşiq olan əsərin baş qəhrəmanı Edvard Valmontdan bəhs edir. Bu dövrdə iranlı tələbələr yeni elmi və texnoloji nailiyyətləri öyrənmək üçün dövlət tərəfindən xarici ölkələrə göndərilir və eyni zamanda Valmont da daxil olmaqla xarici diplomatlar mədəni və siyasi missiyalarını icra etmək məqsədilə İrana göndərilirdi.

Bu tədqiqat işinin məqsədi "On dördüncü gecənin ayı" əsərində dini mühit zəminində dinlərarası sevginin təzahür yollarını tədqiq etməkdir.

Фариба Фарханги

Противоборство между религией и любовью: исследования в области романтических отношений между представителями различных вероисповеданий в религиозном контексте в работе Эдварда Вальмонта «Луна четырнадцатой ночи»
Резюме

Произведение под названием «Луна четырнадцатой ночи» повествует об истории Эдварда Вальмонта, прототипа романа, который влюбляется в мусульманку иранского происхождения в период Конституционной революции, во времена, когда иранское общество переживало радикальные изменения в духе Конституционной революции, происходящие в социальной и политической жизни. Это был период, когда правительство отправляло иранских студентов за границу обучаться новым наукам и технологиям, а иностранные дипломаты, и Вальмонт в их числе, были посланы в Иран для исполнения своей культурной и политической миссии. Данное исследование имеет целью изучение условий, при которых романтические отношения между представителями различных вероисповеданий в романе «Луна четырнадцатой ночи», обусловленных религиозным контекстом.

Rəyçi: Zivər Hüseynli Baylam
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYNUR ŞİRİNOVA
Gəncə Dövlət Universitetinin magistrantı
shirinovaa@mail.ru

RƏSUL RZA POEZİYASININ MƏNA TUTUMU

Açar sözlər: Rəsul Rza, poeziya, yaradıcılıq, milli şeir, novator xüsusiyyət

Ключевые слова: Расул Рза, поэзия, творчество, национальная поэзия, новаторская особенность

Key words: Rasul Rza, poetry, creativity, national poetry, innovative feature

Azərbaycan poeziyasının qüdrətli nümayəndəsi, yaradıcılıqda fəal mübarizlərdən hesab edilən Xalq şairi Rəsul Rza mənanın dərinliyi uğrunda ədəbi fəaliyyəti boyunca yorulmadan çalışmışdır.

Rəsul Rza ədəbi fəaliyyətə lap erkən başlamışdı. Şair özünü ilk şeirlərindən günün mövzularına müraciət edən coşğun təbiətli, bənzərsiz bir qələm sahibi kimi göstərmişdi. Yaradıcılığının öncəki dövrləri Rəsul Rzanın yaddaşında mübarizə və romantikanın yenilik axtarışı, həmçinin kəşfinin sonsuz fərəhi ilə qalmışdı. 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, poeziyamızda obrazlı-assosiativ ifadə üsulunun, intellektual başlanğıcın ilk nümunələrinə təsadüf edilirdi. Bu isə ənənəyə qayıdışın yeni forması kimi qəbul oluna bilər.

Rəsul Rza yaradıcılığındakı poetik novatorluq hər şeydən öncə, lirik qəhrəmanın daxili aləmində, xarakterində, duyğu və düşüncələrindədir. Onun lirik qəhrəmanı insan haqqında vətəndaşlıq qayğısı ilə düşünür, insanın taleyini bütün problemlərdən əzəli hesab edir. Bu da şairin yaradıcılığındakı poetik-fəlsəfi ümumiləşdirmədə bir zəmin rolunu oynayır, onun humanizminin çoxcəhətliliyini, böyüklüyünü, tükənməzliyini şərtləndirir.

Qeyd edək ki, 1920-ci illərin ortalarına qədər Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeir **olmamışdır**. Elə buna görə bəzi şair və tənqidçilər sərbəst şeiri həqiqi ədəbiyyata və Azərbaycan poeziyasına yad hesab edirdilər. Rəsul Rzanın bu barədə polemik **məqalə** və **şeirləri, opponentlərə** cavabları çoxdur. Lakin sərbəst şeiri müdafiə edən ədiblər **da** vardı və onlar bunun bütün xalqların ədəbiyyatında olduğunu **əsas** gətirirdilər.

Rəsul Rzanın ilk şeirlər kitabı 1932-ci ildə “Çapey” adı ilə nəşr olunmuş, sonralar “Qanadlar” (1935), “Çinar” (1939) şeir topluları da ardıcıl şəkildə işıq üzü görmüşdür.

Professor Yaşar Qarayev bu xüsusda yazırdı:

“Gənc Rəsul Rzanın bu dövr şeirləri təkcə ideya kəsəri, bədii ovqatı ilə yox, qeyri-adi, sərbəst, novator ritmi, üslubu və vəznə ilə də diqqəti cəlb edirdi. Zamanın pafosu, dövr üçün hakim və səciyyəvi

inqilabi maksimalizm gerçəkləşmək, meydan və üfük seçmək üçün belə üslubda əlavə imkanlar tapa bilirdi. Xüsusən, poetik publisistika, antimeşşan və antifaşist mövzu o illər ən yaxşı ifadəsini bu şeirlərdə tapırdı...” [3, 623-624]

Təbii ki, şairin yaradıcılığında forma baxımından sərbəst şeirlərlə yanaşı, heca vəznində, xalq şeiri ruhunda olan bədii nümunələr də yer alırdı.

1930-40-cı illərdə dövrün digər **aparıcı** şairlərinin əsərlərində olduğu kimi, Rəsul Rza poeziyası da siyasi lirikanın **üstün mövqeyə** malik olması ilə xarakterikdir. Həmin dövrdə bolşevik təbliğatı “siyasi lirika” termininə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Ona görə ki, bu termin altında yazılan təbliğat xarakterli, deklamasiya ruhlu şeirlər rejimin antihumanist siyasətini müdafiə edir, **onu** bir növ insani sifətdə təqdim edirdi. Dövrün ruhuna sadıq olan şair ehtiraslı və sərt **siyasi** şeirlər, beynəlxalq mövzuda əsərlər də qələmə almışdı. “Madrid”, “Haray, dostlar”, “Həbəşistan”, “Cəlladları durdur”, “Almaniya” tipli əsərlərlə **şair** günün nəbzini tutmağa çalışırdı. O dövrdə yeni dünya müharibəsi ərəfəsi olduğuna görə qəzetlərdə beynəlxalq mövzuda çoxlu materiallar dərc olunurdu. Rəsul Rza da çox **zaman** əsərlərində həmin məlumatlara əsaslanırdı.

1941-1945-ci illərdə Rəsul Rza ordu sıralarında olmuş, hərbi jurnalist kimi məhsuldar çalışmışdı. Belə ki, 1941-ci ildə şair o vaxt mövcud olan 416-cı Azərbaycan Atıcı Diviziyasında fəaliyyət göstərmiş, “Kımskaya boyevaya” qəzeti ilə əməkdaşlıq edərək, onun azərbaycanca variantının ədəbi redaktoru olmuşdur.

Müharibə dövründə **müəllifin** “Vətən” (1942), “Bəxtiyar” (1942), “İntiqam!.. İntiqam!..” (1943), “Qəzəb və məhəbbət” kimi vətənpərvər ruhlu kitabları çap olunmuşdu.

Bu dövrdə Rəsul Rzanın publisistik məqalələri də güclü təsir qüvvəsinə malik idi. Onun “Qəzəb və məhəbbət” kitabı bütünlüklə nəsr ilə yazılmış oçerk, hekayə və povestlərdən ibarətdir. O baxımdan ədibin “Leytenant Bayramın gündəlikləri” adlı sənədli povesti xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Rəsul Rza, həmçinin 416-cı Azərbaycan Atıcı Diviziyasında tanış olduğu bir tibb bacısının prototipi əsasında 1943-cü ildə “Vəfa” **adlı** pyes də yazmış və əsər elə həmin **ildə** Akademik Teatrda səhnəyə qoyulmuşdu.

“Vəfa” əsəri bir neçə cəhətdən Rəsul Rza yaradıcılığının əsasını təşkil edir və sənətkarın ilk dram əsəridir. Pyesdə müharibədən geriyyə sağlamlığını itirərək dönən kapitan Bahadırın vəğzalda həyat yoldaşı Vəfanı səbirsizliklə gözləməsi, lakin onun bu görüşə gecikərək peşmançılıq keçirməsi təsvir edilir. Bahadır şikəst bir adamla yaşamağın çətin olduğunu göz önünə gətirərək “vəfasızlıqla” üz-üzə gəldiyini düşünür və yenidən qatarla cəbhəyə qayıdır.

Rəsul Rzaya müharibə və döyüş səhnələri yaxşı tanış idi; bu səbəbdən də o, əsərində döyüşlə bağlı təsvirləri əks etdirməkdən daha çox mənəvi-psixoloji problemlərdən yazmağı üstün tuturdu.

“Vəfa” dramında göstərilir ki, döyüşçü Bahadır Vətən, torpaq uğrunda canından belə keçməyə hazırdır. O, eyni zamanda ailə, ata-ana, sevgilisi üçün döyüşür, hər dəfə onlardan məktub alarkən döyüş əzmi yüksəlir, ona əlavə güc-qüvvət gəlir. Bahadır sevən bir insandır, həssasdır, ona görə də həyat yoldaşının gecikməsinə kövrək yanaşır. Onun hərəkətini “vəfasızlıq” kimi başa düşür, özü üçün faciəyə çevirir. Lakin Bahadırda olan şübhələr zaman ötdükcə çəkilib gedir. Döyüş yoldaşı Xasaydan eşitdiyi xəbərlər onun cəsarətini və qüvvətini daha da artırır. O, bu qüvvətlə təkcə düşməne deyil, özünə, içindəki şübhələrə də qalib gəlməyi bacarır. Döyüş, məhəbbət və vəfa fikirləri onu heç zaman tərk etmir. Beləliklə, kapitan Bahadırla Vəfa arasındakı münasibətlərin məhəbbət və səmimiyyət üzərində qurulduğu aydın olur.

Rəsul Rza “Vəfa” dramının əsasına bir qədər intriqalı mənəvi-əxlaqi problem qoyduğu kimi, həm də maraqlı obrazlar da yaratmağa nail olmuşdur. Əsərdə müharibə zamanı Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığı əks etdirilmiş, insanların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri hərtərəfli təsvir olunmuşdur. O cəhətdən serjant Xasayı həmin keyfiyyətlərin ümumiləşdirilmiş obrazı hesab etmək olar.

Xasay Bahadırla çiyin-çiyinə döyüşür, heç zaman onu ruhdan düşməyə qoymur, ən çətin anlarında belə, onu tərk etmir. Həyat yoldaşının “vəfasızlığı” ilə bağlı onda olan şübhələrin böyüməsinə qətiyyətlə imkan vermir. Anası Ülkər xala isə saf, təmiz ruhlu, Azərbaycan qadınlığının simvolu olaraq göstərilir. Lakin dramaturq bu cür müsbət obrazlarla yanaşı, pyesdə Bahadırla Vəfa arasındakı səmimi münasibətlərə ləkə gətirməyə çalışan Minnətov kimi vətən xainlərinin də surətlərini yaratmışdır. Bundan başqa, əsərdə şairə İntizar və Muğan müəllimin obrazları da diqqəti cəlb edir.

Vaxtilə uğurla tamaşaya qoyulmuş əsəri yüksək qiymətləndirən akademik Məmməd Arif Dadaşzadə yazırdı:

“Əsərin belə iki planda verilməsi, heç şübhəsiz, bir sıra kompozisiya və quruluş çətinliklərinə səbəb olmuşdur. Eyni adamların gah cəbhədə, gah arxada görünməsi, məktubla əlaqə yaradılması və bəzən kiçik bir əlaqə və rabitə üçün böyük bir şəkllə yer verilməsi, bəzi obrazların tamamlanmaması hallarına baxmayaraq, əsərdə möhkəm bir ideya və bədii vəhdət vardır. Bütün hadisələr vətənə sonsuz sədaqət, düşməne qızgın nifrət ideyası ətrafında birləşir. “Vəfa”nın əsas ictimai-bədii əhəmiyyəti də bundadır” [2].

Rəsul Rzanın şəxsən müharibədə iştirak etməsi əsərlərində real döyüş səhnələrinin yer almasına və ümumən onun poeziyasına bir vətəndaşlıq keyfiyyətinin gətirilməsinə səbəb olmuşdu. Şairin “Bəxtiyar” şeiri həm

məzmun, həm də forma, struktur baxımından poeziyamızda yenidir, orijinaldır:

Külək qarı səpələr, Bəxtiyar
Ağ geyinib təpələr, Bəxtiyar
Gecə qara, yol uzaq, qardaşım,
Göylər bulud, çöl-düz ağ, qardaşım.

Şeir in heca sistemindəki daxili qafiyələnmə və rədifin səslənməsi onun yaddaşda daha tez qalmasını şərtləndirir:

Kaman çalan kimdi o, Bəxtiyar?
Küləkdi, ya simdi o, Bəxtiyar?

Rəsul Rzanın həyatı və ədəbi fəaliyyətində Cənubi Azərbaycanda gedən hadisələr də mühüm yer tuturdu. 1945-46-cı illərdə 11 ay ömür sürmüş Azərbaycan demokratik dövlətinin yaranması və süquta uğraması zamanında özünün vətəndaşlıq səsinə bəyan edənlərdən biri də məhz Rəsul Rza olmuşdur. Onun Cənubi Azərbaycandakı xalq hərəkatına, mübarizəyə həsr etdiyi şeirlər hər bir azərbaycanlının qəlbində inam, nikbinlik duyğularını gücləndirir.

Böyük Vətən müharibəsinin başa çatması ilə Rəsul Rza yaradıcılığının ikinci mərhələsinə yekun vurulmuşdur. Bu mərhələdə şairin ümumən fəaliyyətində publisistika öndə olmuş və o, bir publisist kimi daha çox çıxışlar etmişdi.

Rəsul Rzanın yaradıcılığının bu mərhələsini nəzərdə tutan ədəbiyyatşünas alim A.Abdullazadə yazırdı:

“Ayrı-ayrı poetik bənzətmə, təşbeh, metafora və obrazları qoynuna alan tək-tək misra və bəndlərlə yanaşı, bu poeziya fikrinin birbaşa ifadə üsulundan, zahiri pafosdan yaxa qurtara bilməmişdi” [1, 58].

Yeri gəlmişkən, Rəsul Rza müharibə ilə bağlı zəngin müşahidə və təəssüratlarını sonralar da əsərlərində əks etdirmişdi. 1975-ci ildə faşizm üzərində qələbənin 30 illiyi qeyd edilən ərəfədə o, “Min dörd yüz on səkkiz” adlı böyük həcmli poema da qələmə almışdı.

Bir sözlə, İkinci Dünya müharibəsi illərində Rəsul Rza poeziyası da “Əsgər şineli” geyir. “And”, “Pilot qardaş”, “Vətən”, “Yurdumun qəhrəmanı”, “Leninqrad”, “Üç oğul”, “Bəxtiyar”, “İntiqam...” hər b dövrünün ədəbi-bədii nümunələridir. Həmçinin, Cənub mövzusunda “Hilal” poemasını və müharibənin əxlaq və məişətindən bəhs edən “Vəfa” pyesini də şair həmin illərdə yazmışdır.

Müharibədən sonrakı dövrün, xüsusən, altmışıncı illərin “yeni poeziyası” bu üslubda “Füzuli” və “Qızılgül olmayaydı” poemaları ilə əsl vüsət və miqyas kəsb edir. “Qaranquş və sərçə”, “Sarı dana və qız”, “Buruqların söhbəti”, “Canavar və quzu”, “Mən istərəm”, “Soruş” şeirləri də Rəsul Rza yaradıcılığının maraqlı nümunələridir.

Rəsul Rzanın ustalıqla qələmə aldığı “Bir gün də insan ömrüdür”, “Rənglər”, “Dəniz nəğmələri” silsiləsi milli poeziyada yeni mərhələnin başlanmasından xəbər verirdi. Poeziyada gənc nəsil – “altmışıncılar” bir də məhz bu təməldə və zirvədə formalaşır.

Görkəmli şair Rəsul Rza bədii tərcümə sahəsində də xeyli işlər görmüş, Azərbaycanın dahi şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasını **fars** dilindən yüksək məsuliyyətlə dilimizə çevirmişdir. Ayrı-ayrı sənətkarların – A.Puşkin, M.Lermontov, V.Mayakovski kimi rus klassiklərinin şeir və poemaları da Azərbaycan oxucularına onun tərcüməsində təqdim olunmuşdur.

Xalq şairi Rəsul Rza təkcə şeir və poemaları ilə deyil, ədəbi-tənqidi məqalələri və publisistik yazıları ilə də ədəbiyyat tariximizdə silinməz izlər buraxmışdır. Hər bir böyük sənətkar üçün bu, tamamilə təbii və qanunauyğun bir hadisədir.

Rəsul Rzanın silsilə şəkildə qələmə aldığı əsərlər bir daha göstərdi ki, onun artıq mükəmməl şeir üslubu kimi formalaşan yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının geniş məcrasına qovuşmuşdur. Əlbəttə, bütün bunlar şairin novator axtarırlarının, sənətkarlığın ən incə sirlərini inadla öyrənməsi, yaradıcı şəkildə mənimsəməsinin gözəl və təsirli nəticələridir.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə A. Od nə çəkdi. Bakı, 1990
2. “Kommunist” qəzeti, 18 may 1943
3. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002

А.Ширинова

Мысль поэзии Расула Рзы Резюме

Расул Рза пришел в поэзию в то время, когда новые художественные и творческие поиски только начинались и обретали страстный, сложный, резкий образ, творил более чем полувек, проводя эксперименты и исследования создал эпическую, новаторскую поэзию и тем самым завершил поэзию столетия. Именно по этой причине поэзия Расула Рзы занимает особое место и позицию в национальной поэзии после 20-го века. Стоя в одном ряду с Сулейманом Рустамом, Самедом Вургуном, Микаилом Мушфигом и другими поэтами этого поколения, Расул Рза является одним из классических поэтов новой эры века.

Работы Расула Рзы неоднократно демонстрировали, что его творчество как идеальный стиль поэзии приобрело широкий спектр азербайджанской поэзии. Разумеется, все это прекрасные и впечатляющие результаты повести квесты поэта, самое раннее изучение самых тонких секретов мастерства и творческое овладение ими.

В национальной поэзии Расула Рзы имел свой поэтический путь, обладал своеобразным стилем, что становится очевидным при тщательном исследовании его творчества.

A. Shirinova

**Rasul Rza's poetry thought
Summary**

Rasul Riza came to poetry at a time when new artistic and creative searches were just beginning and acquired a passionate, complex, rapid image, created over half a century, by conducting experiments and research created an epic, innovative poetry and thus completed the century's poetry. It is for this reason that Rasul Rza's poetry occupies a special place and position in national poetry after the 20th century. Standing alongside Suleiman Rustam, Samed Vurgun, Mikail Mushvig and other poets of this generation, Rasul Rza is one of the classic poets of the new era of the century.

The works of Rasul Rza have repeatedly shown that his creativity as a perfect poetry style has gained a broad range of Azerbaijani poetry. Of course, all these are the beautiful and impressive results of the poet's novel quests, the earliest study of the most delicate secrets of craftsmanship, and the creative mastering of them.

In national poetry Rasul Rza followed his own poetic path and had a peculiar style, which becomes obvious through careful examining his creativity.

Rəyçi: Səba Namazova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

RƏQSANƏ RZAYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
ragsana.rzaeva@gmail.com

MƏDƏNİYYƏT XƏZİNƏLƏRİ

Açar sözlər: Lənkəran şəhəri, turizm, mehmanxana, teatr, muzey

Key words: Lankaran city, tourism, hotel, theatre, museum

Ключевые слова: Город Лянкяран, туризм, отель, театр , музей

Lənkəran şəhəri turizm cəhətdən son vaxtlar öz inkişaf dövrünü yaşayır. Buna əsas səbəb, şəhərdə həm kurort zonalarının çox olmasını, coğrafi mövqeyinin şərait yaratmasını, həm də burada mövcud olan müasir standartlara cavab verən mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin çox olmasıdır. Bundan əlavə, Lənkəranda tarixi mədəni obyektlərin çox olması dərkətmə turizmi məqsədilə bu regiona səyahət edən turistlərin sayını da artırır. Belə yerlərin adını çəkərkən uzun və şanlı tarixə malik olan teatr yada düşür. 1850-ci ildə böyük rus dramaturqu A.S.Qriboyedovun “Ağıldan bəla” komediyasının buraya tamaşaya qoyulması böyük hadisə olmuşdur. Bu Azərbaycanda ilk klassik teatr tamaşası olmuşdur. Peterburqda çıxan “Severnaya pçela” qəzetinin yazdığına görə bu tamaşadan yığılan pullar yoxsulların nəfinə sərf olunmuşdur.

Lənkəranda olan mədəni-maarif müəssisələri Lənkəran Regional Mədəniyyət və Turizm İdarəsinin tabeliyində fəaliyyət göstərirlər. Hazırda Lənkəranda 1 Heydər Əliyev Mərkəzi, 2 muzey (Tarix-diyarşünaslıq muzeyi, H.Aslanovun ev muzeyi), 1 Mərkəzi kitabxana 70 kitabxana filialı, Q.Vəliyev adına şəhər mədəniyyət mərkəzi və onun filialı kimi qəbul olunan 66 klub müəssisəsi, 2 uşaq musiqi, 1 uşaq rəssamlıq məktəbi, 1 Dövlət Rəsm qalereyası fəaliyyət göstərir. Lənkəran N.B.Vəzrirov adına Lənkəran Dövlət Dram Teatrı fəaliyyət göstərir. Dram teatr Regional İdarənin şəkəsinə daxil deyil. Dram teatrı birbaşa Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə tabedir. Rayonun ərazisində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 132 nömrəli Qərarına əsasən 21 ölkə əhəmiyyətli arxeoloji, 53 yerli əhəmiyyətli memarlıq, 2 monumental, 2 daş-heykəltaraşlıq və 9 yerli əhəmiyyətli arxeoloji abidə qeydiyyatda alınmış və dövlət mühafizəsinə götürülmüşdür. Onların içərisində Dairəvi Qala, Sığon daş qutu nekropolu, Həzi Aslanovun ev-muzeyi, Böyük və Kiçik bazarda olan məscidlər, Mir Əhməd xanın evi (Tarix-diyarşünaslıq muzeyi), Şeyx Zahid və Seyid Xəlifə türbələri turistlərin diqqətini daha çox cəlb edir. Mədəniyyət müəssisələrində əla-

mətdar və tarixi günlər, dövlət bayramları qeyd olunur, yazıçı və şairlərin yubileyləri, əyləncəli şoular, ədəbi-bədii gecələr, disputlar, müharibə veteranları ilə görüşlər, musiqi kollektivlərinin iştirakı ilə konsertlər, teatrlaşdırılmış mədəni-kütləvi tədbirlər keçirilir. (1)

1934-cü ilin sonlarında Lənkəranda ilk professional teatr fəaliyyətdə başlamışdır. 1935-ci il fevralın 14-də Cəfər Cabbarlının “Almaz” pyesi ilə pərdəsini qaldıran teatrın ilk direktoru və baş rejissoru Əli Mənsur Quliyev olmuşdur. Əvəllər Cəffər Cabbarlının, daha sonra isə Hüseyn ərəblinskinin adını daşıyan bu sənət ocağında müqədir aktyor nəsli yetişmiş, yüzlərlə dram əsərinə səhnə həyatı verilmişdir.

Bu gün fəaliyyətdə olan N.Vəzirov adına Lənkəran dövlət dram teatrının binası 1973-cü ildə inşa olunmuşdur. Teatrda Azərbaycan və dünya klassik və müasir səhnə əsərləri tamaşaya qoyulur.

Lənkəran Tarix-diyarşünaslıq Muzeyi - Turistlərin diqqətini cəlb edə biləcək mədəniyyət ocaqlarından biri də Lənkəran Tarix-Diyarşünaslıq muzeyidir ki, bu muzey XIX əsrin I yarısında tikilmiş Lənkəran xanı Mir Əhməd xan Talışinskiyə məxsus olan binada yerləşir. Muzey e.ə III minillikdən müasir dövrə qədər regionda yaradılmış tarix və mədəniyyət abidələrini özündə qoruyub saxlayır. Muzeyin fondunda 6000-dən yuxarı eksponat vardır və bu rəqəm getdikcə artmaqda davam edir. Lənkəran Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi 3 mərtəbədən, 12 otaqdan ibarətdir. Eksponatlar xronoloji qaydada yığılmışdır. Burada etnoqrafiya, arxeologiya, xalq tətbiqi sənəti, numizmatikanı əks etdirən nümunələr və Lənkəranın görkəmli şəxsiyyətlərinin şəxsi sənədləri və digər eksponatlar göstərilir. Tarixi binanın əsaslı təmirinə 2013-cü ilin sentyabrından başlanılmışdır. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpa üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən yenidənqurma və bərpa işləri aparılmış və 2015-ci ilin aprel ayında başa çatdırılmışdır. Muzeydə 6 nümayiş otağı vardır ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. Təbiət bölməsi
2. Qədim dövr
3. Erkən orta əsrlər dövrü
4. Yeni dövr
5. Ən yeni dövr
6. Müasir dövr

Muzeydə regionda yaşayan etnik qruplara məxsus məişət əşyaları, mətbəx nümunələri, geyimlər qorunub saxlanılır. Müasir muzey muzey təsnifatı silsiləsində 2ci dərəcəli muzey hesab olunur.

Həzi Aslanovun ev muzeyi - İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, tank qoşunları general-mayoru Həzi Aslanovun Lənkərandakı ev-muzeyi əsaslı təmir edilmişdir.

Təmir və bərpa işlərinə ötən ilin noyabrından başlanmış muzey qəhrəmanının 100 illik yubileyi ərəfəsində görkəmini tamamilə dəyişmişdir. Açıq eyvanlı, 5 otaqdan ibarət muzeyin dam örtüyü yenilənmiş, otaqlarda təmir və bərpa işləri aparılmış, həyətə sahəyə üzülük plitələr düzülmüşdür.

Muzeydə əsaslı təmir işləri başa çatdıqdan sonra buradakı eksponatların siyahısına daha biri də əlavə olunacaqdır. Həzi Aslanov haqqında irihəcmli kitab-albomun müəllifi, əməkdar incəsənət xadimi, polkovnik Abdulla Qurbani Həzi Aslanovun 100 illik yubileyinə həsr etdiyi yeni kitabını muzeyə bağışlamışdır.

Kitab-albomda qəhrəmanın döyüş və ömür yolunu əks etdirən fotosəkillər, müxtəlif sənədlər, görkəmli şəxsiyyətlərin Həzi Aslanov haqqında xatirələri, azərbaycanlı döyüşçülərin İkinci Dünya müharibəsində şücaətindən bəhs edən materiallar toplanmışdır.

1-ci otaq - Etnoqrafik otaq- qəhrəmanın doğulub boya-başa çatdığı mühiti əks etdirir. Bu otaqda olan əşyalar H.Aslanovun anasının işlətdiyi ev əşyalarıdır. Bunları qəhrəmanın bacısı Asiya Aslanova muzeyə hədiyyə vermişdir.

2-ci otaq - Təhsil illəri və hərbi fəaliyyətə başladığı illər- Bu otaq Həzi Aslanovun Bakı və Leninqrad Sankt-Peterburq hərbi məktəblərində təhsil aldığı illərə və ağ finlərlə döyüş illərinə həsr olunmuşdur.

3-cü otaq - Moskva və Stalinqrad uğrunda döyüşlərə həsr olunmuş otaq - Moskva və Stalinqrad uğrunda (1941-1943) gedən döyüşlərə həsr olunmuşdur. Bu otaqda qəhrəmanın şəxsi əşyaları nümayiş olunur.

4-cü otaq - Pribaltika və Belorusiya - (1944-1945) uğrunda gedən vuruşmalara həsr olunmuşdur.

Xatirə zalı- Xatirə zalında ev-muzeyə verilən müxtəlif hədiyyələr, qəhrəmanın həlak olduğu gün əynində olan döyüş paltarları, xatirə əşyaları, albom və kitabları qorunur.

Uzaq Latviya, Litva, ABŞ, Norveç, Kanada və başqa yerlərdən gələn qonaqlar öz ürək sözlərini xatirə kitablarına yazmışlar. 1973-cü ildə Həzi Aslanovun korpus komandiri ev-muzeyində olmuşdur. 1978-ci ildə H.Aslanovun igid tankçıları ev muzeyinə gələrək öz ürək sözlərini xatirə kitabına yazmışlar.

Mayak, Dairəvi Qala (Zindan) - Lənkəran mayakının 1747-1786-cı illərdə tikilməsi ehtimal olunur. O zamanlar mayak və həbsxana deyilən binalar bir kompleks kimi fəaliyyət göstərirdi. Hər iki binanın arasında gizli yol mövcuddur. Mayakın bünövrəsində xüsusi quyu vardır, deyilənə görə quyudan keçmiş həbsxana binasına kanalla, tuneləbənzər yeraltı yol olmuşdur. Bu yol ilə gəmi ilə gətirilən dustaqlar Mayakdan zindana aparılırdı. Bu yolla iki nəfər yan-yana ayaq üstə sərbəst yeriyə bilərmiş. Kanalın yan divarlarında hər iki metrədən bir ayrıca rəflərdə şam yandırmaq üçün şamdan əvəzi saxsı nəlbəkilər qoyulmuşdur. Hər iki binanın hər

mərtəbəsində 7 dairəvi otaq vardır və bu bir daha sübut edir ki, hər iki bina eyni məqsəd ilə inşa edilmişdir.

1869-cu ildə həbsxana ləğv edilərək şəhər idarəsinin sərəncamına verilmişdir. Şəhər idarəsi Mayakın yuxarı hissəsinə minarə və işıqlandırıcı fanar qoymaq üçün əlavə olaraq uyğun qurğu qoydurmuş və onu Kəspı Flotilyasının hidroqrafik xidmətinə vermişdir. Mayak Lənkəran şəhərinin şimal-şərq hissəsində 38 dərəcə 46 dəqiqə şərq uzunluğu ilə 48 dərəcə 51 dəqiqə şimal enliyinin kəsişdiyi nöqtədə yerləşir. Mayakın hündürlüyü fanarın qurğusuna kimi 30,5 m, fanar ilə birlikdə 33,4 m-dir. Mayakın divarlarının qalınlığı 2 metrdir.

Mayak 1957-ci ildə yeniləşdirilərək, enli dairəsinin üstü dəmirlə örtülmüşdür. 1969-cu ildə Mayakın xidmətinin 100 illiyi qeyd edilmiş və onun qapısı üzərində aşağıdakı yazısı olan tunc lövhə vurulmuşdur. "Lenkoranskomu Mayaku stoletniy yubiley. Qidroqrafiçeskoqo Upravleniya Ministerstva SSSR". Lakin ikinci bina (Zindan) uzun müddət həbsxana kimi istifadə edilmişdir. 2002-cü ilin əvvəllərində Mayakın divarlarına suvaq çəkilmişdir.

Şəhərin cənubunda Mayakın oxşarı olan ikinci bina Zindan Sütəmurdiv kəndi ilə Lənkəran körpüsünün yanında yerləşir. Bu abidənin təxminən 1747-1786-cı illərdə Mayakla eyni vaxtda tikilməsi ehtimal olunur. Bina qırmızı kərpicdənir. Ölçüsü 20 x 22 sm-dir. Eyni kərpiclərdən Bəlləbur qalasının tikintisində istifadə olunmuşdur. Tikinti forması Mayakın enli dairəsinə oxşardır. Hər iki binanın arasında gizli yol mövcuddur. Dustaqları mayakdan yeraltı yolla Zindana gətirirmişlər. Bu yolla iki nəfər yan-yana ayaq üstə sərbəst yeriyə bilirmiş. Zindandan uzun müddət - 1970-ci ilə kimi həbsxana kimi istifadə olunmuşdur. 1970-ci ildən istifadəsiz qalmışdır. Azərbaycan Respublikasının Regionlarının Sosial-İqtisadi inkişafı planına əsasən 2006-cı ildə bu abidədə təmir-bərpa işləri aparılmışdır. Hazırda bu tikili tarixi abidə kimi qorunur. Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyəti Başçısının göstərişi ilə burada abadlıq işləri aparılır.

Bəlləbur qalası - Bəlləbur qalası orta əsr memarlığının nümunəsidir. Abidənin sorağı VIII-IX əsrlərdən gəlir. Qalanın qalıqları Lənkəran şəhərindən 9 km aralı Bəlləbur kəndi yaxınlığında yerləşir. Uca dağlar qoynunda salınmış bu qala təqribən bir hektar sahəni əhatə edir. Hündürlüyü 4-5 metr, eni 2 metr olan qala divarları kvadrat formada olan (22 x 22 x 6 sm) qırmızı kərpicdən və çay daşından hörülmüşdür. Hər tərəfi dağ, ətrafı yaşayış məntəqələri ilə hüdudlanmış Bəlləburun yerləşdiyi ərazi böyük hərbi-strateji əhəmiyyətə malik imiş. VIII-XIV əsrlərdə böyük bir ərazinin hər tərəfinə buradan nəzarət edilirmiş. Bəlləbur həm də möhtəşəm qala şəhərmiş. 1869-cu ildə Səidəli Kazımbəyoğlu tərəfindən qələmə alınmış «Cavahirnameyi-Lənkəran» kitabında vaxtilə IX əsrdə Lənkəranın Bəlləbur

qalasında yerləşdiyi ehtimal edilir. Qalanın ərazisində saxsı su boruları olan məişət binalarının qalıqları durur.

Bəlləbur qalasının adı da uzun zaman təhriflərə məruz qalmışdır. Bir sıra görkəmli tarixçi alimlər Bəlləbur qalasının xürrəmilərin əsas dayaq məntəqələrindən olduğunu təsdiqləyirlər. «Oçerki po istorii SSSR XI-XIII vv» (Moskva 1953) məcmuəsində də Bəzz qalasının Talışda yerləşdiyi göstərilir. N.A Karaulovun tərtib etdiyi xəritədə isə iki Bəzzin mövcudluğu qeyd olunur: «Odin Bazz po vsej veroyatnosti naxodilsya na nıneşnoy russkoy persidskoy qranits, na mesto selo Oliabat, a druqoy ne somnenno nazıvaetsya Alvadı» (SMOMPK XXXVIII, Tiflis, str. 61. prim.44). Tarix elmləri doktoru Z.İ.Yampolski «Babək üsyanı» (Bakı, 1941, səh 28) adlı əsərində də Bəzzin Lənkəranda yerləşməsi barədə yazmışdır.

Böyük Bazar Məscidi - Lənkəranda tikilən məscidlər XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu məscidlər öz milli üslubu, memarlıq kompozisiyası baxımından Cənubi Azərbaycanın memarlıq ənənələri ilə bağlıdır. Böyük bazar məscidi XIX əsrdə inşa olunmuşdur. Təşəbbüskarları və baniləri Kərbəlayi Qulu, Kərbəlayi Ağaqlu və Hacı Mirağa olmuşdur. Məscidin 1929-cü ilədək altı təkyəsi olmuşdur. Həmin təkyələrə onu inşa edənlərin adları verilmişdir. Kərbəla Hüseynin, general Hacı Mirabbas xan Talışinskinin, Kərimovların, Hacı Manafın və Hacı Əsləsgərin təkyələri otuzuncu illərdə dağıdılmışdır.

Kiçik Bazar Məscidi - Yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi olan Kiçik bazar məscidi XX əsrin əvvəllərində - 1904-cü ildə tikilmişdir. Məscidin inşasında əsasən qırmızı kərpicdən, yerli qiymətli meşə materiallarından, kirəmitdən istifadə edilmişdir. Lənkəran məscidlərinin başqa regionlarda olan məscidlərdən fərqli cəhəti minarələrin olmamasıdır. Məscid ilk dəfə 1906-cı ildə Kiçik bazar camaatının köməyi ilə inşa olunmuşdur. Məscid Tağı bəy, Ağa bəy, Molla Nəsir və başqalarının vəsaiti ilə tikilmişdir. Nəccarı üsta Rəhim və atası olmuşdur.

Şeyx Zahid Türbəsi - Şeyx Zahid İbn Şeyx Rövşən Əmir (1215-1300) XIII əsrin tanınmış alimi, filosof və təriqət başçılarından olmuşdur. Onun türbəsi Lənkəranın Şıxəkəran kənd qəbiristanlığındadır. Onu bütün şərqdə bir mutəfəkkir alim kimi tanıyırlar. Respublikamızda müstəqillik bərpa edildikdən sonra müxtəlif ölkələrdən Lənkərana gələnlər bu türbənin yeri ilə maraqlanırdılar. 1990-cı ildə Şeyx Zahidin qohumu Türkiyədən Lənkərana gəlib türbəni ziyarət etmişdir. Türkiyəli qonaq onun haqqında maraqlı bir sənəd gətirmişdir. Bu kitab belə adlanırdı: «Türükü-ü-Aliyə-i Halvetiyye silsiləsində və təriqətin təməlinə yer alan böyük murşidlərin bəzilərinin həyat münakibləri» (yəni məskənləri). Kitabda ən qədim dövrdən əsrimizə qədər davam edən bir çox məşhur şeyxlər haqqında qısa məlumat verilir. Şeyx Zahidin əsl adı Tacəddin İbrahim, atasının adı isə Rövşən Əmirdir.

Şeyx Xəlifə Türbəsi - Seyid Xəlifə türbəsi XIX əsrin yadigarıdır, Cil kəndində yerləşir. El arasında bu türbəyə "Sexəlifə" deyilir. Burada hündürlüyü 1m 40 sm-ə çatan qəbirüstü abidələr mövcuddur. Baş daşlarındakı təsvirlərdə əl, ayaq izləri, ox, qılınc, nizə, əmud və başqa silah növlərinin təsviri olan daş parçalar diqqəti cəlb edir. Qəbirüstü abidələrdə günəşi əks etdirən simvollar da həkk olunmuşdur. Ziyarətgah türbənin yaxınlığında isə bir sal daşı üzərində ayaq izi vardır ki, xalqın etiqadına görə oraya "Əli ayağı" deyirlər. Deyilənlərə görə, "Seyid xəlifə" türbəsində Ərəbistandan Yezidin atası Müaviyyənin zülmündən qaçıb gələn çoxlu seyidlər və üləmələr də dəfn olunmuşdur. Türbədə həm atəşpərəstlik, həm də islam dininin nümunələrinə rast gəlinir. Əldə olunmuş məlumatlara görə burada atəşpərəstlərin dini abidələri də vardır.

Istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı

1.Rəhimov S. H. Turizm-ekskursiya işinin təşkili. Dərs vəsaiti. Bakı-2004. 310 s.

2.Turizm sənayesinin inkişafına dair strateji yol xəritəsi. 2016. 100 s.

3.Yeganlı S.T., Hacıyev E.M. Turizm. Dərs vəsaiti, Bakı, 2006. 324 s.

<https://lankaranmuzeylari.jimdo.com>

<https://az.wikipedia.org/wiki/>

<https://azertag.az/xeber/LANKARAN>

https://az.wikipedia.org/wiki/Balab%C3%BCr_qalas%C4%B1

https://az.wikipedia.org/wiki/Zindan_qalas%C4%B1

<http://www.science.gov.az/institutes/768>

<http://www.mct.gov.az>

<http://azerbaijan.az>

<http://lenkeran-ih.gov.az/>

<http://www.science.az>

R.Ragsana

Cultural treasures

Summary

The article tells about historical monuments of the country and museums in Lankaran, the southern part of Azerbaijan. These museums, detailed information about historical monuments are given. The history of these monuments and their development stages are mentioned. The article also mentions the importance of these monuments. Historical cultural monuments are one of the important factors affecting the development of tourism, making the country attractive to tourists. Because tourists traveling

to the country are interested in the history of the country, their cultural and cultural samples. In turn, each country benefits from cultural heritage examples to prove its role in the formation of human civilization and to present it to the world. Tourism, in turn, serves as a means of promoting the country's cultural heritage to the world. In recent years in Azerbaijan, where there are ancient settlements and monuments, besides other types of tourism, special attention is paid to the development of cultural tourism. As a result, the increase in the number of tourists to Lankaran was also mentioned in the article.

Р.Рзаева

Культурные ценности

Резюме

В статье рассказывается об исторических памятниках страны и музеях в Лянкяране, южной части Азербайджана. Эти музеи, подробная информация об исторических памятниках. Упомянуты истории этих памятников и их этапы развития. В статье также упоминается важность этих памятников. Исторические памятники культуры являются одним из важных факторов, влияющих на развитие туризма, делая страну привлекательной для туристов. Потому что туристы, путешествующие по стране, интересуются историей страны, ее культурными и культурными образцами. В свою очередь, каждая страна извлекает выгоду из примеров культурного наследия, чтобы доказать свою роль в формировании человеческой цивилизации и представить ее миру. Туризм, в свою очередь, служит средством содействия культурному наследию страны миру. В последние годы в Азербайджане, где есть древние поселения и памятники, помимо других видов туризма, особое внимание уделяется развитию культурного туризма. В результате в статье также упоминалось увеличение числа туристов в Лянкяране.

Рәуғи: **Bahadur Bilalov**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SAMİRƏ ƏHMƏDOVA
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Samira.ahm@mail.ru

ABŞ-DA ETNİK-SİYASI BİRLİYİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ. AMERİKA MULTİKULTURAL GERÇƏKLIYI ƏDƏBİ-BƏDİİ MƏNBƏLƏRİN DİLİ İLƏ

Açar sözlər: Etnik-mədəni müxtəliflik, etnik-siyasi birlik, multikulturalizm, “əridən qazan”, “vahid Amerika kimliyi”, multikulturalizmin ABŞ modifikasiyası, ingilis-sakson konformizmi, “Amerika inqilabı, identifikasiya

Ключевые слова: этническое культурное разнообразие, национально-политическое единство, мультикультурализм, «плавиный котел», «одноамериканская идентичность», американская модификация мультикультурализма, англо-саксонский конформизм, «американская революция», идентификация

Key words: ethnic cultural diversity, national-political unity, multiculturalism, "Melting pot", "unit American identity", American modification of multiculturalism, Anglo-Saxon conformism, "American revolution", identification

Dünya xalqlarının və irqlərinin ən rəngarəng şəkildə təmsil olunduğu ölkələrdən biri də Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. Xristofor Kolumbun (ital. *Cristoforo Colombo* – 1451-1506) və Ameriqo Vespuççinin (lat. *Americus Vesputius* – 1454-1512) Amerika qitəsini kəşf etmələri ilə bağlı “Yeni dünya” epiteti qazanmış bu unikal məkana dünyanın hər yerindən insanların kütləvi miqrasiyası bu günədək səngimək bilmir. Öz sirli cazibəsi ilə bu məkan daim düşünən beyinləri, qızıl hərislərini, sərgüzəşt arxasınca qaçanları, eləcə də boynunda tanrı xaçı daşıyanları, bir sözlə, xoşbəxtlik, gözəl və mənalı həyat axtarışında olanların hamısını özünə cəlb etmiş və bu gün də edir. Məhz bu cazibənin nəticəsi olaraq, bu gün “Amerika xalqı” adlanan monolit bir sositium dünyanın ən güdrətli etnik-siyasi birliklərindən, superetnoslarından biri kimi özünü təsdiq etmişdir.

ABŞ-ın milli tarixi quldarlıqla, qaradərili afrikalıların kölə qismində zorla Amerikaya köçürülməsi ilə, Şimali Amerika hindularının kütləvi şəkildə məhv edilməsi kimi zorakı aktlarla başlanmışdır. Bununla belə, bu gün ABŞ dünyada əsl demokratiyanın, siyasi plüralizmin, tolerantlığın və mədəni müxtəlifliyin nümunəsi kimi özünü təsdiq etmiş dövlətdir.

ABŞ-da mövcud olan etnik-siyasi birliyin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər belə hesab edirlər ki, son yüz əlli il ərzində ölkədə bütün dünya xalqlarının etnik-mədəni sintezindən spesifik bir sositium “amerika siyasi

milləti” yaranmışdır. Bu sositumda ingilis-sakson elitasının müstəsna rolu vardır və o, dövlətyaradan faktor kimi tanınır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Amerika sositumunun etnik-siyasi baxımdan təşəkkülü və formalaşması, həmçinin onun multimədəni məzmunu haqqında diskussiyalar öz əksini elmi və bədii ədəbiyyatda tapmağa başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika ədəbiyyatında bu motiv bütün XX əsr boyu öz aktuallığını itirməmiş və müasir dövrdə qlobal miqyasda baş verən etnik-siyasi və dini-mədəni münasibətlərlə əlaqədar daha effektiv üsullarla ədəbi-bədii müstəviyə çıxarılmışdır.

ABŞ-da yeni etnik siyasi mühitin təşəkkülü və amerika millətinin formalaşmasına aid ən populyar və fundamental elmi və bədii əsərlər, bir qayda olaraq, immiqrant mühitindən çıxmış, mühacirəti və onunla bağlı bütün fəsadları yaşamış mütərəqqi şəxsiyyətlərin qələmindən çıxırdı. Ədəbi təxəllüsü C. Hektor Sent-Cons olan Fransa əsilli Krevker Mişel Qiyom Jan de (ing. *J. Hector Shent-Cohn* - 1735-1813 – fransız mənşəli immiqrant 1754-cü ildə Fransadan Kanadaya mühacirət etmişdi), Con Dikinson (ing. *John Dickinson* – 1732-1808 – Amerika dövlət xadimi, vəkil, konqressmen), İsrail Zangvill (ing. *Israel Zangwill* - 1864-1926 – Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan Polşa çarlığından İngiltərəyə mühacirət etmiş yəhudi mühacirin oğludur), Soll Bellou (ing. *Saul Bellow* – 1915-2005 – doğuluşdan adı Solomon Belousovdur – XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasından Amerikaya mühacirət etmiş yəhudi mənşəli mühacirin oğludur) [2]. Xaled Hosseyini (ing. *Khaled Hosseini* – 1965 – Əfqan diplomatının oğludur. 1973-cü ildə Əfqanıstan kralı Məhəmməd Zahir şahın (1933-1973) devrilməsindən sonra ailəsi ilə birlikdə ABŞ-a mühacirət etmişdir).

Amerika millətinin təşəkkülü və formalaşması prosesini ən parlaq cizgilərdə tərənnüm edən mütəfəkkirlərdən biri Mişel Qiyom Jan De Krevkerdir (1735-1813). Krevker 1735-ci ildə Fransada Kann şəhəri yaxınlığında anadan olmuşdur. 1754-cü ildə Kanadaya mühacirət etmiş, topoqraf qismində Amerikaya səyahət etmişdir. 1769-cu ildə yerli amerikalı qadınla evlənmiş və Nyu-York yaxınlığında fermaya sahib olmuşdu. Bir müddət, daha dəqiq, 1780-1783-cü illərdə Fransada yaşamış və həmin dövr ərzində özünün ən məşhur əsəri olan “Amerika fermerinin məktubları” (ing. *Letters from an American Farmer* – 1782) oçerklər toplusunu yazmışdı. Krevker öz oçerklərini “Jeyms Sent- John” təxəllüsü ilə dərc etdirirdi. O, bu oçerklərdə Şimali Amerika koloniyalarında mövcud olan kənd həyatını, kənd zəhmətkeşləri arasında formalaşmaqda olan yeni ictimai-iqtisadi və sosial-mədəni münasibətləri təsvir edir, Amerika kəndində müxtəlif etnosların bazasında amerika millətinin necə yaranmasını və formalaşmasını tərənnüm edirdi. Bütün varlığı ilə mütərəqqi dəyərlərin apologeti olan Krevker, eyni zamanda Amerika inqilabının tərəfdarı deyildi və hesab edirdi ki,

Amerikanın yaradılması bəşər tarixində ən böyük separatizm aktlarından biridir və o, eyni qəbildən olan, lakin müxtəlif düşünən milyonlarla insanın qanı bahasına baş tutmuşdur [12].

Krevker amerikalı fermerin gündəlik həyatını, məişətini, arzu və istəklərini, iqtisadi və mədəni imkanlarını, həmçinin etnik-mədəni və milli-siyasi münasibətlər sistemində rolunu ədəbi-bədii baxımdan təsvir etməklə, Avropanın və dünyanın diqqətinə Amerikada sülh şəraitində yaşmaq, inkişaf etmək və var dövlət toplamaq üçün necə bir münbit şəraitin olmasını bədii obrazların dili ilə çatdırır və bütün istedadını səfərbər edərək bu həqiqəti təbliğ və təşviq etməyə çalışırdı. Bu ideyalar həm də ona görə inandırıcı görünürdü ki, Krevker bütün bu proseslərə neytral mövqedən baxır və buna görə də vəziyyətin bütün önmühakimələrdən uzaq olan təmiz və ideal təsvirini yarada bilirdi. O, 12 məktubdan ibarət olan “Amerika fermerinin məktubları” adlanan oçerklər toplusunda çağdaş Amerikanı kənd zəhmətkeşləri üçün əsl cənnət adlandırırdı. Krevkerin ideyalarından ruhlanan çoxlu syada ədiblər mütəfəkkirlər və siyasətçilər, o cümlədən Con Dikinson (1732-1808), Tomas Cefferson (1743-1826), Ralf Uoldo Emerson (1803-1882), Çarlz Dikkens (1812-1870) və başqları öz bədii ideyalarında və siyasi platformalarında Krevker ruhunu tərənnüm edirdilər.

Krevker sözügedən dövrdə Avropa mütəfəkkirləri və alimləri içərisində ilk şəxs idi ki, öz oçerklərində Amerikanı və formalaşmaqda olan yeni Amerika solumunu dərin sosial-mədəni analizə məruz qoyur və “Yeni dünyanın” yeni insanının xarakterini, dünyagörüşünü, məsləyini, məzhəbini və kredosunu təsvir edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, İsrail Zanzvildən əvvəl “Nəhəng əridən tiyan” (ing. *“Gigantic melting pot”*) ideyasını Krevker irəli sürmüş və Amerikanı bütün dünya millətlərinin qovuşduğu bir məkan adlandırmışdı.

Krevker “Amerika fermerinin məktubları” oçerklər toplusunda “Bu yeni insan, bu amerikalı kimdir?” sualına çox orijinal üslubda cavab verir. O iddia edir ki, “amerikalı, ilk növbədə puritan ruhlu avropalı, yaxud onun nəslindən olan insandır. O, bütün keçmiş önmühakimələrdən və vərdişlərdən imtina etmiş, yeni həyat tərzindən ən gözəl olan yenilikləri mənimsəyən insandır”. Krevker amerikalı adlanan yeni etnosu əvvəllər (Avropada) “münbit torpağa möhtac olan və sərt iqlim şəraiti nəticəsində solan bitkiyə” bənzədir və iddia edir ki, “Amerika kimi münbit mühitdə o, güclü köklər saldı və çiçəkləndi”. “Bu torpaq ona çörək verdi. O, əsrlərlə arzu etdiyi rifahını, əsl insani hüquq və azadlıqlarını, bəşəri və ilahi müdafiəsini burada tapdı. Müxtəlif motivlərin diqtəsi ilə bura gələn “keçmiş avropalı” burada yeni qanunlar, yeni həyat təzi, yeni ictimai sistem qazandı”. Beləliklə, hələ qədim yunan dramaturqu və kamedioqrafı (*“Komediyanın atası”*) Aristofanın (e.ə. 445-385), qədim Roma şairi Mark Pakuviusun (lat. *Mark*

Pacuvius - e.ə. 220-130) və qədim Roma siyasətçisi Markus Tullius Siseronun (lat. *Marcus Tullius Cicero* - e.ə. 106-43) “Tuskulian söhbətləri”, (yaxud “Tuskulian disputları” - lat. “*Tusculanae disputationes*”) adlı etik-fəlsəfi traktatında [8.108] *ifadə olunmuş* “*Ubi bene ubi patria*” (“Harada günün xoş keçirsə, ora vətəndir”) ideyası tam şəkildə reallaşmış oldu. Amerikaya pənah gətirmiş avropalı bu möhtəşəm diyarın ağuşunda özü üçün əbədi və möhtəşəm “*Alma mater*” (latın dilindən tərcümədə “yedizdirən, çörək verən ana” deməkdir) qazandı. Məhz bu səbəbdən bütün Avropa etnosları və milliyyətləri Amerikanın ümumiləşdirilmiş obrazında öz əksini və ifadəsini tapır. Krevker iddia edir ki, millətlərin belə qovuşmasına başqa heç yerdə rast gəlmək mümkün deyil. “Doğrudur Avropanın özündə çoxlu sayda ailələr var ki, baba ingilis, nənə holland, onlardan olmuş oğlanın həyat yoldaşı isə fransızdır. Öz növbəsində bu izdivacdən doğulmuş oğlanlar və qızlar da müxtəlif milliyyətlərin nümayəndələri ilə ailə qurmuşlar. Lakin Amerikada millətlərin qovuşmasından “yeni milli tip”, hətta “yeni insan nəsli” formalaşır və bu yeni nəslin əməyi və zəkası sayəsində gələcək nəsillər dünyanı dəyişəcəklər”. Daha sonra Krevker vurğulayır ki, Amerikalılar qərb piliqrimlərinin nəsilləridir və onlar özləri ilə Amerikaya fəvqəladə enerji və əməksevərliklə yanaşı, bütün Qədim və Orta əsrlər Şərq və Qərb tarixindən əxz və hifz etdikləri bilikləri, din, elm və incəsənət sahəsində topladıqları adət və ənənələri, vərdiş və bacarıqları gətirmişlər. Məhz bu dəyərlər sayəsində amerikalılar tarixdə misli görünməmiş unikal bir ictimai sistem yaratmağa nail olmuşlar [1 - 71-72].

Siyasi fəaliyyətində və ədəbi yaradıcılığında Amerika dövlətinin və amerikan millətinin təşəkkülünü və formalaşmasını tərənnüm edən görkəmli şəxslərdən biri də Con Dinkinsondur (ing. *John Dickinson* - 1732-1808). Dinkinson o yazıçılardanandır ki, onun əsərləri Amerika inqilabının (1776) ideoloji cəhətdən yetişməsi üçün şərait yaratmışdı. Lakin o, *vigilər* (ing. *Whigs* – şotland dilində “whigamore” sözündən yaranmışdır və mənası “*yabı güdənlər*”) deməkdir. Britaniya liberallarının qədim adı, ticarət-sənaye burjuaziyasının siyasi partiyası, 1859-cu ildən isə Böyük Britaniya Liberallar Partiyasıdır) partiyasının lideri kimi 4 iyul 1776-cı ildə II Kontinental Konqress tərəfindən qəbul olunmuş “Müstəqillik Deklarasiyası”nın (ing. *United States Declaration of Intependence*) qəbul edilməsinə qarşı çıxmış və bununla da özünü və təmsil etdiyi partiyayı “pariya” (tamil. *Parayan* – bütün hüquqlardan məhrum edilmiş) vəziyyətinə salmışdı [4. 233-262].

Dinkinsonun siyasi və bədii yaradıcılığının pik dövrü XVIII əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. Bu isə Amerika koloniyalarının Böyük Britaniya parlamentində qəbul olunmuş diskriminasiya aktlarına qarşı aktiv mübarizəsi dövrü ilə üst-üstə düşür. Dinkinson 1768-ci il fevral ayının 15-dən dekabr ayının 2-si tarixinədək “*Pennsylvania chronicle*” qəzetində dərc olunan

“Pensilvaniya fermerinin Britaniya koloniyalarının əhalisinə məktubları” (ing. *Letters from a Farmer in Pennsylvania to the Inhabitants of the British Colonies*) adlı öçerklərində (antik Yunanıstanda və romada geniş yayılmış epistolıyar (yun. *epistole* - məktub) publisistika üslubunda xronoloji məqalələr) Amerika fermerlərinin arzu və istəklərini iqtisadi və mədəni tələbatlarını, azadlıq və demokratiya ruhunu tərənnüm edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dinkinson kvakerlərlə yaxın əlaqələr saxlayırdı və kavakerlər içərisindən onun çoxlu sayda qohumları var idi. Kvakerlər (ing. *Quakers* – *hərfi mənası* – “*tərəddüd edənlər*”) “Dostların dini cəmiyyəti” (ing. *Religious Society of Friends*) adlanan rəsmi təşkilatı təmsil edirdilər. 1648-ci ildə Avropada 30-illik müharibənin sonunda “Vestfal sülh müqaviləsindən” (15 may və 24 oktyabr 1648-ci il) sonra ingilis dini dissidenti Core Foksun (ing. *George Fox* – 1624-1694) moizələrindən sonra təşəkkül tapmışdı [6.1295]. Məhz sonralar puritanlar (ing. *Puritans* – təmiz) qismində Amerikaya mühacirət etmiş kvakerlərin təmsil etdikləri “Dostların dini cəmiyyəti” Yeni yaranan Amerika cəmiyyətində multikultural ruhun formalaşmasında xüsusi rol oynayırdı. Bu birlik müstəqil dini təşkilatların külliyyəti idi və onların hər birinin inancları, praktiki davranışları bir-birilərindən ciddi şəkildə fərqlənirdi. Lakin bu fərqlilik və ideoloji plüralizm onların sıx vəhdətini təmin edən amil kimi ortaya çıxırdı. Beləliklə, Dinkinson, Krevker və digər yazıçılar öz ideyalarının tərənnüm edəndə, bilavasitə puritanların simasında azadlıqsevər, əməksevər və tolerant din qardaşlarının ruhunu tərənnüm edirdilər [9. 149-159]. Bir məqamı da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, kalvinistlərin davamçıları, rəsmi anqlıkan kilsəsinin nüfuzunu qəbul etməyən ingilis protestantları olan puritanlar digər xrisitianlardan yüksək intizamlı olmaları, tanrıya fəvqəladə məhəbbət bəsləmələri və daim ruhani kamilliyə can atmaları ilə fərqlənirdilər. Puritanlar öz dissident ideyalarına görə İngiltərədə daim təqiblərə məruz qalırdılar. İngiltərə karalı I Yakovun (1603-1625) və I Karlın (1625-1649) dövründə daha sərt repressiyalara məruz qalan puritanların bir hissəsi Şimali Amerikaya mühacirət etmişdilər. Onların Massaçusetsdə məskunlaşması ilə Şimali Amerikada ingilis-saksonların məskunlaşmasının əsası qoyuldu [10. 98].

Dinkinsonun və Krevkerin “fermerlərin adından” yazdıqları məktublarında puritan ruhlu amerika fermerlərinin “amerika multikultural və tolerant millətini”, “Yeni Yərusəlim” yaratmaq kimi ilahi missiya almaları da əsas ideoloji xətt kimi vurğulanırdı. XVIII əsrin fərsiz filosofları və intellektualları “fermer məktublarını” çox yüksək səviyyədə qiymətləndirir və onu Amerika etnik-mədəni və ictimai-siyasi təbiətini təsvir edən əsər kimi qəbul edirdilər [7. 30]. Sözügedən yazıçılar “Fermer məktublarında” puritanlar kimi təmsil olunan Amerika fermerinin əməksevərliyini, azadlıqsevərliyini və tolerantlığını tərənnüm edərkən aşağıdakı əsas ruhani-mədəni prinsipləri

xüsusi vurğulayırdılar: bütün insanların sosial statusundan, irqindən, cinsindən, milli və dini mənsubiyyətindən, xarici görkəmindən, fiziki və idraki imkanlarından asılı olmayaraq tanrı qarşısında bərabərliyi. Bununla əlaqədar puritan-fermerlər hər hansı zülmə və dikriminasiyaya qarşı çıxan, bərabərliyi ali dəyər kimi qəbul edən və imtiyazları inkar edən mərhəmətli və nəcib insanlar kimi təsvir olunurdular. Düzgünlük, əməli-salehlik, sadəlik, yalnız həyat üçün vacib olan nemətlərə şükr edib, dəbdəbəyə, məsrəflərə “yox” demək, sülhə çağırış, zorakılığa heç cür yol verməmək kimi dəyərlər erkən Amerika ədəbiyyatında təsvir olunan “Yeni dünyanın” qurucusu - “yeni insanın” xarakterik cizgiləri idi [5. 7-12].

XX əsrin əvvəllərində dünya miqyasında inqilabi-demokratik hərəkətin başlanması, növbəti qlobal iqtisadi böhran (1900-1903) və I Dünya müharibəsi nəticəsində Avropadan, Asiyadan və Afrikadan Amerikaya, xüsusilə də Şimali Amerikaya çox güclü miqrant axını başlandı. Bu hadisələr “Amerika siyasi millətinin” formalaşmasında növbəti dövr kimi xarakterizə olunurdu. “Amerika” adlanan möhtəşəm bir binanın fundamentinə ilk daşları qoymuş ingilis-sakson puritanlarından fərqli olaraq, bu dəfə Amerikaya gələnlər “Yeni Yərusəlim” yaratmaq üçün deyil, artıq təşəkkül tapmış və “tanrı nurundan güc almış” bu torpaqda nicat tapmaq, azadlığa qovuşmaq, onun işığından və bol nemətlərindən bəhrələnmək üçün gəlirdilər. Bu dövrdə ingilis dilli ədəbiyyatda Amerika siyasi millətinin formalaşmasına və ABŞ-da multikultural münasibətlərin məzmununa həsr edilmiş əsərlər içərisində yəhudi-ingilis yazıçısı İsrail Zəncvilin (1964-1926) təfəkkürünün məhsulu olan “Əridən qazan” pyesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ etnik-siyasi inkişaf modelinin modifikasiyası olan “Melting pot” Amerika cəmiyyətində və mədəniyyətində özünəməxsus bir etnik-siyasi tərəqqini nəzərdə tutur. Lakin “Əridən qazan” siyasəti multikulturalizm prinsiplərinə tamamilə zidd fenomen hesab olunur. Bu termin Britaniya jurnalisti və dramaturqu İzrael Zəncvilin (ing. Israel Zangwill – 1864-1926) eyni adlı “Əridən qazan” pyesindən götürülmüşdür. Pyesin əsas ideoloji məzmunu ondan ibarətdir ki, ABŞ-da müxtəlif xalqların və milli mədəniyyətlərin qarışığından (sintezindən) yeni, vahid “Amerika milləti” yaradılır. Pyesin baş qəhrəmanı, Rusiya imperiyasından ABŞ-a mühacirət edən yəhudi mənşəli gənc Horas Elcer Nyu-York limanına yaxınlaşan immiqrant gəmisinin göyertəsindən şəhəri görən kimi deyir: “Amerika tanrının yaratdığı çox böyük əridən bir tiyandır və bu tiyanda Avropadan gələn bütün nəcib xalqlar əriyirlər... Almanlar və fransızlar, irlandlar və ingilislər, yəhudilər və ruslar – hamısı bu özəl tiyana atılır. Beləcə, tanrı Amerika millətini yaradır” [11. 137-151]. Məlum olur ki, “multikulturalizmin ABŞ modifikasiyası” bütün xalqların və mədəniyyətlərin “vahid Amerika kimliyi” ideyası altında assimilyasiyasını,

yəni 100% amerikanlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, ümumi cizgilərdə ABŞ-da həyata keçirilən etnik siyasəti “Əridən qazan”, yaxud “Əridən tiyan” adlandırmaq qəbul olunmuşdur. Bu isə XX əsr ərzində Amerika mədəni mühitində dövlət səviyyəsində həyata keçirilən etnik-mədəni inkişaf modelidir. Sözügedən etnik-siyasi paradıqmaya görə, Amerika milli kimliyinin formalaşması ölkədə təmsil olunan bütün xalqların “mədəni və bioloji cəhətdən bir-birinə tam şəkildə qarışması” düsturu üzrə baş tutmalıdır. Bununla əlaqədar “Əridən tiyan” ifadəsi XX əsrdə Amerikanın digər əsas simvolları ilə yanaşı ölkənin ən populyar milli simvoluna çevrilmişdir.

“Əridən tiyan” konsepsiyası multikulturalizm siyasətinin antipodu sayılır. Lakin dərinədən təhlil edərkən, bu konsepsiyanın assimilyasiya siyasəti olmadığı və çoxlu sayda üstünlüklərə və əsl mütərəqqi dəyərlərə malik olduğu məlum olur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi “Əridən tiyan” modeli ABŞ-da XX əsrin 10-20-ci illərində müxtəlif çeşidli böhranların və I Dünya müharibəsinin törətdiyi fəsadlarla əlaqədar Avropadan, Afrikadan və Asiyadan ölkəyə miqrantların kütləvi axınları ilə əlaqədar formalaşmağa başlamışdı. Yeni şəraitdə isə Amerika cəmiyyəti ingilis-sakson konformizminin (lat. *conformism* – uyğun gələn, oxşar – siyasətdə uyğunlaşma, yaxud razılaşma mənasında işlədilir) - hökmranlığı şəraitində artıq inkişaf edə bilməzdi. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq, “yeni siyasi millət” formalaşdırılması kimi zərurət gündəmə gəlmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ “Amerika inqilabından” (1775-1783) bir müddət sonra ölkədə “amalgama” (lat. *amalgama* - ərinti, qarışıq) adlanan, çoxlu müxtəlif Avropa xalqlarının və mədəniyyətlərinin azad şəkildə bir-birinə qarışmasını və nəticədə yeni, vahid Amerika millətinin yaradılmasını nəzərdə tutan etnik-siyasi bir nəzəriyyə meydana gəlmişdi [3. 132-155]. Beləliklə, Amerika və ingilis dilli ədəbiyyatda öz əksini tapmış “Əridən qazan” metaforası hələ XVIII və XIX əsrlərdə müxtəlif etnosların və millətlərin qovuşmasını və mədəniyyətlərin bir-birinə qarışması aktını təsvir etmək üçün işlədilirdi. Bu termin sözügedən dövrlərdə, bədii ədəbiyyatda “Yeni dünyada” çox unikal bir dövlətin təşəkkülü ilə əlaqədar dillərdə əzbər olan “Yeni Yərusəlim”, “Yeni vəd almış torpaq”, “Təpə üzərində şəhər” ifadələri ilə yanaşı işlədilirdi.

ABŞ-da etnik-irqi və etnik-mədəni müxtəlifliklərin israrlı şəkildə qorunub saxlanması da danılmaz faktır. Ölkədə inam və inancla bağlı hüquqlar ölkə konstitusiyasında təsbit olunmuşdur və müqəddəs dəyər kimi qorunur. Burada bütün mövcud dünya dinlərini təmsil edən kilsələr, məbədlər, məscidlər, sinaqoqlar, digər dini xarakterli tikililər mövcuddur. Beləliklə, Zaqvil və Krevker kimi ədəbiyyatçılar tərəfindən yaradılmış “Əridən tiyan” adlı “amerikanlaşdırma mifi” ABŞ reallıqlarını dərinədən öyrəndikcə, göz qabağında əriyib itir və Amerika etnik-siyasi birliyinin əsl demokratik mahiyyəti ortaya çıxır. Bu birlikdə isə “Amerika” ideyası milli

mədəniyyətləri, xalqların minilliklər ərzində formalaşmış dini və əxlaqi dəyərlərini tamamilə əridən “rəhmsiz assimilyasiya maşını” kimi deyil, bütün etnik-mədəni müxtəliflikləri yeni spesifik ideyalarla zənginləşdirən yüksək təşəkküllü integrativ mədəni məfkurə kimi təzahür edir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə “Amerika” və “amerikanlaşma” kimi məfhumlar həmişə cazibədar görünmüş və bu gün də görünür. Amerikaya gələn hər bir miqrantın “Amerika” məfkurəsinə əsl məhəbbəti elə ilk addımlardan, Amerika torpağına qədəm qoyan kimi başlayır. Çünki bu məkan buraya təşrif gətirmiş “neofitə” (yun. *neofitos* – yeni gəlmiş, nabaləd) öz keçmişi ilə, ona o qədər də çox xoşbəxtlik gətirməyən köhnə həyatı tərzilə vidalaşmaq, yoxsulluqdan, zorakılıqdan və istibdaddan birdəfəlik qurtulmaq, dünyanın ən azad və tükənməz imkanları olan bir ölkəsinin vətəndaşı olmaq imkanı verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Əridən qazan” mexanizmini az qala mürtəce hadisə kimi qiymətləndirən İzrael Zaqvilin nəzəriyyəsi zaman keçdikcə özünü doğrultmadı. Bu gün Amerika milləti yer üzərində ideal etnik birlik prinsipləri olan millətlərdən biridir. “Əridən qazan” adlanan “assimilyasiya dəzgahı” isə millətləri əsla öz mədəniyyətlərini tamamilə unutmuş “manqurtlar həddində bişirmir”.

ABŞ-da multikulturalizmin spesifik modeli artıq XX əsrin 60-70-ci illərində mütləq şəkildə Amerika cəmiyyətinin ideoloji konstruksiyasına çevrildi. Bu diyarda da multikulturalizm kənardan gətirilmiş siyasi məsələ, yeni sosial problem deyildi. Etnik müxtəlifliklər, fərqliliklər məsələsi kimi multikulturalizm, əzəli olaraq Amerika mədəni ənənələrinin öz təbiətində qərar tutmuşdu. Lakin ABŞ-da multikulturalizm əlavə rənglərlə və çalarlarla seçilir. Kanadadan və digər polietnik məkanlardan fərqli olaraq, burada “Əridən qazan”ın sinkretik ideologiyası və plüralist milli identifikasiya (lat. *identifiko* – eyni – etnoqrafiyada və antropologiyada insanın müəyyən millətə mənsubiyyəti) üstünlük təşkil edir.

Bu gün ABŞ-da Amerika vətəndaşlığını daşıyan hər kəs, həm öz milli mənsubiyyətinə, həm də amerikalı olduğuna görə eyni qürur hissi keçirir. Bunu, son illərdə əldə olunmuş statistik faktlar da tam sübut edir. 325 milyonluq ABŞ əhalisinin 38 mil-nu afro-amerikalılardan, 12 mil-nu əslən Asiyalı olan amerikalılardan, 34 mil-nu İspaniya mənşəli amerikalılardan, 48 mil-nu almanlardan, 37 mil-nu ingilis-amerikalılardan, 26 mil-nu italyanlardan, 6 mil-nu yəhudilərdən, 5 mil-nu rusalardan, 5 mil-nu ukraynalılardan, 4,5 mil-nu hollandlardan, 1 mil-nu yunanlardan, eləcə də digər millətlərdən ibarətdir.

ABŞ-da ingilis, fransız, ispan və digər dillərin ən populyar dillər olmasına baxmayaraq, amerikalılar gündəlik həyatlarında – evdə, işdə, küçədə 322 dildən istifadə edirlər. Təkcə Kaliforniya ştatında əhali 207 dildə danışır. Vayominqin əhalisi 56, Nyu-Yorkun əhalisi isə 129 dildən istifadə edir.

XX əsrdə Amerika etnik-mədəni mühitinin və ABŞ gerçəkliklərinin ədəbi-bədii təhlili yəhudi mənşəli məşhur amerika yazıçısı Sol Bellounun (əsl adı Solomon Belousov – 1915-2015) əsərlərində tərənnüm olunmağa başladı. 1976-cı ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş Sol Bellounun valideynləri XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasından Kanadaya (Kvebek) mühacirət etmişdilər. Saha sonra Bellou ailəsi Çikaqoya köçmüş və burada yoxsul məhəllədə məskən salmışdı. Sol Bellou uşaq vaxtlarından ədəbiyyata meyl etmiş və sonralar yazdığı əsərlərində Amerika həyatını, “Amerika” adlanan məkənda miqrantın yerini və ictimai vəziyyətini, Amerika sosisumunun spesifik xüsusiyyətlərini təsvir etmişdi. Yazıçı karyerasına o, idiş dilindən tərcümə etdiyi ədəbi icmallarla başlamışdı və elə ilk əsərləri ona həm Amerikada, həm də dünyada misli görünməmiş şöhrət qazandırmışdı. 1944-cü ildə, II Dünya müharibəsinin sona çatdığı bir dövrdə yazdığı “Yerlə göy arasında” (ing. *Dangling Man*) adlı ilk romanında Sol Bellou insanın öz “mən”ini sosial kataklizmlər və total xaos şəraitində necə qorumasını, cəmiyyət tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş sosial, milli və mənəvi öhdəlikləri necə yerinə yetirməsini təsvir edirdi. Yazıçının “Qurban” (ing. *The Victim* - 1947), “Ogi Marçın Sərgüzəştləri” (ing. *The Adventures of Augie March* - 1953), “Məqamı tut” (ing. *Seize the Day* - 1956) “Henderson yağışların hakimi” (ing. *Henderson the Rain King* - 1959), Hersoq (ing. *Herzog* - 1964), “Humboldtun hədiyyəsi” (ing. *Humboldt's Gift* - 1975 - əsər Pulitser mükafatına (ing. *Pulitzer Prize*, ABŞ-da ən prestijli mükafatlardan biri, macar-yəhudi mənşəli qəzet maqnatı Cozef Pulitserin (1847-1911) vəsiyyəti əsasında yaradılmışdır) layiq görülmüşdü) və 2001-ci ilə qədər yazdığı çoxlu sayda digər əsərlərində də bütün böhranlı situasiyalarda şəxsi “mən”in mühafizəsi, tərəqqisi və təntənəsi əsas motiv kimi çıxış edirdi [13].

1976-cı ildə XX əsrin ən tanınmış və istedadlı nasirlərindən biri kimi Sol Bellou ABŞ və dünya ədəbiyyatında göstərdiyi xidmətlərə və “öz yaradıcılığında humanizm ideyalarını və müasir mədəniyyətin xüsusiyyətlərini spesifik üslubda və incə şəkildə təhlil və tərənnüm etdiyinə görə” Nobel mükafatına layiq görülmüşdü. “Ogi Marçın sərgüzəştləri” əsərində Bellou təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, “bu gün bütün dünyada alimlər, ədiblər və siyasətçilər insanın düşkünlük dərəcəsini öyrənirlər, onun yaxşı olması perspektivlərini əsla gündəmə gətirmirlər”. “Qurban” əsərində isə nasir iddia edir ki, küt insanın kütlüyünə elə cavab ver ki, o özünü müdrik hesab etmək fikrinə düşməsin.

XXI əsr ABŞ ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından biri də əfqan mənşəli yazıçı Xaled Hosseynidir (1965). Əfqan diplomatının oğlu olan Xaled Hosseyni Kabulda anadan olmuş, 1973-cü ildə Əfqan hökmdarı Məhəmməd Zahir şahın devrilməsindən sonra, 1976-cı ildə ailəsi ilə birlikdə

Parisə köçmüş, 1979-cu ildə Sovet ordusu Əfqanıstana daxil olduqdan sonra ABŞ-a mühacirət etmişdi. Can-Dieqoda Kaliforniya Universitetini bitirmiş və aktiv şəkildə humanitar fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamışdır. Xaled Hosseyini 2006-cı ildə BMT-də qaçqınlar üzrə Agentliyin elçisi seçilmişdir. Sonralar Əfqanıstan xalqına yardım məqsədi ilə öz şəxsi fondunu (ing. *The Khaled Hosseini Foundation*) yaratmışdı. Yazıçıya misli görünməmiş şöhrət gətirmiş əsər 2003-cü ildə yazılmış “Küləyin arxasınca qaçan” (“Çərpələng qaldıran” romanın digər adıdır, ing. *The Kite Runner*) romanıdır. Əsərdə Kabul sakini olan Amir adlı oğlanın dilindən XX əsrin 70-90-cı illərində Əfqanıstanda baş verən sosial kataklizmlərin dalğasında insan taleyinin necə uçub-dağılması, total zorakılığın, hərbi-siyasi hüduzsuzluğun, əxlaqi-mənəvi böhranın və ifrat intolerantlığın şəxsiyyətin ləyaqətini necə alçaltması təsvir edilir. Yazıçı açıq tekstlə əfqan cəmiyyətində mövcud olan çoxəsrlik etnik-mədəni müxtəlifliyin ölkədə davamlı savaşların səbəbi olmasını və bütün etnik müxtəlifliklərin “Əfqanıstan” məfkurəsi ətrafında birləşməyə hazır və qadir olmamasını təəssüf hissi ilə qeyd edir və bu müstəvidə zorakılığın müdhiş təbiətini açıb göstərir. Hadisələri daha dinamik rakursda inkişaf etdirərək, Xaled Hosseyini talibanların 1996-2001-ci illərdə “İslam Əfqanıstan Əmirliyinə” rəhbərlik etdikləri vaxtda etnik təmizləmə siyasətini necə qəddar üsullarla həyata keçirməsini təsvir edir və total zülmədən, intolerantlıqdan, səfalətdən qaçan insanların ABŞ cəmiyyətinə pənah gətirmələrini və Amerika cəmiyyətində nicat tapmalarını, əsl azadlıq qazanmalarını ön plana çəkir. Qeyd etmək lazımdır ki, roman 2004-cü ildə “Eksklüziv Kitab Prizi” (ing. *Exclusive Books Boeke Prize*) mükafatına layiq görülmüş, 2005-ci ildə ABŞ-da o dövr üçün mövcud olan bestsellerlər (ing. *Best seller* - ən yaxşı satılan) içərisində 3-cü yeri tutmuşdu. 2009-cu ildə isə “*The Millions*” jurnalının dərc etdiyi “Milleniumun ən yaxşı kitabları” külliyyatında Xaled Hosseyinin “Küləyin arxasınca qaçan” romanı ilk 20 ən yaxşı kitablar siyahısında yer tutmuşdu. 2007-ci ildə isə ABŞ rejissoru Mark Foster sözügedən əsər əsasında eyni adlı film çəkmişdi. Filmin nümayişi Əfqanıstanda qadağan olunsa da, Britaniya kino və televiziya sənəti (BAFTA) mükafatına layiq görülmüş və hətta “Qızıl qlobus” və “Oskar” mükafatlarına təqdim olunmuşdu. Xaled Hosseyinin 2007-ci ildə yazdığı “Minlərlə sayrışan günəşlər” (ing. “*A Thousand Splendid Suns*”) və 2013-cü ildə yazdığı “Və əks-səda dağlarda uçuş” (ing. *And the Mountains Echoed*) romanlarında da etnik-dini və dini-mədəni intolerantlığın, ifrat barışmazlığın və qlobal qovğaların nəticəsi olan vətəndaş müharibəsinin insanların həyatını, onların arzu və istəklərini, gələcək planlarını və perspektivlərini necə alt-üst etməsini yüksək təşəkküllü bədii üslubda təsvir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Minlərlə sayrışan günəşlər” romanının adını Xaled Hosseyini Azərbaycan şairi Sahib Təbrizinin (azərb. *Mirzə Məhəmməd Əli Sahib*

Təbrizi - 1601-1677) Kabul haqqında yazdığı poemasından götürmüşdür. Poemada Məryəm və Leyla adlı iki əfqanlı qızın həyatından, düşüncələrindən, arzu və əməllərindən bəhs olunur. 2007-ci ilin mütləq bestselleri olan, ABŞ-da və B.Britaniyada “Oxucunun seçimi” mükafatına layiq görülmüş əsərdə əfqan cəmiyyətinin iki müxtəlif mühitindən olan qadınların - qeyri-qanuni nikahdan doğulmuş, varlı biznesmenin qızı olan Məryəmin və mehriban ailədə böyümüş, daim gözəl və maraqlı həyat arzusunda olan Leylanın Əfqanıstanın dıçar olduğu müharibənin qurbanlarına necə çevrilmələri addım-addım izlənilir. Nəzəri cəhətdən rastlaşmaları mümkün olmayan iki qadını müharibə bir fəlakət dalğasında birləşdirir. Tamamilə fərqli dünyagörüşlərinə malik olan, müxtəlif mədəni mühitdən çıxmış qadınlar istibdadın və zorakılığın təcəssümü olan şəxsin arvadları kimi bir dam altında yaşamağa və sağ qalmaq üçün sərsəm dünyanın rəhimsiz qanunlarına birgə sinə gərməyə məcbur olurlar

Xaled Hosseyinin 2013-cü ildə yazdığı sonuncu “Və əks-səda dağlarda uçur” romanında isə Pəri adlı əfqan qızının simasında və onun acı taleyinin nümunəsində ayrıca götürülmüş insanın, bütöv ailələrin, kollektivlərin və cəmiyyətin hərbi-siyasi hüduşsusluq, xaos, əxlaqi-mənəvi tənəzzül və böhran şəraitində bu günə və gələcəyə olan ümidlərinin necə sındığı və parçalandığı təsvir olunur. Analarının vəfatından sonra sevimli bacısının (Pəri) qayğısına qalması öz öhdəsinə götürmüş Abdulla ağılı kiçik oğlan bacısının xoşbəxtliyi naminə dünyanın bütün nemətlərindən imtina etməyə hazırdır. Lakin onun bütün bu arzuları və cəhdləri əfqan cəmiyyətinin patriarxal qaydaları ilə toqquşaraq sınımış güzgü kimi çilik-cilik olur. Abdulla həyətlərində bitən və deyilənə görə peyğəmbər əyyamından qalmış ağacın möcüzəsinə inanır. O, ağacın altında daim bacısını xoşbəxt olması niyyəti ilə dua edir və inanır ki, ibadət zamanı əgər onun üstünə ağacdən düz on dənə yarpaq düşərsə, arzu və istəkləri mütləq yerinə yetəcək. Lakin reallıq mistikadan daha güclü faktor olmasını bir daha sübut edir. Əfqan cəmiyyətinin çoxəslək stereotiplərinə qarşı çıxmaq istəməyən Pəri ilə Abdullanın atası öz qızını uşaqları olmayan varlı ailəyə satır və həyətdəki, peyğəmbərin yaşadı olan, ağacı kəsir.

Hosseyinin əsərlərində total faciənin apokalipsis məqamları kimi qiymətləndirilən “ayrılıq” ümumbəşəri kontekstdə təhlil edilir və qlobal miqyasda insanlığın bu fəlakətdən əsla sığorta olunmadığı təsdiq olunur. Amerika cəmiyyətində Hosseyinin əsərlərinin fəvqəladə uğur qazanması təkcə onun yüksək bədii üslubda yazılması, hadisələrə qəlbən gözü ilə baxılması deyil, həm də Əfqanıstan inqilabını (1973), Sovet təcavüzünü, Bəbrək Karməl (1979-1986) və Məhəmməd Nəciulla (1987-1992) rejimini, Taliban istibdadını və fanatizmini (1996-2001) yaşamış əfqan xalqının bu gün Amerika demokratik dəyərləri əsasında necə bir düzgün cəmiyyət qurmasının yüksək pafosla təsviri və tərənnüm olunmasıdır [14].

Beləliklə, XVIII əsrin ortalarından başlanmış və bu günədək yüksək templərlə, spesifik prinsiplərlə, çoxrəngli və çoxçalarlı üslublarla təşəkkül tapan və inkişaf edən Amerika və ingilis dilli ədəbiyyatın ümumi cizgilərdə təhlilindən belə bir nəticə hasil olur ki, bütün dövrlərdə o, ideoloji baxımdan Amerika millətinin əxlaqi-mədəni, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi təşəkkülünün təntənəsinə xidmət edən xüsusi yaradıcılıq aktı olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Calvert Jane E. *Quaker Constitutionalism and the Political Thought of John 3. Dickinson*. - Crevecoeur J. Hector St. John de. *Letters from an American Farmer and Sketches of Eighteenth-Century America*. N. Y., 1981
2. Dickinson, John. *Letters from a Farmer in Pennsylvania to the Inhabitants of the British Colonies*. Philadelphia, 1774
3. Ferguson, Robert A. "We Hold These Truths": *Strategies of Control in the Literature of the Founders // Reconstructing American Literary History*. Ed. By S. Bercovitch. Cambridge (Mass.) and L., 1986.
4. Glazer N. (англ.)русск. *Beyond the Melting Pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish of New York City*. - 2nd. - Cambridge: MIT Press
5. Jakobson. David L. *John Dickinson and the Revolution in Pennsylvania. 1764-1776*. Berkley, 1965. Stille, Charles J. *The Life and Times of John Dickinson. 1732 - 1808*. N. Y., 1969 (orig. Ed. 1891)
7. Tichi, Cecelia. *New World, New Earth. Environmental Reform in the American Literature from the Puritans through Whitman*. New Haven and L., 1979
8. Tyler M. C. *The Literary History of the American Revolution. 1763—1783*. N. Y., 1957
9. *The Columbia History of the American Literature*. N. Y., 1988

С.Ахмедова

Особенности этнического и политического единства в Соединенных Штатах. Американская мультикультурная реальность с языком литературных и художественных источников

Резюме

Статья посвящена художественно-литературному представлению проблем по становлению и формированию специфического Американского социума, воспеваемых в англоязычной и Американской литературе.

В связи с этим, в статье было обращено к самым известным произведениям таких прозаиков, как Мишель Кревкер, Джон Динкинсон, Израэль Зангвилл, Солл Беллоу, Халед Хоссейни и других. Особенности формирования «американской нации», участие множество мультикультуральных элементов в американском этнополитическом объединении, сила и могущество «Американской идеи» в статье воспеты на примере произведений перечисленных выше прозаиков. А также сделан глубокий анализ современных американских реалий, в контексте общечеловеческих ценностей. Роль и значение человеческого разума, его духовно-нравственные качества в становлении и формировании социума, в статье выдвигается на передний план, как основной мотив исследования. В статье, также уделено достаточное большое место изображению Американской жизни в свете особенностей мультикультуральной среды и этнокультурной политики и анализу тех моментов, связанных с особым местом и социально-экономическим положением мигрантов, их адаптацией и интеграцией в уникальном пространстве, под названием «Америка». Ссылаясь на произведения прозаиков, упоминавшихся в статье, методически и последовательно проследован процесс становления и формирования мультикультурального общества в США, в период с начала XVIII до начало XXI века, и сделан соответствующий акцент к новоявлениям, происходящим в каждом указанном веке. В связи с этим, в статье сделаны попытки систематического слома укоренившихся в сознаниях негативных стереотипов, от так называемого эпитета «Плавильный котел», воплощенного в социально-культурных идеях перечисленных прозаиков. В составлении статьи особое внимание уделено проблемам межличностных, межнациональных, межкультурных, межрелигиозных отношений, занимающих доминирующую позицию в англоязычной и американской литературе. Особый интерес вызывает обращение в статье к не исследованным или малоисследованным этнополитическим проблемам, которые добавляют в данный текст дополнительные оттенки. Обращение к данной теме в современном конфликтном обществе и в системе этно-культурных отношений имеет особую актуальность.

S.Ahmadova

**Features of ethnic and political unity in the United States. American multicultural reality with the language of literary and artistic sources
Summary**

The article is dedicated to literary and artistic descriptions of the formation of a specific American sociology in English and US literature. In this regard, the article deals with the most famous works of English-speaking

prose writers such as Michel Crevecker, John Dinkinson, Israel Zangwill, Soll Bellow and Khaled Hosseini, as well as, features of the formation of "American nation", the presence of numerous multicultural elements in American ethnic-political unity, the power of the American idea that has been praised in the works of aforementioned writers and modern American realities which are deeply analyzed in the system of universal values. The role and importance of human intelligence, its moral and spiritual qualities in the formation of the sociology have been laid down in the article as a major research motive . The article also provides an overview of America's life-related aspects of the multicultural environment and ethno-cultural policy in the United States, and the analysis of the issues related to the specific location, socio-economic situation of migrants, their adaptation and integration into the unique space called "America" . Referring to the works of the mentioned writers, the process of the formation of multicultural society in the US has been consistently and methodically followed during the period from the early 18th to early 21st centuries, and an emphasis was placed on the innovations taking place in every century. In this regard, an attempt was made to systematically break down the negative stereotypes in the minds, from the so-called "Melting pot" epithet embodied in the socio-cultural ideas of the mentioned prose writers. The article focuses on inter-personal, inter-ethnic, intercultural and interfaith issues, dominated by the American and English-language literature. It is of particular interest to refer to previously unexamined or very little-researched ethno-political issues in the article, which add additional points to the uniqueness of the text. It is especially important to address the topic in a contemporary conflict society and in the system of ethno-cultural relations.

Rəyçi: Şirindil Alışanov
Filologiya elmləri doktoru, professor

FUNDA BUGAN
Bakü Devlet Üniversitesi
Filologiya Fakültesi, Öğretim Görevlisi
fundabugan@gmail.com

SÜRÛRİ VE TERCÜME-İ ZÂHİRETÜ'L-MÛLÛK

Keywords: Sururi, Zahiretu'l-Muluk, Translation, Islam Morality

Anahtar Kelimeler: Sürûrî, Zâhîretü'l-Mülûk, tercüme, İslam ahlakı

Ключевые слова:

Ключевые слова: Сурури, Zâhîretü'l-Mülûk, перевод, исламская мораль.

Giriş

Tercüme-i Zâhîretü'l-Mülûk, Seyyid Ali b. Şihabüddin el-Hemedânî tarafından Zâhîretü'l-Mülûk adıyla Farsça kaleme alınmış ve Mustafa Muslihuddin Sürûri tarafından Tercüme-i Zâhîretü'l-Mülûk adıyla Türkçeye tercüme edilmiş bir eserdir.

Asıl adı Mustafa olan Sürûri'nin lakabı “Muslihi'd-din” ve nispeti doğum yerine binaen “Gelibolılı” veya “el-Gelibolî”dir. Anadolu'da yetişmiş her şair gibi bazen “er-Rûmî” şeklinde kayıtlara geçmiştir. Kimi zaman, mezhebinden dolayı “el-Hanefî” olarak da geçmektedir. Ancak tabii olarak mahlası “Sürûri” ile meşhur olmuş ve şiirlerinde de Sürûri mahlasını kullanmıştır.

İlimle uğraşan ve kendini ibadete adayan Sürûri, müderrislik yapmış ve iki defa hacca gitmiştir. 1548 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın bir hatt-ı hümayûnu eline geçen Sürûri, Şehzade Mustafa'nın hocalığına davet edilmiştir. Âşık Çelebi gibi dostları onu aksi yönde uyarılmışlar ancak onların bu “pend-i dostanelerine” rağmen, Şehzade Mustafa'nın hocası olmuş ve Amasya'ya şehzadenin yanına gitmiştir. Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde bu davranışı nedeniyle onu çok ağır bir eleştiriye tabi tutmuş ve Sürûri'nin Şehzade Mustafa'nın hocalığı kabul etmesini “*Âleme sultân iken kendüsini kûl eyledi*” şeklinde kayda geçmiştir (Kınalızâde 2009, 379). Bu esnada şair Gubârî ile hayli tartışmışlar, Gubârî onu şehzade hocası olmakla suçlamış, “tayib ve taaccüb” etmiştir (Gelibolulu 1994, 230). Ancak ilginçtir ki daha sonra Gubârî'nin Sürûri'de kınadığı her şey başına gelmiş ve o da Şehzâde Beyazıd'ın oğlu Şehzade Orhan'a hoca olmuştur (Gelibolulu 1994, 230). Şehzade Mustafa; yiğit, cengâver, âlim ve şair bir sultandı. Sürûri onun bu özelliklerini yerinde gördükten sonra şehzadenin layıkıyla eğitim alması için çok çaba harcamıştır. Şehzade, Amasya'da döneminin seçme âlimlerini etrafına toplayarak, edebiyat ve ilme karşı büyük bir alaka gösteriyordu. Sürûri de dâhil olmak üzere Şehzade Mustafa'nın burada şiir muhitini Kara

Fazlı, Zârî, Edirneli Zamanî, Edâyî teşkil eder (İpekten 1994, 178). Diğerleri gibi, Sürûri de Şehzade Mustafa için muhtelif eserler telif etti. Hocalığa başladıktan üç yıl sonra, şehzade adına Sadî-i Şirâzi'nin Gülistan'ını şerh etti ve yine Şehzade Mustafa'nın isteği üzerine Ali Hemedânî'nin (ö.1384) Zâhîretü'l-Mülûk adlı eserini tercüme etti. Kendisinin en ünlü yapıtı olan Bahrü'l-Ma'ârif'i de 1549 yılında Şehzade Mustafa adına yazmıştı. Kara Fazlı da meşhur Gül ü Bülbül'ünü burada yazmıştı. Sürûri, Amasya'da şehzadenin sırdaşı ve en yakın yardımcısı olmuştu. Bu sebeptendir ki 1553'te Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle Şehzade Mustafa'nın idamı Sürûri için de öldürücü bir darbe oldu. Bu elim olay üzerine ikinci kez inzivaya çekilen Sürûri, ölümüne kadar geçen dokuz seneyi inzivada geçirdi (Kınalızade 2009, 379).

Şehzade Mustafa için tercümesine başladığı ve onun ölümüyle yarıda bıraktığı Kitâbü'l-Acâ'ib ve'l-Garâ'ib adlı kitapta şehzadeye ölümünden sonra da beslediği sevgisini ve bağlılığını nakletmiştir. Bu olaydan sonra ortaya koyduğu sert tutum büyüklerce hoş karşılanmayan ve kazandığı resmi bir gelirden mahrum kalan Sürûri, dokuz yılda ziyadesiyle zor günler yaşamıştır. Kınalızâde, onun bu günlerini şu cümlelerle anlatır:

“Ba'dehû şehzâdenün fülk-i vücûdi garkâb-ı girdâb-ı fenâ ve keştî-i hayâtı sarsar-ı memât ile garîk-i 'ummân-ı 'anâ olup hâkân-ı sâhib-kirân merhûm Sultân Süleymân Hân oğlu şehzâde-i mezbûrı ser-hayl-i gürûh-ı şehîdân itdükde mezbûrun dahî evzâ' u etvârından rencûr u nüfûr olmagın sürûrı gumûma mübeddel ve safâ vü huzûrı âlâm-ı mevfûra muhavvel olup fakr u fâka ile müzellel olmuş idi. Tokuz yıl bî-vazîfe geçinüp mihmân-hâne-i dünyâda hâle-misâl yine süfresi güşâde ve mihr ü mâh gibi kurs-ı nâni âyende vü revendeye şeb ü rûz âmâde olup bî-dirhemlikden gonçe-misâl derhem olmuş iken bir kimseye mâfi'z-zamîrîn izhâr itmeyüp râz-ı derûnundan agız açmaz idi ve berg-i çenâr gibi eli yufka iken yine zill-i vücûdına ilticâ idenlere sâye-endâz idi” (Kınalızâde 2009, 379).

Ölümüne kadar, kitaplarının geliri, yakınlardaki tersane ve bahriye mensuplarının yardımıyla, ricalden kimseye boyun eğmeden yaşamış ve bu esnada kurduğu mescidin bütün hizmetlerini de devam ettirmiştir. Mezar taşında yazan *“Gitti Cihân Sürûri”* ve bilhassa *“mî-reved be-bihîşt”* (Faik Reşat, 115) cümleleri ölüm tarihi olarak 1562 yılını vermektedir. Kınalızâde Hasan Çelebi ölüm tarihini *“Âhir sene tis' ve sittîn ve tis'ami'ede 'âlem-i fenâdan terk-i diyâr itmekle e'alâ-yı 'illiyînde karâr eyledi”* olarak vermiştir (Kınalızâde 2009, 379).

Kasımpaşa'da Beyoğlu semtinde kendi inşa ettirdiği mescidinin haziresinde defnedilmiştir. Ancak bugün bu mescit yıkılmış, Sürûri'nin mezarı da kaybolmuştur. Evvelce bütün telifatı el yazısı ile burada bulunmaktaydı. Sürûri'nin mezarı başında kendi söylediği şu beyit yazılıdır:

*Her kim kabründen duâ ide geçe
Cennete imân ü Kurân ile göçe* (Ünver 2010, 19).

Sürûri'nin çevresinde çok sevildiği, halkın kendisine keramet sahibi bir derviş gözüyle baktığı, kendisinin de keza âlim, fazilet sahibi, olgun, açık gönüllü, tatlı dilli, sofrası herkese açık, iyiliksever, öğretmeyi seven ve dahi bildiklerini yazmaktan hoşlanan bir kişilik olduğu kendisine dair tüm kaynaklarda anlatılmaktadır. Bu konuya değinen Niyazi Ünver, Sürûri'nin mizacıyla ilgili kaynaklarda; "*Fazl u kemâl ile ârâste ve ma'ârif ü fezâ'il ile pîrâste*", "*zümre-i fuzalâdan ve fuzalâmun küberâsından ve müfessirin ü muhaddisin zümresinden*", "*kudemâ-yı şu'arâ ve ulemâdan*" gibi ifadeler zikredildiği çalışmasında belirtmiştir (Ünver 2010, 21).

Zâhîretü'l-Mülûk Tercümesi

Zâhîretü'l-Mülûk, on bölümden meydana gelen siyâsetnâme türünde Farsça bir eserdir. Çeşitli baskıları yapılan (Amritsar 1321/1903; Lahor 1323/1905) ve Seyyid Mahmûd-i Envârî tarafından neşredilen eseri (Tebriz 1358 hş./1979) Muslihuddin Mustafa Sürûri (ö. 969/1562) Türkçe'ye çevirmiştir (TSMK, Revan Köşkü, nr. 403; Mehmed Reşad ve Tiryal Hanım, nr. 922). Günümüze ulaşmış en önemli eserlerinden biri konumunda bulunan Zâhîretü'l-Mülûk isimli bu eseri muhtevası ve bağlamı içinde yansıttığı zihniyet açısından ehemmiyet arz etmektedir zira irfan, ahlak ve sülûk konularını de bünyesinde barındıran bir mev'iza ve siyasetname kitabı olarak kaleme alınmıştır. Zâhîretü'l-Mülûk, Muslihuddin Sürûri tarafından çevrildikten sonra Muhammed b. Hüseyin adlı bir kişi tarafından Sultan İbrahim adına Hilyetü'l-Mülûk adıyla tekrar tercüme edilmiştir ancak Sürûri'den farklı olarak mütercim, eserine Hz. Peygamber ve ashabıyla birlikte velilerin de ahlakına dair iki bölüm eklemiştir. Hilyetü'l-Mülûk'un mütercim eliyle 1642'de yazılmış bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir (Hazine, nr. 360), (Yazıcı: 1988, 186).

Sürûri tarafından tercüme edilen eserin şu an elde bulunan nüshaları şunlardır:

- Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı 2858,
- Hacı Mahmut Efendi Kütüphanesi 1584,
- Fatih Kütüphanesi 3472,
- Hekimoğlu Kütüphanesi 554,
- Nuruosmaniye Kütüphanesi 1891/2306, 3369/3889,
- Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet K 111, Hacı Selim Ağa 796

(Güleç 2001:12-13)

Çalışmamızın temelini oluşturan 200 varaktan oluşan nüsha, Milli Kütüphane Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda bulunmaktadır.

Nesih yazı türünde kaleme alınan eser 200 varaktan oluşmaktadır. Her sayfada 16 satır bulunmaktadır. Bahsedildiği gibi, ayet ve hadislerin Arapça olan kısımları kırmızı mürekkeple belirtilmiş, bunların yanlış okunmasına mahal vermemek adına da hareketleri yazılmıştır. Kimi yerlerde yanlış yazılan ve düzeltilen, tekrar yazılan ya da metinden çıkarılan kısımların üzerleri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Ayrıca, sayfalar üzerindeki metin, kırmızı mürekkeple çerçeve içine alınmıştır.

Sürûri, tezin ilk bölümünde de üzerinde önemle durulduğu üzere döneminin önemli bir âlimidir. Âlim, kitabın yazıldığı dil olan Farsçaya, kitabın istinat noktaları olan ayet ve hadislerin orijinal dilleri olan Arapçaya ve kitabı tercüme ettiği dil olan Türkçeye hâkimdir ve eserin çevirisinde kullandığı metot da bunu açıkça göstermektedir. Kitaptaki ayet ve hadisler önce orijinal dillerinde (Arapça) verilmektedir ve takip eden kısımda Sürûri'nin çevirisi gelmektedir. Ayet ve hadislerin Arapça olan kısımları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Sürûri, kitabı Hemedâni'nin yazdığı tertibe sadık kalarak çevirmiştir. Ayrıca, eserin şerh yahut haşiye değil, tercüme olması münasebetiyle Sürûri, kendi görüş ve düşüncelerini kitaba pek fazla yansıtamamıştır. Bu nedenle esere genel anlamda müdahale ettiğini söylemek zordur fakat gerekli gördüğü açıklamaları da yapmaktan çekinmez, ancak bunları derkenar vasıtasıyla sayfa kenarlarında yapar. Bu, Sürûri'nin Şerh-i Divan-ı Hafız'ında da görülen özelliklerindedir ki bu teknik, Osmanlı literatüründe de yaygındır. Derkenarlarda çok çeşitli konularda Sürûri'nin notlar düştüğü göze çarpan önemli hususlardan biridir. Kenar yazılarda eleştirilerini, eklemelerini, açıklamalarını ayrı ayrı belirten Sürûri, kimi yerlerde ayetlerin ve hadislerin çevirilerini ve kısa şerhlerini de burada yapmıştır. Sarfi ve nahvi notlar, itirazları, eserde adı geçen herhangi bir şehrin yeri yahut hadisin sahilik durumu yine bu derkenarlarda rastlanan konuların içinde kendisine yer bulmaktadır. Örneğin 13. varakta (23a) üç madde halinde yazdığı kenar notunda:

“Musannıf bu mahalde böyle demiş amma tahkik budur ki, isyandan iman olmak lazım gelmez. Zira şol mü'min ki, isyan eder Hazret-i Hakkın kuremine i'timad edib biz tevbe ederiz. Tevbemiz Hakk Te'âlâ kabul eyleye deyü ümid eder lakin hâkime dünyada ol kadar kerem ve af bulmaz ve tevbe ve istiğfârı kabul kılmaz kerem-i hakk ile halkın münâsebeti yoktur. Ama kerem mağrur olmak dahî abestir. Netekim Hakk Te'âlâ buyurdu. “Yâ eyyehel-insânü mâ garrake bi rabbike'l-kerim” Ey insan oğlu kerem sahibi olan Rabb'ine karşı seni mağrur eden nedir?” diyerek eser sahibinin görüşlerine dair eleştirisini belirtmekten çekinmemektedir.

Eserde ilk göze çarpan husus, ikili ve üçlü tamlamaların sıklıkla kullanılmasıdır ve bu tamlamaların birden fazla anlam taşımakta oluşu doğru

okumayı zorlaştırmaktadır. Fakat siyak-sibak yöntemiyle doğru sonuca en yakın anlamlar ortaya çıkarılmış ve gerekli görülen noktalarda anlamlar parantez içinde verilmiştir. Arapça ve Türkçenin yanında Farsça sözcükler de bulunmaktadır ancak bunların sayısı daha azdır. Farsça daha ziyade tamlamalarda karşımıza çıkmaktadır. Arapça ise Türkçeye birlikte metnin geneline hâkim görünmektedir. Arapçaya olan hâkimiyeti tamlamalarda karşımıza çıkan Sürûri, ayetlerin ve hadislerin açıklamasını yaptığı bölümlerde ve hikâye kısımlarında oldukça sade bir dil tercih etmekle beraber, konu anlatımlarında dilini daha ağırlaştırmakta ve terkiplerini sıklaştırmaktadır. Hikâye, ayet ve hadis tercüme-şerhlerinde ortaya çıkan kısa cümleler ve Türkçe sözcükler yerine bu noktalarda daha çok ikili-üçlü terkipler ve Arapça sözcükler kullanılmıştır.

Kitabın ilk dört sayfası giriş ve kitapla ilgili açıklamalar için ayrılmıştır. Burada Sürûri, eseri kimin için çevirdiğini, tercüme etmekteki amacını ve kitabın içeriğini okuyucuya sunar. Dönemin diğer eserleriyle kıyaslandığında alışılmışın dışında Türkçe yapılan girişte Sürûri dili kullanmaktaki ustalığını göstermek istiyor görünmektedir. Bu esasen her Osmanlı şairinin yaptığı bir eylemdir ve maharetini sergileyen şairler kendilerini en çok burada gösterirler. Sürûri de Türkçe yapmayı tercih ettiği giriş yazısında ağır, terkipli, külfetli bir dil kullanmıştır fakat yazıyı kısa tutmuştur. Kısa tutmasındaki amaç, eserin edebi kaygıdan ziyade işlevsel ve didaktik bir boyutunun bulunmasından dolayı tercüme ediliyor olmasında aranabilir; çünkü Zâhîretü'l-Mülûk aynı zamanda dini konuları içeren bir siyasetname örneği teşkil etmektedir.

Sürûri, eserde geleneğe bağlı kalarak önce Allah'a daha sonra ise peygamber Hz. Muhammed'e övgülerini sunmaktadır. Sonrasında ise Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu olan, hizmetinde bulunduğu Şehzâde Mustafa'yı över, onun hizmetinde olduğunu ve bunu eda etmenin ona verdiği memnuniyeti dile getirir:

"Emmâ ba'd bu fakir Sürûri hakir şöyle lisân eyler takrir ve kalem birle takrir kıılır ki ol zamânuñ ve şol evânuñ ki şehzâde-i şâhibü'l-ğadr ve nev-bave-i kâlibdür melik-i vâris-i mülk-i Süleymân ve melikü'l- libâs-ı insân zübdetü'l-selâtinü'l-'izam 'umdeti'l havâkini'l-kirâm Hazret-i Sultân Muştafa bin es-sultân Süleymân adamullâh ikbâl-hümâ ve aqâm-ı efza lehümâ hizmetinde idüm. Şayd-i şûri bahanesi ile şikâr-i devlet-i müebbede niyet idüp ve bu bende-i keminesin refik-i sefer-i zafer âyet kıılıp rikâb-ı humâyûnlarınca şeref gurbetüñ idem."

Bundan sonra kitabın çevirisine memur edildiğini, kitabın esasen Farsça yazıldığını ve kitabın Türkçeye çevrilip anlaşılır hale getirilmesinin faydalı olacağı kanaatinde olduğunu beyan eder:

Bu kısmın en sonunda kitabın müellifinin kitabı nasıl tertip ettiği, bölümleri ve sayfa numaraları verilerek esas metne geçilmektedir:

“...ve bi-küllü kim muşannif-i kitāb Mevlānā ‘Ali bin Şehābeddīn El-Hemedāni haftıyyi bi’r-rahmetü’l-celilletü ve ’l-gufrāni’s-subhāni bu kitābı on bāb üzre tertīb eylemiş” diye başlayan kısmın ardından bölümlerin isimlerini ve sayfalarını verir. Burada dikkati çeken, “bab” kelimesinin de kırmızı kalemle yazılmış olmasıdır. Her bab yine konuya bağlı olarak kendi içinde kısımlara ve fasıllara ayrılmaktadır. Bu ibareler, yine metin içerisinde de her babın başında bulunur ve sonrasında o bölümün muhtevası tanıtılır. Bölümlerin tasnif ve içerikleri verildikten sonra birinci bölüme geçilmiştir.

Kitabın bölümleri Sürüri tarafından şu şekilde tasnif edilir:

1. Bāb 5 şahife evvel: şerāit ve ahkām-ı imāniñ ve levāzım-ı kemāl-i iķāniñdir: 24 sayfa uzunluğundaki bu bölümde imanın hükümleri üzerinde durulmuştur. Dinin esasları, imanın şartları gibi konular, ayetler, hadisler ve hikâyelerle temellendirilerek anlatılmıştır. Bu suretle aktarılan İslam'ın ve imanın şartlarından sonra marifetullah kısmına geçilmektedir. Tevhid inancı temelinde gelişen İslam dininde, en önemli husus sayılabilecek marifetullah, önemine nispetle bölüm içerisinde de geniş tutulmuştur. Anlatımda dikkati çeken husus, tüm yaratılmışların Allah'ın yansıması olması üzerinden aktarılıyor olmasıdır.

2. Bāb 28 şahife sāni: (derkenar: namaz hakkında) edā’-yı huķūķ-ı ‘ubūdiyetiñdir ifadesiyle başlayan, “kulluk görevlerinin yerine getirilmesi” şeklinde çevrilebilecek olan bölüm, kendi içinde namaz, zekāt, sadaka ve oruç gibi kısımlara ayrılmıştır. Bu kısımlar arasında en geniş yer; namaza, namaza dair temizliğe, namazın nasıl kılınacağı üzerine hadisler ve namazın kıymeti gibi konulara hasredilmiştir. Bölüm namaz kısmıyla birlikte üç kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda belirtildiği üzere namaz ve namaza dair tafsilat beyan edilmektedir. İkinci kısım beyanı, “Ādāb-ı ‘ubūdiyet aksāmından şerāit ve ādāb zekāttadır”, üçüncü kısmın konusu ise “Ādāb-ı ‘ubūdiyet ‘ibādetin edebleri aksāmından ādāb-ı hakāyık-ı savm ve ona mūte’allik olan ehādirdir.”

3. Bāb 79 şahife sālis: mekārım-i ahāķ ve hūsn-i halķiñ ve hākem ü pādişāh-siret hilāfet-i rāşidin temsil itmek içündür: Bu bölümde, öncelikle güzel ahlaka dair öğütler verilmiştir. Sıla-ı rahim, ayıbı gizleme, kalp temizliği gibi konuların hadisler ve ayetlerle istihad ederek beyan edildiği eser hükümdarlara da bunu öğütleyerek İslam'ın gereklerinin yerine getirildiği bir devlet düzeninin sağlayıcılarından olmak kaygısını taşıyan müellif ve mütercime sahiptir. Eserde güzel ahlaka dair görüşlerin devamında, ahlakın insandaki mahiyetine göre insanların kendi aralarında üç mertebeye ortaya çıktıklarından bahsedilmektedir. En üst mertebeden en alta

doğru sıralanan bu mertebelerde nefsine hizmet etmeme, hakkı batıldan ayırma ve doğru yola temayül esastır.

4. Bāb 98 şahife rābi'a: huḳūḳü'l-dīn ve zevc ü zevce ve evlād ve 'ibād ve aḳd: Bu bölümde, önce anne ve babaya karşı yükümlülükler, karı-kocanın birbirlerine karşı sorumlulukları ve hakları, evladın; görev, yükümlülük ve hukuku, evde çalıştırılan hizmetlilere karşı yükümlülükler ve son olarak yakın arkadaşlar arası sorumluluklar söz konusu edilmektedir.

5. Bāb 136 şahife hams: Ahkām-ı saltanat ve vilāyet ve 'imāret ve huḳūḳ -ı re'āyā ve şerāit-i hükümetiñ ve anıñ 'uhdesiniñ hatrınıñ ve vüḳüb-ı 'adl ü ihsāniñdur: Sultanın uyması gereken hükümler, hükümetin görevleri ve halkın devlet karşısındaki hakları bu bölümün konusunu oluşturmakta, diğer taraftan adaleti sağlamanın ve yönetilenlere ihsanın bu süreçteki gerekliliği üzerine beyanat verilmektedir. Burada, ilk vurgulanan husus, makamın bir ibadet noktası olduğu ve bu makama sahip olanın şükretmek için makamda adaletli bir yönetimi benimsemesi ve yönettiklerine ihsanda bulunması gerektiğidir.

6. Bāb 164 şahife sādīs: şerh-i saltanat-ı ma'nevīde ve esrār-ı hilāfet-i insāniyyededür: Bu bölüm, esas itibarı ile insanın diğer canlılar arasındaki yerini belirlemek üzerinedir. İnsanın mahlûkat içindeki yerine dair verilen beyanat verilen bölümde, devletin ve devlet teşkilatının öneminin insanın beş duyusunun anlatıldığı kısımda verilmesi, bu şekilde hem devletin birbirine bağlı ve bağımlı organlardan oluştuğu mesajını içermesi, hem de insan vücudunun yaratılışının onun alamet-i farikası olduğu hususuna değinmesi eserin bu kısmını önemli kılmaktadır.

7. Bāb 193 şahife sābi': emr-i ma'rūf ve nehy-i münker beyānınıñdur ve anıñ fezāil ve şerāit ve ādābınıñdur: İyiliği emretmek ve kötülüğü men etmek şeklinde tercüme edilebilecek olan bu konu, kitapta uzun bir bölüm içinde ele alınmıştır ve önem arz etmektedir. Bölümde özellikle üzerinde durulan nokta kurtuluşa ermek için gerekli olan en önemli meziyetin, yalnız kendinin doğru yolda olmasını benimsemek değil başkalarını da kötülükten uzaklaştırıp iyiliğe sevk etmek gerektiğidir ve bölümde anlatılan ve devlet yönetiminde uyulması gereken kurallar ve gözetilmesi gereken esaslar konusunda özellikle üzerinde durulan husus ise şeriatın tatbik edilip edilmediği ve kontrol edilmesidir.

8. Bāb 237 şahife semen: hakāik-i şükr-i ni'met beyānınıñ ve zıkr-i eşnāf-ı en'am ve efdāl-i hazret-i şamediniñdür cümlesi ile giriş yapılan bölümde, nimetlere şükürün üzerinde durulmaktadır. Devlet idaresi konusunda; Allah'ın bahşettiği konumun, o konumda bulunan kişiye yüklediği yaptırım bu bölümün temel konusunu oluşturmaktadır. Bölüm, nimet ve saltanat olarak ikiye ayrılmıştır. Nimet kısmıyla başlanan bölümde, kendi içinde de kısımlara ayrılan nimetin özellikleri, mahiyeti ve insana dair

özellikleri sıralanmaktadır. Kendi içlerinde de bölünmüş olan bölümlerde ikinci kısmı “saltanat” bölümü oluşturmaktadır. Saltanat ise kendi içinde tıpkı nimet kısmı gibi üç alt başlığa ayrılmaktadır. Bunlar: ilm, hal ve ameldir.

9. Bāb 291 şahife tāsī’: *mekāriye şabruñ haqıki beyānınıñ ve meşāib-i dünyeviye dairdür ki evvel levāzım-ı umūr u vilāyet ve saltanatdur* şeklinde başlayan dokuzuncu babda, karşılaşılan zorluklar karşısında metanet gösterebilmek hususuna değinilmektedir. Bu konu, saltanat sürenin sahip olması gereken bir meleke olarak ele alınmıştır. Ayrıca ulema arasındaki sabır ve şükür derecelerinin üzerindeki ihtilafa da değinilir fakat esas olan, yukarıda da değinildiği üzere güçlülere karşı sabır gösterebilmektir. Pek tabii olarak, bu güçlükler sadece dışardan gelmemektedir. İnsan nefsi de onu sürekli günaha ve harama sevk eden, sırat-ı müstakimden ayırmaya çalışan ve bu suretle imanın gereklerini yerine getirmede onun önünde engel ve güçlük teşkil etmektedir. Bu durum ise eserde sabır ve şükürün tanımları, mahiyetleri ve birbirlerine göre durumları açıklandıktan sonra, sabrın ortaya çıkış durumlarına ve kaynağına göre şekil aldığı üç hal özelinde anlatılmaktadır.

10. Bāb 335 şahife ‘aşer: *merhmet-i kibr ü gāzab ve anıñ haqıqatiniñ ve hatm-i kitābdur* cümleleriyle başlayan onuncu bölüm, kibir ve öfkeye karşı nefsi korumak üzerine yazılmıştır. Nefse karşı verilen “cihad-ı kebir” içinde, öncelikle kibrin yeri yoktur. Gazap hususunda ise itidal söz konusudur. Gazabın dereceleri burada verilir ki bunlar ifrat, tefrit ve itidal şeklinde gruplandırılmıştır. İfradın aşırılıkları ve bunun zararları verildikten sonra tefrit ele alınır ve tefritteki umursamazlık ve tembellik dürtüsünü tetiklemesi, def-i mazarrat ilkesine ters düştüğü için eleştirisi yapılmış ve itidal kısmı genişçe ele alınmıştır. İtidalin ortaya çıktığı dört hal etraflıca beyan edilmiş, nasıl dizginleneceği, kontrol altına alınacağı da burada verilmiştir. Ayrıca bu bölümde, kibrin alametleri adı altında kibirli insanın davranışlarına yer verilmekte ve bu davranışların uygunsuzlukları belirtilmektedir. Cehennem hali, dünyevi işlerin geçiciliği ve günahkârların sonuna dair yapılan bir hitamdan sonra nazım halinde yazılmış kitabın tercüme sebebi, tercüme edilişi ve dua ile kitap hitama erer.

Son bölümün aktarılmasından sonra Şehzade Mustafa'ya hitaben yazılan şiir verilmiştir:

Nazm

Çün baña bu şerhi fermân etti. Saltan-ı safa

Ya'nı ‘âlem-i fahri, düşmeni fahri Sultan Mustafa

Kâh olur dam hayline hemrâh olub sayd

Kâh dam bende hayli bendesi benden de kayd

Böyle iken iki ay içre tamam oldu kitab
Himmat ettiği için ol surûr-ı ‘âli cenâb

Nola gördürsem ben ol sultanıma hayru’l-mülûk
Kim bunun gibi kitabın zabtına kıldı sülûk

‘Âlem iken bu kitab ile çün evvel ‘âmil ola
‘Âlem ‘âmil olub ‘âlemde ‘âdil ola.

Tercümenin iki ayda bitirildiği notunun da düşüldüğü şiirin devamında dua kısmına geçilmiştir. Dua kısmından sonra iki şiir daha aktarılmış ve eserin tamamlandığı “*Zâhîretü’l Mülûk kitabı tamam oldu*” notu düşülerek belirtilmiştir.

Sonuç

Tercüme-i Zâhîretü’l Mülûk’ta işlenen konular, ayetlerden ziyade hadislerle desteklenmiştir. Hadis yoluyla iştihad, İslam dininde önemli yer tutmakla birlikte temel kaynak olan Kur’an-ı Kerim’den ayetler bu eserde ikinci sırada gelmektedir. Hadisler, Kur’an-ı Kerim’den sonraki en önemli kaynak olarak dini kaideleri belirlemekteki önemli unsur olmakla birlikte, Kur’an’ı açıklamak ve eksik kalan noktalarda tamamlamak konusunda da İslamiyet açısından büyük ehemmiyet taşımaktadır. Burada da hadisler, iştihad için müellif tarafından kullanılan ayet, hadis, hikâye, nazım ve mesellerin yaklaşık yarısını teşkil etmektedir. Ayetler, “*Hak Teâla buyurmuştur*”, “*Allahü Teâla vahy eylemiştir ki*” gibi göstergelerle belirtilirken hadisler ise öncelikle rivayet eden kişinin adı zikredilerek “*rivayet olunmuştur ki*” ibaresinden sonra “*Resûlullâh Sallaallahu ‘aleyhi ve sellem demiş*” şeklinde belirtilerek verilmektedir.

“*Hikâyet*” adı altında verilen kıssalar ise daha çok bir ya da iki karakterden oluşan, kısa ve ders vermeye yönelik parçalardır. Sürûri, eserdeki hikâye sayısının yüz olduğunu, yüzüncü hikâyeyi aktardıktan sonra yazılı olarak belirtir. Ayetler ve hadislerle iştihad edilen konuları destekler nitelikte görülen bu küçük hikâyeler hem işlenen konunun ne suretle tatbik örnek teşkil etmesi, hem de enbiya, evliya ve sahabeinin hayatına ışık tutması açısından önem taşımaktadır.

Kaynakça

1. Akün, Ö. Faruk, “Sürûri”, DİA, c. 11, s. 249-252.
2. Elmalılı M. Hamdi Yazır (2012), Hak Dini Kur'an Meali, Akçağ Yayınları, Ankara.

3. Gelibolulu Mustafa Ali (1994), *Künhü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısım, Haz. Mustafa İsen*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
4. Gelibolulu Surûri Divanı (2010), Haz. Niyazi Ünver, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
5. Güleç, İsmail (2001), “Gelibolulu Musluhiddin Sürûri, Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Bahrü'l-Maârif isimli eseri”, *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*.
6. İpekten, Haluk (1994), Eski Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz, Dergâh Yayınları, İstanbul.
7. Kınalızâde Hasan Çelebi (1978), Tezkiretü'ş-Şüerâ, Haz. İbrahim Kutluk, c.1, Ankara.
8. Mahdum, Abid Nazar (2001), Ravzatü'ş-Şühedâ ve Hadîkatü's-Sü'edâ Mukayesesinin Işığında Eski Türk Edebiyatında Tercüme Anlayışı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
9. Yazıcı, Tahsin (1998), “Hemedani Emir-i Kebir” *DİA İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, s.186.

Marifet, tasavvufta varlığın hakikatini ve ilahi sırları keşif anlamalarına gelmektedir, ayrıca şariat, tarikat ve hakikatten sonra Allah'a erişilen, Hakk'la Hakk olunan dördüncü makamdır. Marifetullah da bu bağlamda Allah'ı tanımak, O'nu bilmek anlamına gelmektedir.

F. Bagan

Sururi and tercume-i- zahiretu'l-muluk Abstract

Sururi, a man who lived in İstanbul at the 16th century and was well-educated, even though he had chosen the way of dervish, has been the teacher of Prince Mustafa, the eldest son of Kanuni Sultan Suleyman (Suleiman the Magnificent). Sururi, has worked hard the prince to learn literature and has written out various literal works due to the ability he saw at the prince who gathered intellectual people around. “Tercume-i- Zahiretu'l-Muluk” which is one of these literal works, is an important literal work with Seyyid Ali b. Sihabuddin el-Hemedani's Farsi prosaism. Seyyid Ali b. Sihabuddin Hemedani has lived in 14th century and is one of the important people that have mastered in Arabic and Farsi prosaism. Zahiretu'l-Muluk is and important literal work that is written about knowledge, morality and wisdom. This literal work is a (admonition, advice) book. The subjects within the book are rules for the head of state to obey to obey the orders of

hülefa-yı râşidî of faith (provisions, ordinances, performing the rights of servitude (peonage) , good morality. It is divided in ten subjects such as : mother-father, husband-wife, child and relative rights, reign, province and emirate, rights of the people, justice and benevolence, the position of human in the creatures, religious orders, to follow the Qur'an and the Islamic truths, to stay away from what is forbidden, patience, to discredit wrath and arrogance.

In the book there are a lot of information even how to treat mother and father in the way of İslam morality. The name and the copyright date of the book (Rebi II 960/1553) which is written in naksh type is included in the intro. Sururi is givin information about his book in the poem at the end of the book and Turkish poems are included in the last page.

In this study , My target is to introduce “Tercume-i Zahiretu’l-Muluk” which is authored by a person well equipped and trained in religious perspective.

Funda Bugan

Сурури и tercüme-i zâhretü’l-mülûk

Резюме

Известный поэт и суфий Сурури жил и творил в 16-ом веке в Стамбуле. Он был назначен учителем принца Мустафы, старшего сына Султана Сулеймана Великолепного. Принц Мустафа будучи образцовым и грамотным человеком, питал огромный интерес к наукам, собрал вокруг себя ученых и любителей литературы. Для удовлетворения его интересов Сурури сочинял или переводил на турецкий язык литературные произведения специально для принца. Среди них следует особо отметить книгу в прозе Zâhret’ül-Mülûk, написанную на фарси Сеййидом Али ибн Шихабеддин ал-Хамадани, который является видным представителем восточной дидактики. В этой книге говорится о мусульманском фигхе и морали, даются наставления и советы как уважать родителей, детей и родственников, об отношениях супругов, о справедливости и других вопросах исламской морали.

Rəyçi: Ramiz Əskər
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ELMİRƏ BABAYEVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
elmirababayeva0791@gmail.com

MÖVLUD SÜLEYMANLI NƏSRİNDƏ MÜASİRLİK PROBLEMI: HƏYAT HƏQİQƏTLƏRİNİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: 70-ci illər Azərbaycan nəsrini, Mövlud Süleymanlı, müasirlik problemi, lirik-psixoloji, mənəvi-əxlaqi, sosial mənfiliklər, aktual məsələlər.

Key words: Azerbaijani prose of the 70s, Movlud Suleymanly, problem of modernity, lyric-psychological, moral-ethical, social negativity, topical issues.

Ключевые слова: азербайджанская проза 70-х годов, Мовлуд Сулейманлы, проблема современности, лирико-психологическое, нравственно-этическое, социальные неготовности, актуальные вопросы.

70-ci illər Azərbaycan nəsrinin ideya-estetik imkanlarını zənginləşdirən amillərdən biri də müasirlik problemi və bu problemin bədii düşüncədə əks etdirilməsidir.

Müasirlik sahəsindəki ədəbi axtarışlar ədəbi təsərrüfatımızda bu illərdə geniş və sistemli xarakter alaraq, nəticədə, müxtəlif üslub və təhkiyə tərzinə malik nasirlər yetişmişdir. Həyat həqiqətlərini müasir lirik-psixoloji, mənəvi-əxlaqi, realist təhkiyə formaları ilə təsvir etmək, yeni hadisələri sosial konfliktlər üzərində təqdim etmək müasir nəsrin başlıca amillərindən olmuşdur.

Müasirlik probleminin bədii fikirdə inikasını baxımından bu dövrü Azərbaycan nəsrinin yeni inkişaf mərhələsi kimi də dəyərləndirmək olar. Bu inkişaf mərhələsi müəyyən xüsusiyyətləri, orijinal sənətkarlıq məsələləri, ideya-bədii keyfiyyətləri ilə özünəməxsusluq qazanmışdır. Problemin aktuallığı dövrün ədəbi tənqidinin də diqqətini cəlb etmiş və mövzuyla bağlı “Müasirlik problemi və nəsrin axtarışları” müşavirəsi keçirilmişdir. Müşavirədə tənqidçi A.Hüseynov əsas məruzə ilə çıxış etmişdir.

Məruzə ətrafında M.Cəfər, Y.Seyidov, S.Əsədullayev, P.Xəlilov, Ş.Salmanov, V.Yusifli, Anar, G.Əlibəyova, Y.Qarayev və b. çıxış etmişlər (3, 161-192). Problemi aktual edən əsas məsələlərdən biri, şübhəsiz, Azərbaycan nəsrinin müasir mərhələsində qüvvətli bir ədəbi nəslin yetişməsi idi. M.Süleymanlının da daxil olduğu bu ədəbi nəslin yaradıcılığında roman və povestlərin yığcamlığı, hekayənin populyarlığı, yeni forma, məzmun axtarışları üstünlük təşkil edirdi.

M.Süleymanlı yaradıcılığında müasirlik kateqoriyası onun əsərlərinin ruhuna hoparaq, ənənə ilə üzvi surətdə qovuşur. Burada müasirlik ənənəni

inkar etmir, əksinə nəsrin təşəkkül tapmasında bir-birinə bağlı zəncirin iki halqası rolunu oynayır. Onun yaradıcılığında müasirlik yalnız bədii axtarışlarla məhdudlaşmır, həm də qəhrəmanın ictimai həyatla, fərdin ətraf aləmlə əlaqəsi, müasirlərin arzu və idealları şəklində ortaya çıxır.

Müasirlik onun əsərlərində hər hansı bir-iki detalı deyil, bütövlükdə hadisələrin, obrazların mövzusu və münasibətlərində, estetik idealda təzahür edir. Hələ hekayələrində yazıçının müasirlik axtarışlarına meyil etdiyini hiss etməmək mümkün deyildi. Xüsusilə “Qar” hekayəsində yazıçı müasirlərinin obrazını həyat həqiqəti ilə vəhdətdə təsvir etdiyindən təsirli çıxmış, obrazın bədii təcəssümündə yeni meyillər müşahidə olunmaqda idi.

Müasirlik axtarışları onun 70-ci illərin məhsulu olan “Şanapipik”, “Duzsuzluq”, “Dəyirman”, “Şeytan” povestlərində və “Dağlarda şeytan”, “Noxtalı adam” kinopovestlərində də davam etdirilmişdir.

Yazıçının ilk povesti “Şanapipik” təkcə ədəbi təcrübə baxımından deyil, mövzu, problematika, sənətkarlıq baxımından da maraq doğurur. Aydınır ki, yazıçı ədəbi təcrübə baxımından iki mənbədən - C.Məmmədquluzadə ənənəsi və müasir nəsrədən (“altmışıncılar”dan) qidalanırdı. “Altmışıncılar”ın isə ən spesifik xüsusiyyətlərindən biri müharibə mövzusunə yeni baxış əks etdirməsidir.

Əlbəttə, müharibədən otuz ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, M.Süleymanlı da ədəbi sələfləri kimi bu mövzuya müraciət edir. Lakin “Şanapipik”də bu müraciət ənənəvilikdən tamamilə uzaqdır. M.Süleymanlı “Şanapipik” povesti ilə sübut etdi ki, müharibə mövzusu “altmışıncılar”ın “manifesti” olmasına baxmayaraq, onun da mövzu və maraq dairəsinə daxildir. Bunun üçün bədii materialın olması əsərin daha canlı və bitkin çıxmasına şərait yaratmışdır. Ona görə də yazıçının əsəri “müharibədə həlak olan atası, əmisi və hələ də yol gözləyən Hürü nənəsi”nə həsr etməsi təsadüfi deyildi.

Povestdə müharibənin özü deyil, müharibədən sonra onun doğurduğu fəlakətlər, təəssüratlar dolğun şəkildə təhlil olunur. Davadan sonrakı kəndin ümumi mənzərəsinin son dərəcə reallıqla canlandırılması, müharibədən sonra hələ də yol gözləyən, oğluna gəlin seçən anaların hiss-həyəcanlarının təsvirində psixoloji amillərin qabardılması diqqəti çəkir.

M.Süleymanlının ilk iri həcmli əsəri barədə A.Hüseynov doğru yazır ki: “...müəllifin qələmi üçün səciyyəvi olan sərrast müşahidələr, tipik, canlı detallar, incə mənalandırmalar, xalq psixologiyasına nüfuz məharəti sayəsində həmin səhnə dolğun, təsirli rəsm edilmişdir” (1, 187).

M.Süleymanlı ilk povestində yalnız “sərrast müşahidə”ləri, “tipik, canlı detalları”, “incə mənalandırmaları” ilə yadda qalmır, həm də Telli qarı, Sayalı arvad, Nəsim dayı, Ninni, Əbdül, Kor Cabbar və b. obrazlar vardır. Bütövlükdə isə povestdə müharibənin özünün obrazı yaradılır, müharibəyə yeni bədii baxış ifadə olunur. Oğlu Kamalı davaya yola salan Telli qarı

müharibənin qurtarmasına baxmayaraq hələ də onu gözləyir. O, hər şeyə oğlu Kamalın gözü ilə baxır, özünü onun gəlişinə hazırlayır, kəndin qızlarına qayınana olacağını deyir. Kəndin qızları da Telli qarının dərdinə şəriddilər, bəzənib onun yanından keçirlər ki, “Səni oğlum Kamala alacam” sözlərini eşitsinlər və “Kamaldan artığınamı gedəcəm”, – deyərək ona ürək-dirək versinlər. Mansur kişinin qızını müharibədə bir ayağını itirmiş Aydına alanda isə özünü Mansur kişinin qapısına salaraq deyir: “Hamı o çörək itirən? Saymadı Kamalı demək. Axırda belə oldu ki, Kamal kimi oğlu gözləmədi?!” (4, 27). Lakin Kamal müharibədən qayıtmır. Telli qarı müharibənin başlanmasında günahkar sərçələri görür, daim onları daşlayır, qarıdan qovur: “Telli qarı əl-qolunu ölçə-ölçə yenə nəsə deyirdi, sonra da döndü, yolun qırağına toplaşmış sərçələri, torağayları daşa basdı:

– Siz gətirdiz davanı, siz!” (4, 6).

Yazıçı ustalıqla müharibə ilə kəndi bir-birinə bağlayan elementlər (əlaqələr) tapır. Bu əlaqələrdən biri müharibədən kolxozlara maşın göndərilməsidir. Müharibəyə oğul göndərənlər övladlarını gözlədikləri halda, güllə ilə deşilmiş maşın göndərilir. Əslində, hər şey bitmişdir, müharibə qurtarmış, qayıdanlar qayıtmışdır. Telli qarı kimi adamlar isə hələ də ümidlərini itirməmişlər. Davadan maşınların gəlməyi hamı kimi Telli qarını, Sayalı arvadı da təəccübləndirir. “Bəs o maşının şoferləri hanı?” Telli qarının yaddaşında qalan odur ki, oğlu davadan yazdığı kağızların birində “şoferlik” öyrəndiyini, indi də maşın sürdüyünü yazmışdı.

Stansiyada maşını gətirməyə gedən Əbdül qərribə hisslər keçirir. Yaşı çatanda müharibənin qurtardığından o dəhşətləri görməmişdi. İndi yalnız müharibənin dəhşətlərini “bir qolu yox rusu”, maşında və Aydının kürəyində güllə yerlərini görəndə hiss edirdi. “Maşinist orta yaşlarında bir rus idi, qatardan endi, tələsik addımlarla Əbdülgilə yaxınlaşdı. Bir-bir hamısıyla görüşdü, sağ qolu çiyindənən yox idi, ona görə də sol əlini Əbdülə uzadanda Əbdül çaşıb qaldı, bilmədi sağ əlinimi uzatsın, sol əlinimi” (4, 8).

Əbdülün maşın gətirməyə getməsindən sonra onun anası Sayalı arvadın narahat olması, sədrə müraciət edərək “Düzünü de, başına dönüm, hara göndərdin uşağı, bu nə sözdü kənddə gəzir?!” – deməsi müharibə səksəkəsinin hələ insanların canında qaldığını göstərir. Davadan gedənlərin qayıtmağı gözləndiyi halda, maşın göndərirlər. Camaat buna heç cür inanmaq istəmir, əksinə, “müharibənin yenidən başlanması” haqqında sözsöhbətlər gəzir. Sayalı arvadı isə çox narahat edən oğlunun maşını stansiyadan gətirməsidir. Stansiya ana üçün qorxulu bir məkandır. Çünki gedənlərin hamısı məhz oradan getmiş, çoxu isə qayıtmamışdır.

Yazıçı müharibə ilə bağlı müşahidələrini bir qədər də dəqiqləşdirir, orijinal detallarla insanların müharibəyə münasibətini açıqlayır. Əbdülün davadan göndərilən maşını gətirməsi Sayalı arvadı da, Telli qarını da

sevindirir. Sayalı arvad oğlunun gəldiyinə, Telli qarı isə bu maşının Kamalın şəklindəki maşın olduğuna görə “Bə hanı Kamal?” – deyər soruşur. Maşının gəlişi kəndi müharibəyə bağlayan bir detal olaraq təsvir edilir: “Elə bu vaxt dağların lap qurtaracağından maşın səsi eşidildi, dağdan-dağa, qayadan-qayaya gəzdi, düzləri-düzənləri titrətdi, hələ də səksəkə içində olan camaat tarlada, əkin yerlərində bellərini düzəldib dikəldilər, əvvəlcə bir-birlərinə, sonra da hamısı birdən başlarını qaldırıb göyə baxdılar. Bu beş ildə başlarının üstündən hər gün təyyarələr keçərdi. Arvadlar hıçqıra-hıçqıra “can balam”, “can balam” deyər-deyər sinələrinə döyürdülər” (4,16).

Yazıçı müharibənin vurduğu yaraların hələ qaysaqlarının getmədiyini bədii şəkildə göstərmək istəmişdir. Əbdül maşını gətirdikdən sonra heç kim onun maşınına minmir. Hər şeydə günahkar davadan gələn bu maşını görürlər. Kimisinin oğullarının, kimisinin kişilərinin yanından gələn bu maşın müharibəni xatırladırdı. Axıra qədər o maşın ot daşdı, duz daşdı, yağışda, qarda yüz boyun öküzün işini gördü, ancaq camaat ayaq qoyub minmədi.

M.Süleymanlının ədəbi təcrübəsi ilk povestində mövzunu genişləndirməyə, ideyanı dərinləşdirməyə imkan verir. Povestdə xalq taleyinin təsviri xalq obrazının yaranmasına təkən vermişdir. Burada hamı bir cür düşünür; hamı gedənlərini gözləyir, onların diqqəti müharibənin vurduğu yaraların sağalmasına yönəlib. Bütün kənd əhalisinin Telli qarıya münasibəti də eynidir. Ətəyini daşla doldurub daim sərçələri, göy üzünü daşlayan bu qarı oğlu Kamalı gözləyir. Yaxud kənddə toy etmək məsələsində camaatın fikri eynidir: gedənlərimiz qayıtmayıb, belə vəziyyətdə toy etmək olmaz. Müharibənin qurtarmasına baxmayaraq uzun müddət xalq müharibə sindromundan çıxıb bilmir.

Povestdə müharibədən sonrakı kəndin qaydalarının real mənzərəsinin təsvirində lirik-psixoloji ovqata da yer verilir. Müharibə başa çatdıqdan sonra heç kim toy haqqında fikirləşmir: “axı, nə deyərlər, camaatın gedənləri gəlməyib, biz isə burda sevinirik”. Ancaq həyatın öz qanunları var. Davadan sonra kənddə ilk toy məhz müharibədə bir qıçını itirib gəlmiş Aydınə çalınır. Aydınin anası toyu səssizcə etmək istəməsinə baxmayaraq, sədr onunla razılaşmır. Özü də dörd qardaş gözləməsinə baxmayaraq, kəndin ilk toyunda çalğıçılara çalmağı tapşırır, “sevinək, oynayaq, qoy gələnlərimiz bizi oynar görsünlər, ağlar yox”, – deyir və özü də yaylığını yellədə-yellədə “yallı” gedənlərə qoşulur.

“Şanapipik” povestində M.Süleymanlı nəsrinin janr-üslub xüsusiyyətləri artıq formalaşmağa başlayır. Bu nəsr, hər şeydən əvvəl, dövrü-mənzərəni və yaxud insanı analitik təsvirin qabarıqlığı ilə fərqlənir. Müharibə dövrünün kəndi yazıcının dəqiq müşahidələrində əhatə olunur.

Kəndin epik təsviri ilə hadisələrin lirik-psixoloji təhlilində bir sintez əmələ gəlir. Bununla belə, yaradıcılıq təcrübəsinin azlığından irəli gələn qüsurlar da vardır. Ədəbi tənqid yazıçının bu yaradıcılıq qüsuru barədə yazmışdı. A.Hüseynov yazıçıda “müəyyən süjet pərakəndəliyi, təsvirin bəzən gözəl epizodlar yığımına çevrilməsi”, “predmeti daha çox ümumi mənzərəsi ilə canlandırmağa cəhd” kimi qüsurları göstərməkdə tamamilə haqlıdır (1, 197).

“Şanapipik”dən fərqli olaraq “Dəyirman”, “Noxtalı adam”, “Duzsuzluq” povestləri bütünlüklə müasir əhvali-ruhiyyə, müasir fikir və ideya ilə aşılanaşdır. Müasirlik ruhu və estetikası bu əsərlərin canını və qanını təşkil edir. Xüsusilə, “Dəyirman” povestində yazıçı müasirlərinin xarakterlərini yaratmağa nail olur, onların arzu və istəklərini, psixologiyasını təcəssüm etdirir.

Müasirlik ruhu yazıçıdan, hər şeydən əvvəl, həyat həqiqətini bədii şəkildə ifadə etməyi, heç nəyi ört-basdır etməməyi tələb edirdi. Elə buna görə də “Dəyirman” da obrazlar qabarıqlığı ilə təsvir olunur, müəllif həyatın epik təsvirindən daha çox daxili aləmin, mənəvi aşınmanın təsvirinə yer verir.

M.Süleymanlı yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri də şəhər və kənd müasirliyinin vəhdətdə təsvir olunmasıdır. Əgər M.İbrahimbəyov, Elçin, Anar yaradıcılığında həyat həqiqəti bədii təcəssümü şəhər mühitində tapırsa, M.Süleymanlı yaradıcılığında şəhərlə kənd arasında əlaqə bu müasirliyi vəhdətə götürmək üçün ən yaxşı vasitə olur. Yazıçının estetik kredosunda kənd-şəhər müasirliyi, həyat həqiqəti ilə bədii həqiqətin təcəssümünü müvəffəqiyyətlə əlaqələndirir.

“Dəyirman”da baş verən hadisələrin 70-ci illərin reallığını əks etdirməsi ilə bağlı ədəbi tənqiddə fikirlər birmənalı olmamışdır. Dəyirman mühitinin reallıqdan uzaq olduğunu müəllifə irad tutanlar da olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının tənqid və nəsr bölməsində əsərin geniş müzakirəsinin keçirilməsi də əslində əsərdəki hadisələrə müxtəlif baxışların məcmusu hesab etmək olardı. Ola bilsin ki, həmin dövrdə dəyirməyə baş verən hadisələrin analoqu baş verməmişdir.

Fikrimizcə, dəyirmanın prototipini axtarmaq da lazım deyil. Buradakı hadisələr küll şəkildə yazıçı təxəyyülünü məhdudlaşdırır. Lakin “Dəyirman”da baş verən ayrı-ayrı hadisələrin Azərbaycan mühitinin xarakterik xüsusiyyətlərindən olduğunu da inkar etmək olmaz. Ayrılıqda götürdükdə burada baş verən hadisə və süjetlərin heç birinin qeyri-həyatiliyini sübut etmək çətinidir.

Həyatda bu cür dəyirmanlar çoxdur. O da məlumdur ki, son vaxtlar kəndin inkişafı nəticəsində daha dəyirmanlar işləmir, insanlar unu hazır şəkildə alırlar. Hər yerdə dəyirmədən başqa məqsədlər üçün istifadə edilir.

Bu cəhətdən dəyirmanın kababxanaya çevrilməsi də təbiidir. Kənd müəlliminin, ya həkimin, mühəndisin içkiyə qurşanmasına isə tez-tez rast gəlmək olur. Kənd ziyalıları hesab olunan müəllim ətrafında baş verən hadisələrə adekvat reaksiya göstərməkdən bezdiyinə görə içkiyə də qurşana bilər, necə ki, İskəndər (“Ölümlər”, C.Məmmədquluzadə) öz dərini məhz bu cür dağıdırdı. Temirin də öz dərini dağıtmaq üçün dəyirmanı getməsində qeyri-adi heç nə yoxdur. Ona görə də povestdəki hadisələri M.Süleymanlının özünün uydurması olmasını qətiyyətlə rədd edən tənqidçi A.Hüseynov həyat həqiqətinin bədii təcəssümündə heç bir paradoksallıq görmür: “Həyatda belə olmur!”, “Həyatımız belə deyil!”, “Hansı dövr təsvir olunur?” tipli kəskin iradlar adicə ritorik pafosdan, səthi emosiyaların poetik ifadəsindən uzağa getməyində aydındır ki, əsərin ideya-sosial mündəricəsinin hərtərəfli təhlilində, gerçəkliyə konkret bələdliyə əsaslanan bu bədii şüurun özünəməxsusluğunu “unutmayan” estetik şərhə çevrilmir (2, 94).

Əsərin ən böyük məziyyətlərindən biri odur ki, yazıçı həyat həqiqətlərini bədii həqiqət səviyyəsinə qaldıra bilmiş və oxucuda dəyirman aləminə nifrət oyada bilmişdir. Yazıçının obrazlar qalereyası ənənəvi yolla – müsbət-mənfi qütblərinə də bölünməmişdir.

Povestdə obrazları bir-biri ilə qarşı-qarşıya qoymaq yoluyla da gedilməmişdir. Ola bilsin ki, hadisələrin, obrazların təsvirində yazıçı boyaları daha da tündləşdirərək naturalist təsvirlərə geniş yer vermişdir. Lakin bütün bunlar həm yazıçının müasirlik axtarışlarından, həm də həyat həqiqətini bədii həqiqət səviyyəsinə qaldırmaq istəyindən irəli gəlirdi.

Povestdə baş verən hadisələr bütünlüklə cəmiyyətə aid olub, cəmiyyət hadisələrinin bir parçasıdır. Bu cəmiyyətdə əsas aparıcı qüvvə puldur; pul hər şeyə hakimdir. Onun gücü ilə hər şey alınır-satılır; ləyaqət də, heysiyyət də, vüqar da, kişilik də. Cəmiyyətdə təbəqələşmənin getməsi də müasir dünyanı narahat edən əsas məsələlərdəndir. Varlılar və kasıblar təbəqəsində baş verən hadisələr, söhbətlər onlar arasında uçurumun dərinləşdiyini göstərir. Dəyirman pullu adamların xalqdan oğurladıqlarını burada israfçılıqla, sadə təmiz kənd adamlarının (naxırçı Gülü, Temir müəllim) isə özünün, ailəsinin əynindən-başından kəsb xərclədikləri bir məkandır. Ən əsası isə sadə adamlar burada yalnız var-dövlətlərini, çətinliklə qazandıqları pulu itirmir, əsrlər boyu nəsil-dən-nəslə keçən iradəsini, şəxsiyyətini, mənliliyini itirirlər. Bu isə dövrün, zamanın dəyişildiyinə bir işarədir. Konkret halda isə heç kim əvvəlki kimi yaşamaq istəmir.

Müəllif onu da demək istəyir ki, kənd camaatı nə qədər sadə, təmiz həyat yaşamalarına baxmayaraq, onların da psixologiyasında dəyişikliklər baş verir: “Kəndin uşaqları Sarı Qasıma oxşamaq istəyə-istəyə böyüyürdülər. İstəyirdilər ki, Sarı Qasım kimi altlarında maşınları olsun, pulları olsun. Sarı Qasım kimi göyçək arvadları olsun” (5, 28).

Uşaqların Sarı Qasıma oxşamaq istəyi tamamilə real həyat gerçəkliyini təcəssüm etdirir, onlar Sarı Qasının mövcud vəziyyətini tam dərk etməyərək zahiri əlamətlərə görə düşünürlər. Başqa bir səbəb isə bugünkü reallıqla Sarı Qasının ayaqlaşmasıdır.

Povestdə həyat həqiqətini bədii şəkildə təsvir edən konkret mənzərələr, hadisələr də əks etdirilir. Mövcud cəmiyyətin alt süxurlarını açıb göstərən bədii həqiqətlər əsərdə elə bir vüsətə qaldırılır ki, fəal reflekslər mövcud vəziyyətə qarşı nəinki Temir müəllimi, eləcə də oxucunu səfərbər edir və öz pozitiv bədii-estetik təsirini göstərir. M.Süleymanlı ayrı-ayrı lövhələr, detallar, dialoq və situasiyalar vasitəsilə cəmiyyətdəki eybəcərliklərin iç üzünü açmağa, bu hadisələrin mövcud durumu hara apardığına işarə vurur.

Povestdən alınan bədii-estetik mahiyyət müəyyən qənaətlərə gəlməyə əsas verir. “Dəyirman”da baş verən hadisələr yalnız dəyirmanı əhatə etmir, bütövlükdə cəmiyyətin barometrinə çevrilir. Pullu adamın nədən əlinin var-dövlətə çatması barədə düşünmək lazım gəlir. Kimlərdi əli pula çatanlar? Hökuməti, dövləti yeyib dağıdanların açıq ünvanı da göstərilir. Bunu kefli vaxtında ayaq üstə güclə duran yoğun kişi deyir:

“...Mən pullu adamam, – dedi, – nədən pulluyam, niyə pulluyam, bunun dəxli yoxdu, son qəpiyinə kimi özümə halal eləyirəm. Çünki mən yetim olmuşam, çox əziyyətlər çəkmişəm. Mən hökumətimə pis deyəmmərəm, ağzım əyilər. Hökumət məni oxutdu, adam elədi” (5, 48).

“Dəyirman”dakı söhbətlər bir neçə adamın “dedi-qodu”su olmayıb, bütövlükdə cəmiyyətin barometridir. Bu barometrədən “hökumət, dövlət müzakirə mövzusunə çevrilirsə, deməli, düşüncə qabiliyyəti hələ kifayət qədərdir.

“Duzsuzluq” və “Dağlarda şeytan” əsərlərində yazıçı həyat həqiqətini təbiətin saf qoynunda axtarır və hər şeyin təmizliyini, saflığını qoruyub saxlamağı tələq edir. Həyat həqiqəti bu əsərlərdə birbaşa obrazların hərəkət və davranışlarında deyil, hadisələrin təsviri ilə yanaşı, duyğu və düşüncələrində, təhlil üsullarında üzə çıxır.

Bu əsərlərdə etnoqrafiklik, təbiətin idillik təsviri geniş yer tutur. Ona görə bu əsərlərin adlarını qoşa çəkirik ki, hər iki əsərin mövzu və süjet xətti, demək olar ki, eynidir. Daha doğrusu, “Duzsuzluq” povesti “Dağlarda şeytan” kinopovestinin əsasında yazılmışdır. İndiyədək nədənsə, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bu məsələyə o qədər də diqqət yetirməmişdir. Gizir, Toğrul obrazları hər iki əsərdə eyni məzmunu əks etdirir. Bəkil (“Duzsuzluq”), Beyrək, Şəmil kişi isə Qaraca kişi ilə əvəz olunub. Artistlərin yaylağa gəlməsi, qaçqın Bəkilin (Beyrəyin) başını dağıtması səhnələri də eynidir.

Görünür, M.Süleymanlı “Duzsuzluq” povestinin strukturunda ssenariçilikdən yaxa qurtara bilmədiyindən burada həyat həqiqəti “Şanapipik”də və “Dəyirman”da olduğu kimi canlı və təfərrüatlı çıxmamışdır.

Ekzotik, etnoqrafik detalların çoxluq təşkil etdiyi bu əsərlərdə ictimai həyat, müasir cəmiyyətin problemləri, bədii təhlil obyektinə çevrilə bilmədiyindən oxucuda müəyyən qənaətlərə gəlməyə imkan vermir. Burada qəhrəmanlar ailə-məişət fonunda verildiyindən, gündəlik qayğılarla yükləndiyindən yazıçı səciyyəvi mətləbləri inikas etdirə bilməmişdir. Lakin bu keyfiyyət yazıcının yaradıcılığında müvəqqəti xarakter daşımışdır.

M.Süleymanlının istər “Şanapipik”, istərsə də “Dəyirman” povestlərində müasir dünyanın mürəkkəb, ziddiyyətli hadisələri real həyatı faktlar əsasında onun doğurduğu ictimai məzmun bədii tədqiq obyektinə olmuşdur. Xüsusilə, xalq həyatının, güzəranının vacib mərhələlərinin müəyyən məqamlarını yetkin bədii fikir işığında təsvir etmək, inkişafımızın əxlaqi, sosial, mənəvi keyfiyyətlərin mənbəyini axtarıb tapmaq M.Süleymanlı yaradıcılığının əsas xüsusiyyətinə çevrilir.

Demək lazımdır ki, müasirliyin inikası baxımından M.Süleymanlı yaradıcılığı inkişaf edərək bir sıra keyfiyyətlərlə zənginləşmişdir.

Onun sonrakı yaradıcılığında ictimai həyatın təsviri, müasirlərimizin arzu və meyilləri daha çox yer almış, onların fəaliyyəti (ictimai həyatla fərdi dünyası) vəhdətdə verilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynov A. Nəsrimiz və keçmişimiz // Azərbaycan jurnalı, Bakı, 1982, № 9, s.173-190.
2. Hüseynov A. Sənət meyarı. Bakı: Yazıçı, 1986, 315 s.
3. Müasirlik problemi və nəsrin axtarıları (Dəyirmi stol) // Azərbaycan jurnalı, Bakı, 1977, № 6, s. 161-192.
4. Süleymanlı M. Ayın aydınlığında. Povest və hekayələr. Bakı: Gənclik, 1979, 128 s.
5. Süleymanlı M. Səs (povestlər və roman). Bakı: Yazıçı, 1988, 376 s.

**Проблема современности в прозе Мовлуда Сулейманлы:
художественное воплощение жизненных истин**

Одним из значимых факторов, обогатившим идейно-эстетические возможности Азербайджанской прозы 1970-х годов, являлась проблема современности и ее отражение в художественном мышлении. Следует отметить, что отображение жизненных истин посредством современных лирико-психологических, морально-нравственных, реалистических повествовательных форм, репрезентация новых событий (событийной канвы) сквозь социальные конфликты выступают важными предпосылками современной прозы.

С точки зрения отражения проблемы современности в художественной мысли, указанный временной отрезок можно расценить как новый этап развития Азербайджанской прозы. Этот этап предстает своеобразной вехой благодаря своим определенным особенностям, оригинальным вопросам литературного мастерства, идейно-художественным качествам.

В творчестве М. Сулейманлы категория современности, впитываясь в духовную ткань его произведений, органически переплетается с традицией. Современность здесь не отрицает традицию; наоборот, указанные категории выступают двумя звеньями одной цепи, которые, будучи взаимосвязанными, играют весьма важную роль в становлении своеобразного мира прозы писателя. В его творчестве современность не ограничивается всего лишь художественным поиском, она также выявляет связь героя с общественной жизнью, индивида с окружающим миром, чаяния и идеалы современников.

В произведениях писателя современность проявляется не в одной-двух деталях, а в темах и отношениях событий, образов, в эстетическом идеале. В этом плане особенно впечатляющим получился рассказ «Снег», где в художественном воплощении образа проступают новые стремления. В данном рассказе писатель обрисовал образы современников в единстве с жизненными истинами.

Поиски современности особо отчетливо проявляется в таких произведениях 1970-х годов, как в повестях «Удод», «Недосол», «Мельница», «Бес», а также в киноповестях «Бес в горах», «Обузданный человек».

Воссоздание определенных моментов народной жизни, значимых этапов жизненного бытия в свете зрелой художественной мысли, поиски источников моральных, социальных, нравственных качеств нашего развития являются основными особенностями творчества М. Сулейманлы.

Elmira Babayeva

The problem of modernity in the prose of Movlud Suleymanli: the artistic embodiment of the realities of life

One of the factors that enrich the ideological and aesthetic potential of the Azerbaijani prose of the 70s is the problem of modernity and the reflection of this problem in artistic thinking.

Describing the realities of life with modern lyric-psychological, moral-ethical, realistic forms of narration and presenting new phenomena on social conflicts have become one of the main factors of modern literature.

This period can also be regarded as a new stage of development of the Azerbaijani prose from the stand point of the reflection of the problem of modernity in artistic thought. With certain characteristics, original artistic issues, ideas and artistic qualities this stage of development has gained specificity. In the creativity of M. Suleymanli, the category of modernity imbibed to the spirit of his works and interdependently joins with the tradition. Here, the tradition does not deny modernity, but rather plays the role of bonds of two chains in the formation of the prose. In his creativity, modernity is not limited to artistic searches, but arises as a character's relationship with the social life, the individual's relationship with the surrounding world, and the desires and ideals of modern people.

Modernity is not 1 or 2 detail of his works; it manifests itself in the subject and the relationships of events and characters, in aesthetic ideal as a whole. Especially in the story "Snow", as the writer describes the image of contemporaries in the unity of the realities of life, new trends in the artistic embodiment of the image were observed.

Modernity searches continued in the 1970s, in the narratives "Hoopoe", "Unsufficient salt" "Mill", "Satan" and in the film-narratives "Devil in the mountains" and "A man with a halter" as well.

Describing certain moments of the important stages in the people's life in the light of mature artistic thought, finding the source of moral, social, spiritual qualities of our development is one of the main features of M. Suleymanli's creativity.

Rəyçi: İlham Məmmədli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

MƏSUD MƏMMƏDOV	
LEYLA MƏCİDOVA	
AZƏRBAYCAN COĞRAFİ ADLARI HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR	3
MAHİRƏ HÜSEYNOVA	
FOLKLOR MƏTNLƏRİNİN LEKSİK-ÜSLUBİ EKSPRESSİVLİYİ	10
YADİGAR ƏLİYEV	
QƏDİM TÜRK RUNİK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ İSİM. QURULUŞCA NÖVLƏRİ VƏ MORFOLOJİ KATEQORİYALAR... 19	
ELÇİN İBRAHİMOV	
QAZAXISTANDA ƏLİFBA SİYASƏTİNİN TARİXİ VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİ	27
RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA	
MOLLA PƏNAH VAQİFİN POETİK DİLİ	34
LEYLA MAHMUDOVA	
FARS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR.....	41
LALA MASIMOVA	
VOCABULARY IS ONE OF THE IMPORTANT ASPECTS OF THE LANGUAGE	46
GÜLƏR HƏSƏNOVA	
DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN YARADILMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI	51
FAZİLA QULİYEVA	
MUNAVVAR ASGAROVA	
INNOVATIVE METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	56
MAYA ƏHMƏDOVA	
MƏNA, MƏZMUN VƏ PRAQMATİKA.....	61
СЕВИЛЬ АГАЕВА	
О РОЛИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА ЯЗЫКОВОГО ФАКУЛЬТЕТА	70
GÜNAY MƏMMƏDOVA	
İNTONASIYANIN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR	76

NÜŞABƏ İSMAYILOVA	
OPPOZİSİYA TERMINİNİN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR	81
NATAVAN XUDADAROVA	
MƏNA YÜKÜ MÜXTƏLİF KOMPONENTLƏRDƏ OLAN “PUT” FEİLLİ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ.....	88
АДЕЛЯ ФАРЗАЛИЕВА	
СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ОСУЩЕСТВЛЯЕМЫЕ В СЛОЖНОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ	94
CEYRAN PIRAVDIYEVA	
<i>/HERE VƏ THERE/</i> MƏKAN ZƏRFLƏRİNİN DEYKTİK MAHİYYƏTİ	100
GÜLNAR ABDULLAYEVA	
İBTİDAİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİNDƏN	107
NAILƏ QULIYEVA	
PROFESSIONAL TERMINOLOGY	115
NABAT İBRAHIMOVA	
QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN ANLAYIŞINI GERÇƏKLƏŞDİRƏN LİNGVİSTİK İFADƏ GÖRÜMLƏRİ SİSTEMİ HAQQINDA	120
JAFAR SALIMOV	
VALIDA KARIMOVA	
APPROACHES, METHODS, PROCEDURES AND TECHNIQUES OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND LEARNING	128
РЕНА МУСТАФАЕВА	
НАУЧНЫЙ ТЕКСТ КАК ЕДИНИЦА ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ	135
NURANƏ ƏLƏKBƏROVA	
DİLİN İNKİŞAFININ CƏMİYYƏTİN VƏZİYYƏTİNDƏN ASILILIĞI	140
AYSEL ƏHMƏDOVA	
ORXON ABİDƏLƏRİNDƏKİ SÖZ YARADICILIĞI PROSESLƏRİNİN TƏDQIQI.....	147
RƏFƏİL HEYDƏROV,	
SEVİNC ƏLİYEVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ -ACAQ,- ƏCƏK KOMPONENTİ HAQQINDA	155

ZAHİRƏ KAZIMOVA

DİGƏR DİLLƏRDƏN ALINMA SUFFİKSLƏRİN
İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN
ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU 160

TƏRANƏ MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCAN DİLİ LEKSİKOQRAFIYASININ
TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ 165

САИДА ГАМАРЛИ

ФОРМИРОВАНИЮ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ
СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ 172

İRADƏ MƏHƏRRƏMOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNMƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ SÖZ
QRUPLARI 177

FİRƏNGİZ PƏNAHOVA,

NİGAR HƏSƏNOVA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ CÜMLƏNİN İNKAR
FORMASININ DÜZƏLDİLMƏSİNİN METOD VƏ ÜSULLARI 186

NƏCİBƏ ORUCOVA

CÜMLƏ VƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ 191

NAİBƏ ƏHMƏDOVA

FEİLİ BAĞLAMANIN FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNİN BƏDİİ MƏTNLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏSİ 197

ТАРАНА ГУЛИЕВА

ВДОХНОВЕНИЕ 204

ABİDƏ İSGƏNDƏROVA

CÜMLƏDƏ SÖZ SIRASI VƏ TƏRCÜMƏ
(İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) 209

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

SƏRXAN XAVƏRİ

MİLLİ VƏ ETNİK MƏDƏNİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ
MÜSTƏVİSİNDƏ FOLKLOR VƏ SİYASİ İDARƏŞİLİK 215

AYDAN XƏNDAN

ENİS BEHİÇ KORYÜRƏK POEZİYASININ ƏSAS
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 226

QALİB SAYILOV

AZƏRBAYCAN XALQ YARADICILIĞINDA
“FOLKLOR VƏ İSLAM” PROBLEMİ 234

ŞƏFƏQ DADAŞOVA	
BANİNİN AVTOBİOQRAFİYASINDA İDENTİFİKASIYA MƏSƏLƏLƏRİ	241
MƏTANƏT ŞAHALİYEVA	
XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA POEZİYA	249
ŞƏHLA XƏLİLLİ	
ƏLAƏDDİN SABİT BOSNALI “KÜLLİYYAT”INDA DİL VƏ ÜSLUB	255
AYNURƏ PAŞAYEVA	
20 YANVAR FACİƏSİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA (1990-2000)	262
ŞAHNABAD CƏLİLOVA	
TƏRCÜMƏ TARİXİ VƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ	270
QƏDİM RUFULLAYEV	
MƏHSƏTİ VƏ ƏMİR ƏHMƏD DASTANI	276
MƏNZƏRƏ MƏMMƏDOVA	
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “İSGƏNDƏRNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ CANSIZ ƏŞYALARDAN ALINMIŞ TƏŞBİH ORAZLARI	283
ГУЛЬНАЗ САТТАРОВА	
ТВОРЧЕСТВО АБДУЛЛЫ КАХХАРА В ТОЛКОВАНИИ ПРИНЫ БОРОЛИНОЙ 290	
OSMAN MUSAYEV	
“KOROĞLU” DA QƏHRƏMAN TİPİ VƏ SUJET İDEYASI	296
ŞƏBNƏM MÜTƏLLİBOVA	
ALICE HOFFMAN YARADICILIĞINDA MAGIC REALİZMIN ROLU.....	304
ƏZİZƏ SALAMOVA	
V.VULF “TO THE LIGHTHOUSE” ROMANINDA AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ FEMİNİZM İDEYALARI KONTEKSTİNDƏ....	310
ZAMİRƏ HƏSƏNOVA	
LİRİK ƏSƏRLƏRDƏ BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ	319
FARİBA FARHANGI	
A STRUGGLE BETWEEN LOVE AND RELIGION: THE INVESTIGATION OF INTERFAITH LOVE IN RELIGIOUS CONTEXT IN EDWARD VALMONT’S THE MOON OF THE FOURTEENTH NIGHT	324
AYNUR ŞİRİNOVA	
RƏSUL RZA POEZİYASININ MƏNA TUTUMU	331

RƏQSANƏ RZAYEVA	
MƏDƏNİYYƏT XƏZİNƏLƏRİ	337
SAMİRƏ ƏHMƏDOVA	
ABŞ-DA ETNİK-SİYASİ BİRLİYİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ. AMERİKA MULTİKULTURAL GERÇƏKLİYİ ƏDƏBİ-BƏDİİ MƏNBƏLƏRİN DİLİ İLƏ	344
FUNDA BUGAN	
SÜRÛRİ VE TERCÜME-İ ZÂHİRETÜ'L-MÛLÛK	358
ELMİRA BABAYEVA	
MÖVLUD SÜLEYMANLI NƏSRİNDƏ MÜASİRLİK PROBLEMİ: HƏYAT HƏQİQƏTLƏRİNİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ	369

ELAN

"Elm və təhsil" nəşriyyatı "Filologiya məsələləri" jurnalında çap olunan məqalələrlə bağlı "İlin məqaləsi" adlı müsabiqə elan edir. Məqalələr münəfiqlər heyəti tərəfindən qiymətləndiriləcək. Müsabiqənin nəticələri ildə iki dəfə – iyun və dekabr aylarında açıqlanacaq. Qaliblərə diplom və pul mükafatı veriləcək.

I yer 300 manat

II yer 200 manat

III yer 100 manat

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 07. 06. 2018.
Şərti çap vərəqi 48 Sifariş № 8.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

---

*jurnal "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

